SKRIFTER UTGIVNA AV STATSVETENSKAPLIGA FÖRENINGEN I UPPSALA GENOM AXEL BRUSEWITZ
XVI.

RIKSRÅDENS LICENTIERING

En studie i frihetstidens parlamentarism

AV

LENNART LINNARSSON

UPPSALA OCH STOCKHOLM
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI A.-B.
(I DISTRIBUTION)

RIKSRÅDENS LICENTIERING

En studie i frihetstidens parlamentarism

AKADEMISK AVHANDLING

SOM MED VEDERBÖRLIGT TILLSTÅND AV VITTBERÖMDA FILOSOFISKA FAKULTETENS I UPPSALA HUMANISTISKA SEKTION FÖR FILOSOFIE DOKTORSGRADS VINNANDE TILL OFFENTLIG GRANSKNING FRAMSTÄLLES Å LÄRO-SAL N:R V LÖRDAGEN DEN 22 MAJ 1943 KL. 10 F. M.

AV

LENNART LINNARSSON
FIL. LIC., ÖSTG.

Uppsala 1943

Almqvist & Wiksells Boktryckeri
Aktiebolag

R. UNIV.
BIBLIOTHEEK
LEIDEN

SKRIFTER UTGIVNA AV STATSVETENSKAPLIGA FÖRENINGEN I UPPSALA GENOM AXEL BRUSEWITZ
XVI.

RIKSRÅDENS LICENTIERING

En studie i frihetstidens parlamentarism

AV

LENNART LINNARSSON

UPPSALA OCH STOCKHOLM
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI A.-B.
(I DISTRIBUTION)

R. UNIV.
BIBLIOTHEEK
LEIDEN

UPPSALA 1943
ALMQVIST & WIKSELLS BOKTRYCKERI A.-B.
4319

Innehållsförteckning.

Sid.

Förord VII

Förkortningar XIII

Källor och litteratur XIV

Riksrådens ansvarighet ..... 1—48

Rådsansvarets förutsättningar och former 3

Rådsansvarets historiska förutsättningar 3

Rådsansvaret enligt regeringsformer och riksdagsordning 12

Protokollsgranskning och ministerkriser 23

Protokollsgranskning och anmärkningar vid riksdagarna 1726—27 och 1738—39 24

De granskande utskottens instruktioner, 24. Riksdagen 1726—27, 26. Riksdagen 1738—39, 29. De granskande utskottens kompetens i praxis, 37. Sammanfattning, 40.

Protokollsgranskning och rådslicentieringar 1760—72 41

De granskande utskottens instruktioner, 42. Anmärkningsförfarandet, 46.

Licentieringsinstitutets uppkomst och första tillämpning .. 49—156

Aktionerna mot Vellingk och Cederhielm 1726—27 51

Domen över Vellingk 52

Angreppet mot Cederhielm 56

Rådslicentieringen vid riksdagen 1738—39 67

Utgångsläget och angreppsmetoderna 67

Horns ministär, 67. Oppositionen, 70. Regeringskrisens förlopp, 76.

Viceamiralsfrågan i plena 80

S. D:s remark och rådets voteringar, 80. Debatter och beslut i plena, 85.

Horns avgång 92

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/IA41548006_0002

Förord.

Frihetstidens Sverige utbildade i säregna former en parlamentarisk författning, som utgör ett märkligt inslag i 1700-talets konstitutionella historia. Föreliggande avhandling avser att genom en skildring av riksrådens licentiering belysa det parlamentariska regeringsproblemet i frihetstidens statsskick. Syftet har varit att giva en så vitt möjligt både verklighetstrogen och översiktlig bild av frihetstidens parlamentarism i dess strävan att åstadkomma överensstämmelse mellan regering och riksdagsmajoritet. Det karakteristiska förhållandet mellan rådkammare och ständer under denna epok angavs i en riddarhusdebatt på 1760-talet vara, att riksråden tillsattes genom riksdagens förtroende och avsattes, entledigades, på grund av »Riksens Ständers misstroende». Riksrådsvalens karaktär gjorde rådsregeringens ledamöter så gott som från det frihetstida statsskickets begynnelse till riksdagens fullmäktige. Valen inneburo en politisk, snart nog i realiteten en partipolitisk förtroendeförklaring från uppdragsgivarnas — ständernas sida. Men å andra sidan blev det aldrig fullt klart, om detta förtroende kunde uppsägas i rent politiska former. Det för frihetstidens parlamentarism centrala problemet synes vara, hur frågan om förtroendets återkallande löstes.

Utgångspunkten är given: Den procedur, genom vilken ett större eller mindre antal senatorer berövades ständernas förtroende och därmed entledigades, framgick alltid ur riksdagens grundlagsstadgade kontroll av riksrådens förhållande i ämbetet.

Riksrådens licentiering innebar, att ett större eller mindre antal av rådkammarens ledamöter entledigades från ämbetets utövande som en följd av ett parlamentariskt misstroendevotum, d. v. s. genom ett riksdagens beslut, som samtidigt var en dom av ständerna som domstol, rannsakande och dömande riksråden för ämbetsbrott. Licentiering kunde även beteckna riksråds avgång i samband med ständernas granskning av riksrådens ämbetsutövning, men innan definitivt beslut fattats i anledning härav.

Avhandlingens första del avser att redogöra för licentieringsinstitutets författningshistoriska och konstitutionella förutsättningar: rådsansvarets utbildning och struktur samt det för svensk statsrätt karakteristiska granskningS- och anmärkningsförfarandet vid ständernas kontroll av rådsregeringen. Framställningen av rådslicentieringens uppkomst och utveckling har fått formen av historiker över de parlamentariska aktioner, som oftast i samband med partivälvningar ledde till en eller flera senatorers avgång.

Avhandlingen behandlar sålunda en serie av dramatiska uppgörelser, som intaga en central plats i ett helt tidevarvs historia. Författaren är väl medveten om de svårigheter, som äro förknippade med en sådan framställningsmetod. En allsidig och inträngande behandling av allt tillgängligt källmaterial har ej varit möjlig. Vissa sidor av det historiska händelseförloppet har endast fått en sparsam belysning. Likaså saknas en systematisk framställning av den konstitutionella utvecklingens resultat på här berörda område. Men då avhandlingens syfte ej endast är att behandla licentieringsinstitutets yttre former utan även i möjligaste mån dess inre gestaltning, det samspel av rättsliga, politiska och personliga faktorer, som påverkade riksrådens avgång under frihetstidens regeringskriser, har den valda framställningsformen ansetts vara den mest lämpliga.

Ett författningsinstitut, som så småningom växer fram och först efter svåra och långvariga politiska kriser får fast form, kan endast skildras i historiskt perspektiv. Därför har det ansetts nödvändigt att behandla licentieringsinstitutet i dess helhet från de första experimenten på 1720-talet till slutet av den epok, som kallats frihetstiden. En fast stomme för denna framställning äro de anmärkningsmemorial och beslut av sekreta utskottet eller ståndens plena, som medförde riksrådens licentiering. De mindre avsnitten i avhandlingen, de som behandla riksdagarna 1726—27, 1760—62 och 1771—72 äro till stor del att betrakta som kommentarer till dessa licentieringsinstrument.

Den forskare, som behandlar ett avsnitt ur frihetstidens politiska och konstitutionella historia, har en god grund att bygga på. Carl Gustaf Malmström har i sitt monumentala verk, såsom han med rätta framhåller i förordet till andra upplagans sista del, »undangjort mycket» för dem, som efter honom vilja upptaga samma ämne till behandling. Fredrik Lagerroth har i sitt inspirerade och inspirerande arbete, *Frihetstidens författning,* givit en helhetsbild av den idéutveckling och det tankearbete, som byggt upp frihetstidens konstitution. I det stora samlingsverket *Sveriges Riksdag* ha de maktägande ståndernas arbetsformer av honom skildrats med förfaren hand.

Hos Malmström saknas den förståelse för frihetstidens parlamentarism, som för modern forskning är naturlig. Rådslicentieringarna betraktade han med samma ögon som vissa företrädare för oppositionen mot det maktägande partiet eller mot de maktägande ständerna överhuvud: Riksrådens licentiering genomdrevs enligt hans mening med »användande av ett förfaringssätt, som svårligen låter sig försvaras».[1] Det innebar ett ohemult angrepp på rättrådiga mäns heder och ära. Trots de

[1] Malmström, II, 288.

noggranna redogörelserna för det faktiska händelseförloppet finnes den parlamentariska utvecklingslinjen ej markerad i hans stora frihetstidshistoria. Den finns däremot klart angiven i STAVENOWS arbeten och är hos LAGERROTH ledmotivet. Nutidens parlamentariska demokrati hade skapat nya och fruktbringande problemställningar för frihetstidsforskningen.

Föreliggande avhandling bygger till största delen på de källor MALMSTRÖM använt och till vilka varje forskare i ständerväldets historia i första hand har att gå: riksdagens rikt givande utskotts- och ståndsprotokoll med tillhörande handlingar samt utländska diplomaters rapporter från Stockholm och deras instruktioner från resp. regeringar. Beträffande dessa senare för tidens historia ytterst viktiga källor har författaren i huvudsak varit hänvisad till de avskrifter, som finnas tillgängliga i svenska arkiv och bibliotek, och till tryckta urkundssamlingar. De preussiska ministerdepescher, som använts i original (fotostatkopior), har författaren ej haft tillfälle genomgå i fullständig svit. Då föreliggande avhandling är ett översiktsarbete, har en uttömmande inventering av detta källmaterial under alla omständigheter ej varit möjligt. Ett urval har gjorts, som visserligen delvis betingats av yttre omständigheter.

I huvudsak torde källornas karaktär och inbördes förhållande framgå av källförteckning och noter. Några upplysningar må dock inledningsvis lämnas om vissa av de uppteckningar av memoarkaraktär, som givit en välbehövlig komplettering till det officiella aktmaterialet. Flertalet använda källor av denna art äro välkända och ofta utnyttjade. Alldeles okända äro icke heller Daniel Tilas' dagboksanteckningar i brevform från riksdagarna 1765—66 och 1769—70. De sistnämnda äro tryckta i utdrag i HSH, d. 16. Anteckningarna från 1765—66 ha varit uppmärksammade av äldre samlare men synas senare ej ha utnyttjats.[2]

[2] F 374, UUB, innehåller utdrag ur dessa anteckningar, enligt uppgift gjorda av Warmholtz.

Dessa riksdagsbrev, som förvaras i Stjernarps arkiv, äro av mycket stort intresse och ha genomgående ett högt källvärde. Breven från 1765—66 äro undertecknade med pseudonymen »Tvärklyft», de från 1769—70 tillägnade »Mine K. Barnbarn». De äro uppenbarligen författade samtidigt med de händelser de beskriva och redogöra dag för dag för riksdagsarbetet i utskott och stånd samt för ställningar och förhållanden under de skildrade ständermötena. Att de äro av Tilas' hand framgår av innehållet och har bestyrkts av företagen stilundersökning.

Vid citat har med viss bruklig normalisering originalens stavning följts. Franska texter ha dock genomgående normaliserats. Datering har angivits efter de principer MALMSTRÖM följt.

Stor är den tacksamhetsskuld jag har till dem, som främjat och följt arbetet på denna avhandling. Enligt god sedvänja begagnar jag nu tillfället att framföra mitt tack.

Främst riktar jag detta tack till min lärare, professor skytteanus AXEL BRUSEWITZ, som från början handlett mina statsvetenskapliga studier. Uppslaget till föreliggande undersökning har givits av honom. Under arbetet på dess färdigställande har han outtröttligt och i rikt mått skänkt mig stöd, uppmuntran och stimulerande kritik. Hans väckande undervisning och vetenskapliga gärning har varit den fasta grundvalen för dessa studier i frihetstidens parlamentarism.

Till rektor GEORG LANDBERG, docenten GUNNAR HECKSCHER, fil. dr ERIK FAHLBECK och fil. lic. och jur. kand. FRITZ KAIJSER framför jag mitt tack för välvillig kritik och goda uppslag.

Ett särskilt tack riktas till fil. kand. NILS ANDRÉN, som till författarens förfogande ställt den till avhandlingen bifogade tabellen över frihetstidens riksråd, ursprungligen utarbetad som ett seminariearbete.

Till chefer och tjänstemän vid de arkiv och bibliotek jag under mitt arbete besökt riktar jag ett vördsamt tack. Mina forskningar ha till större delen bedrivits i riksarkivet. Jag står i stor tacksamhetsskuld till tjänstemännen i denna institution för det bistånd de alltid varit villiga att lämna och för de råd och uppslag de givit ur sitt rika vetande.

Friherre C. M. Hermelin, Stjernarp, och grevinnan Brita Wachtmeister, Kulla Gunnarstorp, tackar jag för att de med älskvärt tillmötesgående låtit mig få taga del av i deras ägo befintliga arkivalier. Likaså riktar jag ett tack till professor Erland Hjärne, Uppsala, och överbibliotekarien Gunnar Carlquist, Lund, för att de med välvilligt intresse befrämjat mina forskningar.

Ekonomiskt stöd för denna avhandlings fullföljande har jag erhållit från de av Knut och Alice Wallenbergs stiftelse till skytteanska professuren anslagna medlen. För detta understöd framför jag mitt vördsamma tack.

Med tacksamhet gå mina tankar till de fränder och vänner, som på mångfaldigt sätt bistått mig under mina studier och under arbetet på denna avhandling.

Till sist tackar jag min hustru, som i rikt mått givit mig hjälp och uppmuntran.

Stockholm i maj 1943.

Lennart Linnarsson.

Förkortningar.

Ad	Ridderskapets och adelns otryckta protokoll.
Bd	Bondeståndets otryckta protokoll.
Bg	Borgarståndets otryckta protokoll.
d. k:t	daler kopparmynt.
d. sm:t	daler silvermynt.
Exp. D.	Expeditionsdeputationen(s protokoll).
HH	Historiska handlingar.
HSH	Handlingar rörande Skandinaviens historia.
HT	Historisk tidskrift.
KF	Konungaförsäkran.
M. B.	Missgärningsbalken.
M. S. D.	Mindre sekreta deputationen(s protokoll).
PHT	Personhistorisk tidskrift.
Pr	Prästeståndets otryckta protokoll.
R. A. P.	Ridderskapets och adelns tryckta protokoll.
R. B.	Rättegångsbalken.
rdr	riksdaler.
RF	Regeringsformen (1720).
RO	Riksdagsordningen (1723).
R. o. A.	Ridderskapet och adeln.
RP	Rådsprotokoll.
RPCiv	Rådsprotokoll i inrikes-civila ärenden.
RP Kr	» » krigsärenden.
RP Utr	» » utrikesärenden.
R. St.	Riksens Ständer.
SAOB	Svenska akademiens ordbok.
SBL	Svenskt biografiskt lexikon.
S. D.	Sekreta deputationen(s protokoll).
St. D.	Stora deputationen(s protokoll).
St. S. D.	Stora sekreta deputationen(s protokoll).
Stv T	Statsvetenskaplig tidskrift.
S. U.	Sekreta utskottet.
S. U. P.	Sekreta utskottets protokoll.

Beträffande övriga förkortningar hänvisas till förteckningen på källor och litteratur.

Källor och litteratur.

Otryckta källor.[1]

I offentliga samlingar.

Riksarkivet, Stockholm (RA).

Rådsprotokoll:

Rådsprotokoll 1664 (Arfwed Gustafson och Franc).
Rådsprotokoll i utrikesärenden 1735, 1757, 1764—66.
Rådsprotokoll i krigsärenden 1736.
Rådsprotokoll i inrikes-civila ärenden 1738—39, 1761, 1765—66, 1768—72.

Inrikes-civilexpeditionens registratur.

Anglica:

I. Svenska sändebuds skrivelser till K. M:t. Envoyén frih. C. Sparres berättelse om sin beskickning 1736.

Frihetstidens utskottshandlingar:

Riksdagen 1723: 49[2] (Riksdagsordningsdeputationens projekter och handlingar).
Riksdagen 1726—27: 1—2 (S. U. P., St. S. D:s prot.)[3], 6—7 (S. U:s handlingar).
Riksdagen 1734: 3 (S. U:s registratur).
Riksdagen 1738—39: 1—2 (S. U. P., St. S. D:s prot.), 8 (S. U:s handlingar, däribland M. S. D:s betänkanden m. m.), 14 (S. D:s prot. och handlingar), 15 (St. S. D:s handlingar), 74 (Exp. D:s prot. med bilagor), 75 (Riksdagsregistraturet).

[1] Då ej annat angives, förvaras citerat otryckt källmaterial i RA.

[2] Siffrorna beteckna volymnummer i riksarkivets förteckning över frihetstidens utskottshandlingar.

[3] St. S. D:s protokoll för riksdagarna 1726—27 och 1738—39 äro inbundna i samma volymer som S. U:s. Delvis ingå de helt i S. U. P., delvis förekomma de i sluten följd för sig. Vid hänvisning betecknas källan därför med S. U. P. eller S. U. P. (St. S. D.).

Riksdagen 1746—47: 1—2 (S. U. P.), 10 (Bankodep:s prot:s-utdrag).

Riksdagen 1760—62: 1—2 (S. U. P.), 25—26 (M. S. D:s prot. och handlingar), 102 (Exp. D:s prot.), 106 (Exp. D:s allegater).

Riksdagen 1765—66: 1—3 (S. U. P.), 8—10 (S. U:s handlingar), 25—27 (M. S. D:s protokoll, koncepter och handlingar), 109 (St. D:s prot. och dess expeditionsutskotts handlingar), 110 (»Större utskottets», lagutskottets inom St. D. protokoll och handlingar), 126 (Exp. D:s prot., expeditionslista m. m.), 128 (Expeditioner vid riksdagen 1765—66, febr.—dec. 1765), 134 (Allegater till Exp:s D:s prot. och handlingar).

Riksdagen 1769—70: 1—2 (S. U. P.), 12 (S. D:s anmärkningar vid rådsprotokollen samt rådets förklaringar), 24 (Protokoll vid sammanträde mellan S. U., S. D. och J. D. med bilagda handlingar), 79—80 (Exp. D:s prot., koncepter till R. St:s brev), 83 (Exp. D:s allegater 1—150).

Riksdagen 1771—72, 12—13 (S. D:s prot., anmärkningar vid rådsprotokollen m. m.), 42 (J. D:s prot., anmärkningar vid rådsprotokollen).

De ofrälse ståndens arkiv:

Prästeståndets protokoll (i renskrift) 1726—27, 1738—39, 1746—47, 1760—62, 1765—66, 1769—70, 1771—72.

Prästeståndets konceptprotokoll 1765—66.

Prästeståndets handlingar 1726—72.

Borgarståndets protokoll (i renskrift) 1726—27, 1738—39, 1746—47, 1760—62, 1765—66, 1769—70, 1771—72.

Borgarståndets konceptprotokoll 1738—39, 1765—66.

Bondeståndets protokoll (i renskrift) 1726—27, 1738—39, 1742—43, 1746—47, 1760—62, 1765—66, 1769—70, 1771—72.

Riksdagsacta:

Riksens ständers skrivelser till K. M:t.

Anmärkningar vid rådsprotokollen och rådets förklaringar 1738—39.

Riksens ständers kommissioner:

Deputerade att rannsaka och döma över riksråden Cronstedt, Åkerhielm m. fl. 1747.

Riksdagsjournaler:

Dagbok vid riksdagen 1769 av G. R. Reuterholm.

Kungl. arkiv:

Gustav III.

Skoklostersamlingen I:

Fol. nr 20. Miscellanea.

Tessinska samlingen:

Brev till C. G. Tessin.

C. G. Tessins riksdagsanteckningar.

Fredrik Sparres dagböcker. (Deposition från Ericsbergs arkiv.)

Manuskriptsamlingen:

G. A. Hjärnes anteckningar och levnadsbeskrivning.

Avskriftssamlingen:

C. G. Malmströms avskrifter. Franska och engelska ministerberättelser från Stockholm.

G. H. Stråles avskriftssamling. Finchs depescher och instruktioner 1738—39.

N. Tengbergs avskrifter. Danska ministerberättelser från Stockholm 1762—72, preussiska ministerberättelser från Stockholm 1768—72.

Waaranens avskrifter. Ryska ministerberättelser från Stockholm 1722—39.

Riddarhusarkivet, Stockholm.

Ridderskapets och adelns riksdagsprotokoll 1761, 1765—66, 1769—70, 1771—72.

Kungliga biblioteket, Stockholm (KB).

D-samlingen: 329: 13, 957: 2.

Brevsamlingen: Ep. S. 52: 2—3, Brev till J. C. Stricker 1761—71.

von Engeströmska samlingen: B VIII 1—13, Eric Benzelius' riksdagsdiarium 1738—39.

Uppsala Universitetsbibliotek (UUB).

F 269: Handlingar till Sveriges politiska historia 1761—64.

F 373: Landshövding Chr. Rappes riksdagskoncepter.

F 374: Utdrag ur landshövdingen friherre Daniel Tilas' riksdagsbrev 1765—66.

F 377: Fr. C. Sinclairs samling av brev och paskiller från riksdagen 1765—66.

F 378: Claes Frietzcky, Politiska skrifter 1765—71.

F 410—530: (Gustavianska samlingen).

Lunds Universitetsbibliotek (LUB).

Samlingar till historien om Sveriges utrikespolitik 1771—74.

Anteckningar ... av Elof Tegnér.

Gävle läroverks bibliotek.

Anders Schönbergs brev om det svenska regeringssättet, 1—12 (i handskrift).

Preussisches Geheimes Staatsarchiv, Berlin (PSA).

Depescher från J. Fr., Freiherr Cocceji till Fredrik II 1765—69.
Depescher från Chr. L. Dönhoff till Fredrik II 1772.

I enskild ägo.

Kulla Gunnarstorps arkiv (Kulla Gunnarstorp).

Brokindssamlingen, vol. 11, 15.

Sjöholms arkiv (Katrineholm).

Höpkenska samlingen.

Stjernarps arkiv (Eldsberga, Halland).

Landshövdingen friherre Daniel Tilas' riksdagsbrev 1765—66, 1769—70 och brevsamling från 1766. (Riksdagsbreven från 1765—66 avskrivna i utdrag i F 374, UUB, de från 1769—70 tryckta i utdrag i HSH, d. 16 (1831). Cit. Tilas 1765 etc.)

Professor Erland Hjärne, Uppsala.

G. A. Hjärnes levnadsbeskrivning. (Tryckt i utdrag i Biographiskt lexicon, 6 (1840), art. G. A. Hjärne.)

Tryckta källor.

Samtida tryck.[4]

1755—56:

En ärlig swensk. Sthlm 1755—56.

1760—62:

Riksdagstidningar 1760—62 [utg. av Per Franc]. Sthlm 1760—63.
Utdrag af Borgareståndets protocoll ... 12 februarii 1761 ... m. m., Sthlm 1761.

[4] En tämligen fullständig och systematiskt uppställd förteckning på tryckta riksdagsskrifter och politiskt småtryck från 1700-talets Sverige finnes i A. Jörgensen, Calonius-Naumannska samlingen i Helsingfors universitetsbibliotek. Helsingfors 1936. (Helsingfors universitetsbiblioteks skrifter. 17.)

1765—66:

Riksdagstidningar 1765—66 [utg. av W. Noordenhielm]. Sthlm 1765—67.
Förteckning på Riksens Höglofl. Ständers deputationer wid riksdagen ... 1765. Sthlm 1765.
Riksens Högloflige Ständers secrete utskotts ... berättelse om de så kallade wäxelcontoiren ... til Riksens Ständers stora deputation ... Sthlm 1765.
Riksens Högloflige Ständers secrete utskotts extractum protocolli af d. 15 aug. 1765. Hwarutinnan då warande Herrar Riksens Råd ... afsattes. Sthlm 1771.

1768—70:

Riksdagstidningar 1769—70. Sthlm 1769—71.
Simming, J., Riksdagskrönika för åren 1769 och 1770. Sthlm 1770.
Fatburen, Den swenska. Sjette öpningen. Sthlm 1769.
[Reuterholm, E. C.], Uplysning för swenska folket om anledningen, orsaken och afsigterna med urtima riksdagen 1769. Sthlm 1769.
Memorial, ingifwit til R. St. den 29 april 1769 angående Herrar Riksens Råds kallande ifrån Stockholm til Norrköping m. m. Norrköping 1769.
Kongl. Maj:ts skriftelige dictamina om Riksens Ständers sammankallande til en extra-ordinarie riksdag, tillika med deras Excellencers Herrar Riksens Råds hwar för sig deröfwer i råd-cammaren i underdånighet afgifne betänkande. Sthlm 1768 (utdrag ur rådets protokoll för tiden den 9 till den 17 febr. 1768; cit. Rådsprotokoll febr. 1768).
Protocoller hållne uti Kongl. Maj:ts råd-kammare i anledning af Hans Kongl. Maj:ts nådiga dictamen den 12 december 1768 angående riksens ständers sammankallande til en urtima riksdag. Sthlm 1768. (Rådets protokoll för tiden den 12 till den 19 dec. 1768 äro här fullständigt publicerade; cit. Rådsprotokoll dec. 1768.)
Protocoller hållne i Kongl. Maj:ts råd-kammare angående rådsärendernes fördelning ... Sthlm 1769.
Hans Kongl. Maj:ts nådiga dictamen samt råds-protocoller, angående riksdagens fastställande i Norrköping år 1769. Sthlm 1769.
Riksens Höglofl. Ständers Secrete Utskotts extractum protocolli angående Herrar Riksens Råds förhållande; med dertil hörande remarquer, förklaringar m. m. Norrköping 1769 (cit. Handl.).
Memorialer, ingifne til Riksens Höglofl. Ständer angående Herrar Riksens Råds licentierande. Uppsala 1769. (Nr 1—15 med genomgående paginering, nr 16—20 opaginerade; cit. Memorial.)
Act om personlig säkerhet samt säkerhet om äganderätten. Sthlm 1769.

Urt. Riksd. 1769 och Riks:Råd (samlingsband innehållande flertalet ovan nämnda aktstycken från 1768 och 1769; UUB).
Handlingar till 1769 års urtima riksdag 5—6 (samlingsband; KB).

1771—72:

Riksdagstidningar 1771—72 [utg. av J. Hallström].[5] Sthlm 1771—72.
Afhandling om Engellands och Polens borgerliga författningar. Sthlm 1771.
Patriotiska tankar om compositioner, eller: förening emellan partier. Sthlm 1771.
[Schönberg, A.], Tankar öfwer en skrift, under titul: Patriotiska tankar... Sthlm 1771.
Gen.majorens och riddarens hr Christian Joach. Klingspors memorial, rörande förtroendets återställande til de wid sistledne riksdag afgångne Herrar Riksens Råd: öfwerlämnat til Högloflige Ridderskapet och Adeln d. 20 julii 1771. Sthlm 1771.[6]
Riksens Höglofl. Ständers secrete deputations betänkande af den 2 april 1772 med hosfogade serskildte vota rörande deras Excellencer Herrar Riksens Råd. Sthlm 1772.
Handlingar rörande deras Excellencers Herrar Riksens Råds licentierande... Sthlm 1772.
Protocoll hållit hos Höglofl. Ridderskapet och Adeln wid riksdagen 1772 angående de ifrån secrete- och justitiedeputationerne afgifne betänkanden rörande deras Excellencer Herrar Riksens Råd. Sthlm 1772.[7]

Källpublikationer.

Bexell, S. P., Riksdagshistoriska anteckningar eller bidrag till svenska kyrkans och riksdagarnas historia ur presteståndets archiv. Riksdagarne 1755—1778. Kristianstad 1839. (Utdrag ur prästeståndets protokoll vid riksdagarna 1755—56, 1760—62, 1765—66, 1769—70 och 1771—72.)
Bondeståndets riksdagsprotokoll. 1: 1720—27. Utg. av S. Landahl. Sthlm 1939. (2 under utgivning.)
British diplomatic instructions 1689—1789. Vol. 5: Sweden 1727—1789. Ed. by J. F. Chance. London 1928 (Camden society. Publications. Ser. 3: 39) [cit. Brit. dipl. instr.].
Brusewitz, A., Se Frihetstidens grundlagar etc.

[5] Enligt Lundstedt, Sveriges periodiska litteratur, I, 78.
[6] Om de tryckta memorialen och handlingarna angående de 1769 licentierade riksrådens återkallande, se Jörgensen, 286 ff.
[7] Beträffande övriga tryckta handlingar och protokoll se Jörgensen, 289 ff.

Buckinghamshire, John, 2nd earl of, Despatches and correspondence. Ed. by A. D'Arcy Collyer. Vol. 1—2. London 1900—02 (Camden society. Publications. Ser. 3: 2—3) [cit. Buckinghamshire Corr.].

Büsching, A. Fr., Se: Magazin etc.

Cobbett, Se: Parliamentary debates.

Correspondance ministérielle du comte J. H. E. Bernstorff 1751—1770. Publ. par P. Vedel. T. 1—2. Copenhague 1882 (cit. Bernstorff Corr.).

[Crusenstolpe, M. J.], Portefeuille 1—5. Sthlm 1837—45.

De la Gardieska archivet. Utg. af P. Wieselgren. D. 16—17. Lund 1842.

Documents, The constitutional, of the Puritan revolution 1628—1660. Selected and ed. by S. R. Gardiner. Oxford 1889.

En frihetstida lärobok i gällande svensk statsrätt, utg. av Fr. Lagerroth (Statsvetenskaplig tidskrift 1937; tidigare tryckt i Büsching, T. 12, 261 ff. under titeln »Des Baron Carl Scheffer kurzer Begriff des schwedischen juris publici für den Kronprinzen Gustav»).

Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar. Utg. av riksarkivet genom Axel Brusewitz. Sthlm 1916 [cit. Brusewitz].

Gardiner, S. R., Se: Documents, The Constitutional, of the Puritan revolution.

Handlingar rörande Skandinaviens historia. 3 (1817), 15 (1830), 16 (1831), 23 (1839), 34 (1853) [cit. HSH].

Handlingar rörande Sveriges äldre, nyare och nyaste historia. Utgifna af ett sällskap. D. 1—9. Sthlm 1830—33.

Handlingar ur Hans Excellence ... L. v. Engeströms bibliothek. Utg. af P. A. Wallmark m. fl. H. 1—5. Sthlm 1809—65.

Hildebrand, E., Se: Sveriges regeringsformer etc.

Höppener, J. P., Förteckning uppå alla kongl. placater ... Sthlm 1754.

Kleberg, E., Till historien om 1771—72 års riksdag. (Historisk Tidskrift för Skåneland, 6, 1915.)

Lagerroth, Fr., Se: En frihetstida lärobok etc.

Magazin für die neue Historie und Geographie, angelegt von D. Anton Friedrich Büsching. 12, 15. Halle 1778, 1781 [cit. Büsching].

Modée, R. G., Utdrag utur ... publique handlingar ... 1—15. Sthlm 1742—1829.

[Parliamentary debates], Cobbett's Parliamentary history of England (1066—1803). 11. London 1812.

Politische Correspondenz Friedrichs des Grossen. 24, 28, 32. Berlin 1897—1908.

Recueil des instructions données aux ambassadeurs et ministres de France ... Paris 1884 ff.

Sbornik imperatorskago russkago istoričeskago obščestva. 57, 87. Sankt Peterburg 1887, 1893 [cit. Sbornik].
Schack-Rathlou, J. O., Udvalgte Breve, Betænkninger og optegnelser 1760—1800. Utg. af Th. Thaulow og B. Jørgensen. København 1930.
Styffe, C. G., Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland. 1. Sthlm 1856.
Svenska prästeståndets protokoll från år 1719. 1—2: 1719—23. Utg. av C. G. Wahrenberg. Uppsala 1921—22.
Svenska riksdagsakter. Ser. 2. 1—3: 2. Sthlm 1909—31.
Sveriges regeringsformer 1634—1809 samt konungaförsäkringar 1611—1800. Utg. af E. Hildebrand. Sthlm 1891.
Sveriges ridderskaps och adels riksdagsprotokoll. Ser. 1: från och med 1627. Sthlm 1855 ff. Ser. 2: från och med 1719. Sthlm 1875 ff. [cit. R. A. P.].
Sveriges traktater med främmande makter. 8: 1723—1771. Sthlm 1915—22.

Memoarer, brev o. dyl.

Benzelius, E., Anecdota Benzeliana. Utg. av Hj. Lundgren. Sthlm 1914.
Bonde, C. Trolle-, Riksrådet grefve Gustaf Bonde. D. 1—4. Lund 1897—99.
Bonde, G., Partistriden vid 1738—39 års riksdag och dess orsaker (Bonde, C. Trolle-, Riksrådet grefve Gustaf Bonde. 3).
[von Ehrenheim, F. W.], Tessin och Tessiniana. Sthlm 1819.
Ehrensvärd, G. J., Dagboksanteckningar förda vid Gustaf III:s hov. D. 1—2. Utg. af E. V. Montan. Sthlm 1878.
Engeström, Johan von, Historiska anteckningar och bref från åren 1771—1805. Utg. af E. V. Montan. Sthlm 1877.
Fersen d. ä., Axel von, Historiska skrifter. D. 1—8. Utg. af R. M. Klinckowström. Sthlm 1867—72 [cit. Fersen].
Höpken, A. J. von, Skrifter. Saml. och i urval utg. af C. Silfverstolpe. D. 1—2. Sthlm 1890—93.
Järta, H., Valda skrifter. Utg. af H. Forssell. D. 1—2. Sthlm 1882—83.
Lynar, R. F. zu, Hinterlassene Staatsschriften. Bd 1. Hamburg 1793.
Nolcken, M. von, Berättelse om rikets tillstånd från 1719 till 1742. (Historisk tidskrift 1889.)
Reuterholm, A., Ur Axel Reuterholms dagbok. Några kulturbilder från frihetstiden. Utg. av H. Schück. Sthlm 1921.
Rudenschöld, C., Riksrådet Carl Rudenskölds lefverne. Linköping 1856.

Schönberg, A., Brev till bergsrådet Adlerwald. Utg. af S. Kellin. Sthlm 1920.

Bearbetningar.

Almén, F. Gustaf III och hans rådgivare 1772—89. Arbetssätt och meningsbrytningar i rådkammare och konseljer. Akad. avh. Uppsala 1940.

Almquist, H. En svensk diplomat i Walpoles England. (Svenska Dagbladet 3/2 1941.)

Andrén, G. Till den moderna parlamentarismens formlära. (Statsvetenskaplig tidskrift 1932.)

Arnheim, F. Beiträge zur Geschichte der nordischen Frage in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. (Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft 1891.)

Bomgren, G. Sekreta utskottet 1723—56. En rättshistorisk undersökning. Lund 1928. (Skrifter utg. av Fahlbeckska stiftelsen. 12.)

Bonde, G. Sverige under Ulrica Eleonora och Fredric I, eller ifrån 1718 till 1751. Sthlm 1821.

Brusewitz, A. Ett konstitutionsprojekt från frihetstiden med en kommentar från Gustaf III:s tid. (Statsvetenskaplig tidskrift 1913.)

—— Studier över 1809 års författningskris. Den idépolitiska motsättningen. Uppsala 1917. (Skrifter utg. av Hum. Vet.-samf. i Uppsala. 18: 5.)

—— Utskottsväsen och parlamentarism. (Forum 1920.)

—— Vad menas med parlamentarism? (Statsvetenskaplig tidskrift 1929.)

—— Hemliga utskottet i 1809 års författning. Uppsala 1933. (Skrifter utg. av Statsvet. fören. i Uppsala. 1.)

—— Statsrådets ansvarighet. (Sveriges riksdag, Bd 15. Sthlm 1938.)

Brusewitz, A., m. fl. Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning. Uppsala 1936. (Skrifter utg. av Statsvet. fören. i Uppsala. 7.)

Carlquist, G. Carl Fredrik Scheffer och Sveriges politiska förbindelser med Danmark åren 1752—65. Akad. avh. Lund 1920.

Carlson, F. F. Sveriges historia under konungarne af pfalziska huset. D. 1—7. Sthlm 1855—85.

Danielson, H. Sverige och Frankrike 1727—35. Ett bidrag till belysning av Arvid Horns utrikespolitik. Akad. avh. Lund 1920.

Dannert, L. Svensk försvarspolitik 1743—57 i dess utrikespolitiska och inrikespolitiska sammanhang. Akad. avh. Uppsala 1943.

Edén, N. Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation i början av sjuttonde århundradet (1602—34). Uppsala 1902. (Skrifter utg. av Hum. Vet.-samf. i Uppsala. 8: 2.)

Edler, P. J. Om börd och befordran under frihetstiden. Akad. avh. Sthlm 1915.

Ehrenstråle, D. Inledning til then swenska processum civilem. Sthlm & Upsala 1751.

—— Inledning til then swenska processum criminalem. Sthlm & Upsala 1759.

Erich, R. 1734 års lags bestämmelser om brott av politisk karaktär. (Minnesskrift ägnad 1734 års lag. D. 2. Sthlm 1934.)

Fahlbeck, E. Riksrättsinstitutet i 1809 års författning. Akad. avh. Uppsala 1924.

—— Studier över frihetstidens politiska idéer. 1—3. (Statsvetenskaplig tidskrift 1915—16.)

Fahlbeck, P. Sveriges författning och den moderna parlamentarismen. Lund 1904.

—— Regeringsformen i historisk belysning. Sthlm 1910.

Forssell, A. Kansliet 1720—89. (Kungl. Maj:ts kanslis historia. D. 1. Uppsala 1935.)

Forssell, H. Minne af erkebiskopen doktor Erik Benzelius den yngre. (Svenska akademiens handlingar ifrån år 1796. D. 58.)

Forssell, N. Gustaf III:s politiska debut. (Personhistorisk tidskrift 1920.)

Fryxell, A. Berättelser ur svenska historien. D. 1—49. Sthlm 1823—93.

Geijer, E. G. Teckning af Sveriges tillstånd och af de förnämsta handlande personerna under tiden från konung Carl XII:s död till konung Gustaf III:s anträde af regeringen. (Svenska akademiens handlingar ifrån år 1796. D. 18.) [Cit. Teckning av frihetstiden.]

—— Konung Gustaf III:s efterlemnade och femtio år efter hans död öppnade papper. D. 1. Uppsala 1843.

Grauers, S. Riksdagen under den karolinska tiden. Sthlm 1932. (Sveriges riksdag. Bd 4.)

Hallendorff, C. Frihetstiden. Lund 1924—28. (Svenska folkets historia. Bd 4.)

Hennings, B. Gustav III som kronprins. Akad. avh. Sthlm 1935.

Hildebrand, B. Kungl. svenska vetenskapsakademien. Sthlm 1939.

Hildebrand, E. Svenska statsförfattningens historiska utveckling. Sthlm 1896.

[Hildebrand, E.] Rec. av Kjellén, Riksrättsinstitutet. (Historisk tidskrift 1895.)

HJÄRNE, E. Ämbetsmannaintressen och politiska doktriner på 1719 års riksdag. (Historisk tidskrift 1916.)
—— Från Vasatiden till frihetstiden, några drag ur den svenska konstitutionalismens historia. Sthlm 1929.
HJÄRNE, H. Våra ståndsriksdagar. 3. (Svensk tidskrift 1875.)
HOLST, W. Carl Gustaf Tessin under rese-, riksdagsmanna- och de tidigare beskickningsåren. Akad. avh. Lund 1931.
HÖJER, C.-H. Borgarståndet 1809—1866. (Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning. Uppsala 1936. Skrifter utg. av Statsvet. fören. i Uppsala. 7.)
JÄGERSKIÖLD, O. Hovet och författningsfrågan 1760—66. Akad. avh. Uppsala 1943.
KJELLÉN, R. Riksrättsinstitutets utbildning i Sveriges historia. Uppsala 1895. (Skrifter utg. av Hum. Vet.-samf. i Uppsala. 4: 1.)
—— Samuel Åkerhielm d. y. och de ryska stämplingarna i Sverige åren 1746—49. (Historisk tidskrift 1894.)
KUMLIEN, K. »En frihetstida lärobok i gällande svensk statsrätt.» (Historisk tidskrift 1937.)
LAGERBRING, S. Sammandrag af Svea rikes historia ifrån de äldsta til de nyaste tider. Sthlm 1775. 2. uppl. D. 5. Sthlm 1779—80.
LAGERROTH, F. Frihetstidens författning. En studie i den svenska konstitutionalismens historia. Akad. avh. Sthlm 1915.
—— Frihetstidens maktägande ständer 1719—72. D. 1—2. Sthlm 1934. (Sveriges riksdag. Bd 5—6.)
—— Det svenska statsrådets ansvarighet i rättshistorisk belysning. (Scandia 1939.)
—— Staaff eller De Geer. Till frågan om vårt levande statsskicks typologi. (Statsvetenskaplig tidskrift 1943.)
LANDBERG, G. Den svenska riksdagen under den gustavianska tiden. Sthlm 1932. (Sveriges riksdag. Bd 7.)
LEIJONHUFVUD, S. Carl Gustaf Tessin och hans Åkerökrets. D. 1—2. Sthlm 1931—33.
LIEDGREN, J. Ridderskapet och adeln vid riksdagarna 1719 och 1765—66. (Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning. Uppsala 1936. Skrifter utg. av Statsvet. fören. i Uppsala. 7.)
LINNARSSON, L. Sveriges statsskick under frihetstiden. (Festskrift till professor Skytteanus Axel Brusewitz. Uppsala 1941. Skrifter utg. av Statsvet. fören. i Uppsala. 12.)
LOCKE, J. Two treatises of government. London 1694. (Sv. övers. av H. Harmens. Sthlm 1726.)
MALMSTRÖM, C. G. Sveriges politiska historia från konung Karl XII:s död till statsvälvningen 1772. 2. uppl. D. 1—6. Sthlm 1893—1901. [Cit. MALMSTRÖM.]

MALMSTRÖM, C. G. Om embetsmännens ställning till riksdagen under frihetstiden. (Smärre skrifter rörande sjuttonhundratalets historia. Sthlm 1889.)

MONTESQUIEU, C. DE S. De l'esprit des loix. 1—2. Genève 1748.

NAUMANN, E. Om sekreta utskottet under den tidigare frihetstiden 1719—34. Bidrag till utskottsväsendets historia. Akad. avh. Sthlm 1911.

NILSSON, J. E. Borgarståndet. (Sveriges riksdag. Bd 5. Sthlm 1934.)

NILSSON, O. Blad ur konung Gustaf III:s och drottning Sofia Magdalenas giftermålshistoria. (Historiskt bibliotek. 5. 1879.)

ODHNER, C. T. Sveriges politiska historia under konung Gustaf III:s regering. D. 1—3. Sthlm 1885—1905.

RUDELIUS, K. E. Författningsfrågan i de förenade deputationerna 1769. (Statsvetenskaplig tidskrift 1935.)

—— Sveriges utrikespolitik 1681—84. Från garantitraktaten till stillestånd i Regensburg. Akad. avh. Uppsala 1942.

SCHÖNBERG, A. Historiska bref om det svenska regeringssättet. D. 1—3. Utg. av A. I. Arwidsson. Sthlm 1849—51.

SOLOV'EV, S. Istorija Rossii. 2. izd. S. Peterburg 1897. [Cit. SOLOVJEV.]

STAVENOW, L. Om riksrådsvalen under frihetstiden. Bidrag till det svenska riksrådets historia. Akad. avh. Uppsala 1890.

—— Frihetstiden. Sthlm 1922. (Sveriges historia till våra dagar. D. 9.)

—— Det adertonde århundradets parlamentarism i Sverige. Uppsala 1923. (Uppsala universitets årsskrift 1923. Program 1.)

STÄHLIN, K. Geschichte Russlands von den Anfängen bis zur Gegenwart. 1—4. Berlin & Königsberg 1923—39.

TENGBERG, N. Om kejsarinnan Catharina II:s åsyftade stora nordiska alliance. Akad. avh. Lund 1863.

—— Om frihetstiden. Några anmärkningar. Sthlm 1867.

—— Konung Gustaf III:s första regeringstid till och med 1772 års statshvälfning. Utg. af C. T. Odhner. Lund 1871.

TYNELL, K. Studier angående det svenska statsrådets politiska ansvarighet. Akad. avh. Lund 1918.

VALENTIN, H. Frihetstidens riddarhus. Akad. avh. Sthlm 1915.

—— Frihetstiden inför eftervärlden. Sthlm 1942. (Studentföreningen Verdandis småskrifter, nr 447.)

VARENIUS, O. Ansvarsbestämmelserna för förmyndarestyrelse af 1634 och 1660. (Historisk tidskrift 1888.)

—— Räfsten med Karl XI:s förmyndarstyrelse. 1—2. Uppsala 1901—03. (Skrifter utg. av Hum. Vet.-samf. i Uppsala. 7: 5, 8: 5.)

VAUCHER, P. Robert Walpole et la politique de Fleury (1731—1742). Paris 1924.

Vessberg, V. Stockholm stads riksdagsmannaval under frihetstiden. Sthlm 1905.

Uppslagsverk.

Biographiskt Lexicon öfver namnkunnige svenske män. 1—23. Uppsala m. fl. st. 1835—57.
Elgenstierna, G. Den introducerade svenska adelns ättartavlor. 1—7. Sthlm 1925—1932.
Millqvist, V. Svenska riksdagens borgarstånd. Sthlm 1911.
Mårtensson, L. Förteckning över bondeståndets ledamöter vid riksdagarna 1710—1800. Sthlm 1937.
Svenskt Biografiskt Lexikon. 1—10. Sthlm 1917—31. [SBL.]
Uggla, C. H. Svea-rikes rådslängd. Afd. 1—8. Sthlm & Norrköping 1791—93.

RIKSRÅDENS ANSVARIGHET

Rådsansvarets förutsättningar och former.

Rådsansvarets historiska förutsättningar.

Regerings- och rådsansvaret enligt frihetstidens grundlagar och parlamentariska praxis utkrävdes alltid i juridiska former och med rättsligt betingade uttryckssätt.[1] Frihetstidens statsrätt var i detta avseende, liksom på andra väsentliga punkter, bunden av äldre svensk rättstradition, en naturlig konsekvens av författningens byråkratiskt-konservativa genesis.[2] I en framställning, som behandlar riksrådens ansvarighet under ifrågavarande tidsskede, kan sålunda ej dragas någon gräns mellan en juridisk och en politisk ansvarighet. För att framhäva det högsta politiska ansvaret i frihetstidens författning torde det däremot vara motiverat att skilja mellan det ansvar, som utkrävdes av riksråden, främst i deras egenskap av förvaltningens spetsar, och det ansvar för rikets väl och »sanfärdige nytta» de hade att bära. Riksråden voro under frihetstiden på en gång oavsättliga ämbetsmän och rikets ständers fullmäktige, riksdagsmajoritetens förtroendemän.[3] Inte så att förstå, som skulle

[1] Som en typisk kommentar till frihetstidens allmänna uppfattning om rådsansvaret kan anföras, vad ett konstitutionellt dokument som »Act om personlig säkerhet samt säkerhet om äganderätten», 1769, härom har att säga. En viktig punkt i detta aktstycke är, att alla extra domstolar samt kommissioner eller deputationer med domsrätt borde avskaffas. Härifrån undantogs dock uttryckligen, vad RO stadgade »om Rådets answar för sine brott i embetet, såwida ingen annan domstol gjes, som slika brottmål pröfwa kan, än den som af Ständerne sjelfwa förordnas». Act om personlig säkerhet, 6. Jfr Malmström, VI, 144 ff.; Fahlbeck, Riksrättsinstitutet i 1809 års författning, 206, 210.

[2] Jfr Stavenow, Det adertonde århundradets parlamentarism i Sverige, 8 ff., 18 ff. Se nedan 12 ff.

[3] Jfr En ärlig svensk, 171. På tal om det förhållandet, att riksråden icke utan laga rannsakning och dom kunde avsättas, erkännes, att de onekligen äro R. St:s fullmäktige, men tillägges: »Rådssysslan är tillika et ämbete, som utom fullmagtskapet

grundlagar och konstitutionella föreskrifter härvidlag ha åsyftat att framhäva någon skillnad. Men rådsansvaret under frihetstiden karakteriseras av detta aldrig utjämnade motsatsförhållande. Sina historiska förutsättningar har detta byråkratiska och samtidigt parlamentariska ansvar, dels i de kollegiala ansvarsbestämmelserna i 1600-talets regeringsformer, dels i det politiska ansvarsutkrävandet på riksdagarna under tiden före Karl XI:s envälde och ej minst i sammanhang med räfsterna under enväldet. I ett författningshistoriskt perspektiv kunna dessa två typer av regerings- och rådsansvar, det mera ämbetsmannamässiga och det mera utpräglat politiska, väl särskiljas, oberoende av ansvarets rent rättsliga struktur i olika epokers grundläggande konstitutionella urkunder.

Något ansvar för riksråden som sådana fanns ej i 1634 års regeringsform.[4] Men i egenskap av chefer och bisittare i rikets kollegier voro riksråden föremål för en noggrant utstakad kontroll. Denna ämbetsmannaansvarighet var dels ett ansvar inför myndig konung, dels en den högre förvaltningens självkontroll.[5] Någon ständernas kontrollmakt var det ej fråga om annat än i de undantagsfall, som RF 1634 §§ 9 och 41 omtala. Och även det riksrättsinstitut, som utformats i § 9, är till större delen av högbyråkratisk karaktär. Riksrätten av 1634 var sannolikt tänkt som en fristående, främst av högre ämbetsmän sammansatt domstol, som kunde ersätta ständerna och döma, även då dessa ej voro samlade. Men sambandet med de tidigare »rannsakande och dömande ständerutskotten» är dock påtagligt.[6]

har andra sysslor att sköta, med mindre man icke wil kalla hela riksstyrelsen med alla des ämbetsmän de magtägandes fullmägtige...» Hattarnas politiska grundlagskommentar från 1755—56 är visserligen ofta oklar och motsägelsefull. Men det ovan citerade torde rätt väl återge rådsämbetets och därmed även rådsansvarets karaktär under frihetstiden. Se nedan 162 ff.

[4] KJELLÉN, Riksrättsinstitutets utbildning i Sveriges historia, 109; FAHLBECK, a. a., 81. RF 1634 talar överhuvud taget ej om någon i fasta former arbetande rådkammare. Se härom EDÉN, Den svenska centralregeringens utveckling till kollegial organisation, 322. Beträffande texten till 1600-talets konstitutionella urkunder hänvisas till HILDEBRAND, Sveriges regeringsformer m. m.

[5] RF 1634 § 38; EDÉN, a. a., 341.

[6] FAHLBECK, a. a., 194 ff.; KJELLÉN, a. a., 90 ff. KJELLÉN, som starkt framhävt kontinuiteten i ständernas domsmakt, anser, att riksrätten i RF 1634 endast kunde träda i funktion, då ständerna kommit samman.

Hur man än vill tolka riksrättsparagrafen i RF 1634, som aldrig fick någon praktisk tillämpning, så är det i varje fall klart, att den gav uttryck åt ständernas hävdvunna domsrätt. Enligt § 41 borde, om kungen var död eller omyndig eller om saken gällde liv och ära, de fem höga riksämbetsmännen liksom helt kollegium dömas av den riksrätt, som enligt § 9 skulle »företräda ständernes rum».

Enligt RF 1634 skulle de fem höga riksämbetsmännen bilda förmyndarregering. Om deras förhållande till rådet i sådant fall har RF ej mycket att säga. Den nära samverkan mellan regering och råd, som blev utmärkande för 1600-talets långa förmyndarregeringar, utvecklades under den första av dessa vid sidan om de konstitutionella föreskrifterna.[7] I 1660 års additament blev denna faktiska utveckling rättsligt fixerad. I § 15 hänvisas regeringen, om den ej är enig, till rådsmajoritetens »utslag». Enligt § 3 skulle nya riksråd tillsättas med riksens råds vetskap och samtycke. Att i själva verket förmyndarna i alla viktiga frågor voro bundna vid rådspluraliteten framgår av § 12, som i samband med frågan om nobilitering och godsdonationer säger, att vederbörande i dessa fall såväl som i »andre vichtige mål» skulle inhämta »riksens råds inrådande och samtyckio».[8]

Den konstitutionella nyorientering, som skedde vid 1660 års riksdagar, innebar således i första hand, att riksrådet erövrade den centrala ställning i statslivet, som enligt RF 1634 under myndig konungs frånvaro eller vid hans död bort tillkomma de fem höga riksämbetsmännen. Denna rättsliga reglering av rådets ställning motsvaras av en praxis i förhållandet mellan regering och råd, som innebar att rådsmajoritetens mening normalt blev utslagsgivande.[9]

I fråga om regeringens ansvar inför riksdagen, för att uttrycka saken i moderna termer, äro de konstitutionella tilläggs-

[7] Edén, a. a., 346 ff.

[8] Jfr Varenius, Ansvarsbestämmelserna för förmyndarestyrelse av 1634 och 1660. HT 1888, 351 ff.

[9] Varenius, Räfsten med Karl XI:s förmyndarstyrelse, I, 42, II, 32; Lagerroth, Frihetstidens författning, 180.

bestämmelserna av 1660 mycket kortfattade. Här utsäges endast i § 14, att förmyndarna äro ansvariga inför »Gud, H. K. M:t och samptlige riksens ständer». Liknande uttrycksätt förekommo redan i riksdagsbeslutet 1634 och i de eder Kristinas förmyndare avgåvo. Men den viktiga nyheten är, att denna ansvarsbestämmelse nu insattes i regeringsformen.[1] Då förmyndarregeringen av 1660 på väsentliga punkter var bunden av rådets rådslag och votering — för att använda en känd formulering ur frihetstidens grundlagar —, borde det ha legat nära till hands att även på något sätt omnämna rådets ansvarighet. Därom finnes dock ej något direkt utsagt. Att en rådets delaktighet i ansvaret faktiskt fanns i och med dess delaktighet i förmyndarregeringens beslut ligger i sakens natur. Den följande politiska utvecklingen skulle visa, hur detta ansvar kunde utkrävas.

Under 1660- och 70-talens riksdagar hade ständerna visat en allt större självständighet, som tog sig uttryck i kritik och krav på medbestämmanderätt. På riksdagen 1675 kulminerade denna parlamentariska kraftutveckling, då på initiativ av de tre högre ståndens ansvar utkrävdes av rådet, därför att det styrkt K. M:t att börja krig utan att sammankalla ständerna.[2] »Deras Excellentier och Rijkzens Rådh» anklagades för att ha handlat i strid med ständernas direktiv vid föregående riksdag.[3] Frihetstidens parlamentarism är här tydligt företecknad. Även beträffande formerna för ansvarsutkrävandet funnos tendenser, som peka mot den svenska parlamentarismens första epok.

S. U., som blev redskapet för angreppet mot rådet, begärde att få se de handlingar, som kunde visa, vad regeringen gjort och rådsherrarna sagt, d. v. s. man fordrade bl. a. att få tillgång till och granska rådsprotokollen. Rådet lyckades dock få konungen att avslå denna begäran. En senare ifrågasatt protokollsläsning blev troligen ej av.[4] S. U. avgav sedan i form av

[1] Varenius, HT 1888, 345 f., 351.
[2] Grauers, Riksdagen under den karolinska tiden. Sveriges riksdag, IV, 19 ff.
[3] R. A. P. 1675—78, 40 f. (4/9 1675). Varenius, Räfsten, I, 106 ff.
[4] Ibid., 148.

ett protokollsutdrag en skriftlig föreställning till rådet, som ej saknar beröringspunkter med de anmärkningsmemorial, frihetstidens granskande utskott avgåvo.[5] På denna skrift, som gillats av samtliga stånd, svarade rådet med en förklaring.[6] Aktionen mot rådet utmynnade liksom i liknande fall under frihetstiden i en skrivelse från R. St. till K. M:t med anhållan om vissa åtgärder gentemot rådkammarens ledamöter. I detta fall begärde man, att några ständernas deputerade skulle få undersöka förmyndarregeringens medelförvaltning.[7] Skrivelsen, som blev den direkta inledningen till förmyndarräfsten, riktade sig mot riksens råd och nämnde intet särskilt om de fem höga riksämbetsmännen — förmyndarna. Hittills hade ansvar yrkats för de råd, riksråden givit myndig konung. Från den förfrågan ständerna förut riktat till rådet, om vilka medel man räknat med, då kriget tillstyrkts, kom riksdagen nu i sitt ansvarsutkrävande över till frågan om den räkenskap, riksens råd gjort för »administration».

Den ständerkommission, som 1675 tillsattes och först 1680 redogjorde för sitt arbete, var helt och hållet en undersökande kommission. Dess resultat blev ej »en serie av anmärkningar mot personer» utan en saklig överblick över finansförvaltningens utveckling.[8] De av kommissionen anförda fakta talade dock anklagelsens språk.[9] Då på riksdagen 1680 den politiska och sociala krisen drevs till sin spets, blevo planerna från 1675 på en förmyndarräfst, som av kriget undanskjutits, förverkligade i form av en dömande ständerkommission av utpräglat

---

[5] Denna i sak mycket skarpa skrift hade den försiktiga formen av en förfrågan, om ej rådet, då det tillstyrkt kriget, även tänkt på att erforderliga medel därtill funnos tillgängliga. Ständerna ville veta, »på hvilcket fundament af medell» riksråden byggt sina rådslag. R. A. P. 1675—78, 59 f. (9/9 1675). I Varenius, Räfsten, I, 114, n. 1 framhålles, att denna kommunikation mellan ständer och råd nära anslöt sig till de vanliga konferenserna mellan rådet och ständerna, särskilt adeln. En nyhet var dock den skriftliga formen och det skrivna dokumentets karaktär av anklagelseskrift.

[6] I denna hävdades, att ej något skett utan ständernas vetskap. R. A. P. 1675—78, 175 f. (Bil. 3).

[7] R. A. P. 1675—78, 176 ff. (Bil. 4).

[8] Varenius, Räfsten, II, 104.

[9] Ibid., 155.

politisk karaktär.[1] Härvid kom konungamakten att ha det faktiska avgörandet i sin hand, men saken betraktades dock fortfarande som en ständernas aktion.[2] Som ovan framhållits riktade sig ansvarsutkrävandet 1675 mot både rådet och förmyndarna, d. v. s. mot den krigspolitik och kanske främst mot den finanspolitik, som det De la Gardieska partiet inom rådsaristokratien fört. De däremot oppositionella rådsherrarna gjorde i stort sett gemensam sak med ständerna.[3] 1680 var läget helt förändrat. Konungen i spetsen för lågadel och ofrälse gick till anfall mot högadeln och dess främsta politiska organ, rådet. Det blev då en för rådsherrarna angelägen sak att försöka få förmyndarräfsten att gälla endast dem, som enligt additamentet 1660 bildade förmyndarregering.[4] Redan vid framläggandet av förmyndarregeringens redogörelse för sin förvaltning 1672 hade meningarna brutit sig i fråga om rådets meddelaktighet. Då framkom också den formulering av rådsherrarnas ansvar, som senare skulle från olika synpunkter än kraftigare understrykas, att var och en ansvarade för sina vota.[5] 1680 framfördes detta ansvar för vota som en motsats till det kollektiva ansvar, rådet ej ville erkänna. I den uppgörelse, som då kom till stånd mellan rådet och riksdagen, blev också resultatet, att rådsherrarna var för sig skulle svara för sina »aktioner», om deras vota därtill kunde ge anledning. Faktiskt utkrävdes av rådsherrarna ett hårt ansvar för deras delaktighet i förmyndarregeringens medelförvaltning.

Ständerkommissionen dömde ej någon senator förlustig sitt ämbete.[6] Slutfasen i den långa uppgörelsen blev dock, att våren 1682 samtliga rådsherrar från förmyndartiden av konungen anmodades att begära avsked. Flertalet av dem, åtta riksråd, entledigades »från rådsämbetet och dess sysslor». Det var, som

[1] Kjellén, a. a., 130 ff.
[2] Grauers, a. a., 55 ff.
[3] Varenius, Räfsten, I, 163.
[4] Grauers, a. a., 76.
[5] Varenius, Räfsten, I, 41 f., 136 ff.
[6] Det ifrågasattes att åtala de för förmyndarregeringen ansvariga »criminaliter», men den tanken uppgavs. Kjellén, a. a., 133, n. 1.

F. F. Carlson påpekar, »ej sannolikt att rådgivare, vilka blivit dömda såsom de där på obehörigt sätt förskingrat kronans egendom, skulle fortfarande kunna stanna kvar vid sina ämbeten».[7]

Riksråden anhöllo i sin avskedsansökan, vars lydelse föreskrivits av konungen, att »nåd måtte gå för rätt» och att de skulle få tillbringa sina »övriga år» på landet, då ständernas kommission ej bedömt deras ämbetsförrättning så, som varit önskligt.[8]

Den aktion mot rådet, som iscensattes vid riksdagen 1675 och fullföljdes genom 1680-talets djupgående politiska och sociala omvälvningar, företer i fråga om formerna för utkrävandet av ett i sista hand politiskt ansvar åtskilliga drag, som visa tydlig frändskap med den procedur, rikets maktägande ständer skulle tillämpa, då de nästa gång verkställde det »allmännare ombyte av rådspersonal», som 1682 för första gången skett.[9] Konturerna kunna skönjas till »riksdagens självständiga initiativ att realisera rådets ansvar».[1] Organet för detta initiativ blev från början ett ständernas utskott. Det angrepp riksdagen 1675 riktade mot rådet framfördes närmast genom sekreta utskottet, som i detta sammanhang begärde tillgång till rådsprotokollen. En skrivelse från R. St. till konungen blev sedan upptakten till förmyndarräfsten, fullföljd i en dömande ständerkommission. De kommitterade under denna räfst hade tillgång till de i rådkammaren förda protokollen.[2] Under ett allt starkare politiskt tryck begärde slutligen vederbörande riksråd avsked, de facto på den enväldige konungens befallning men med den motiveringen, att ständernas kommission genom sina domar riktat allvarliga anmärkningar mot deras sätt att förvalta sina äm-

---

[7] F. F. Carlson, Sveriges historia under konungarna av pfalziska huset, III, 340 ff. Att denna betydande förändring i rådkammarens sammansättning intimt sammanhängde med hela förmyndarräfsten, torde väl knappast kunna förnekas. Det hindrar naturligtvis inte, att närmaste orsaken troligen var konungens missnöje med den bristande sekretessen och med de avgående riksrådens utrikespolitiska orientering. Rudelius, Sveriges utrikespolitik 1681—84, 75 f.

[8] F. F. Carlson, a. a., 344, n. 1.

[9] F. F. Carlson, a. a., 343.

[1] Kjellén, a. a., 129.

[2] Varenius, Räfsten, II, 32 ff.

beten. Dessa 1600-talets ansatser till parlamentariska former för rådets ansvarighet framväxte utan direkt anknytning till de konstitutionella urkunderna av 1634 och 1660. Med undantag för det ansvar, som föreskrevs för förmyndarregering, talades där endast om ansvar för ämbetsmannaverksamhet.

Även den speciella teknik frihetstiden kom att använda vid riksrådens skiljande från ämbetet, liksom den tekniska termen för den då tillämpade procedur, som utmynnade i vissa senatorers entledigande, riksrådens *licentiering,* kan tydligt spåras under 1600-talet. Malmström nämner i sin framställning av riksrådens licentiering vid riksdagen 1738—39, att uttrycket »licentiera» förut använts, »då Karl XI i april 1682 avskedade de gamla riksråden».[3] I riksregistratur och kungliga koncept återfinnas likväl inte »de nådiga avskedsbrev», som meddelades vederbörande riksråd.[4]

Det finns dock ej anledning betvivla denna Malmströms uppgift. Ifrågavarande term brukades nämligen vid ett annat liknande tillfälle, då Bengt Skytte 1664 avlägsnades ur rådet genom dess och förmyndarnas beslut. Åtgärden motiverades med att Skytte upprätthållit misstänkta förbindelser med hertig Adolf Johan och brutit mot sekretessen. Då i rådet diskuterades, på vilket sätt »dimissionen skall wara», yttrade Eric Sparre, »att han blifwer licentierader ifrån sin tiänst, men intet ifrån Eden . . .».[5] Flera beslut fattades i detta ärende, och i ett av dem förebådas, som Kjellén påpekat, vissa typiska drag i frihetstidens rådslicentiering. Den 23 aug. beslöts, att K. M:t »af gunst och nåde» på Skyttes begäran skulle låta falla »all fullfölje på syn skälige

[3] Malmström, II, 311, n. 1. Någon källhänvisning meddelas ej.

[4] Schönberg, Historiska bref, III, 178. Riksregistraturet april—maj 1682. Kungliga koncept april—maj 1682. Någon utförligare undersökning på denna punkt har ej kunnat företagas. I riksregistraturet 1682 26/4 är införd en skrivelse undertecknad av flera riksråd, bl. a. Claës Rålamb, 28/4 meddelas i förbigående, att Rålamb på underdånig anhållan »fått sitt afskede». För april 1682 finnas endast ett fåtal koncept till kungliga skrivelser bevarade.

[5] RP 29/8 1664. Vid överläggningen i denna sak användes i ungefär samma mening även uttrycken »dimission», »deposition», »removera», »excludera» och »sättia honom ifrån sitt R Rådsembete». Det är naturligtvis inte orden som främst äro av intresse, utan det förfarande, som med dessa vändningar mer eller mindre träffande karakteriseras.

action emot honom» och tillåta honom »icke allenast att lefwa privatus i säkerhet, uthan och cum titulo, och R Rådz dignitet och des löhn, allenast han absenterar sigh ifrån Rådet, och intet kommer tijt uthan när K. M:t honom vocerar».[6]

Under frihetstiden fattade de maktägande ständerna beslut av liknande innebörd. Riksdagens roll vid precedensfallet 1664 var mera blygsam. I rådet ifrågasattes att meddela ständerna ovan nämnda resolution i fallet Skytte. Tanken fick dock förfalla, bl. a. med den motiveringen, att man då måste avge en mera utförlig redogörelse för Skyttes uppförande, »at icke orsaken må hållas wara insuffisant till at sättia honom ifrån sitt rådsembete».[7] Då 1682 ett betydande antal riksråd genom kungligt maktspråk entledigades, är den parlamentariska bakgrunden desto mera påtaglig.

I den stora debatten i S. U. 20/2 1739, som blev avgörande vid hattarnas angrepp mot Horns anhängare i rådet, framförde Erik Benzelius i en historisk exposé de tre exempel från äldre tider på riksråds avsättning som han kunde påminna sig. »A:o 1598 (!) gingo några både från tienst och hufwuden uti Linköping.» Nästa fall inträffade, då Bengt Skytte blev »removerad uhr rådet». Slutligen blevo »1681 (!) . . . *igenom Ständernes besluth*[8] några removerade uhr rådet, som funnes hafwa förgådt sig i anseende till 1671 (!) års alliance med Frankrike samt wid deliberationerna om förmynderskapet . . .; Men detta blef hulpet derigenom at de fingo consilium abeundi och togo afsked»[9]. I den lärde biskopens minne ha tydligen händelserna på 1670- och 80-talen delvis omformats efter närliggande frihetstida förebilder.[1] Måhända har han medvetet anpassat sin framställning efter

---

[6] RP 23/8 1664. Rådsprotokollen i Bengt Skyttes sak äro tryckta i Handlingar rörande Sveriges äldre, nyare och nyaste historia, samt historiska personer. Utgivna av ett sällskap, VIII.

[7] RP 23/8 1664. Ett meddelande till ständerna borde annars ha varit naturligt, då regeringen vid sakens upptagande och första handläggande kommunicerat med riksdagen. KJELLÉN, a. a., 116 ff.

[8] Kurs. av förf.

[9] S. U. P. 20/2 1739, p. 2921 ff.

[1] Givetvis har Benzelius ej förbisett Karl XI:s maktställning. Karl XI kom med en segrande armé från Skåne och kunde föreskriva vad han ville, heter det

det aktuella lägets krav. Denna historieskrivning i riksdagsdebattens form karakteriserar i varje fall väl en huvudlinje i den författningshistoriska utvecklingen på här berörda område, förfaringssättet vid utkrävandet av ett högsta politiskt ansvar och metoden att åstadkomma förändringar i regeringens sammansättning. I stället för högförräderiprocess träder ett enkelt beslut av det maktägande statsorganet, på 1660-talet förmyndarregering och råd, på 1680-talet den enväldige konungen, under frihetstiden ständerna.

Rådsansvaret enligt regeringsformer och riksdagsordning.

Rådets ansvarighet inför ständerna hade under 1680-talet onekligen framträtt »i en hård och omogen form».[2] En sådan uppfattning får ett gott stöd av det faktum, att den grundlagstiftning, som följde på enväldets fall, frambragte ett väl utvecklat formväsen på rådsansvarighetens område. Men tar man hänsyn till den faktiska parlamentariska utvecklingen under frihetstiden, är det ganska klart, att ansvarsutkrävandets form och innehåll mognat långsamt även efter 1719. I förhållandet mellan rådsregering och ständer blevo grundlagarnas möjligheter till kontroll och ansvarsutkrävande ej genast till fullo utnyttjade. Och när detta skedde, framträdde den för frihetstidens politiska liv ödesdigra spänningen mellan författningens parlamentariska tendenser och riksdagens och regeringens byråkratiska sammansättning med vad därtill hörde av »byråkratiska tankevanor», som uppenbarligen satte sin prägel såväl på författningen av

i fortsättningen. Nu vore läget ett helt annat och fordrade stor försiktighet. Lagerroths omdöme, att man vid uppgörelserna med rådet under frihetstiden »ej haft anledning åberopa sig på 1680 års rådsräfst» täcker ej det verkliga förhållandet. Man kan ej säga, att Benzelius ansåg prejudikatet från 1680-talet efterföljansvärt. Men av de framdragna exemplen företedde tydligen enligt hans mening detta de största likheterna med det 1739 aktuella läget. Lagerroth, Frihetstidens maktägande ständer. Sveriges riksdag, VI, 209.

[3] F. F. Carlson, a. a., 214.

1719—20 som på dess tillämpning.[3] Det grundlagstiftningsarbete, som tog sin början 1719, har likväl varit avgörande för statslivets konstitutionella inriktning och för uppkomsten av en säregen svensk parlamentarism.

I närmaste sammanhang med frågan om rådets ställning till ansvarsutkrävandet vid riksdagen 1680 utspelades den statsrättsliga replikväxling mellan konung och ständer, som utmynnade i den första av de förklaringar av riksens ständer, som konstituerade enväldet.[4] Den formellt utslagsgivande ställning, som ständerna härigenom och genom förmyndarräfstens gestaltning fingo vid den stora uppgörelsen med rådsaristokratien, blev av största betydelse för konstruktionen av frihetstidens författning.[5] På det kungliga enväldet följde de maktägande ständerna, som »äga allena magt at stadga, huru Riket skal styras och regeras».[6] Konungens förbindelse i KF 1719 § 5 resp. 1720 § 6 att alltid instämma med samtliga riksens ständer var »grundlagens ögonsten, varur hela dess oroliga själ framlyser».[7] Till de mest väsentliga dragen i detta ständervälde hörde rådets och förvaltningens obegränsade ansvar inför ständerna.

Bland de bestämmelser i frihetstidens grundlagar, som reglerade rådets ansvar och ständernas ansvarsutkrävande, sluter sig § 14 i RF 1719 och 1720 närmast till den föregående utvecklingen.[8] Frihetstidens statsrättsliga fiktion, att riksens råd skulle »råda . . . men ej regera», kom här i anslutning till 1600-talets terminologi till uttryck. För sina råd gjordes riksråden ansvariga inför ständerna: »För öfrigit äro riksens råd förbundne at vara riksens ständer ansvarige och giöra hvar för sig redo för

[3] Jfr E. Hjärne, Ämbetsmannaintressen och politiska doktriner 1719. HT 1916, 156 f., 168 ff.

[4] Grauers, a. a., 75 ff.

[5] E. Hjärne, Från Vasatiden till Frihetstiden, 99 och passim; Kjellén, a. a., 129.

[6] En ärlig svensk, 897 f. i en kommentar till KF 1719 § 5, KF 1720 § 6.

[7] Tengberg, Om frihetstiden, 36. Beträffande texten till frihetstidens grundlagar m. m. hänvisas till Brusewitz, Frihetstidens grundlagar och konstitutionella stadgar.

[8] Hildebrand, a. a., 68; Lagerroth, Frihetstidens maktägande ständer. Sveriges riksdag, V, 32 ff. Jfr Linnarsson, Sveriges statsskick under frihetstiden. Festskrift till professor skytteanus Axel Brusewitz, 15. När ej annat angives, citeras i det följande RF 1720.

deras rådslag, votering och förhållande, när ständerne sådant af them fordra.» Ansvaret gällde således i första hand avgivna råd, men sträckte sig även till riksrådens »förhållande» i allmänhet, vilket i praxis t. ex. kunde avse deras sätt att sköta diplomatiska underhandlingar.[9]

Att det ursprungligen främst var fråga om ett ämbetsmannaansvar framgår till en början av det faktum, att rådet enligt RF 1719 bestod av den centrala förvaltningens chefer och förnämsta bisittare. Av §§ 15 och 16 framgår det tydligt, att det är ett regerande byråkratkollegium som åsyftats. Enligt § 15 skulle »riksens allmänna vårdande ärender» avgöras genom omröstning i rådkammaren, varvid konungen som bekant hade två röster och utslagsröst vid paria vota. Om, som § 16 säger, konungen är »förrest eller sjuk» och ej kan bevista rådslagen, så föra de närvarande riksråden »regementets styrelse». Röstpluraliteten avgör då självfallet de förekommande målen. Vid lika röstetal skall den mening råda, som den äldste av riksråden bifaller. Denna bestämmelse är fullt analog med vad RF 1719 § 31 stadgar om kollegierna vid presidenternas frånvaro.[1] Parallellismen mellan rådet och den övriga högre byråkratien belyses vidare av att enligt samma § 31 kollegierna voro pliktiga till redogörelse inför ständerna. I motsvarande § i RF 1720, § 37, säges uttryckligen, att kollegierna skulle vara ansvariga inför ständerna, »om de i någor måtto handla mot fundamentallagen, regeringsformen, instructioner och förordningar». Enligt § 14 hade riksråden att tillse, »at Sveriges fundamentallag, regeringsform, constitutioner, reglementer . . . handhafvas och tillbörligen iachttagas». Det råds- och ämbetsmannaansvar, som här formuleras, gällde uppenbarligen i första hand, att vid ämbetets utövande laga former skulle iakttagas.

[9] Troligen avsåg »förhållande» ursprungligen de riksrådens grundlagsenliga funktioner, som ej kunde rubriceras som rådslag. Lagerroth, Det svenska statsrådets ansvarighet i rättshistorisk belysning. Scandia 1939, 51. Se nedan 37, 60, 118.

[1] Jfr H. Hjärne, Våra ståndsriksdagar, III. Svensk Tidskrift 1875, 713. Konungen skulle, som Hjärne uttrycker det, vara »den förnämste presidenten». Att detta var ett för frihetstiden typiskt sätt att se regeringsmakten, belyses bl. a. av en S. D:s anmärkning 1738. S. D:s anmärkningar i inrikes civila ärenden § 6. S. U. P. 11/1 1739.

I § 15 framträder rådsansvaret i delvis annan gestalt. Fiktionen, att konungen är den beslutande och riksråden enbart rådgivande, sammanfattad i uttrycket »med råds råde», fasthålles men får här sitt för frihetstiden karakteristiska innehåll: ärendena avgöras genom omröstning, och om den sida, där konungen lagt sina röster, trots detta blir i minoritet, »så antager Kongl. Maij:t altid det rådet, som de fleste af riksens råd förklarat vara nyttigast, såsom effter all förmodan det säkraste och bästa». Härpå följer en ny formulering av rådsansvaret: »hälst som när (riket) någon skadelig effterfölgd deraf hända skulle, de af riksens råd, som igenom fördärfvelige rådslag därtill varit vållande, komma at stå ständerne derföre till ansvar».[2] I realiteten göres här rådskorporationens majoritet ansvarig för regeringsbesluten. Men rent formellt sett och med fasthållande av ovannämnda grundläggande statsrättsliga fiktion behöver det ej finnas någon motsägelse mellan §§ 14 och 15 i fråga om rådsansvarets konstruktion.[3] Det förefaller likväl, som om rådsansvarigheten i RF § 15 uttryckts på ett sätt, som mera direkt framhäver dess allmänna politiska innebörd.

I detta sammanhang må endast antydas den viktiga förändring i riktning mot riksrådets politisering, som skedde, då i RF 1720 kollegierna med undantag för kansliet helt avkopplades från den omedelbara personliga förbindelsen med rådet och samtidigt rådspersonalen minskades. Riksens råd skulle enligt § 12 »vara allenast sexton». Därtill kom generalguvernören i Pommern.[4] Riksrådet skulle ej längre vara en församling av den centrala förvaltningens chefer. Det kom i stället så småningom som riksens ständers fullmäktige att bilda en samling politiska förtroendemän, en utveckling, som hade sin naturliga utgångspunkt i riksrådsvalen och i riksrådens ansvar inför ständerna.[5]

Förutom de allmänna formuleringar av råds- och ämbets-

---

[2] RF 1719 och 1720 äro på denna punkt i stort sett likalydande. Ordet »riket» har av någon anledning bortfallit i RF 1720.

[3] Jfr LAGERROTH, Sveriges riksdag, V, 36 f.

[4] Först 1734 blev riksrådens antal 17 i enlighet med RF. STAVENOW, Om riksrådsvalen, 27.

[5] Ibid., 16, 45 ff.

mannaansvar, för vilka nu redogjorts, finnes i RF 1720 ett närmare utförande av ansvarsbestämmelserna i vissa konkreta fall. Denna speciella grundlagstiftning gällde det för frihetstidens ständer alltid mest brännande problemet, frågan om ämbetstillsättningar, främst då »högre tienster» (RF 1720 § 40).[6] RF 1719 § 34 lämnade ännu åt konungen att i fråga om »några angelägne tienster» efter rådets hörande »efter godtyckio sino antaga, tillsättia och befullmäktiga dem, som behagas och finnas vara skickelige». Redan vid diskussionerna på riddarhuset 1719 om den blivande regeringsformen finnas i det knapphändiga protokollet antecknade meningsbrytningar i fråga om det kungliga maktområdet vid utnämningar till högre ämbeten. Flera talare föreslogo, att sådant borde ske med »Råds Råde», d. v. s. genom votering i rådet. Den politiska grundtanken hos denna meningsriktning uttrycktes öppenhjärtigt av en talare (Banér) med de orden, att, »om en kan giöra 40 öfverstar, hvad vore då med vår frihet?». Vid den följande voteringen segrade dock den mening, som gick ut på att monarken skulle få disponera över alla tjänster »i sittjande Råde, dock utan Råds råde och votering».[7]

Vid riksdagen 1720 och det då genomförda tronskiftet framträdde den republikanskt-parlamentariska och lågbyråkratiska meningsriktningen på denna punkt med desto större styrka. KF 1720, som i § 9 bl. a. fastslår riksrådens ansvar inför ständerna, »om något medelst deras omröstande emot regeringsformen, fundamentallagen och ständernas rätt och friheter skeer eller företages», utlovar i § 10, att alla tjänster från och med överste till fältmarskalk och dessas vederlikar skola »i sittiande råd effter pluraliteten af rösterne bortgifvas».

När frågan om ämbetstillsättningarna formulerades i RF 1720 § 40, frångick man dock det enkla omröstningsförfarandet enligt KF och stannade för en mera komplicerad lösning, som skulle medföra långdragna tolkningsstrider. Enligt nämnda § skulle

[6] Jfr Malmström, Om ämbetsmännens ställning till riksdagen under frihetstiden. Smärre skrifter, 200 ff.

[7] R. A. P. 1719, 40 ff. (10/2, 11/2, 12/2).

alla högre tjänster utdelas av K. M:t på följande sätt: sedan riksråden lämnat redogörelse för ifrågakommande personers meriter och konungen framlagt sitt förslag, hade de förra att framföra sina »nödige påminnelser inför protokollet», och de borde ej »skrida till någon vidare votering», om ej vederbörande persons befordran befanns vara stridande mot »Sveriges lag, regeringsformen och andre redelige undersåtares vällfärd och förtienst». Vore detta fallet, borde riksråden votera, d. v. s. utesluta den av konungen föreslagne från förslaget. Riksråden skulle vara ansvariga, om de obehörigt gynnat anhöriga eller på annat sätt satt sig över sakliga synpunkter, samt om de ej »påmint», i fall något skulle strida mot lag och regeringsform.

Beträffande övriga befordringsärenden hänvisas i § 40 till § 20. Konungen kunde avgöra dem antingen i sittande råd eller i sitt kabinett enligt sistnämnda §. Vid föredragningen av dessa och andra ärenden, som ännu hörde till K. M:ts »särskilte nådigste afgiörande», skulle två riksråd närvara, »hvarvid altid hålles behörigt protocoll». Att dessa rådsherrar därmed voro ansvariga inför ständerna för sina »underrättelser», är klart och uttalades direkt under debatten om RF 1720 på riddarhuset.[8] Det gällde tydligen ett ansvar enbart för avgivna råd eller för »förhållande». § 20 avslutas med ett inskärpande av att »alle öfvrige ärender», d. v. s. de som ej särskilt uppräknats som kabinettsärenden, borde avgöras »med råds råde». Att så verkligen skedde, ankom på de föredragande, statssekreterarna, som i § 28 härför ställdes till ansvar. Om någon av dem föredrog och expedierade »hoos Kongl. Maij:t allena» det, som bort avgöras med råds råde, skulle han »effter ransakning och laga dom uthur dess tienst sättias och effter bråttet behörigen afstraffas». Statssekreterarnas ansvar för laga formers iakttagande, som ytterligare utvecklades i kansliordningen 1720 (§ 14, mom. 5), var självfallet ett ansvar inför ständerna och samtidigt ett rent administrativt ansvar.[9] Någon del i det politiska ansvaret hade

[8] R. A. P. 1720, 154 (2/5).

[9] Lagerroth, a. a., 59 f. Styffe, Samling af instructioner rörande den civila förvaltningen i Sverige och Finland, I, 389.

statssekreterarna ej fått i RF 1720 och kansliordningen av s. å., ehuru förespråkare för en annan och mera framträdande ställning för dessa ej saknats.[1]

Rådsansvaret enligt RF 1719 och 1720 var sålunda både komplicerat och omfattande. Det anslöt sig nära till det allmänna ansvar, som ständerna, liksom förut konungen, kunde utkräva av ämbetsmän, högre och lägre. Men en speciell högsta politisk ansvarighet är dock möjlig att urskilja. Att en sådan i realiteten måste inställa sig som en följd av rådets faktiska politiska maktställning och av statsskickets parlamentariska karaktär, är självklart. Hur detta ansvar av skiftande slag skulle utkrävas, därom ha frihetstidens främsta grundlagar ej mycket att säga. Av RF 1719 § 36, 1720 § 45 framgår endast, att det skall ske regelbundet, d. v. s. vid varje riksdag. Ständerna skulle då »effterfråga huru riksens råd ställt sine rådslag till Kongl. Maij:ts goda nöije, rikets upkomst, välltrefnad och förkofring och sig sielfve till välförtient heder och beröm». Att detta skulle ske genom protokollsgranskning, var naturligt med hänsyn till redan utbildad praxis[2] och framgår även av KF 1720 § 10 och RF 1720 § 40.

RF 1719 och 1720 ha intet direkt att förmäla om vad som skulle bli följden, därest befogade och allvarliga anmärkningar mot riksråden skulle framkomma vid denna ständernas kontrollverksamhet. I § 41 säges dock — som en fortsättning på bestämmelserna i RF 1720 § 40 om befordringsfrågors avgörande —, att den ämbetsman, »eho han ock vara må», som till bättre meriterades förfång rekommenderar någon på grund av privata intressen, »den bör efter föregången ransakning och dom utan nåder genast sättas utur dess tienst och effter sakens omständighet afstraffas».[3] Att det ansvar man tänkte utkräva av riksråden skulle vara av straffrättslig art, var för grundlagstiftarna själv-

[1] A. Forssell, Kansliet 1720—89. Kungl. Maj:ts kanslis historia, 198 f.

[2] Lagerroth, Scandia 1939, 40 ff.

[3] Hildebrand anser det vara tvivelaktigt, om detta kan syfta på riksråden. Rec. av Kjellén, Riksrättsinstitutet. HT 1895, 56, n. 2. Denna punkt åberopades dock vid flera tillfällen i samband med rådsansvarets utkrävande, t. ex. 1739 i St. S. D:s anmärkningar mot Taube och vid anklagelserna mot riksråden 1772.

klart. Enligt KF 1720 § 11 kunde riksråden, liksom andra ämbetsmän, ej avsättas eller »på någon tid afhållas ifrån des ämbetes värckelige förrättning» utan »laga ransakning».[4] Det var självfallet ett nödvändigt led i frihetstidens systematiska kringskärning av konungamakten, att konungen ej kunde avsätta ett riksråd.

Avsättning var dock ej den enda tänkbara straffpåföljden. Vid den riddarhusdebatt, som 10/2 1719 utspann sig om konungens makt vid utnämningar till högre ämbeten, även rådsämbetena, uttalade sig Palmqvist[5] mot ständernas befattning med rådsutnämningarna. Dessa borde ske med råds råde »förutan någon annan restriction än denna, som i den nu före varande RF finnes införd, nembligen at Rådspersonerne skola vara in för R. St. ansvarige för deras gifna rådslag, ock på det sättet R. St. hafva frihet den, som befinnes hafva umbgåts med pernicieuse och för Riket skadelige anslag, icke allenast ifrån ricksrådsembetet at afsättja, uthan ock efter saksens omständighet med straff att beläggia låta».[6] Vid behandlingen av den förnyade regeringsformen på riddarhuset 1720 anförde Samuel Åkerhielm i fråga om § 14, att däri borde infogas ett åläggande för ständerna »at fordra redo och räkning af Rådet». Det beslöts dock att ej göra någon sådan ändring, »efter räkenskapen intet lärer uteblifva, sedan som Råden äre satte i ansvar hoos Ständerne för sit förhållande».[7] I det nyss anförda yttrandet på riksdagen 1719 tycks ansvarsutkrävandet närmast ha fått gälla försök att utnyttja rådsämbetet för stämplingar mot det nya statsskicket. Då man 1720 åter får en glimt av tidens uppfattning av rådsansvarigheten, talas det om »redo och räkning», ord som närmast föra tanken på 1600-talets förvaltningsmässiga ansvarsutkrävande.[8]

---

[4] KF 1751 och 1772 § 10 innehålla samma bestämmelse med en något utförligare formulering.

[5] Generalmajoren frih. Magnus Palmqvist.

[6] R. A. P. 1719, 41 f.

[7] R. A. P. 1720, 141 (30/4).

[8] Se t. ex. RF 1719 § 31, där denna fras användes i samband med landshövdingars m. fl. redovisning.

Att ständernas ansvarsutkrävande och kontrollerande befogenheter skulle utövas av något slags utskott, ligger i sakens natur och antydes redan i RF 1719 § 37, där ständerna förbehöllo sig rätt att utse medlemmar i de utskott, som skulle kunna befinnas vara nödvändiga »till visse secrete förrättningars och rådslags öfverseende».[9] Den första utförliga formuleringen av den ständernas granskande befogenhet, som var en följd av RF:s bestämmelser om rådsansvar och ständerkontroll, återfinnes i sekreta deputationens instruktion vid riksdagen 1723. Ständernas deputerade skulle »till följe af RF:s 45 §» genomläsa rådsprotokollen. Om de därvid skulle finna »antingen något rådslag vara fördt eller ock något förelupit emot RF, lag och förordningar samt hvart och ett ståndS eller enskylte personers privilegier, fri- och rättigheter», så skulle den eller de riksråd »och vederbörande», som haft del i det anmärkta förhållandet, avgiva förklaring. Om deputationen ej var nöjd med denna, borde saken »in pleno refereras».

Detta gällde inrikes ärenden. Rörde anmärkningen utrikespolitiska frågor, skulle deputationen endast omtala för plena, att mål funnos, som fordrade »tysthet». Plena hade sedan att uttala sig om var saken skulle avgöras. Då utrikesärendena i övrigt handhades av det mäktiga S. U., låg det nära till hands, att ett samarbete mellan S. U. och S. D. på detta område etablerades, vilket även kom till stånd, till dess genom instruktionen för S. U. 1726 granskningen av rådsprotokollen i utrikesärenden överflyttades till S. U. De instruktioner, som från 1723 vid varje riksdag[1] utfärdades för S. U. och S. D., äro av största betydelse för förståelsen av rådsansvarighetens konstruktion under frihetstiden. De ge även på sitt sätt goda bidrag till olika tidsskedens karakteristik och skola i det följande upptagas till granskning i sitt kronologiska sammanhang.[2]

I fråga om ansvarsutkrävandet stödja sig dessa instruktioner efter tillkomsten av RO 1723 på dess § 13. Med de många

[9] Jfr NAUMANN, Om Sekreta utskottet under den tidigare frihetstiden 1719—34, 68 ff.

[1] Vad S. U. beträffar med undantag för riksdagen 1771—72.

[2] Se nedan 24 ff., 42 ff.

konstitutionellt centrala bestämmelser, som här samlas, får RF en välbehövlig komplettering. Detta gäller ej minst frågan om utkrävandet av den i RF fastslagna rådsansvarigheten. Under riksdagen, säger RO § 13, »undersökes, huru regeringsformen, försäkringen och riksens fundamentallag blifvit efterlefvade». Varje häremot stridande åtgärd måste tagas upp, »ändras och rättas». Den som handlat mot »fundamentallagen och regeringsformen samt rikets sanfärdige nytta» bör ställas »under laga tilltahl och afstraffande». Särskilt påpekas, att ständerna böra se efter, hur riksens råd sedan föregående riksdag »stält sine rådslag och sig förhållit». Har nu någon skött sitt ämbete så, att han av ovan nämnda skäl bör åtalas, eller skulle något anslag mot ständernas frihet upptäckas, skall härom rannsakas och dömas och domen omedelbart exekveras. En närmare bestämning av forum följer härpå: »Är saken av sådan beskaffenhet, at den eij allmänt kunnig blifva kan, bör den uti secrete utskåttet, men elliest af någon annan deputation eller ock särskilt commission, som ständerne deröfver förordna kunna, behörigen undersökas och afdömmas.»

Den ovan påpekade straffrättsliga karaktären av frihetstidens rådsansvar kommer här starkt fram.[3] Men då det är ständerna själva, som i mycket fria och tänjbara former skulle utöva den dömande makten, är det klart, att den politiskt-parlamentariska synpunkten på ansvarsutkrävandet hade stora möjligheter att göra sig gällande. Beträffande det i § 13 brukade uttrycket »rikets sanfärdige nytta» ligger det nära tillhands att i tanken förbinda det med de från RF 1809 § 107 kända orden. Om här början till något nytt, ett särskilt politiskt ansvar, kan skönjas, må lämnas därhän. I varje fall formuleras här ett allmänt, ej rättsligt fixerat ansvar för brott mot salus publica. Vad grundlagstiftarna med dessa ord menat, torde vara svårt att komma åt. I de tryckta ståndsprotokollen för riksdagen 1723 finnes i varje fall intet uttalande, som berör denna sida av RO § 13.[4] Enda

[3] Jfr FAHLBECK, a. a., 203 f.

[4] I det första konceptet till RO ha orden »och rikets sanfärdiga nytta» tydligen ej varit med från början. De ha bland rättelser och tillägg inskjutits på den plats,

möjligheten att bedöma det nämnda uttryckets författningshistoriska betydelse är säkerligen att söka få fram, i vilken utsträckning och på vilket sätt det kommit till användning under frihetstidens parlamentariska uppgörelser mellan råd och ständer. Man kan under alla omständigheter fastslå, att utkrävandet av ett högsta politiskt ansvar under frihetstiden kom att få sin utgångspunkt i RO 1723 § 13. Lika viktigt är dock det allmänna ämbetsmannaansvar, som där mer eller mindre klart uttryckes, bl. a. i orden: »Collegierne och consistorierne böra ock hvar för sig visa, huru de deras embeten föreståt.» Räfst och översyn gällde allt »utan åtskillnad, som ständerne finna nödigt at efterfråga».

---

där de sedan skulle stå. Av visst intresse är, att den viktiga punkten i § 13 »Och såframt någon ... behörigen undersökas och afdömmas» ursprungligen ej tillhört denna § utan § 18 bland dess bestämmelser om S. U:s kompetens. Den har i »2do conceptet» flyttats från § 18 till § 13. S. U:s dominerande roll vid ansvarsutkrävandet var klar från första stund. Riksdagsordningsdeputationens handlingar 1723. Otvivelaktigt finnes ett sammanhang mellan riksrådens skyldighet enligt RO att iaktta rikets sannskyldiga nytta och den förpliktelse av samma innebörd rådseden sedan gammalt innehöll. Jfr LAGERROTH, Scandia 1939, 34 f., 46.

Protokollsgranskning och ministerkriser.

Licentiering av riksråd innebar, att en eller flera senatorer entledigades från ämbetets utövande som en följd av ett parlamentariskt misstroendevotum, d. v. s. genom ett R. St:s beslut, som samtidigt var en dom av ständerna som domstol, rannsakande och dömande riksråden för ämbetsbrott. Licentiering kunde även beteckna riksråds avgång i samband med R. St:s granskning av riksrådens »förhållande», men innan definitivt beslut fattats i anledning härav.[1] Förutsättningen för de dramatiska uppgörelser mellan råd och ständer, som resulterade i licentiering av ett större eller mindre antal riksråd eller vissa senatorers avlägsnande på annat sätt, var i flertalet fall den mödosamma granskningen av rådsprotokollen. Rådslicentieringen stod självfallet i det närmaste samband med ständernas kontrollmakt. I RO § 13, där riksdagens befogenheter på detta område sammanfattats, talas visserligen ej om protokollsläsning. Men i S. U:s och S. D:s instruktioner framstår granskningen av rådets protokoll som den normala formen för ständernas kontroll över regeringen.

För att få en riktig bild av den miljö, i vilken frihetstidens ministerkriser utspelades, bör man sålunda ha en viss kännedom om hur det vardagliga detaljarbetet vid granskning- och anmärkningsförfarandet gestaltade sig. Det kan givetvis i detta sammanhang ej bliva fråga om en fullständig framställning av arbetsformernas utveckling.[2] Avsikten med det följande är att

[1] Se nedan 147, 149, 180, 212, 217.

[2] En sammanfattande redogörelse härför finnes i Lagerroths systematiska framställning av den frihetstida riksdagens arbetsformer. LAGERROTH, Sveriges riksdag, VI, 199 ff.

lämna några hållpunkter till frågan om protokollsgranskningens betydelse för rådslicentieringarna. Lämpligen kan detta ske dels genom en diskussion av utvecklingens huvudlinjer i samband med en redogörelse för relevanta punkter i de granskande utskottens instruktioner, dels genom att med några valda exempel söka giva en konkret bild av hur granskningsarbetet gick till. Att härvid främst riksdagen 1738—39 fått lämna materialet, faller sig av många skäl naturligt. Först då kom granskningen av rådsprotokollen att bliva utgångspunkten för ett samlat angrepp mot en politiskt misshaglig grupp inom rådet. Det politiska ansvarsutkrävandet bröt sig då slutgiltigt fram ur den administrativa kontroll, som förut i stort sett varit granskningsarbetets enda innehåll.[3] Den frihetstida parlamentarismen hade skapat sig sina säregna former. Utan att släppa förebilden från 1739 kommo dessa dock att utvecklas och förändras. För den senare frihetstidens licentieringar blev granskningsarbetet i utskott och deputationer ej av samma betydelse som under det parlamentariska genombrottets tid.

Protokollsgranskning och anmärkningar vid riksdagarna 1726—27 och 1738—39.

De granskande utskottens instruktioner. Den metod för granskning- och anmärkningsförfarandet, som anvisats av S. D:s instruktion 1723[4], utvecklades i 1726 års instruktion vidare på grundval av den nya riksdagsordningen[5]. Dess § 1 fastslår, att ständerna enligt RF § 45 och RO § 13 äro skyldiga att granska, hur riksråden sedan föregående riksdag ställt sina rådslag. De för R. St. ansvariga riksrådens skyldighet att göra

[3] Som exempel på denna administrativa kontroll kan nämnas R. St:s brev ang. justitiemåls föredragande i rådets divisioner, högre tjänsters tillsättande m. m. 1731. Brusewitz, 150. Denna förvaltningskontroll var naturligtvis under hela frihetstiden av den största betydelse. Jfr Tynell, Det svenska statsrådets politiska ansvarighet, 154 f.

[4] Se ovan 20.

[5] Brusewitz, 288 f.

var för sig redo för »deras rådslag, votering och förhållande» framhålles sedan i enlighet med RF § 14. I § 2 inskärpes det tillvägagångssätt, som bör tillämpas, om vid protokollsgranskningen skulle framkomma, antingen att något rådslag skett »emot rikets sannskyllige interesse» eller att något förekommit, som varit stridande mot RF, lag och förordningar samt ståndens eller enskilda personers privilegier, fri- och rättigheter. Om deputationen ej skulle vara nöjd med den av vederbörande avgivna förklaringen, borde saken hänskjutas till plena »att thermed vidare förfaras må, som 13 § i RO innehåller».

I S. U:s instruktion vid riksdagen 1726—27 äro motsvarande bestämmelser helt kortfattade.[6] Om vid den allmänna översyn av utrikespolitiken, som hörde till utskottets viktigaste befogenheter, d. v. s. i första hand vid granskningen av råds- och kansliprotokollen i utrikesärenden, »en eller annan» skulle befinnas ha begått »någon felachtighet», så måste detta »behörigen och fordersammast angifvas, samt dermed efter fundamentallagen och förordningarne förfaras». I instruktionen 1734 uteslöts mellanledet, att felaktigheterna borde »behörigen . . . angifvas», varigenom otvivelaktigt utskottet fick större möjligheter att på egen hand avgöra ansvarsfrågor, som hade samband med kontrollen i utrikesfrågor.[7]

S. U:s och S. D:s instruktioner vid riksdagen 1726—27 blevo i huvudsak normgivande för de följande riksdagarna fram till ständermötena 1755—56 resp. 1760—62 i vad det gäller ansvarsutkrävandet i allmänhet och granskningsförfarandet i synnerhet. Även den omredigering av instruktionerna, som företogs på 1750- och 60-talen, byggde i stor utsträckning på 1720-talets stadgar.

I instruktionen vid 1738—39 års riksdag gjordes i § 2 ett utförligt tillägg, som är typiskt både för andan vid denna riksdag och den frihetstida mentaliteten överhuvud. Varje ledamot av S. D. uppmanas att efter anmälan i deputationen i sitt stånd meddela, »hvad han finner vid tjensters förgifvande eller eljest

[6] Ibid., 255.
[7] Ibid., 257. Jfr Bomgren, Sekreta utskottet 1723—56, 70.

emot lagen, RF och 1723 års förordning om subordination och caracterers hämmande vara förelupit», om deputationens majoritet ej ansett sig behöva ta upp anmärkningen. Alltså ett slags reservationsplikt lagd till den rätt att anmäla avvikande mening, som stadgats i instruktionen 1734 § 2. Vidare upprepas med särskild hänsyn till befordringsfrågor instruktionens allmänna regel, att ej nöjaktigt förklarade anmärkningar böra anmälas i plena. Till slut inskärpes S. D:s allmänna plikt att upptaga alla prejudicemål och tillse, om rådet konsekvent följt bestämmelserna i RF § 40 och 1723 års karaktärsförordning.

Man märker, hur hattarna, som ännu ej säkrat sin seger, sökte mobilisera de missnöjdas och förbigångnas talrika skaror. Alla missnöjda personer, som sökt men ej fått tjänster, letades upp, heter det i en partiskrift om förberedelserna till riksdagen 1738—39.[8] Härtill kan läggas, att den mest uppmärksammade av S. D:s anmärkningar, den s. k. viceamiralssaken, rörde brott mot nyssnämnda i instruktionen särskilt utpekade förordning av 1723 rörande titelväsendets hämmande m. m. Man kan här tydligt se, att frihetstidens instruktioner för utskott och deputationer inte endast voro arbetsordningar utan också ofta hade en aktuell politisk tendens.

Riksdagen 1726—27. Vid den riksdag, som samlades i september 1726, började man i S. U. genast anmärkningsarbetet, samtidigt som rådsprotokollen rörande »alliancewärcket» upplästes i plenum. De övriga protokollen skulle granskas av en särskild deputation.[9] Något senare igångsattes granskningen av inrikes-, justitie- och kabinettsprotokollen i S. D. Under det att Horn främst i S. U. segt kämpade sig fram till seger för sig

[8] De la Gardieska Archivet, d. 17, 91. Att hattarna energiskt arbetat med sådan missnöjesagitation, framgår rätt tydligt av S. D:s anmärkningar. I en av de mest omstridda av dessa klagas över att mot RF vid vissa utnämningar yngre framdragits framför äldre »af hwilka senare åtskillige nu till deputationen med klagomål inkommit» (anmärkningar i krigsärenden § 3). I en debatt härom framhöll en sakkunnig och förmodligen rätt opartisk person (viceamiralen J. v. Utfall), att dessa klagande förbigångna knappast voro några kapaciteter. S. U. P. 9/1 1739.

[9] S. U. P. 19/9 1726. Uttrycket »mindre sekreta deputationen» hade ännu ej stabiliserats. Jfr Malmström, II, 9.

och sitt utrikespolitiska system, kunde tydligen S. D. avverka en del av sitt arbete. I början av januari 1727 meddelade dess ordförande, Creutz, att S. D. till större delen läst igenom rådsprotokollen i inrikes ärenden och att man tänkte börja utarbeta remarkerna.[1] I slutet av mars kunde en del av deputationens c:a 50 anmärkningar lämnas upp i rådet.[2] Dessförinnan hade plena givit S. U. och S. D. tillstånd att sammanträda gemensamt för att konferera om vissa anmärkningspunkter.[3] Detta skedde t. ex. på så sätt, att S. D:s anmärkningar upplästes i S. U., innan de sändes till rådet. Det var således ej fråga om något samarbete i form av en stor sekret deputation. Anmärkningsarbetet i S. U. hade tydligen också i hög grad blivit undanskjutet av de högaktuella utrikespolitiska angelägenheterna.[4] Först i början av maj blev man här färdig med remarkerna.[5]

I slutet av juni meddelades till ståndens plena de anmärkningar, som S. U. och S. D. ej ansett nöjaktigt förklarade. En ganska god bild av den tidigare frihetstidens uppfattning av vad man nu kallar anmärkningsmemorial ger Creutz' ord, då han på riddarhuset anmälde S. D:s remarker. Han meddelade, att alla anmärkningar voro »tillhopa bundne» och kunde, om så behagades, »framtes». Men nu hade man endast funnit nödvändigt att framlämna de anmärkningar man ej funnit »vara nogsamt förklarade».[6] S. U:s och S. D:s på så sätt utvalda anmärkningar framfördes, kan man säga, som ett för de granskande delegationerna gemensamt anmärkningsmemorial, omfattande tre anmärkningar från S. U. och tolv från S. D. S. U:s anklagelsepunkter riktade sig främst mot riksrådet Josias Cederhielm, som även figurerade i några av de remarker

---

[1] S. U. P. 3/1 1727.

[2] I S. U:s handlingar finnas riksrådens förklaringar på 56 anmärkningar. Utskottsh. 1726—27, vol. 7.

[3] R. A. P. 1726—27, I, 460 f. (22/3 1727).

[4] Horn framför i nyssnämnda sammanhang en ursäkt av detta innehåll. S. U. P. 24/3 1727.

[5] S. U. P. 8/5 1727.

[6] R. A. P. 1726—27, II, 266 (30/6 1727). Lantmarskalken hade, som han brukade, avlägsnat sig vid dessa frågors behandling, och Creutz förde ordet som fullmäktig för Braheätten. Creutz var ju även S. D:s ordförande.

i befordringsfrågor, som S. D. tydligen särskilt fäst sig vid.[7] Ett märkligt inslag i de debatter, som nu följde, är Cederhielms försvarstal inför ståndén. Endast med knapp majoritet gav R. o. A. Cederhielm tillstånd att uppträda på riddarhuset. Man beslöt därvid uttryckligen att ej svara på hans anförande.[8]

Resultatet av ståndens behandling av anmärkningarna blev att de skulle gå tillbaka till S. U. och S. D. I R. o. A:s beslut härom, i vilket borgar- och bondestånden instämde, framhölls, att en del remarker voro så beskaffade, att de kunde avgöras av de båda utskotten utan ståndens hörande. Beträffande de övriga skulle S. U. och S. D. inkomma med utlåtande till plena.[9] S. U. och S. D. sysslade till en början var för sig med anmärkningarnas vidare utarbetande. Men när riksråden den 11/7 »in pleno af S. U. och S. D.» på stora riddarhussalen fingo avgiva muntliga svar i ouppklarade anmärkningsfrågor, är det tydligt, att de båda utskotten bildade en gemensam församling. Denna kallades nu också av Creutz, talesmannen för S. U. och S. D. vid detta tillfälle, för den stora sekreta deputationen.

Creutz meddelade i samband härmed även, att man besvärat samtliga riksråd att infinna sig, ehuru en del av remarkerna ej angick alla »utan några i synnerhet allenast». Dessa särskilt utsatta riksråd voro Cederhielm, Gyllenborg och Cronhielm och främst den förstnämnde. Mot honom framfördes även ett par anmärkningar, som ej upplästs i plena. När han begärde att närmare få se på dessa, gavs tillstånd härtill »på det man måtte mäta honom måttet fullt».[1] Detta skedde i det förslag till betänkande till plena angående Cederhielm, som utformats av stora sekreta deputationens arbetsutskott.[2] Förslaget godkändes utan större ändringar. Granskningsarbetets slutliga resultat kan be-

---

[7] Prästeståndets arkiv, F 21, nr 80, 82. R. A. P. 1726—27, II, 259 ff. S. U:s och S. D:s anmärkningar framfördes givetvis var för sig i särskilda berättelser. Men båda äro daterade 30/6. Malmström, II, 29 ff.

[8] R. A. P. 1726—27, II, 284. Creutz skulle endast avge ett formellt svar.

[9] R. A. P. 1727, II, 297 f. S. U:s handlingar. Utskottsh. 1726—27, vol. 7.

[1] S. U. P. 11/7 1727.

[2] S. U. P. 24/7 1727.

traktas som ett slags allmän personanmärkning. Det innehöll främst remarker angående Cederhielms förhållande inom och utom rådet i utrikes ärenden.[3]

Materialet till St. S. D:s memorial hade alltså främst hämtats från S. U:s granskningsområde. Men även S. D:s anmärkningar användes som bakgrund för målningen av Cederhielms fördärvliga uppförande. Under debatten om en av det föreslagna betänkandets anmärkningspunkter invändes, att man ej borde lägga Cederhielm sådant till last, som de andra riksråden kunde bliva befriade från. Det gällde t. ex. vissa av S. D:s anmärkningar. Dessa blevo ej heller särskilt nämnda. Men i det betänkande, som sedan föredrogs i plena, tillades efter redogörelsen för det angripna riksrådets försyndelser som ambassadör i Ryssland och som konspiratör inom och utom rådet m. m.: »förutan hvad mera, som i anledning af de uti S. U. och S. D. igenomgångne rådsprotocollerne och handlingarna befinnes lända honom till gravation». Som det politiskt viktigaste resultatet av det ordinarie protokollsgranskning- och anmärkningsarbetet framlämnades alltså en ytterst rikhaltigt dokumenterad anmärkning mot det riksråd, som lett det under riksdagen besegrade partiet.

Riksdagen 1738—39. Då S. D. den 1/6 1738 hade sitt första sammanträde under lantmarskalken Carl Gustaf Tessins ordförandeskap[4] diskuterades först metoden för genomläsandet av rådsprotokollen[5]. Av praktiska skäl hävdades å ena sidan, att arbetet borde fördelas på förslagsvis tre avdelningar, som skulle erhålla olika protokollsserier. Häremot framfördes, att enligt ed och instruktion varje ledamot var skyldig att uppmärksamma alla möjligen förekommande fel. En enda kunde göra »den angelägna anmärkningen som många andra intet påtänkt». S. D:s

---

[3] R. A. P. 1726—27, II, 664 ff. Jfr nedan 60.

[4] Den i vanliga fall fungerande ordföranden var friherre Conrad Sparre, fullmäktig för greve Vasaborg.

[5] S. D. 1/6 1738. Något diskussionsprotokoll i vanlig mening finns ej bevarat. Endast vissa huvudpunkter i förhandlingarna äro upptecknade. Detta var det vanliga under den tidigare frihetstiden. Jfr Edler, Om börd och befordran, XXV. S. D:s prot. går ej längre än till 7/12 1738.

beslut blev, att protokollen skulle läsas i plenum. De anmärkningar, som då gjordes, skulle sedan utarbetas i flera mindre utskott. Efter en månads protokollsläsning fördelade sig deputationen på tre avdelningar, som efter lottning erhöllo anmärkningarna över respektive 1735, 1736 och 1737 års rådsprotokoll till utarbetande.[6]

Även om anmärkningarna således utarbetades i särskilda delegationer, skedde likväl, så långt proceduren kan följas i S. D:s protokoll och handlingar, själva protokollsläsningen genomgående i plenum. Att denna metod dock befanns vara alltför tidsödande, framgår av S. D:s memorial till ständen av 14/11 1738. Här föreslogs, att S. D. vid protokollsläsningen skulle fördelas på tre avdelningar. Deputationens plena skulle endast ha att fastställa de i dessa gjorda anmärkningarna. Förslaget blev vid riksdagens slut godkänt och för följande riksdagar fastställt. Vid nästa riksdag slog detta tillvägagångssätt i princip igenom, ehuru ett nytt beslut därom tycks ha fattats.[7] I S. D:s ovan nämnda memorial omtalas, att protokollsläsningen hittills skett i plenum. Och det är förmodligen symptomatiskt för granskningsförfarandets ökade politiska betydelse, att denna metod nu anses omöjlig. Att man dock under riksdagen 1738—39 av allt att döma fasthöll vid den omständliga läsningen i plenum, berodde säkerligen delvis på att man ej ville underlåta att ge det glödande anmärkningsnitet, särskilt i befordringsfrågor, varje tänkbar chans att komma åt regeringen.[8]

Det var ej en tillfällighet, att man vid läsandet av rådsprotokollen började med dem i krigsärenden. Här hämtades den anmärkning, med vilken man först gick till anfall mot rådet. Man ägnade sedan den första månaden, vad protokollsläsningen beträffar, uteslutande åt dessa protokoll. Den 6/7 genomsågos de »interimsvis» antecknade anmärkningarna och överlämnades till de samma dag konstituerade »utarbetningsutskotten». Man kom

[6] S. D. 6/7 1738.

[7] S. D. 14/11 1738. Prästeståndets arkiv, F 36, nr 95. R. A. P. 1738—39, III, 295 f., Pr 5/4 1739. Utskottsh. 1738—39, vol. 75 (Riksdagsregistraturet), nr 505. Lagerroth, a. a., 202.

[8] Jfr Edler, a. a., 51.

överens att snabbt utföra detta arbete och därtill använda alla förmiddagar, då det ej var plenum i ständen. På eftermiddagarna skulle rådsprotokollen i inrikes civila ärenden läsas.[9] De i utskotten författade anmärkningarna skulle sedan i plenum fastställas. Denna tidsindelning brydde man sig sedan ej om att hålla. Huvudsaken var tydligen, att anmärkningarna i krigsärenden färdigställdes så snabbt som möjligt. Och när så skett med ett lämpligt antal anmärkningar, överlämnades dessa till rådet för att förklaras. Riksråden erhöllo ej alla remarker på en gång. Både förklaringar och anmärkningar avlämnades successivt.[1]

Då någon samlad framställning av anmärkningar över rådsprotokollen även senare ej kom till stånd[2], är det svårt att fastställa, vad som vid denna riksdag närmast skall betraktas som ett anmärkningsmemorial i modern mening. Den frihetstida riksdagens arbetsformer voro samtidigt både mera rörliga och mera omständliga än de, som rymmas inom vårt nuvarande statsskicks parlamentariska liv. De av S. D. gjorda anmärkningarna vid riksdagen 1738—39 kommo trots instruktionens direktiv endast i begränsad utsträckning att behandlas i plena. I S. D:s handlingar finnas dock två sammanhängande serier av de anmärkningar, som först gingo till rådet i och för förklaring.[3] Då dessa utgjorde en betydande del av arbetsmaterialet för riksdagens invecklade kontrollmaskineri, torde det vara befogat att här inskjuta en redogörelse för dessa ursprungliga anmärkningsmemorial.

I krigsärenden hade S. D. gjort 27 anmärkningar, i inrikes civila ärenden 18. Att det stora flertalet rörde befordringsfrågor, är ej ägnat att förvåna. Av samtliga 45 anmärkningar kunna

[9] S. D. 6/7 1738.

[1] Se t. ex. S. D. 25/8, 26/9 1738.

[2] I St. S. D:s slutliga berättelse till R. St. 29/3 1739 uppräknas endast de meddelade anmärkningarnas rubriker med summarisk innehållsredogörelse. Anmärkningarna hade då också helt mist sin udd.

[3] Anmärkningarna i krigsärenden finnas här både i renskrift och koncept, de i inrikes civila ärenden i koncept. Originalhandlingarna (d. v. s. de renskrivna remarkerna) finnas i Riksdagsacta 1738—39: 2. Dessa originalremarker utgjorde förmodligen den s. k. »liggaren av remarquerne», som finnes omnämnd i S. D:s prot. 11/10 1738.

34 hänföras till denna kategori. Av anmärkningarna i krigsärenden är det endast fyra, som ej röra utnämningar eller förslag till tjänster. De gjorda remarkerna äro ej uppdelade efter någon skönjbar princip. Och många av dem innehålla ett flertal ibland helt olikartade anmärkningspunkter. Vissa huvudgrupper kunna dock urskiljas. Ur konstitutionell synpunkt viktigast äro självfallet de, som mer eller mindre tydligt utsäga, att ett eller flera riksråd anses ha brutit mot RF, lag och förordning. Klart är visserligen, att flertalet anmärkningar hade till bakgrund en mer eller mindre tydligt uttalad förmodan att, som S. D:s instruktion § 2 säger, något »vid tjensters förgifvande eller eljest emot lagen, RF och 1723 års förordning . . . förelupit».[4] Men endast i ett mindre antal fall anges bestämda punkter i RF eller någon viss lag eller förordning vara bruten: Så är t. ex. förhållandet i den ödesdigra anmärkningen angående de flaggmän, som fått viceamirals titel, och i en annan uppmärksammad sak, som rörde tillsättningen av assessorstjänster vid Åbo hovrätt.[5] I den senare remarken säges i fråga om en utnämning, att »slijk befordring till välförtjentes förfördehlande, är aldeles stridande emot 40 § RF och KF».

Flertalet anmärkningar i prejudicemål — dessa äro ur innehållets synpunkt den största gruppen — förefalla dock i huvudsak syfta till att i preciserade personliga fall eller med angivande av allmänna riktlinjer söka få fram ändrade principer vid befordringsfrågors avgörande. Trots att i ett fall anciennitetsprincipen åberopades som en »i RF grundad huvudpelare» vid handläggandet av befordringsmål[6], så torde dock många utnämningssaker ha betraktats som praktiska omdömesfrågor. I vissa fall ha väl rent personliga intressen lämnats fritt spelrum. Åtskilliga anmärkningar gällde formerna för rådets arbete, t. ex. föredragning och upprättande och inhämtande av förslag till lediga tjänster. Flera av dessa skulle kunnat ha betydelse ur konstitutionell synpunkt. Men man gjorde i allmänhet ej sak därav.

[4] Denna punkt i instruktionen är i flera anmärkningar åberopad.
[5] Anmärkningar i krigsärenden § 10, i inrikes civilärenden § 10.
[6] Anmärkningar i inrikes civilärenden § 8.

Några anmärkningar hade närmast karaktären av en slags allmän systemkritik, främst av rådets sätt att avgöra befordringsfrågor.[7] Denna kritik hade nära samband med det utredningsarbete, som S. D. förenad med S. U. i en stor sekret deputation bedrev rörande tolkningen av RF § 40. Befordringsfrågornas konstitutionella och politiska betydelse var under frihetstiden stor. Och i framställningen av den politiska krisen 1738—39 blir det anledning att åter upptaga denna sak.

Beträffande anmärkningarnas karaktär i övrigt så innehöllo de i allmänhet en utförlig redogörelse för de råds- eller kabinettsprotokoll, ur vilka de hämtats. Därefter infordrades riksrådens utlåtande över olika anmärkningspunkter. I allmänhet förutsattes tydligen, att riksråden själva i protokollen skulle se efter, vilka anmärkningar, som träffade var och en särskilt. Riksrådens förklaringar rubricerades sålunda som »Riksens Råds, efter hvars och ens uti hvarje sak ägande del, välmente förklaring . . .». Tydligare kunde ej uttryckas, att ansvaret gällde varje enskild rådspersons rådslag och förhållande.

Flertalet remarker voro på grund av nyssnämnda redaktionsprincip ej riktade mot en eller flera särskilt utpekade medlemmar av riksrådet. I de fall, då ett sådant förfaringssätt förekom, gällde det en grupp inom rådet, som genom sina vota eller genom sin underlåtenhet att avgiva bestämt avstyrkande vota ställdes till ansvar för ett anmärkt förhållande. Så var närmare bestämt fallet i fyra anmärkningar. I tre av dessa utgjordes den utpekade rådsfraktionen av just de riksråd — Bonde, Bielke, Bark, Creutz, Hård och Taube — som hattarna önskade komma åt.[8] Man vände sig även mot enstaka, särskilt nämnda rådsherrar, t. ex. Taube. Ibland nämndes den eller de medlemmar av riksrådet, som enligt S. D:s mening avgivit berömliga vota. I detta sammanhang fick påfallande ofta Gyllenborg figurera.

Riksrådens förklaringar på dessa anmärkningar äro i allmän-

[7] T. ex. § 14 av anmärkningarna i krigsärenden.

[8] Anmärkningar i krigsärenden §§ 10 (viceamiralssaken), 19 (typiskt prejudicemål) och 23 (allmän principanmärkning ang. utnämningspolitiken). I två av dessa fall gällde anmärkningarna, att vissa riksråd ej genom direkt avstyrkande vota hindrat ett kungligt besluts expedierande.

het av mindre intresse ur konstitutionell och politisk synpunkt. Praktiska lämplighetsskäl åberopades i stor utsträckning. Man konstaterade — utan att i allmänhet ingå på någon diskussion — att man ej ansåg, att RF, lag och förordning brutits i fall, där detta antytts eller utsagts av S. D.[9] Endast i vissa fall försvarade sig riksråden personligen för sina avgivna vota.

Det torde ha framgått av den föregående framställningen, att flertalet anmärkningar mera gällde sak än person. D. v. s. de rörde ofta personfrågor, utnämningar till tjänster, men riktade sig endast i ett mindre antal fall mot särskilt omnämnda riksråd. Resultatet av riksdagens anmärkningsarbete blev därför i flertalet fall, att den granskande deputationen genom föreskrifter till riksrådet företog sig att »bota, rätta samt i framtiden förekomma, hvad således utom laga ordning kan vara förelupet i mindre mål».[1] Detta gäller närmast om de anmärkningar i mindre mål, som enligt S. D:s vid riksdagens början givna instruktion bort refereras till plena, men sedan avgjordes av St. S. D.

När S. D. i slutet av september 1738 upptog till behandling riksrådens förklaringar på anmärkningarna i krigsärenden[2], hade man först att avgöra, vilka som skulle gå till plena. Beträffande en del remarker beslöts, att de ej skulle remitteras till ståndеn. Men då man på grundval härav i s. k. ultimat till riksråden avgav ganska bestämda uttalanden om befordringsprinciper m. m., står det klart, att även dessa anmärkningar spelade en viss roll.[3] Andra remarker fingo en mera omständlig behandling. De hänvisades för vidare utredning antingen till vissa personer eller till de förut nämnda tre avdelningarna för granskningsarbetet. Slutligen fastslogs beträffande ett visst antal av de hittills behandlade anmärkningarna, att de såsom ej nöjaktigt förklarade skulle

[9] I viceamiralssaken erkändes dock att 1723 års karaktärsförordning brutits.

[1] St. S. D:s memorial 30/1 1739. R. A. P. 1738—39, II, 522 f. Dessa föreskrifter avgåvos i form av skrivelser till K. M:t.

[2] Man väntade således inte till dess förklaringar på samtliga anmärkningar avgivits.

[3] Jfr Lagerroth, Sveriges riksdag, VI, 205. S. D:s uttalanden innehöllo ej blott allmänna riktlinjer utan även bestämda anvisningar i särskilda fall. Man anmodar t. ex. rådet att låta viss person »återfå sin tour». S. D. 28/9 1738.

hänskjutas till plena. Först skulle de dock utarbetas i S. D:s utskott.[4]

Det har förut framhållits, att den frihetstida riksdagens arbetsformer, vare sig de reglerats genom RF:s och RO:s bestämmelser, instruktioner eller praxis, ofta kunde ändras under intryck av tillfälliga politiska konjunkturer. Typiskt för detta förhållande är den av allt att döma plötsliga förändring av förfaringssättet vid anmärkningarnas behandling, som inträdde i början av oktober. Då framfördes till ständen den bekanta anmärkningen i viceamiralsfrågan, och dessa beslöto hänvisa denna och andra av liknande slag till stora sekreta deputationen.[5] Att framförandet till ständen av anmärkningen i viceamiralssaken var resultatet av en hastigt verkställd partitaktisk manöver, som rubbade det regelbundna granskningS- och anmärkningsarbetet, därpå finnes många bevis.

S. D:s betänkande »angående tvänne viceamiralers caracteriserande» är daterat 3/10 1738.[6] Men i S. D:s protokoll finnes varken under detta datum eller på annat ställe anteckning om att något sådant betänkande godkänts.[7] Tvärtom ser man av protokollet för 5/10 att § 10 (av anmärkningarna i krigsärenden), d. v. s. viceamiralssaken, nämnes bland de remarker, som efter utarbetande i utskotten skulle hänvisas till plena. Detta kan dock förklaras med att man vid uppräkningen av dessa gått efter tidigare anteckningar i protokollen. Allt tyder emellertid på att den ominösa viceamiralssaken »blifwit utsläppt». I prästeståndet frågades sålunda, varför ej S. D. på en gång inkommit med sina remarker. Biskop Jacob Benzelius svarade med en hänvisning till att S. D. ännu ej fått förklaringar på alla till riksråden uppsända anmärkningar. Men han nämnde intet skäl, varför dessa nu ej kunde inväntas.[8] Den anmärkning, som nu framfördes

[4] S. D. 27/9, 28/9, 5/10.

[5] S. D:s handlingar, nr 21. Exp. D:s protokollsutdrag 21/10.

[6] R. A. P. 1738—39, II, bil. XI.

[7] För 3/10 finnes intet protokoll. Att S. D:s protokoll tycks vara ganska ofullständigt utarbetade framgår bl. a. av följande. Den sista sviten av riksrådens förklaringar skall enligt påskrift ha upplästs i S. D. den 9/11 1738. Under detta datum finnes dock heller intet antecknat i S. D:s prot.

[8] Pr 11/10 1738.

mot de senare licentierade riksråden Bonde, Bielke, Bark, Creutz, Hård och Taube för att de underlåtit att med sina vota hindra expedierandet av ett lagstridigt beslut och således ej fullgjort sin ämbetsplikt[9] (viceamiralsfrågan), blev den enda av S. D:s och S. U:s alla anmärkningar, som i en utförlig berättelse framfördes till plena.

Ståndens beslut blev, som nämnt, att viceamiralssaken och andra liknande mål vidare skulle utredas i den av S. U:s och S. D:s ledamöter sammansatta stora sekreta deputationen. Den 1727 använda metoden, att låta en stor sekret deputation utarbeta ett slags preliminärt domslut på grundval av de i ständen anmälda anmärkningarna mot riksråden, försöktes åter 1738—39. Man hänvisade därvid till praxis vid föregående riksdagar.[1] Resultatet blev trots mycket arbete negativt. De vid följande riksdagar tillsatta stora deputationerna skulle ej få någon direkt betydelse för rådslicentieringarna.

I motsats till förhållandet i S. D. visar St. S. D:s anmärknings- och granskningsarbete en klar tendens att koncentrera sig på de riksråd, som ansågos mest skuldbelastade. Denna utveckling är särskilt tydlig efter 30/1 1739, då St. S. D. fått tillstånd av plena att på egen hand avgöra de mindre målen, som ju mest utmynnade i administrativa kontrollåtgärder. Deputationen kunde nu främst ägna sig åt de viktigaste anmärkningarna. St. S. D:s granskning- och anmärkningsarbete var både långvarigt och träget. Deputationen hade från oktober 1738 till april 1739 23 sammanträden i frågor rörande anmärkningar över rådsprotokollen.[2] I de politiskt viktiga målen blev det, som i annat sammanhang närmare skall behandlas, ej något slutgiltigt resultat i form av domslut eller anmärkningsmemorial, som skulle underställas plena. En del anmärkningspunkter förelades ståndén i ett protokollsutdrag från St. S. D. av 29/3, som innehöll en summarisk redogörelse för målens behandling. Sedan plena begärt och erhållit

[9] Jfr nedan 83 f.

[1] Bg 11/10 1738 (Plomgren, Salin).

[2] De flesta av dessa höllos i jan. och febr. 1739. Till jämförelse må nämnas att St. S. D. 1734 i liknande frågor endast hade 4 sammankomster. Svenska riksdagsakter, andra serien, III: 1, 519.

en del ytterligare upplysningar, fattades beslut i vissa befordringsfrågor.[3]

S. U:s anmärknings- och granskningsarbete har i detta sammanhang mindre intresse, då den deputation som bearbetade protokollen i utrikes ärenden, mindre sekreta deputationen, ej efterlämnat något protokoll. M. S. D. utarbetade ett stort antal anmärkningspunkter, där man i detalj gick in på de diplomatiska underhandlingarna med Frankrike och Ryssland 1735.[4] Remarkerna riktade sig mot flertalet riksråd och träffade ej minst Horn. Sedan riksråden förklarat sig, utarbetades de anmärkningsmemorial, som skulle ligga till grund för S. U:s domslut. De utmynnade i ansvarsyrkande mot vissa namngivna riksråd, som deltagit i de underhandlingar och voteringar, som lett till avvikelse från S. U:s och ständernas plan av 1734. Den främste i dessa rådslag och förhandlingar, Horn, blev i dessa slutyrkanden ej nämnd. Genom sin demission blev han de facto fri från ansvar. Man kan på goda grunder antaga, att det var ett omfattande och mödosamt granskningsarbete, som låg bakom det slutliga resultatet, S. U:s kortfattade licentieringsbeslut 26/2 1739. Detta arbete hade förrättats formellt utan samarbete med övriga granskande utskott. Politiskt och personligt förelåg givetvis ett betydelsefullt samspel. Härur framgick S. U. som det helt dominerande organet för den ständernas kontrollmakt, som var förutsättningen för riksrådens licentiering.[5]

De granskande utskottens kompetens i praxis. I den viktigaste av nyss nämnda anklagelseskrifter, den som rörde den ryska alliansens förnyande, yrkades att saken skulle »lagligen afgöras» i S. U. enligt RO § 13. Innan avgörandet träffades vid slutbehandlingen av dessa anmärkningar i S. U., fördes vidlyftiga diskussioner om S. U:s kompetens och om rätta förfaringssättet. Biskop Erik Benzelius framhöll härvid, att S. U. nu i kraft av

---

[3] R. A. P. 1738—39, III, 269 ff. (2/4 1739), 282 (3/4), 369 (12/4). Jfr nedan 114.

[4] S. U:s handlingar 1738—39.

[5] Jfr nedan 154 f.

instruktionen yttrat sig över rådets förseelser och konstaterat dem. Frågan vore då, om medverkan av ståndens plena skulle vara nödvändig för att fälla dem till hårdare eller lindrigare straff, när man nu måhända skulle gå så långt som till »remotion från embetet». Han ifrågasatte vidare om det vore i enlighet med den lagliga processordningen, att någon dömdes utan att en åklagare rubricerade målet. I detta sammanhang upplästes RO § 13, som ju med fog kunde tolkas så, att S. U. hade rätt att avdöma mål, som måste hållas hemliga. S. U:s ledamöter ansågo i allmänhet också R. O:s och instruktionens bestämmelser klara. Lantmarskalken betraktade det närmast som en lämplighetsfråga, i hur hög grad plena skulle engageras.[6]

I anslutning till Erik Benzelius yttrade borgmästare Salenius, att RO visserligen gav S. U. rätt att i denna sak rannsaka och döma. Men han var inte säker på att S. U. kunde konstituera sig som domstol utan en särskild åklagare. S. U. kunde inte vara både »anklagare och domare». Lagmannen frih. Erik Cederhielm ansåg, att samma process brukats i denna sak som förekom i andra brottmål. Domaren hade hört, vad den skyldige hade att andraga till sitt försvar. Fann han saken klar, förordnade han ingen aktor utan fällde domen. En annan jurist, borgmästare Aulaevill, ansåg dock en sådan rättegångsform vara riktig endast i fråga om dråp och liknande mål. Diskussionen fortsatte till dess på lantmarskalkens förslag S. U. fastslog, att avgörandet i saken hörde till dess maktområde.[7]

I den S. D:s anmärkning i viceamiralsfrågan, som blev uppslaget till St. S. D:s ansvarsutkrävande arbete hade enligt instruktionen hänvisats till RO § 13. I debatten på riddarhuset i

[6] S. U. P. 19/2 1739, p. 2847 ff. Jfr Bomgren, a. a., 117 ff. Här hävdas att på grundval av RO § 13 och instruktionerna S. U., om det fann lämpligt, hade rätt att konstituera sig som domstol och utan plenas vetskap fatta definitiva beslut.

[7] S. U. P. 19/2 1739. Jfr Lagerroth, Sveriges riksdag, VI, 211; Bomgren, a. a., 5 f. Lagerroth refererar några av ovan nämnda yttranden som exempel på hur frihetstidens parlamentariker rörde sig »i juridiska tankebanor». Bomgren framhäver starkt och med rätta betydelsen av att frihetstidens riksdagsmän »i så stort antal utgjordes av ämbetsmän, vilka i sin dagliga verksamhet voro vana att tillämpa de juridiska metoderna». Jfr Liedgren, Ridderskapet och adeln vid riksdagarna 1719 och 1765—66; Höjer, Borgarståndet 1809—1866. Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning, 27 ff., 96.

okt. 1738 kom frågan om tolkning och tillämpning av detta lagrum att spela en framträdande roll. Palmstierna och andra hattar ville, att de ifrågavarande anmärkningsmålen skulle avgöras i St. S. D. enligt RO § 13.[8] R. o. A:s första beslut blev, att remarkerna skulle i deputationen »laglikmätigt afgiöras» och sedan »upgifvas» till plena. Detta ändrades sedan till att St. S. D. skulle »laglikmätigt hantera och uptaga» de dit hänvisade målen. Den närmaste orsaken till denna omformulering var en förfrågan, om St. S. D. skulle »härutinnan döma». Kritiken mot hattarna gick ut på att det här var fråga om en domstol. Vissa extrema hattar hävdade detsamma från andra utgångspunkter. Palmstierna påpekade därvid bl. a., att RO § 13 använde uttrycket avdöma. Lantmarskalken framhöll emellertid skillnaden mellan en deputation och en kommission. Här vore ej fråga om någon dom, som skulle »ställas i execution». Han menade tydligen, att St. S. D. ej blott skulle verkställa utredning och fastslå, om någon felaktighet förelåg — detta arbete hade ju till en del redan utförts av S. D., som enligt instruktionen endast hade en utredande uppgift. Deputationen skulle även utlåta sig om det straff, som eventuellt borde utmätas. Detta skulle sedan slutgiltigt fastställas av plena. En sådan rätt att avgöra målen och inkomma med »dom och utslag» skulle St. S. D. dock först senare, i början av februari 1739, bli utrustad med.[9]

Att, som Malmström gör, tala om en strid om St. S. D:s domsrätt, torde dock ej vara alldeles riktigt.[1] Lantmarskalken förklarade även vid detta senare tillfälle, att St. S. D. ej vore en domstol, som avsäger »en ordentelig dom». Striden stod närmast mellan å ena sidan en mera moderat fraktion bland hattarna med lantmarskalken i spetsen, som främst såg saken politiskt och realistiskt, och å den andra sidan en grupp, som i varje slag av granskning och ansvarsutkrävande såg en rättegång mot rikskråden i olika former. Den förra meningsriktningen uttrycktes kanske bäst av Hökerstedt. Han yttrade i fråga om St. S. D:s

[8] R. A. P. 1738—39, II, 39 ff.
[9] R. A. P. 1738—39, II, 522 (31/1); St. S. D:s handlingar.
[1] Malmström, II, 289.

nyssnämnda ökade kompetens, att »fastän orden lyda ransaka och döma», så vore det dock ej fråga om annat än ett betänkande, som ståndens plena sedan hade att taga ståndpunkt till.[2] Den senare åsiktens anhängare höllo strängt på ordalydelsen i RO § 13. Då emellertid förfaringssättet enligt plenas beslut om St. S. D:s utvidgade kompetens stödde sig på RO § 13, vilket ingen förnekade, var det naturligt att man vid ett liknande meningsutbyte i St. S. D. kunde säga, att det hela egentligen var en strid om ord.[3] Diskussionen visar, att man på många håll var på det klara med att det här ej var fråga om en process i strikt juridiska former. Men samtidigt kunde man ej frigöra sig från processrättsliga uttryckssätt.

Sammanfattning. Vid granskning- och anmärkningsförfarandet 1726—27 följdes den i S. D:s instruktion utstakade och i S. U:s arbetsordning antydda metoden. Först meddelades plena ett flertal anmärkningar av olika slag, som ej nöjaktigt blivit förklarade. I ståndеn fattades sedan beslut om vilket forum som vidare skulle behandla remarkerna och hur det slutliga avgörandet skulle fattas. Faktiskt koncentrerades dock hela anmärkningsapparaten till ett angrepp på en politiskt misshaglig rådsperson. Vid riksdagen 1738—39 var förfaringssättet mera invecklat. Granskning- och anmärkningsförfarandet framskred under ett komplicerat samspel mellan S. D., St. S. D. och S. U. Resultatet av S. U:s anmärkningar i utrikesfrågor framfördes till plena utan något direkt utsagt samband med S. D:s och St. S. D:s remarker i olika slag av inrikes ärenden. Å andra sidan kan en förenkling av metoden iakttagas, i vad det gäller den vidlyftiga protokollsgranskningens direkta tillämpning på rådsansvarets utkrävande. Av deputationernas och utskottens många remarker var det endast en, uppenbarligen utvald ur politiska synpunkter, som i form av utförlig berättelse meddelades ståndens plena, anmärkningen i viceamiralsfrågan i okt. 1738. Man frångick därvid uppenbarligen S. D:s instruktion. En kortfattad

[2] R. A. P. 1738—39, II, 545 ff. (1/2 1739).
[3] S. U. P. 30/1 1739, p. 2661.

uppräkning av de viktigaste anmärkningarna i inrikes mål lämnades i ständen, först sedan uppgörelsen skett med rådet.

Att man i ledande hattkretsar önskat begränsa granskningsoch anmärkningsförfarandet till vissa viktiga punkter, synes framgå av en anteckning av Tessin, nedskriven före eller under riksdagen 1738—39. S. D:s göromål borde vara, framhölls det, att på anmodan i rådsprotokollen efterse en eller annan sak. Det hittills praktiserade omständliga nagelfarandet av protokollen kunde alltför lätt missbrukas. I detta sammanhang frågar sig Tessin också, om det ej vore möjligt att samla alla fyra ständen under ett tak, i riddarhuset.[4] Faktiskt skedde en sådan samling under riksdagen 1738—39 i rätt betydande utsträckning i St. S. D.[5] Och de tre högre ständen bildade ju under hela frihetstiden i S. U. ett slags riksdag för sig. På så sätt utsuddades gränserna mellan utskott och plena, vilket ej minst framträder vid utövandet av riksdagens kontrollmakt gentemot rådet. S. U. och i viss utsträckning St. S. D. voro på en gång protokollsgranskande, dömande och med ständers rätt beslutande organ.

Lika litet som det fanns någon fast kompetensreglering mellan utskott och plena, lika litet fanns det några bestämda gränser för rådsansvarets omfattning. Då protokollsgranskningen var den viktigaste grundvalen för ansvarsutkrävandet, gällde detta givetvis främst riksrådens vota. Men ansvaret sträckte sig till senatorernas förhållande såväl inom som utom rådkammaren, varvid även som i fallet Cederhielm privata brev kunde åberopas.[6] Huvudprincipen var, att i enlighet med RF:s centrala ansvarsbestämmelser rådspersonerna var för sig svarade för sitt förhållande i ämbetet.

Protokollgranskning och rådslicentieringar 1760—72.

I borgarståndets debatt om riksrådens licentiering 11/4 1772 yttrade den framstående mössan borgmästare Tollstorp, att från

[4] Holst, Carl Gustaf Tessin, 346 (Bilaga II).
[5] Jfr Lagerroth, a. a., 53 f.
[6] Se nedan 60.

regeringssättets början 1719 anmärkningar gjorts vid varje riksdag. I senare tider hade — fortsatte han — de flesta »warit beledsagade med märkeligit misstroende emot Rådet, då Ständer sammankommit, hwilket slutats med förtroendets förlust». 1738 var den mindre lyckliga stunden, »då med Råds licentierande började».[7] Ståndsdiskussionerna i rådssaken 1772 voro rika på sammanfattande historiska återblickar av dylik art. Och nyssnämnda yttrande karakteriserar kort och träffande en väsentlig konstitutionell utvecklingslinje. Ständerkontrollen i form av granskning av rådsprotokollen och därpå grundade anmärkningar var under hela frihetstiden utgångspunkten för rådslicentieringarna. I historiskt perspektiv kunde dessa omgestaltningar av regeringen te sig som det väsentliga resultatet av hela granskningsproceduren. Ett sådant betraktelsesätt framstod som särskilt naturligt 1772, då ett på noggrann protokollsgranskning grundat, digert anmärkningsmemorial direkt utmynnade i att större delen av den sittande rådkammaren borde förklaras förlustiga sina ämbeten och R. St:s förtroende.

De granskande utskottens instruktioner. Då RF:s och RO:s allmänt hållna bestämmelser om ständerkontroll kompletterades med de för varje riksdag fastställda instruktionerna för de granskande utskotten[8], kan man fråga sig, om ej den som politiskt institut alltmera fast utformade rådslicentieringen på något sätt influerat på redigeringen av dessa arbetsordningar. Instruktionerna ha tydligen också i större eller mindre utsträckning påverkats av planerade räfster med rådet och påverkat uppgörelserna med rådet, då de satts i gång. Det fanns i fråga om föreskrifterna för de granskande utskottens arbete två mot varandra stridande tendenser. Å ena sidan blevo de i viss utsträckning stående arbetsordningar, i stort sett likalydande från riksdag till riksdag. Denna utveckling understöddes av en medveten strävan att göra instruktionerna till permanenta konstitutionella stadgar. Å andra sidan lämnades rum för en av politiska konjunkturer betingad

[7] Bg prot. 8 och 11 april 1772, 35.
[8] Vid riksdagen 1771—72 blev instruktionen för S. U. aldrig utfärdad.

tillfällighetslagstiftning. En sammanställning av de permanenta momenten visar, att material fanns för en ny grundlagstiftning. En redogörelse för de av aktuell politik motiverade punkterna i ett av de ifrågavarande dokumenten ger vid handen, att dessa nära sammanhängde med uppgörelserna mellan regering och riksdag.

I S. D:s och S. U:s instruktioner vid riksdagen 1760—62 kunna de båda ovan nämnda tendenserna klart avläsas.[9] S. D:s instruktion föreligger i en ny redaktion. Men de i detta sammanhang relevanta punkterna, §§ 1—3, äro helt byggda på föregångarna från flertalet tidigare riksdagar. I § 1 fastslås sålunda protokollsgranskningen som grundval för rådsansvaret. Remarker skulle enligt § 3 avgivas, om något rådslag skulle ha skett »emot rikets sannskyldiga väl och bästa, RF, invärtes hushållningen, styrelsen inom riket, lag och förordningar . . .». Skulle förklaringarna ej vara tillfredsställande, borde S. D. till plena avgiva redogörelse för ifrågavarande anmärkningsmål. Det framgår klart av sammanhanget, att det här ej var fråga om något slutgiltigt utlåtande med yrkande om åtgärder av tillämpligt slag.

S. U:s instruktion har i större utsträckning förnyats och på viktiga punkter gjorts mera utförlig än under den tidigare frihetstiden. I § 1 talas liksom förut om att S. U. har att infordra råds- och kansliprotokollen. Anmärkningsförfarandet har förts till en särskild punkt, § 6, som har följande lydelse:

»Åligger S. U. att anmerka, huruvida RF och konungaförsäkran uti alla till S. U:s öfverseende och afgörande inkomne mål af vederbörande efterlefvade blifvit; och derest S. U. skulle finna någon, eho han vara må, deremot fel hafva begått eller dess skyldighet eftersatt, bör sådant plena tillkennagifvas att dermed enligit 13 och 18 §§ RO förfara, hvartill äfven hvar serskildt ledamot förbindes.»

Om dessa S. U:s bestämmelser på vissa punkter kompletteras med S. D:s — en sammanställning som för samtiden utan tvivel kunde te sig naturlig — kunna följande moment urskiljas be-

[9] Brusewitz, 265 ff., 294 ff. Från och med riksdagen 1760—62 utfärdades gemensam instruktion för sekreta och justitiedeputationerna.

träffande förfaringssättet vid rådsansvarets utkrävande: 1:o Protokollsgranskningen var obligatorisk. 2:o Granskningen avsåg ej blott att undersöka, om riksrådens rådslag och förhållande[1] »emot förmodan» skulle vara stridande mot grundlag och allmän lag. Man skulle även kontrollera, om vederbörande iakttagit rikets sannskyldiga väl, och av rådsprotokollerna och handlingarna inhämta, »om regeringen är i then drift och activitet, som then efter RF:s och RO:s föreskrift vara bör».[2] 3:o Anmärkningsplikt åsyftades. Skulle de granskande utskotten finna, att en eller flera rådspersoner eller andra vederbörande felat på angivet sätt, voro de skyldiga att tillkännagiva sådant i ståndens plena, vilket kunde innebära åtal, rannsakning och dom i en ständerdomstol av något slag enligt RO § 13. Huruvida anmärkningarna kunde utmynna i något yrkande, angavs ej.

Att den för svenskt ministeransvar säregna protokollsgranskningen väsentligen utbildades under frihetstiden, är klart och behöver ej särskilt framhållas. Det kan också på goda grunder antagas, att bestämmelserna om statsrådets ansvarighet i gällande grundlag även i övrigt hämtat stoff från frihetstidens fundamentallagar och konstitutionella stadgar, ej minst från de granskande utskottens instruktioner.[3] Detta stoff hade emellertid 1809 införts i en författningskonstruktion, som var fastare uppbyggd än frihetstidens.

Det är givetvis ingen tillfällighet, att S. D:s instruktion under hela frihetstiden i huvudsak redigerades på samma sätt vid varje riksdag[4], under det att S. U:s arbetsordning vid flera tillfällen undergick betydande förändringar. S. U. var det främsta red-

---

[1] I SD:s instruktion 1760—62 liksom tidigare och senare talas uttryckligen och i främsta rummet om rådets ansvar. S. U:s arbetsordning höll sig alltid med mera svävande uttryck vid nämnandet av dem, av vilka ansvar skulle utkrävas: »en eller annan», »någon, eho han vara må». I 1760 års instruktion § 1 talas dock om riksrådens rådslag i samband med de aktuella bestämmelserna om räfsten med krigets upphovsmän.

[2] S. D:s instruktion 1760—62 § 2.

[3] Jfr Tynell, a. a., 3 f., 150 ff.; Brusewitz, Statsrådets ansvarighet. Sveriges riksdag, XV, 282, 301 f.

[4] Ett undantag är instruktionen vid riksdagen 1755—56, då den betydelsefulla § 2 (senare § 3) omredigerades under trycket av aktuella omständigheter. Brusewitz, 294.

skapet för det maktägande partiet, och i särskilt hög grad gäller detta om hattarna under den långa tid de hade hand om rikets styrelse. Oppositionens strävan blev då givetvis att minska området för S. U:s maktutövning, d. v. s. inskränka sekretessen och draga det mesta möjliga till avgörande i ständen. S. U:s instruktion 1760 var en klar seger för de krafter, som samlats till angrepp mot det ramlande hattväldet. På riddarhuset godkändes på förslag av mössledarna Gyllensvaan och Pechlin ett tillägg till instruktionens § 1, enligt vilket det ålåg S. U. att för R. St. tillkännagiva orsakerna till att riksråden tillstyrkt K. M:t att deltaga i kriget utan ständernas hörande. Härigenom hade riksdagens viktigaste stridsfråga, som senare orsakade tre riksråds fall, inryckts i utskottets arbetsordning. Hattarnas mest vägande argument häremot var, att instruktionen var avsedd att bliva ständig.[5] Genom sin strävan att sammanföra och utbygga vissa stående punkter i S. U:s och S. D:s instruktioner ha de granskande utskottens arbetsordningar vid riksdagen 1760—62 som nämnt ett särskilt intresse.

Då de permanenta momenten i S. U:s instruktion 1760 från början var ett hattarnas verk och tilläggen av aktuell politisk innebörd genomdrivits av mössorna, är det ej förvånande, att båda delarna försvunno i utskottets arbetsordning vid riksdagen 1765—66, som i oförändrat skick antogs även vid riksdagen 1769.[6] I denna instruktion, som var användbar såväl efter mössornas fullständiga seger 1765 som efter hattarnas återinträde i maktutövning 1769, saknas alldeles uttryckliga bestämmelser om ständerkontroll av rådet och därmed sammanhängande anmärknings- och granskningsförfarande. Rådslicentieringarna 1765—66 grundades likväl på instruktionens § 2, enligt vilken viktiga utrikesärenden skulle hållas tysta. Både hattar och mös-

[5] R. A. P. 1760—62, I, 75 f. (31/10 1760). I de ofrälse ståndens gjordes ytterligare tillägg. Ibid., 111. Utgångspunkten för debatten var »Instructionsdeputations vid förl. riksdag författade projecter til ständige instructioner för Secrete Utskåttet samt Secrete- och Justitiedeputationerne». I Exp. D:s allegater återfinnes förslaget till ständig instruktion för S. U. I projektet förefintliga understrykningar och marginalanteckningar visa, hur redaktionsarbetet gått till. Utskottsh. 1760—62, vol. 106, nr 1.

[6] Brusewitz, 268 ff.

sor voro annars 1765 överens om att inskränka sekretessen.[7] 1772 angreps av de ofrälse ståndén även denna sista bastion i det en gång så mäktiga sekreta utskottets försvarspositioner. Adelns försvar för de återstående sekretessbestämmelsernas bibehållande är intressant. Ändringar däri kunde, framhöll man, enligt 1766 års förordning om lagarnas verkställighet ej antagas vid samma riksdag, då de föreslogos. S. U:s instruktion betraktades alltså som ett bihang till grundlagarna.[8] Till följd av ståndsstriden blev instruktionen vid riksdagen 1771—72 aldrig utfärdad.[9]

Anmärkningsförfarandet. De av de granskande utskotten avgivna anmärkningar, som utmynnade i rådslicentieringarna 1761, 1765—66, 1769 och 1772 grundade sig i samtliga fall på protokollsgranskning. Denna var dock i intet fall lika allsidig och omfattande som 1726—27 och 1738—39. 1761 och 1765 grundades remarkerna på läsning av rådsprotokoll i vissa viktiga utrikesärenden. Granskningen skedde i S. U:s utrikesutskott, mindre sekreta deputationen. Då på hösten 1760 protokollsläsningen började i M. S. D., ansågs det av S. U:s instruktion klart framgå, att en bestämd fråga, orsakerna till krigsdeltagandet, först borde undersökas. Vidlyftiga utredningar gjordes, av vilka endast en del kom till användning i den berättelse från S. U., som i febr. 1761 medförde två riksråds licentiering.[1] Trots att anmärkningen endast gällde, hur RF blivit efterlevd, togs ej någon hänsyn till Rudbecks påpekande, att enligt S. U:s instruktion § 6 utskottet endast hade att meddela ståndén vissa anmärkningar men ej formulera något yrkande.[2] Anmärkningar i inrikes ärenden kommo ej till användning vid rådssakens framförande i plena under riksdagarna 1760—62 och 1765—66 trots de omfattande räfster av olika slag, som utmärka det sistnämnda ständermötet.

---

[7] Malmström, V, 261 f.

[8] Sekretessbestämmelserna voro ju också direkt byggda på RO § 18.

[9] Malmström, VI, 252 ff.

[1] M. S. D. 21/11, 27/11, 8/12, 23/12, 31/12 1760, 3/1, 8/1 1761.

[2] Hattarna tolkade samma punkt så, att det var S. U:s skyldighet att »säga sitt videtur». S. U. P. 30/1 1761.

Rådslicentieringen 1772 grundades däremot helt och hållet på S. D:s (och i någon mån J. D:s) långvariga och mödosamma granskning av protokollen i inrikes-civila och justitieärenden. Enligt instruktionen hade S. D. endast att tillkännagiva möjligen begångna felaktigheter i ståndén. De ofrälse mössor, som ledde deputationens arbete, togo ingen hänsyn härtill. S. D:s betänkande, som utförligt motiverade 20 anmärkningspunkter, främst gällande befordringsfrågor, tillstyrkte tio riksråds licentiering. I ett flertal reservationer påyrkades, att ett större eller mindre antal senatorer borde förklaras förlustiga R. St:s förtroende. I slående kontrast till detta tillvägagångssätt står granskningsförfarandet vid Norrköpingsriksdagen 1769. Protokollsläsning i egentlig mening förekom ej, då S. U. i all hast lät uppläsa tryckta rådsprotokoll och därtill hörande handlingar. Ett digert anmärkningsmemorial hade redan i förväg utarbetats. En betydelsefull nyhet vid rådslicentieringen 1769 var, att ett stort antal utförligt motiverade anmärkningspunkter meddelades plena. Så skedde som nämnt även 1772. I viss utsträckning anknyter dock detta förfarande till redan på 1720-talet tillämpade metoder. 1769 lades huvudvikten vid vederbörande riksråds bristande nit för salus publica. 1772 rubricerades förseelserna främst som överträdelser av RF, lagar och förordningar.[3] Båda synpunkterna hade — med utgångspunkt från RO:s grundläggande bestämmelser — från början gjorts gällande, då protokollsgranskningen vid frihetstidens riksdagar utmynnat i ministerkriser.

Då de granskande utskotten utarbetade de remarker, på vilka rådslicentieringarna grundades, stod det i flertalet fall på förhand klart, att bestämda anmärkningspunkter av aktuellt politiskt innehåll skulle uppletas, utformas och motiveras. Vid anmärkningarnas framförande i utskott och plena togs ej hänsyn till instruktionernas bestämmelser om en noggrann och förutsättningslös protokollsgranskning och en därpå grundad enkel berättelse m. m., om dessa föreskrifter voro till hinder för de poli-

[3] Jfr nedan 334 ff.

tiska mål man ville uppnå. Trots denna godtycklighet, som ofta var förklarlig med hänsyn till de otydliga konstitutionella föreskrifterna, kan likväl sägas, att former funnos för rådsansvarets utkrävande, som även under de häftigaste politiska kriser gåvo bestämda hållpunkter för förfaringssättet.

LICENTIERINGSINSTITUTETS UPPKOMST OCH FÖRSTA TILLÄMPNING

Aktionerna mot Vellingk och Cederhielm 1726—1727.

Under 1700-talet uppfattades ej sällan riksdagen 1726—27 som epokgörande. Då tog partitidevarvet sin början. Betydelsefullt är i varje fall — som mössledaren Gyllensvaan framhöll, då hattregeringens öde debatterades på riddarhuset 1765 —, att 1727 den metod inaugurerades, efter vilken man vid följande riksdagar skulle »procedera wid förtroendets betagande», d. v. s. »det Riksens Råds förtroende som updrager dem embetet». Denna procedur skulle vid riksdagen 1738—39 helt slå igenom och då medföra ett så gott som totalt ministerskifte. Historikern och statsrättsexperten Anders Schönberg syftade på omvälvningar av dylik art, då han i nyssnämnda riddarhusdebatt talade om att »sådane store evenemens började skaka riket åhr 1727 och fortsattes 1738: De äro såsom cometer som komma igen i sin tour, förskräckande wid sitt annalckande och fahrlige i sine följder.» Frihetstidens partivälvningar och därmed sammanhängande förändringar i regeringens sammansättning genomfördes alltid under halvt revolutionära förhållanden. Därom voro tidens ledande män väl medvetna. Samtidigt erkändes åtminstone under den senare frihetstiden, att tävlan mellan olika åsiktsriktningar kunde ligga i statsskickets natur. »Att stridige meningar upkomma i frie samhällen, är icke owanligt», uttalade Schönberg vid ovan nämnda tillfälle. I varje fall hade man klart för sig, att det fanns ett inre sammanhang mellan de parlamentariska uppgörelserna vid olika riksdagar.[1]

I sin skildring av Sveriges historia 1718—51 framhåller en av de främsta medagerande, riksrådet Gustaf Bonde, att »åt-

[1] Se nedan 240 ff. Jfr Lagerroth, Sveriges riksdag, VI, 216 f.

skilliges» missnöje med den seger Horn 1727 vunnit för sin utrikespolitik samt »de vidriga öden», som övergått ledarna av det holsteinska partiet, »voro första början till den skiljaktighet och oro, som ifrån den tiden här i Riket uppväxte». I några år »glindrade» detta partisplit egentligen endast bland partiledarnas anhöriga, »till dess den allt mer och mer genom flere missnöjde, utaf förbigående vid avancementer och andra tillfällen, sig förmerat, och omsider vid 1738 och 1739 års riksdag kom att brinna i ljusan låga . . .».[2] Bonde har helt naturligt mest fäst sig vid de personliga motsättningarna. Han synes dock även ha haft en viss känsla av ett konstitutionellt sammanhang mellan händelserna 1727 och 1738, då han i sin skildring av den parlamentariska partistriden 1738—39 säger, att riksdagen 1726—27 då togs »til modell». Samtidigt påpekar han, att man ej alltid haft rätt att åberopa detta exempel.[3]

Domen över Vellingk.

I fråga om den största och mest sensationella av de riksdagsstrider, som 1727 krossade Horns motståndare i rådet, kan det sägas, att de därvid tillämpade metoderna ej blevo prejudicerande. Det förfaringssätt, som tillämpades mot riksrådet greve Mauritz Vellingk, kom ej att upprepas, i varje fall ej i fråga om rådspersoner. Men det innehåller åtskilliga moment, som äro av stort intresse med hänsyn till rådsansvarets utkrävande vid följande riksdagar. Vellingk anklagades i okt. 1726 av S. U. för politiska stämplingar, som tangerade landsförräderi. I sin berättelse till plena 24/10 1726 förklarade S. U., att det i det aktuella fallet gällde »höga och svåra» »criminelle måhl». Vellingks brott angavs i första hand röra vissa penningtransaktioner i utlandet 1722, som ytterst åsyftat att utvidga konungamakten.

Initiativet togs av regeringen, d. v. s. Horn och rådsmajori-

[2] Bonde, Sverige under Ulrica Eleonora och Fredric I, 49.
[3] Bonde, Partistriden 1738—39, 16.

teten, som till S. U. nedsände bevismaterialet. Gärningen var »uppenbar och klar». Som Kjellén framhållit, kom saken ej fram »den lagliga ansvarighetsvägen efter läsning och upptäckter i protokollerna». I RO § 13, grunden för ständernas domsrätt, fanns dock ej några fastställda former för granskningssättet, då det gällde att undersöka, hur RF efterlevts m. m. Men där stadgades bl. a. — som S. U. framhöll i nyssnämnda berättelse — »mycket hälsosamt», »at om något emot RF och Ständernes frihet, af hvem det vara må, antingen emillan eller under Riksdagarne directe eller indirecte försökt vore eller försökes, skall sådant utan uppehåld till straff och both befordras». S. U. ansåg sig med hänvisning till sekretessen och med stöd av RO § 13 och S. U:s instruktion § 1 vara rätt forum i denna sak.[4]

I plena och främst på riddarhuset bestreds S. U:s kompetens av oppositionen, holsteinarna. Man hävdade, att det i föreliggande fall icke gällde sådana aktuella utrikesfrågor, som avsågos i RO:s sekretessbestämmelser, att S. U. »uti sig sielft» ej var någon domstol. Man ifrågasatte t. o. m. om RO var en fundamentallag.[5] Tolkningstvister av detta och liknande slag skulle åtfölja varje större uppgörelse mellan frihetstidens riksdagspartier. Då nu RO 1723 för första gången skulle tillämpas, var jordmånen för sådana diskussioner givetvis särskilt god. Lantmarskalken och regeringschefen Arvid Horn lyckades ej få fram ett enhälligt uttalande, att fallet Vellingk i fortsättningen skulle handläggas i S. U., vare sig i utskottets plenum eller i en deputation av vissa S. U:s juridiskt skolade ledamöter. Som en slags kompromisslösning, »til at få et medium, at lagen och RO ej måtte rubbas», stannade adeln slutligen för att elektorerna skulle utvälja ett visst antal av S. U:s ledamöter »the ther såsom en domstohl afgiöra saken, utan at dependera af S. U.».

Sedan ståndens beslut sammanjämkats, blev resultatet, att

[4] R. A. P. 1726—27, II, 579 ff. Malmström, I, 352, II, 7 ff. Kjellén, Riksrättsinstitutet, 168.

[5] R. A. P. 1726—27, I, 115 ff. (25/10, 26/10 1726). S. U:s kompetens bestreds främst av Celsing och Stobée. Lilliestierna räknade ej RO till fundamentallagen. Lantmarskalken genmälde, att de flesta han talat vid varit av motsatt åsikt.

Vellingk skulle dömas av en kommission av nämnda typ, förordnad av »Riksens samtelige Ständer». Domstolen konstituerades 12/11 1726 och bestod av sex adelsmän, tre präster och tre borgare, vilka avlagt domareed. Ordförande blev Gustaf Bonde, som nu framträdde som ett redskap för Horns politik. Justitiekanslern T. Fehman, som fört talan mot Görtz 1719, blev aktor i målet.[6] I april 1727 blev ständerkommissionen färdig med sitt utlåtande. Här förklarades — liksom redan i S. U:s berättelse av 24/10 1726 —, att Vellingk brutit mot RF, rådseden och flera förordningar. I domen gjordes direkta hänvisningar till brott mot bestämda punkter i RF §§ 14 och 28 (lönnliga råd till rikets skada, enskild föredragning av mål, som bort avgöras med råds råde). Vidare hade han brutit mot sekretessen och det antyddes i flera sammanhang, att han varit alltför intimt lierad med främmande makter. Straffet fastställdes till att Vellingk borde mista liv, ära och gods. Med hänsyn till vissa »lindrande skiäl» föreslogs dock, att han skulle få slippa undan med »at han des ombetrodde Rådzembete blifver förlustig, och antydas at förblifva på sina lantgodz i Östergiötland . . .».[7] När kommissionens utlåtande meddelades ståndens plena, ansåg man dock, att domen skulle avkunnas i hela sin stränghet för att sedan underställas R. St:s »leuteration och ompröfvande». Så skedde också. Sedan ständerna återskänkt Vellingk liv, ära och gods, blev den slutliga domen livstids fängelse.[8] Vellingk dog kort därefter.

Kjellén har i sin analys av fallet Vellingk med rätta understrukit, att S. U. undansköts till förmån för plena utan att dock S. U:s kompetens att avdöma sekreta mål underkändes. Beträffande ansvarsutkrävandet framhålles dess oklara karaktär. Det gällde ej något regeringsärende, och det utsades ej heller

[6] R. A. P. 1726—27, I, 164, II, 599 f. (Konstitutorial för Vellingkska kommissionen.)

[7] R. A. P. 1726—27, II, 649 f. Kommissionens dom tryckt i Handlingar ur Hans Excellence . . . L. v. Engeströms bibliothek, II, 28 ff. De skäl som åberopades för att mildra straffet voro, att Vellingk ej kunde överbevisas om att ha tagit initiativet till ifrågavarande penningtransaktioner, att dessa på ett tidigt stadium avbrutits, Vellingks höga ålder och utståndna vedermödor etc.

[8] R. A. P. 1726—27, II, 21, 35 f., 46, 60 f., 656 f. Malmström, II, 26 ff.

klart, att det var fråga om förräderibrott och försök att omstörta författningen, även om dessa synpunkter hela tiden funnos i bakgrunden.[9] En medveten oklarhet var utan tvivel på sin plats i en politisk process av detta slag. Påpekas må dock, att i kommissionens vidlyftiga utlåtande med en förtydligande omskrivning citeras, vad ingressen till RF har att säga om den, som stämplar mot statsskicket: »at den som till Regeringens upphäfvande och förändrande något hemligen eller uppenbarligen förehafver och stämplar, skall hafva förbrutit liv, ähra och gods». Som stöd för kommissionens straffyrkande anfördes förutom nämnda punkter i RF K. M:ts förordning av 9/12 1696 och en riksdagsskrivelse av 4/9 1723. Den som uppenbarade hemliga rådslag eller mottog understöd av främmande makt skulle enligt dessa påbud undergå en förrädares straff eller i fråga om brott mot sekretessen i varje fall förlora ära och ämbete.[1]

Av betydelse i detta sammanhang är främst, att, när nu RO 1723 § 13 — den främsta rättsliga grundvalen för frihetstidens parlamentariska ansvarsutkrävande i rådslicentieringens form — för första gången kom till användning vid en uppgörelse mellan råd och ständer, resultatet blev en alternativ dom. Av relativt godtyckliga billighetsskäl föreslogs i kommissionens första utlåtande till plena avsättning av ett riksråd, som enligt lagens bokstav dömts till dess strängaste straff. Straffet blev nu strängare än avsättning. Detta förhållande och främst processens långvarighet — den varade omkring ett halvt år — torde ha bidragit till att skapa en bestämd motvilja mot den form av

---

[9] Kjellén, a. a., 173 ff.

[1] Handlingar ur Hans Excellence... L. v. Engeströms bibliothek, II, 66. Brusewitz, 5, 23. Höppener, Förteckning uppå alla kongl. placater etc., 199. Svenska riksdagsakter, andra serien, I, 329 (R. St:s större sekreta deputation ang. åtgärder till tysthetens bevarande m. m., mom. 11). I förordningen av 1696 hänvisades i fråga om straffet till högmålsbalkens högförräderiklausul. Jfr Erich, 1734 års lags bestämmelser om brott av politisk karaktär. Minnesskrift ägnad 1734 års lag, II, 749 f. Kjellénʼs framställning i a. a., 175, n. 2 är icke fullt korrekt. Av visst intresse är Bondes beskrivning av Vellingks brott, troligen nedskriven tolv år senare: »Den mächtigaste och slugaste af Clistenes (Gyllenborgs) medhållare wardt för lönliga och skadliga rådslag samt samråd med utrijkes machter dömd til lifstids fängelse.» Bonde, Partistriden 1738—39, 15.

parlamentarisk dömande kommission, som i detta fall varit verktyget för ständernas domsmakt.

»Wellingks avskied» var dock under hela frihetstiden en hotfull möjlighet, som »in terrorem» kunde användas för politiska syften.[2]

Angreppet mot Cederhielm.

Den dömde Vellingk var som bekant en av de mest betydande inom det parti, som stod i stark opposition till Horns utrikespolitiska kurs. Detta var självfallet den verkliga orsaken till aktionen mot honom. Under processens gång hade man i Vellingks papper, som omedelbart beslagtagits, hittat åtskilligt, som rörde det holsteinska partiets ledare, riksrådet Josias Cederhielm. Utan tvivel var det på ett tidigt stadium Horns avsikt att åstadkomma Cederhielms »afgång utur Rådet».[3] Detta lyckades också men med helt andra metoder än den tunga statsprocess, som kommit till användning mot Vellingk. Horn kunde säkerligen räkna med, att Cederhielm hade flera mäktiga vänner än den tämligen ålderstigne Vellingk. Han gick sakta och försiktigt fram. Angreppet mot Cederhielm kom först mot riksdagens slut, då Horn säkrat sin utrikespolitiska linje, anslutningen till hannoverska alliansen, och då domen över Vellingk fallit. Majoriteten för kanslipresidentens politik hade då växt med framgångarna.[4]

Som ovan i annat sammanhang omtalats, framgick aktionen mot Cederhielm som ett resultat av det ordinarie granskningsoch anmärkningsarbetet i S. U. och S. D. I slutet av juni 1727 hade S. D:s och S. U:s ej nöjaktigt förklarade remarker upplästs i plena. I ståndeu beslöts, att anmärkningarna vidare skulle utarbetas i utskotten för att sedan åter framläggas i plena. I främsta rummet uppmärksammades härvidlag riksrådet Cederhielm.[5] Förenade till en stor sekret deputation avgåvo de båda

[2] Se nedan 215.
[3] Berättelse om riksdagen åren 1726 och 1727. HSH, d. 34, 148.
[4] Malmström, II, 23.
[5] Se ovan 27 f.

granskande utskotten 26/7 ett slutligt utlåtande till plena, som med undvikande av »vidare lagsökande och process» föreslog Cederhielms skiljande från rådsämbetet. Det framgår klart av förhandlingarna i St. S. D., att det verkligen från början var fråga om ett entledigande på grundval av St. S. D:s betänkande och ett därav föranlett ständernas beslut. Resultatet skulle ha kunnat bliva Cederhielms licentiering för att använda terminologien från 1739 och senare.

Då lantmarskalken, Horn, vid anmärkningsfrågornas behandling alltid drog sig tillbaka, leddes den stora sekreta deputationens arbete av friherre E. J. Creutz, S. D:s ordförande. Vid ett tillfälle uppträdde Gustaf Bonde som representant för S. U.[6] Creutz förefaller att med ganska fast hand ha lett den månghövdade församlingen. Någon klar bild av vilka som voro de drivande krafterna och vilka som företrädde oppositionen kan man dock ej få av de ganska kortfattade protokollen. Man kan dock på goda grunder antaga, att den frånvarande lantmarskalken främst inverkade på besluten.[7] Påfallande är i detta sammanhang den stora roll kansliämbetsmännen spelade i debatterna och utskottsarbetet.[8] Kanslirådet friherre Erik Wrangel ledde arbetet i den deputation av de förenade utskotten, som utarbetade anmärkningsmemorialet mot Cederhielm.[9] På ett ännu mera nitiskt och påfallande sätt ingrep expeditionssekreteraren Gustaf Boneauschiöld vid denna frågas framförande och avgörande i plena. Vid återremissen av S. U:s och S. D:s anmärkningar var det han som på riddarhuset formulerade beslutet. Och vid debatten om Cederhielms avlägsnande ur rådet kom han med ett mycket bestämt yrkande om ett snabbt avgörande.[1] Boneauschiöld hörde till Horns givna anhängare och blev efter

[6] S. U. P. 7/7 1727.

[7] Jfr VALENTIN, Frihetstidens riddarhus, 203 ff.

[8] Jfr MALMSTRÖM, II, 3 f.

[9] Wrangel hade förut haft en motsvarande uppgift i S. U. Han tycks dock endast motvilligt ha funnit sig i denna roll. Ibid., 30, n. 1. S. U. P. 7/7, 15/7 1727. Efter riksdagen 1726—27 tog han avsked ur kansliet och blev efter hattarnas seger 1739 riksråd. Jfr A. FORSSELL, Kansliet 1720—89. Kungl. Maj:ts kanslis historia, 225.

[1] R. A. P. 1726—27, II, 289 f., 296 ff., 419 (5/7, 27/7 1727).

riksdagens slut befordrad till kansliråd.[2] Kanslipresidenten — premierministern —, som samtidigt var lantmarskalk, kunde alltså leda riksdagsarbetet, om det behövdes, med tillhjälp av kansliämbetsmän, som voro riksdagsmän. Frihetstidens parlamentarism karakteriseras ej endast av en regerande riksdag, av »utskottsstyrelse». I fråga om den tid, då Horns maktställning kulminerade, kan man även tala om ett slags kabinettsstyrelse, som måhända kan kallas kanslipresidentsparlamentarism.[3]

I den stora sekreta deputationen, som S. D:s och S. U:s gemensamma sammanträden nu kallades, upplästes 24/7 1727 det av arbetsutskottet föreslagna betänkandet till plena angående Cederhielm med dess slutyrkande, »at Herr Riksrådet i anseende till de felachtigheter som af honom blifvit begångna, kommer at afhålla sig ifrån des Rådzembete . . .».[4] De viktigaste av anmärkningspunkterna upplästes en efter en. Sedan den första refererats, uppstod en kortare diskussion, varefter majoriteten beslöt »at den blir ståendes». Några påstodo sig vara tveksamma om vilket straff, som kunde följa på denna förseelse (den gällde Cederhielms uppförande som ambassadör i Ryssland). På detta svarades, att särskilda straff ej kunde bestämmas för de olika förseelserna. Dessa skulle slås samman till en anmärkning. Och av denna borde otvivelaktigt framgå, »at han giordt sig förlustig rådzembetet och det öfrige straff the deputerade föreslagit».[5] Anmärkningspunkterna kommo sedan också att behandlas som en helhet och Creutz gjorde proposition på bifall till det föreslagna betänkandet.

Varje stånd skulle utlåta sig särskilt. Representanter för

[2] Naumann, SBL, V, 421. Som ytterligare ett för Horns riksdagstaktik belysande drag kan anföras, att han vid riksdagen 1731 lyckades placera som sekreterare i bondeståndet presidentsekreteraren, kanslisten i kanslikollegii expedition Jacob Troilius, som självfallet var beroende av sin högste chef. Bondeståndets riksdagsprotokoll (under utgivning), II, 4. Arkivarien Sten Landahl har varit vänlig för författaren påpeka detta.

[3] Jfr Brusewitz, Vad menas med parlamentarism? StvT 1929, 328 ff. Dens., Utskottsväsen och parlamentarism. Forum 1920.

[4] S. U. P. 24/7 1727, p. 4142.

[5] Det övriga straffet var, att Cederhielm skulle avhålla sig från hovet och avstå från all korrespondens med främmande ministrar m. m.

borgar- och prästeståndén som borgmästare Boström och biskop Erik Benzelius försökte att få avgörandet uppskjutet. De holsteinska prästerna motiverade sitt krav på betänketid med en hänvisning till sakens stora betydelse. Den angick »en Riksrådz afsättiande ifrån embetet». Creutz och åtskilliga av adeln motsatte sig uppskovsyrkandet. Denna inställning var tydligen också den härskande i samtliga stånd. Borgar- och prästeståndén meddelade genom sina talmän, att majoriteten bifallit betänkandet. Samtidigt underströks, att avgörandet låg hos plena. Då adeln även senare lämnade sitt godkännande, föreslogs ett tillägg till betänkandet. Det gick ut på att till plena hemställa ej blott det nu godkända yrkandet utan även ett alternativt förslag om förordnandet av en kommission »som denne saken afdömmer». Ett sådant blev också insatt i St. S. D:s betänkande, då det 26/7 av samtliga ståndens representanter i de förenade utskotten godkändes i sin slutgiltiga utformning.[6]

Utan tvivel var talet om en kommission menat som ett hot mot Cederhielm och dem av hans anhängare, som med E. Benzelius i spetsen ifrågasatte det nu preliminärt fastställda straffets överensstämmelse med förseelsens grad och art.[7] Som svar på dessa tvivelsmål uppräknade Wrangel Cederhielms viktigaste förseelser. Hans slutsats blev, att, om alla felaktigheter lades tillsamman, »lerer finnas at det ey lindrigare kan aflöpa än med remotion ifrån Rådzembetet, och at Ständerne till en sådan man ey kunna hafwa förtroende». Då Benzelius fortfarande betvivlade en sådan avsättningsdoms laglighet, svarade Wrangel, att en dom efter vanlig rättegångsordning säkerligen skulle bliva betydligt strängare.[8]

St. S. D:s memorial till R. St. av 26/7 1727 angående riksrådet Cederhielm[9] utgöres till större delen av en detaljerad och åtminstone skenbart väldokumenterad framställning av Ceder-

---

[6] S. U. P. 24/7, 26/7 1727.

[7] Tillägget om kommission motiverades annars i utskotten med att Cederhielm måhända skulle vilja begära rättegång. Jfr Malmström, II, 34 f.

[8] »... Skulle han blifwa ordentligen dömbd, så torde det dermed ey aflöpa.» S. U. P. 24/7, p. 4152 f.

[9] R. A. P. 1726—27, II, 664 ff.

hielms strävan att med illojala metoder motarbeta Horns utrikespolitiska mål, anslutningen till det hannoverska förbundet, »den han af hat, och för det hon emot des afsikter stridt, ... kallar lumpne accessionen». Behandlingen av denna viktiga fråga visade, yttrade St. S. D., hur var och en av riksens råd iakttagit rikets »sanskyldige bästa och säkerhet» samt sin ämbetsplikt. Det hade av tillgängliga akter framgått, att i synnerhet Cederhielm i denna sak hela tiden uppfört sig på »ett ganska eftertänkeligit sätt».

Det borde visserligen ej lända något riksråd till ansvar att ha varit av annan mening än den R. St. bifallit. Men Cederhielms åtgärder för att söka genomdriva sin åsikt måste betraktas som otillbörliga och på flera punkter stridande mot RF m. m. Cederhielms försök att samla Horns motståndare kring ett gemensamt uttalande i accessionsfrågan stred mot den av St. S. D. och tidigare av S. U. understrukna huvudprincipen för rådets ansvarighet, att var och en för sig skulle yttra sina tankar i rådet. Anklagelserna gällde dock vederbörande riksråds förhållande »så inom som utom rådsbordet».[1]

De förnämsta anmärkningspunkterna voro följande. Det anklagade riksrådet hade som ambassadör i Petersburg överskridit sina instruktioner och företagit sig sådant, som måste anses strida mot H. K. M:ts och rikets höghet, vilken han enligt RF § 14 bort vårda sig om. Han hade vidare genom hemliga intriger tillsammans med riksrådet Vellingk sökt uppskjuta och omintetgöra rådets beslut i accessionsfrågan. Dessutom anklagades Cederhielm liksom Vellingk för att mot rådseden, RF § 14, K. M:ts plakat av 1696 och R. St:s »förordning» av 1723 om »tysthetens bibehållande uti Rådet» ha brutit mot sin tystnadsplikt, ett brott belagt med »högsta straff vid förlust av lif, ähra och gods». St. S. D. åberopade i detta memorial som stöd för sina anmärkningar dels Cederhielms brev till Vellingk (dessa hade man genom förfarandet mot Vellingk fått i händerna), dels rådsprotokollen i utrikesärenden.

---

[1] Ibid., 262, 668.

St. S. D:s memorial utmynnade i ett förslag till plena, att Cederhielm »antydas»[2] borde sig hädanefter ifrån hofvet och des Rådsämbete afhålla . . .». RO § 13 åberopades endast såtillvida, att det utsades att enligt detta lagrum borde ifrågavarande mål »af någon därtil förordnad commission formeligen afdömas». Men man ansåg det onödigt med »vidare lagsökande och process», bl. a. med hänsyn till sekretessen, som i vissa fall enligt § 13 skulle gjort S. U. till enda möjliga forum. Men om R. St. skulle vilja hänskjuta saken till en kommission, »sedan Riksrådet således från sitt embete är skild», så borde den avdömas »efter Lag, Kongliga Förordningar och Regeringsformen».

Den dom St. S. D. på detta sätt antyder kunde rimligtvis ha blivit densamma som fälldes över Vellingk. St. S. D:s memorial angående Cederhielm erinrar på flera punkter om R. St:s kommissions dom över hans äldre kollega i rådet och partivän. Anknytningen till de strikt processrättsliga formerna är klar och tydlig, samtidigt som rådsansvarets straffrättsliga natur understrykes. Av än större intresse äro dock de drag i St. S. D:s betänkande, som peka fram mot den för frihetstiden säregna licentieringsproceduren. Huvudtemat anges från början vara, hur var och en av riksråden iakttagit rikets sannskyldiga nytta i en dominerande, aktuell fråga. Man påvisade med stöd av en rad anmärkningar av olika valör, framställda med större eller mindre juridisk stringens, att Cederhielm ej fullgjort sin skyldighet som riksråd, att han uppfört sig på ett »eftertänkeligit» sätt. Märkligt med tanke på liknande dokument vid senare riksdagar är den utförliga och öppenhjärtiga diskussionen av aktuella utrikesfrågor i St. S. D:s memorial.

Sedan man med remarker av flera slag sökt »mäta honom måttet fullt»[3], yrkades, att plena skulle skilja den misshagliga senatorn från hans ämbete. Samtidigt som man i St. S. D. enade sig om ett sådant straff, uttalades från auktoritativt håll, att vederbörande riksråd mist ständernas förtroende. Om Ce-

[2] Antyda här = förständiga, ålägga, befalla. SAOB, A 1930.
[3] Se ovan 28 f.

derhielm ej själv till sist begärt avsked och om ständerna tolkat St. S. D:s slutyrkande så som en av prästeståndets ledamöter gjorde, att riksrådet »måtte afhålla sig ifrån . . . rådsembetet til des honom åter någon nåd kan wederfaras»[4], hade den första rådslicentieringen kunnat dateras till 1727.

I fallet Vellingk hade den brottslige av en — visserligen in casu tillsatt — specialdomstol ådömts lagens strängaste straff. Avsikten var, att den stränga domen sedan av de maktägande ständerna skulle kunna mildras. I fallet Cederhielm påyrkades inför plena, som i bägge fallen hade avgörandet i sin hand, ett jämförelsevis milt straff av en rent parlamentarisk församling, R. St:s hemliga utskott, förstärkt till stor sekret deputation. Samtidigt lämnades — som en hotande möjlighet — till ständernas avgörande, om en dömande kommission senare skulle tillsättas. Den förra aktionen hade tagit ett halvt år att slutföra, den senare genomfördes på c:a en månad (S. U:s och S. D:s remarker meddelades plena i slutet av juni, St. S. D:s betänkande angående Cederhielm upptogs till avgörande i ståndén i slutet av juli). Då proceduren vid angreppet mot Cederhielm direkt utgick från den ordinarie protokollsgranskningen, kunde en sådan aktion givetvis sättas i gång när som helst under riksdagssessionen, så fort lämpliga remarker kunnat framletas. Det kunde ej råda någon tvekan om, vilket av dessa förfaringssätt som var det smidigaste, i synnerhet om det gällde att framtvinga en eller flera senatorers frivilliga avskedsansökan.

Samtidigt som St. S. D. 26/7 godkände betänkandet om Cederhielm, lämnade man även sitt bifall till att ett antal av »åtvarning» följda anmärkningar lämnades upp till rådet i St. S. D:s namn. En av dessa rörde en mycket uppmärksammad sak, de holsteinska riksrådens protester mot att S. U. utan rådets hörande fattat avgörande beslut i de stora utrikespolitiska frågorna och att dessa invändningar ej fått meddelas plena.[5] De i denna sak mest utsatta riksråden voro Cederhielm och Gyl-

[4] Pr 28/7 (Biskop Nordlind, en av Cederhielms motståndare).
[5] Jfr Malmström, II, 21 ff.

lenborg. Beträffande den förre hade även denna remark infogats i det mot honom riktade vidlyftiga anmärkningsmemorialet. Att Gyllenborg samtidigt skulle slippa undan med en varning, undgick ej de mera ivriga av hans motståndare.

Borgmästare Neresius, en av Horns mest stridbara anhängare, ansåg, att detta brott »mot högsta maktägande ständers höghet och myndighet» ej borde få avlöpa så lindrigt.[6] Häri instämde åtskilliga som ansågo, att Gyllenborg åtminstone borde göra avbön. Majoriteten tog dock avstånd från varje slag av straffskärpning, så framt avsikten nu var att bibehålla greve Gyllenborg vid rådsämbetet. Denna episod visar onekligen, hur smidigt frihetstidens juridiskt-parlamentariska rådsansvarighet kunde tillämpas redan nu. Den slutliga motiveringen för att Gyllenborg behandlades annorlunda än Cederhielm är dock av strängt juridisk karaktär. Den förre hade ej handlat i någon ond tanke och uppsåt. Av intresse är under alla omständigheter att framhålla hur nära det var, att den blivande hattchefen fick uppleva detsamma som de 1739 licentierade riksråden. Han lyckades endast »i wånda» undkomma sitt öde.[7]

Säkerligen var majoritetens moderation i detta fall resultatet av en medveten politik från Horns sida. Hans anhängare behärskade både S. U. och plena och svårigheten för Horn låg inte minst i att söka hålla den politiska klokhetens medelväg. Detta framkommer dock sällan direkt under behandlingen i plena av St. S. D:s betänkande om Cederhielm, som föredrogs i ståndén 27/7. Ivrigast att avgöra saken var bondeståndet, som omedelbart antog det senare av St. S. D:s alternativ, d. v. s. sakens hänskjutande till en kommission, med tillägg, att det vore nödvändigt att försäkra sig om riksrådets person.[8] Böndernas snabba beslut hade dock ingen inverkan på det definitiva avgörandet, som dikterades på riddarhuset 28/7, sedan Cederhielm samma dag »till samtelige R. St.» inlämnat en ansökan om

[6] S. U. P. 26/7 1727.
[7] Bonde, Partistriden 1738—39, 16.
[8] Bondeståndets riksdagsprotokoll 1720—27, 708 f.

»nådigt afskied».[9] Präste- och borgarståndеn följde efter 29/7. Borgarståndet anslöt sig helt till R. o. A. och prästeståndet kom till liknande resultat.

R. o. A:s beslut blev att, då St. S. D. i sitt betänkande om Cederhielm som första alternativ föreslagit riksrådets skiljande från ämbetet m. m., så hade R. o. A. »så mycket benägnare velat anse Riksrådets ansökning afskiedet beträffande». Ståndet hade därför bifallit, att detta skulle av H. K. M:t »af nåde» meddelas på det villkor, som anförts i nämnda betänkande, d. v. s. att han skulle avhålla sig från hovet och från främmande ministrar. Riksrådet skulle dessutom avhålla sig från alla »publiques sysslor».

Med det sistnämnda uttrycket menades främst, att Cederhielm ej skulle få infinna sig vid riksdagar på riddarhuset. Detta var tydligen på riddarhuset en viktig synpunkt, sedan frågan om riksrådets avsked blivit klar. Adeln företog ej någon omröstning, men i prästeståndet voterades, om Cederhielm skulle få avsked på St. S. D:s villkor eller så som han själv begärt, d. v. s. nådigt avsked med årligt underhåll. Den förra meningen segrade med 17 röster mot 14.[1]

Cederhielms anhängare på riddarhuset och inom prästeståndet hade två huvudsynpunkter. Man insåg (innan han inlämnat sin avskedsansökan), att en avsättning skulle föregripa en eventuell begäran om rättegång i laga former. Ett mera politiskt färgat argument var, att Cederhielms enda fel bestod i hans åsikter. Han hade handlat med rikets bästa för ögonen, men sedan dess hade »sakerne sig . . . ändrat».[2] Majoriteten ansåg dock, att riksrådet begått mycket grova fel och att avsättning var det lindrigaste straffet. Creutz framhöll med avseende på frågan om Cederhielms uppsåt, att han ej anklagats för sina vota i rådet utan för »andra steg» utom voteringen. Biskop Cameen framhöll, att riksrådet ej borde straffas för

[9] R. A. P. 1726—27, II, 427 ff. R. St:s skrivelse till K. M:t angående Cederhielms avsked 2/8 1727. Ansökan lämnades alltså ej till K. M:t.

[1] Pr 29/7 1727.

[2] R. A. P. 1726—27, II, 420 f. (Fersen, Strokirck); Pr 27/7 (Erik och Jacob Benzelius). Den senare ansåg riktigast, att den anklagade dömdes i hovrätten.

att han varit av annan mening. Om uppsåtet kunde man ej heller döma. Men alldeles oavsett detta funnos många graverande punkter. Mera rakt på sak uttalade sig professor Melander, som ansåg det av memorialet vara klart nog, om man hädanefter kunde »anförtro denna Herren Riksens styrsel».[3]

Genom en R. St:s skrivelse av 2/8 1727 bifölls på ovan nämnda sätt Cederhielms avskedsansökan. R. St. anhöll, att K. M:t skulle giva honom avsked, icke »i nåder» som han begärt och som vid senare tillfällen av liknande slag blev vanligt utan »af nåde». Cederhielms begäran om pension hänsköts till K. M:t och blev ej avgjord före hans död.[4]

Samma dag ständerskrivelsen om Cederhielms avsked behandlades i rådet (3/8), utnämndes till riksråd landshövdingarna Jacob Cronstedt »ur sekreta utskottet» och Ernst Creutz »ur sekreta deputationen».[5] Creutz hade ju varit ordförande i den ständerdelegation, som framdrivit Cederhielms avgång, och det parlamentariska sammanhanget uttrycktes klart i en samtida riksdagsberättelse: Sedan det omtalats, att ständerna enat sig om Cederhielms avskedande, kommenteras detta med att härigenom gjordes »en ny vacance i Rådet, som banade vägen för Landshöfdingen Friherre Creutz att blifva Riksråd».[6]

[3] Ibid.

[4] Svenska riksdagsakter, andra serien, II, 288 f., 518 f. MALMSTRÖM, II, 35, n. 1. R. St:s skrivelse ang. Cederhielms avskedsansökan är värd att anföras, då den ger en god, kortfattad översikt över de väsentliga momenten i det tillämpade förfaringssättet. »Til R. St. hafva theras S. U. och secrete deputation upgifvit åtskillige förbrytelser, hvarmedelst riksrådet baron Josias Cederhielm befinnes uti et och annat mål sig mycket hafva förgått. Ock ehuruväl samma borde effter riksdagsordningens 13 § af någon dertil förordnad commission formeligen afdömmas, så har likväl samma stora secrete deputation samtelige R. St:s godtfinnande hemstält, om icke med vidare lagsökande och process emot riksrådet Cederhielm innehållas måtte ock honom uti det stället antydas sig hädaneffter ifrån håfvet ock dess rådsembete afhålla ... Ock aldenstund riksrådet vid så beskaffade omständigheter igenom et till samtelige R. St. ingifvit memorial sielf anhållit det, i fall hans tiänst ej skulle pröfvas vara nödig och nyttig, han med et nåd. afskied samt årligit underhåld måtte blifva försedd; fördenskul hafva R. St. velat bifalla riksrådets begiäran avskiedet beträffande och densamma härmedelst hos E. K. M. i und. anmäla, med und. anhållande, det täcktes E. K. M. af nåde gifva merberörde riksråd Josias Cederhielm dess afskied med alla de vilkor, som här ofvanföre utur stora secrete deputations betänkande införde äro, samt at han afhåller sig ifrån alla publique sysslor, af hvad namn de vara måge ...» (För bondeståndet saknas underskrift.)

[5] Ytterligare en vakans hade av andra skäl uppstått. MALMSTRÖM, II, 37.

[6] Berättelse om riksdagen åren 1726 och 1727. HSH, d. 34, 247.

Som bekant hade Horn redan tidigare skaffat sig majoritet i rådet genom utnämning av ett större antal nya riksråd än RF medgav.[7]

Lagerroth hävdar i sin översikt över frihetstidens konstitutionella och politiska utveckling, att Horn noga aktade sig för att låta några avsteg ske från principen om rådets oavsättlighet. Sekreta utskottets makt att föreskriva politiska riktlinjer skulle ej få medföra, att det bestämde rådets sammansättning genom att avlägsna motståndare till den politik utskottet uttalat sig för. Utan tvivel låg det i Horns intresse att ej rucka på vördnaden för rådsämbetet. Som ovan påpekats, har han tydligen också sökt föra en så moderat politik som möjligt mot sina motståndare i rådet, förutsatt att målet, oppositionsledarnas avlägsnande, nåddes. Men det kan med skäl ifrågasättas, om det gamla rådsväldets sista stora representant lyckades gentemot den nya suveränen upprätthålla principen om rådets oavsättlighet.[8] Den parlamentariska lavin Horn satt i rörelse hade han tydligen redan nu svårt att behärska.

---

[7] Stavenow, Om riksrådsvalen, 25 f. Malmström, II, 32 f.

[8] Då St. S. D:s memorial om Cederhielms licentierande (för att använda det senare hävdvunna uttrycket) debatterades på riddarhuset 27/7, framhöll frih. J. Hamilton, att, om saken uppsköts och Cederhielm fick del av betänkandet, så kunde det hända, att han »torde underkasta sig deputations betänckande». Härpå svarades »at detta ey kan komma på honom an». Det faktum att Cederhielm avgick till formen frivilligt synes av Lagerroth liksom av Malmström ha tillmätts alltför stor betydelse. Det kunde likaväl ha hänt, att han entledigats uteslutande på grundval av ett S. U:s eller R. St:s beslut. Lagerroth, Sveriges riksdag, V, 137. Malmström, II, 301, R. A. P. 1726—27, II, 419. Jfr Naumann, a. a., 132.

Rådslicentieringen vid riksdagen 1738—39.

Utgångsläget och angreppsmetoderna.

Horns ministär. Med »ministèren» menades under frihetstiden i allmänhet, när svenska förhållanden åsyftades, kanslipresidenten och hans närmaste män i kansliet, d. v. s. utrikesledningen eller utrikesförvaltningen överhuvud.[1] Efter hand kom detta ord att användas även i en mening, som närmar sig den moderna. Därmed betecknades stundom riksrådet som landets ansvariga regering. Det talas även i framställningar från olika skeden av denna tid om »regeringen» på ett sätt, som ej mycket skiljer sig från nutida språkbruk.[2] Och med visst fog kunna dessa termer brukas redan om Arvid Horn och de aristokratiska rådsherrar, som omgåvo honom. En viss ministeriell kollektivitet är skönjbar, och Horn stödde sin politik på riksdagens förtroende. Därtill kommer att åtskilliga senatorers inträde i rådet liksom deras avgång visar tydliga parlamentariska drag. Dessa omständigheter få dock ej undanskymma det faktum, att de riksråd, som mötte 1738 års ständer, voro en ganska heterogen samling oavsättliga ämbetsmän, många med stark förankring i 1600-talets rådsaristokratiska tänkesätt. Ännu mindre enhetlig var rådsregeringen före 1727. Det var först från denna tid Horn helt satte sin prägel på ministären.

Ett tecken på att rådsuppsättningen av år 1738 tillhörde en

[1] Se t. ex. Kansliordningen 1773 § 30. Styffe, a. a., 434; Bonde, Sverige under Ulrica Eleonora och Fredric I, 44; Reuterholms dagbok, utg. av Schück, 10, 12. »Ministère» kunde även beteckna diplomatiskt uppdrag, beskickning. Som bekant var det den vanliga benämningen på främmande länders regeringar.

[2] Bonde, a. a., 70; von Nolckens berättelse om rikets tillstånd från 1719 till 1742. HT 1889, 109. S. U. P. 20/2 1739, p. 2923 (Lagercrantz). Jfr Lagerroth, Sveriges Riksdag, V, 187.

epok, som nalkades sitt slut, är dess ganska respektingivande ålder. De tretton riksrådens medelålder var 66 år.[3] Sex av senatorerna voro i 70-årsåldern. Kanslipresidenten Arvid Horn var 74 år. Från 1720 hade han varit landets ledande politiker. Parlamentariskt sett hade detta ledarskap kulminerat under de riksdagar, 1726—27 och 1731, då Horn i sin person förenat kanslipresidents- och lantmarskalksvärdigheterna. Det förefaller måhända orimligt att tala om parlamentarisk meritering i fråga om åtskilliga av de övriga riksråden, gamla karolinska generaler som J. A. Meijerfeldt, Magnus Julius De la Gardie, Sven Lagerberg och Carl Gustaf Hård samt hovmän från enväldets dagar som Axel Banér och Samuel Bark. Men karolinska krigare kunde, det hade främst Horn visat, förvånande snabbt förvandlas till parlamentariska politiker. Och detsamma gäller enväldets ämbetsmän. Samtliga riksråd hade innehaft de högsta civila eller militära befattningarna. Högre militärer och högre civila ämbetsmän vägde ungefär jämt mot varandra.

Ingen av senatorerna kring Horn torde kunna anses som opolitisk. Men den politiska meriteringen var av rätt olikartat slag. Tre av riksråden hade redan vid det nya statsskickets begynnelse tillhört rådet. Av dessa var Banér en trogen ehuru obetydlig Hornanhängare.[4] Meijerfeldt hade däremot tillhört det holsteinska partiet, och De la Gardie var det uppåtstigande hattpartiets främste beskyddare. Två riksråd, Lagerberg och Gyllenborg, utnämndes 1723. Den förre hörde under 1730-talet till Horns mera självständiga anhängare[5], den senare var hattpartiets utåt främste man. Horns mest betydande medarbetare finner man bland de sex riksråd, Gustaf Bonde, Samuel Bark, Carl Gustaf Hård, Ture Gabriel Bielke, Jacob Cronstedt och Ernst Johan Creutz, som ha utnämningsåret 1727. Här är även den parlamentariska meriteringen starkast framträdande. Detta gäller främst Bonde och Creutz, som hörde till de ledande i aktionen

[3] Sedan 1734 var riksrådens antal det som RF föreskrev, nämligen 17. Stavenow, Om riksrådsvalen, 27. Fyra ledigheter hade genom dödsfall uppstått. Malmström, II, 270. Se tabell.

[4] Naumann, SBL, II, 701.

[5] Malmström, II, 73.

mot holsteinarna vid riksdagen 1726—27. Men även Bielke och Hård deltogo i striden som ledamöter av S. U.[6]

Malmström placerar i sin karakteristik av de 1727 nyutnämnda riksråden[7] greve Gustaf Bonde som den främste. Han representerade i kanske högre grad än någon annan av sina samtida den gamla rådsaristokratien. Född 1682 var han den näst yngste i rådet. Som Horns förtrogne och närmaste man — han blev 1731 rikskansliråd — var han otvivelaktigt en av rådsregeringens mest betydande män, ehuru ej någon politiskt ledande förmåga. Under riksdagarna 1719, 1720 och 1726—27 hade han varit ledamot av S. U., 1723 av S. D. Han hörde alltid till de mest uppmärksammade. Detsamma gäller om greve Creutz. Som fullmäktig för greve Abraham Brahe hade han under frihetstidens fyra första riksdagar den första platsen på riddarhuset och hade ibland varit lantmarskalkens ställföreträdare.[8] Liksom Bonde hörde han till den gamla jordadeln. Han kunde åtminstone från 1726 räknas till Horns män men synes ej ha stått denne särskilt nära.[9] Till Horns säkra anhängare hörde likaledes friherre Samuel Bark. Av ofrälse börd hade han gjort karriär dels i kansliet, dels i Ulrika Eleonoras tjänst. Dit kunde även räknas friherre Carl Gustaf Hård, en av Karl XII:s tappraste krigare.

Mera svår att placera politiskt är rådets yngste medlem, greve Ture Gabriel Bielke (f. 1684). Han var en av landets rikaste magnater och en av de mest inflytelserika officerarna i den svenska hären.[1] Detta senare anser Malmström delvis vara orsaken till hans upphöjelse till riksråd 1727. Bielke räknades nämligen då närmast till det holsteinska partiet. Under tiden 1727—38 var Bielke till en början Horns motståndare, räknades däremot 1733 till hans närmaste förtrogna och medverkade några år framåt i kanslipresidentens politik. Under åren närmast före 1738 tycks han stundom ha sökt förbindelse med hattpartiet.[2]

[6] Malmström, II, 33.
[7] Ibid., 63 ff.
[8] Vid riksdagarna 1720 och 1723 i egenskap av andre riddarhusdirektör. Valentin, Frihetstidens riddarhus, 218.
[9] Lundh, SBL, IX, 127 ff.
[1] Carlqvist, SBL, IV, 261 ff.
[2] Malmström, II, 133, 155.

Till detta parti kunde friherre Jacob Cronstedt räknas. Han var en välsituerad godsägare av ofrälse härkomst, som på äldre dagar blivit först landshövding, sedan riksråd. Den sist utnämnde av senatorerna var greve Evert Didrik Taube, som 1734 insattes i rådet. Han var som bekant far till Fredrik I:s älskarinna Hedvig Taube och stod konungen nära. Vid riksrådsutnämningen president i amiralitetskollegium blev Taube den inom rådet, som var »uti siömanskap erfaren».[3]

Helhetsintrycket av ministären Horn blir alltså, att den innehöll en kärna av aktiva anhängare av kanslipresidentens politik, d. v. s. främst hans utrikespolitiska system. Till denna sluter sig ett par mera passiva eller av olika skäl osäkra medhållare. Dessutom höll sig konungen under åren närmast före 1738 genomgående till Horns parti.[4] Observeras bör dock, att bland riksråden sutto två av det mot Horn fientliga partiets främsta ledare, Gyllenborg och De la Gardie. Med tanke på den ofta påpekade motsättningen mellan gammal jordadel och ny ämbetsmannaadel[5] är det värt att anmärka, att i den Hornska rådsregeringen funnos förutom kanslipresidenten själv fem senatorer, som kunna räknas till den gamla rådsadeln (Banér, De la Gardie, Bonde, Bielke och Creutz). En av dessa hörde, som nämnts, till Horns fiender.

Oppositionen. Välbekant är, att under frihetstiden de stora partiskiljande frågorna uppstodo främst på utrikespolitikens område. Partitidevarvets uppkomst brukade ju räknas från striden om den utrikespolitiska orienteringen 1726—27. Vid riksdagen 1734 började på allvar kampen mot Horns »system». Genom en betydelsefull omröstningsreform fick då »riddarhusdemokratien» sitt första genombrott. Resultatet blev en seger för Horns motståndare vid adelns utskottsval. De fingo majoritet i S. U., då även borgarståndets flertal i allmänhet kunde räknas till oppositionen.[6] Något klart program hade den nya partigrupperingen

[3] RF 1720 § 27.
[4] Malmström, II, 247.
[5] Valentin, Frihetstidens riddarhus, 18, 43 ff., 75 ff.
[6] Malmström, II, 183 f.; Valentin, a. a., 80 f.

dock ej, allra minst i utrikesfrågor, där olika intressen, idéer och konjunkturer korsade varandra på det mest motsägande sätt.

Rysslands ingripande i striden om tronföljden i Polen och därmed sammanhängande stormaktskombinationer hade emellertid medfört en allt starkare stämning för revanschkrig mot arvfienden i öster. Mot denna bakgrund slöts hösten 1734 den för lång tid framåt avgörande förbindelsen mellan Frankrikes sändebud Castéja och det framväxande hattpartiets ledande män.[7] Oppositionen hade ej tillräcklig styrka att vid denna riksdag rycka till sig makten. Men genom sin ställning i S. U. och dess utrikesberedning, M. S. D., och genom de allt intimare relationerna till franske ministern blev det möjligt för framtidsmännen att med R. St:s makt och myndighet föreskriva regeringen direktiv för dess handhavande av utrikesärenden. I samband med de diplomatiska underhandlingarna fixerades programmet genom en skrivelse till K. M:t av 18/11, vari »Franckrikes wänskap, Rysslands förnedring och konung Stanislai bästa» anbefalldes. Man väntade, att Frankrike skulle söka stärka Sveriges krafter. I gengäld borde Sverige ej ingå förbindelser med sådana makter, som vore mot Frankrike fientliga »eller och widrigt sinnade». Faran av att på detta sätt helt bli bunden vid Frankrike stimulerade den alltmer åt England orienterade regeringen och dess anhängare till motåtgärder. Härigenom tvingades det franska partiet till större moderation eller kanske rättare sagt till ett mera oklart och tvetydigt språk i den skrivelse från S. U. till K. M:t av 4/12 1734, som innehåller dess slutgiltiga utrikespolitiska plan. Häri framhölls bl. a., att traktaterna med andra makter borde upprätthållas. I varje fall borde detta ske, till dess konjunkturerna för de förlorade provinsernas återförvärvande klarnat. Möjligheten av ett samgående även med en annan makt än Frankrike antyddes, ehuru på ett sätt, som tydligt utsade, att man ansåg något sådant i realiteten uteslutet.[8]

---

[7] Malmström, II, 204 ff.; Danielson, Sverige och Frankrike 1727—35, 258 ff., 277 ff., 290 f.

[8] Malmström, II, 208 ff.; Danielson, a. a., 311 ff.; S. U:s registratur 1734. Svenska riksdagsakter, andra serien, III: 1, 786 ff., III: 2, 938.

Den grupp av ledande politiker — Gyllenborg, D. N. von Höpken, Tessin, Åkerhielm, Stiernstedt, Erik Benzelius m. fl., som genomdrivit detta ödesdigra politiska testamente, bestod till större delen av samma personer, som skulle leda angreppet mot rådet vid riksdagen 1738—39 och därvid i främsta rummet anklaga Horns ministär för försummelse av R. St:s föreskrifter i utrikesfrågor 1734. För dem utgjorde maktens erövring och en aktiv franskorienterad utrikespolitik de huvudsakliga målen. Men för den stora massan av det parti, som under åren före 1738 växte fram, voro helt säkert andra motiv av större betydelse. Befordringsfrågorna hade alltid under denna tid lätt att sätta sinnena i brand. Och i den hetskampanj, som före riksdagen 1738—39 igångsattes mot Horns regim, försummade man ej att utnyttja det missnöje, som fanns bland de obefordrade och tjänstelösa.[9] Det fanns f. ö. ett naturligt sammanhang mellan böjelse för krigspolitik och missnöje med uteblivna befordringar. Ej endast »den sedan Nystadtske freden tillvuxne adlige ungdomen» längtade efter krigets möjligheter till befordran och utmärkelser.[1] Från den militära stormaktstidens dagar fanns ännu ett stort antal officerare, vilka som »expektanter» eller fastlåsta i de lägsta graderna voro i en ganska hopplös belägenhet.[2] Bakom dessa personliga och intressebetonade strävanden fanns otvivelaktigt i officers- och ämbetsmannakretsar en stark nationell strömning, ej alltför djupgående, men betydelsefull nog.

Om målen och motiven inom det blivande hattpartiet voro av skilda slag, så rådde dock enighet om det medel man främst skulle använda sig av vid den omvälvande riksdagen 1738. »Ministerens wippande och förändring här i Rijket och en annans tilsättiande» var förutsättningen för att de nya männen och de nya idéerna skulle kunna göra sig gällande. En utländsk iakt-

[9] Jfr ovan 26.

[1] VON NOLCKENS berättelse. HT 1889, 109. REUTERHOLMS dagbok, utg. av Schück, 152 ff.

[2] MALMSTRÖM, I, 339 f., 377 n. 2 i fråga om förhållandena under 1720-talets början. S. D:s anmärkningar 1738 giva ett starkt intryck av missnöjet bland obefordrade äldre och yngre militärer samt förbittringen över befordringssystemet i allmänhet. I koncentrerad form framfördes detta missnöje i särskilt skarpa ordalag av C. W. Cederhielm. S. D. 28/9 1738.

tagare kunde i god tid före riksdagens början meddela, att regeringens motståndare planerade att anklaga större delen av rådet för försummelse att följa föregående riksdags föreskrifter beträffande förbundet med Frankrike.[3] På ett eller annat sätt skulle man i varje fall säkerställa en majoritet i rådet för sina syften eller, som det också hette, »skingra den fahrliga pluraliteten i Rådet».[4] Rådslicentieringen 1739 var den nödvändiga lösningen av det aktuella problemet: det i längden ohållbara förhållandet — illustrerat 1734 —, att riksdagen genom S. U. förde en utrikespolitik, som ogillades och motarbetades av rådet. Överensstämmelse måste skapas mellan regering och riksdag. Horn hade 1727 visat, hur man borde gå tillväga.

Långt före den riksdag, som började i maj 1738, hade det varit klart, att en politisk strid av häftigaste slag då skulle bryta ut. »Söndringen uti nationen underhölls och tilltog med en sådan ifver, att till ett invärtes krig intet mera fattades än vapnens tillgripande.»[5]

Det första provet på partiernas inbördes styrka, lantmarskalksvalet, utföll till oppositionens fördel. Carl Gustaf Tessin erhöll en förkrossande majoritet. Framgången utnyttjades omedelbart genom val av ledamöter i S. U. och S. D., där adeln så gott som uteslutande placerade hattar.[6] Under hela riksdagen kom också hattpartiet att förfoga över en säker majoritet på riddarhuset. I de övriga ståndén blev resultatet mindre tillfredsställande. Prästeståndets majoritet visade sig vara klart regeringsvänlig. Dess talman, ärkebiskopen Johannes Steuchius, var en trogen anhängare av Horn, och detsamma kan sägas om flertalet av dess ledamöter i S. U.

Så mycket viktigare för hattarna var det att söka leda borgarståndet efter sina syften. Utan tvivel funnos förutsättningar för att detta skulle lyckas. Men vid riksdagens början synes regeringens anhängare ha haft en viss övervikt. Då ej heller bonde-

---

[3] Bonde, Partistriden 1738—39, 70. Finch till Harrington 31/3 1738.
[4] Ur en partiskrift från riksdagen 1738—39. De la Gardieska Archivet, XVI, 69.
[5] von Nolckens berättelse. HT 1889, 105.
[6] Malmström, II, 264 ff.; von Nolckens berättelse. HT 1889, 108.

ståndet hyste några varmare känslor för det på riddarhuset segrande partiet, stod det klart, att hattpartiets ställning i ståndens plena var mycket osäker. I de politiska och främsta protokollsgranskande utskotten, S. U. och S. D., hade det en starkare position, främst genom hattledarnas personliga kvalitet och genom den psykiska press, som riddarhushattarna här kunde utöva på de andra ståndens representanter. Då flertalet borgarståndsrepresentanter i S. U. på ett tidigt stadium slöt sig till hattarna, hade de dock i det mäktiga utskottet i allmänhet en säker majoritet i de avgörande politiska frågorna.[7] Understrykas bör, att endast adeln från början kan uppvisa en klar motsats mellan två partier.

Oppositionens styrka låg i god ledning, fast sammanhållning och klar målsättning. Motståndarnas brister i dessa avseenden voro mycket påtagliga. Horn var gammal, Bonde »alt för timide» och Bielke opålitlig.[8] Oenigheten inom regeringspartiet tycks ha varit stor och något positivt politiskt program såsom under riksdagen 1726—27 hade det ej.

Till oppositionen kunde räknas det mesta landet ägde av politisk begåvning och ledarförmåga. Lantmarskalken Carl Gustaf Tessin framträdde vid denna riksdag som en av Sveriges mest lysande parlamentariker. I S. U. förbereddes räfsten med rådet med energi, skärpa och uppslagsrikedom av hovrättspresidenten Samuel Åkerhielm, hovrättsrådet Carl Ehrenpreuss, majoren Carl Johan Stiernstedt och biskop Erik Benzelius. Högste chef för den »sammansättning», som skulle utvecklas till vårt lands första fast organiserade politiska parti, var som bekant riksrådet Carl Gyllenborg. Som »pluralitetens man» lyckades han samla omkring sig »alla förståndiga och habila män af alla åldrar och stater». Till denna elit fogade han »ett stort anhang, det han dageligen ökade genom de corruptionsmedel han och hans måg riksrådet baron Carl Sparre sett med mycken framgång nyttjas

[7] Malmström, II, 287. Vid rådssakens upptagande i plena i okt. 1738 kunna minst 10 av de 25 borgarna i S. U. anses som hattarnas motståndare och dessa kunde vid de avgörande voteringarna i S. U. 20/2 1739 uppvisa samma styrka. Se nedan 88, 127.

[8] von Nolckens berättelse. HT 1889, 105.

uti engelska parlamentet, under den tid dessa båda riksråder voro ministrar och ambassadörer uti England».[9] Bland oppositionens huvudmän var den sistnämnde, generalmajoren och landshövdingen Carl Gustaf Sparre, svenskt sändebud i London 1719—36, en av de mest betydande. Intressant är, att en förgrundsman bland ledarna av aktionen mot riksråden vid riksdagen 1738—39 sålunda hade en långvarig och färsk erfarenhet av engelskt statsliv under den Walpoleska eran.[1] Sparre var, som nyss nämnt, nära släkt med Gyllenborg. Jämte generalmajoren Ch. E. Lewenhaupt stod han i spetsen för »lilla generalitetet», en junta av krigsivrande generaler — Fuchs, Rosen, Adlerfelt, Buddenbrock och Düring —, som hade till uppgift att sammanhålla partiets anhängare bland de yngre officerarna.[2]

Partistriden rörde sig i första hand om Sveriges utrikespolitik. Det är därför naturligt, att främmande makters representanter voro i hög grad intresserade. Ur denna synpunkt var kampen mellan regering och opposition vid riksdagen 1738—39 även ett led i den kraftmätning mellan England och Frankrike, som sätter sin prägel på det 18:de århundradets stora politik. Stridsmedlet var i detta fall huvudsakligen »rival expenditure of money».[3] Sir Edward Finch, engelsk envoyé i Stockholm sedan 1728, var intimt lierad med Horn och hans närmaste medarbe-

---

[9] Fersen, I, VII.

[1] Sparres roll vid partivälvningen 1738—39 synes ej på tillbörligt sätt ha framhävts i gängse framställningar. Se Malmströms sammanfattande omdöme, a. a., II, 360. Han framstår vid vissa tillfällen som den verklige ledaren av det framväxande partiet. I samtida källor antydes ej sällan ett sådant förhållande. Bonde, Partistriden 1738—39, 74. Finch till Harrington 16/5, 6/6, 21/7 1738. Jfr nedan. Att Sparre som iakttagare av engelskt statsskick hade blick för det väsentliga i den politiska mekanismen, framgår klart av hans berättelse om sin beskickning. Denna instruktiva relation upplästes i S. U. 1/6 1738. Om »riddaren Walpole» meddelades här, att han var »favorite och premierminister, som wid Håfwet giordt sig nödwändig och omistelig», främst genom »des wältalighet i Parlementet». Walpole hade lyckats bevara sin maktställning genom »at han besätter alla beställningar omkring konungens person med sine tilgifne...». Sparres berättelse 1736, Anglica. S. U. P. 1/6 1738. Jfr H. Almquist, En svensk diplomat om Walpoles England. Sv. D. 3/2 1941. En bidragande orsak till att Sparres politiska roll 1738—39 i viss mån blivit undanskymd är utan tvivel, att han avled redan 1741 och således ej fick uppleva hattväldets glansperiod.

[2] von Nolckens berättelse. HT 1889, 111.

[3] Chance i förordet till Brit. dipl. instr.

tare. Såsom Frankrikes sändebud hade Castéja 1737 efterträtts av St Sévérin, som energiskt och skickligt understödde oppositionen.

Regeringskrisens förlopp. Riksdagen 1738—39 varade något mindre än ett år, från maj 1738 till april 1739. Det var från början klart, att det med Frankrike samverkande partiet[4] skulle gå till angrepp mot regeringen. Minimiprogrammet var, att den majoritet Horn förfogade över i rådet och kanslikollegium skulle »skingras». Horns främsta redskap skulle i varje fall berövas sitt inflytande på regeringsärendenas handläggande. Det är ej säkert, att de ansvariga partiledarna under våren och sommaren 1738 ansågo en fullständig ministärförändring möjlig. Ett direkt och personligt angrepp mot Horn ansågs i varje fall i det längsta böra undvikas. Och majoritet i rådet hoppades man kunna uppnå genom att vid riksdagens början fylla de vakanta platserna.[5] Ingen var visserligen okunnig om att det nu på allvar gällde ett systemskifte, nya riktlinjer för regeringens politik och att detta måste inverka på rådets och utrikesledningens sammansättning. Men på grund av det labila partiläget och måhända även under inverkan av skiftande utrikespolitiska konjunkturer blev regeringskrisen[6] mycket långvarig. Den sträckte sig över nästan hela riksdagssessionen.

---

[4] Partibeteckningen hattar slog igenom under denna riksdag. Hattarna kallades dock både nu och senare det franska partiet, de fransksinnade etc. I den följande framställningen användes genomgående beteckningen hattar, hattparti. Partinamnet mössor införes här ej i redogörelsen för 1730-talets politiska strider. Det blev först senare i politiskt språkbruk likvärdigt med beteckningen hattar. Endast hattarna bildade 1738—39 en fast partiorganisation. Det må anmärkas, att i engelske ministern Finchs depescher under 1738 och under de första månaderna av 1739 benämningen hattar ej förekommer. Huruvida den i nämnda källa senare använts, har ej undersökts. En intressant uppgift om hur dessa partibeteckningar trängde igenom lämnas i B. Hildebrand, Kungl. svenska vetenskapsakademien, 239 f. Jfr Reuterholms dagbok, utg. av Schück, 136 f. Bonde, Partistriden 1738—39, 70.

[5] Finch till Harrington 31/3, 23/5 1738. St Sévérins dep. 28/11, Malmströms avskr., vol. 1. Jfr Malmström, II, 270 ff., 282 f. Holst, Carl Gustaf Tessin, 191.

[6] Det torde vara försvarligt att här använda detta moderna uttryck. I en av engelske ministerns depescher talas f. ö. om »the Crisis of the Senate». Finch till Harrington 20/2 1739.

I början av juni 1738 gjorde hattarna ett försök att få vakanserna i rådet fyllda redan vid riksdagens början. Denna framstöt misslyckades genom borgarnas och böndernas avslag på det i riddarhuset framförda förslaget. Frågan om regeringens öde kom sedan ej upp i plena förr än under hösten och avgjordes definitivt först på våren 1739. Regeringskrisen låg under långa perioder latent. Men det stod klart för alla initierade, att landet var »big with great events».[7] När den väntade, fruktade och efterlängtade regimförändringen genomförts med en nästan revolutionär kraft, hade den länge och omsorgsfullt förberetts i protokollsgranskande utskott och deputationer. Målet för detta trägna granskning- och anmärkningsarbete var säkerligen klart fattat: att åstadkomma förändring i regeringens sammansättning. Men metoderna att frambringa ett sådant resultat voro ännu ej slutgiltigt utexperimenterade. Genom aktionen mot Cederhielm 1727 hade dock viss hävd skapats för att S. U., vid behov förstärkt till en stor sekret deputation, kunde »removera» riksråd, som ej hade ständernas förtroende. Proceduren hade dock då varit långvarig, komplicerad och till sin innebörd oklar. Ständerdomen över Vellingk var säkerligen för det stora flertalet mera lättbegriplig. För ledande politiker var detta prejudikat uppenbarligen i första hand endast användbart som varnande exempel.

Vid riksdagen 1738—39 voro motsättningarna starkare och partiställningen åtskilligt mera labil än 1726—27. Oppositionens angrepp mot regeringen blev därför trots den upprörda stämningen och den lidelsefulla tonen i hög grad tidskrävande och gick samtidigt fram på flera olika linjer. Den ur alla synpunkter viktigaste arbetsmetoden var den, som hade sin direkta utgångspunkt i granskningen av rådsprotokollen i utskott och deputationer. På denna grundval framgingo eller möjliggjordes aktioner av olika typer, som lämpligen kunna särskiljas allt efter graden av offentlighet: 1:o Betänkanden — anmärkningsmemorial — utarbetades, som voro avsedda att framläggas för plena, eller

[7] Finch till Harrington 24/11 1738.

beslut om riksrådens öde fattades, som i sista hand måste avgöras i plena. 2:o Kritik mot riksråden framfördes i den stora församling av representanter för samtliga stånd, som kallades stora sekreta deputationen. Härur kunde framgå beslut om anmärkningar mot vissa riksråds förhållande och om åtgärder på grund av anmärkta felsteg. 3:o Regeringens politik granskades och ogillades i S. U. De tre högre ståndens ledande partigrupper kunde här i princip fatta beslut, som inneburo en dom över riksrådens ämbetsförvaltning. 4:o Förslag framfördes om tillsättande av en kommission för att rannsaka och döma särskilt svårt kompromitterade senatorer. 5:o Underhandlingar om frivillig avgång fördes med vissa av regeringens ledamöter, därvidlag främst Arvid Horn.

Under regeringskrisens mera akuta skeden rådde en intim växelverkan mellan dessa olika angreppsmetoder.

Tiden juni—okt. 1738 ägnades från oppositionens sida helt åt det förberedande granskningsarbetet.[8] Enligt de engelska och ryska ministrarnas depescher hade man under riksdagens första månader bland »vännerna» gott hopp om att regeringen skulle kunna hålla sin ställning med stöd av de ofrälse ståndén, ej blott i plena utan även i S. U. och M. S. D. Englands minister Finch förtröttades dock inte att varna för överdriven optimism.[9] Ett hotande tecken var riksdagens och rådets handläggande av anklagelserna mot Arckenholtz, en av regeringens dugligaste yngre krafter i kanslikollegium. Rådet tvingades av S. U. att avsätta honom utan rättegång i laga former. Av intresse i detta sammanhang är främst, att S. U. nu framträdde som ett allsmäktigt redskap för hattarnas politik, mera despotiskt än Karl XII enligt Finch. Vidare är det sannolikt, att regeringen och dess vänner övervägt men ej vågat att ta upp strid i plena om denna sak, som dock i sista hand gällde »the whole Ministry». Attacken mot Arckenholtz, som i huvudsak slutfördes i sept., var otvivel-

[8] Se ovan 29 ff.

[9] Finch till Harrington 19/5, 16/6, 30/6, 21/7. Bestuzjevs dep. 7/7, 1/9, Vaaranens avskr. Jfr Malmström, II, 281. Bestuzjev synes ej ha varit någon skarpsynt iakttagare av vad som i verkligheten försiggick under denna riksdag.

aktigt en första allvarlig stridskänning, som ej bådade gott för Horns anhängare i råd och kansli.[1]

I början av okt. var det i stället oppositionen, som i plena riktade ett direkt angrepp mot Horns främsta anhängare i rådet. Utgångspunkten var ett betänkande från S. D. i den s. k. viceamiralsfrågan, ett resultat av deputationens protokollsgranskande arbete. Denna anmärkning var, som i annat sammanhang påpekats, den enda under hela denna riksdag, som i form av en utförlig berättelse meddelades plena.[2] Som en av de i denna sak angripna, riksrådet Gustaf Bonde, framhållit, var framförandet av nämnda remark i första hand ett stort propagandanummer, avsett att »bereda och reeta Publicum till bijfall utij hwad man så långt förut mot Archontes (riksråden) anlagt och beslutit».[3] Resultatet blev, att denna och andra anmärkningsfrågor hänskötos till St. S. D., där opinionen i samtliga stånd mera kontinuerligt kunde bearbetas. Detta innebar en knapp seger för hattpartiet. Riksrådens anhängare hade ännu en stark ställning i de ofrälse ståndén, som endast med svårighet kunde rubbas. Betydelsefull för utgången var lantmarskalkens vältalighet och fyndighet, men utslagsgivande torde ha varit St Sévérins »mera vägande» argument, de franska mutorna.[4]

Anmärkningen i viceamiralsfrågan riktade sig mot sex riksråd, Bonde, Bielke, Bark, Creutz, Hård och Taube, desamma som några månader senare licentierades, om detta ord tages i sin mera vidsträckta bemärkelse.[5] Däremot berömdes Horns uppförande uttryckligen. Detta var säkerligen ingen tillfällighet. Som man förmodligen beräknat, gick Horn under senhösten 1738 med avskedsansökan på fickan. Ministärens chef avgick på egen begäran i dec. 1738.

Horns avgång hade ackompanjerats av skarpa anmärkningar

---

[1] Finch till Harrington 7/7, 25/7, 28/7, 1/8, 29/8. Malmström, II, 272 ff. Jacobson, SBL, II, 114 ff.

[2] Se ovan 35 f.

[3] Bonde, Partistriden 1738—39, 63, 91. Finch till Harrington 10/10, 27/10. Harrington till Finch 27/10.

[4] Finch till Harrington 6/10, 13/10.

[5] Se ovan 23.

från S. U. M. S. D. hade under hösten börjat framlägga resultaten av sin granskning av regeringens utrikespolitik. I februari och mars 1739 utspelades sista akten i det laddade drama, som striden om regeringsmakten innebar. Den fick till stor del formen av ett alltmera komplicerat samspel mellan de båda specialrepresentationerna, S. U. och St. S. D. I S. U. avgjordes riksrådens öde. En hård slutuppgörelse inför plena var likväl oundviklig. Hattledarna hade i utskott och plena ej blott att bekämpa de fortfarande i de ofrälse ståndens starka fraktioner, som understödde det gamla rådet. De måste också söka styra radikala grupper bland sina egna anhängare, som uppträdde alltmera odisciplinerat. Efter riksrådsvalen och valet av kanslipresident i april 1739 hade en politiskt sett fullständig förändring skett i regeringens sammansättning.

Sammanhanget mellan striden om riksråden vid riksdagarna 1726—27 och 1738—39 har ovan upprepade gånger starkt framhållits. I fråga om licentieringsinstitutets uppkomst är det nödvändigt understryka denna kontinuitet. Men lika viktigt är att fastslå det historiskt och principiellt nya i den parlamentariska striden 1738—39. Ett oppositionsparti gick till angrepp mot regeringen i den medvetna avsikten att störta den sittande ministären och i dess ställe insätta sina egna förtroendemän.[6] Utgången blev avgörande för statsskickets fortsatta utveckling. »Det var det mest kritiska ögonblicket i frihetstidsparlamentarismens utvecklingshistoria.»[7]

Viceamiralsfrågan i plena.

S. D:s remark och rådets voteringar. Då S. D:s anmärkning i viceamiralsfrågan framfördes till ståndens i början av oktober

[6] Lord Harrington, Secretary of State i Walpoles ministär, borde liksom Englands sändebud i Stockholm ha haft sinne för realiteterna i »representative government». I ett av sina svar på Finchs depescher talar Harrington i samband med hattpartiets anfall på rådet i viceamiralsfrågan om »the Opposition», »the opposite Party». Harrington till Finch 27/10 1738.

[7] Stavenow, Frihetstiden. Sveriges historia till våra dagar, IX, 147 ff.

1738, var det uppenbarligen fråga om en partitaktisk manöver. Anmärkningsarbetet i deputationen hade då ännu ej slutförts.[8] Meningarna voro av allt att döma delade i S. D. om lämpligheten av denna framstöt liksom om dess syfte. Hattarnas närmaste avsikter, att vissa anmärkningsfrågor skulle hänskjutas till St. S. D., antyddes i S. D:s betänkande endast som ett slags reservation av »femb av Deputationens ledamöter». Debatterna i plena skulle tydligt visa, att hattarna hade en stark opinion emot sig i de ofrälse ståndén, när de nu igångsatte den aktion, som ledde till den Hornska regimens fall. Alla tillgängliga krafter synas också ha mobiliserats, främst naturligtvis för att fylla riddarhusets bänkar med säkra anhängare. Engelske ministern, som tidigt hade sammanhanget klart för sig, meddelade 3/10: »A notion prevails today that some remarks on the Senate will be laid before the plenum tomorrow; and it is said that circular letters have been sent to recall the creatures of the Cabal in the neighbourhood.»[9] Följande dag föredrogs på riddarhuset S. D:s »betänckande angående tvänne viceammiralers caractericerande».[1]

Det är nödvändigt att här inskjuta en redogörelse för viceamiralsfrågans handläggande i rådet. Saken i och för sig kan för eftervärlden förefalla skäligen betydelselös. Men den rörde dock den för statsskicket grundläggande tolkningen av R. F:s bestämmelser om regeringsärendenas avgörande »med råds råde».[2] Vid tillsättandet av en ledig viceamiralstjänst hade konungen velat förbigå den i tjänsten äldste av de föreslagna. Monarken var i sin fulla rätt att utnämna vilken som helst inom det av rådet uppgjorda förslaget. Man önskade dock i rådet, att utnämningen skulle ske efter ancienniteten. Konungen gick till slut med på rådets mening på villkor, att de båda övriga sökande erhöllo viceamirals rang (caracter).[3]

---

[8] Jfr LAGERROTH, Sveriges riksdag, VI, 52.

[9] Finch till Harrington 3/10 1738. »The Cabal» är Finchs stående benämning på hattarnas partiledning.

[1] R. A. P. 1738—39, II, 16. I de ofrälse ståndén upptogs saken först 7/10.

[2] Se ovan 15, nedan 101.

[3] BONDE, Partistriden 1738—39, 61 f. Riksrådens förklaring på S. D:s remark i viceamiralsfrågan. R. A. P. 1738—39, II, Bil., 37 f.

Den 16 nov. 1736 meddelades i rådet, att K. M:t utnämnt den »äldste och mäst meriterade», Siöstierna, till det lediga ämbetet samt att de båda andra, Ankarcrona och von Utfall, »tillijka blifwa viceamiraler». Rådet skulle ju enligt RF § 40 yttra sig om utnämningens förenlighet med lag, RF m. m. Vidare gav § 42 möjlighet att undantagsvis begåva »med character» en eller annan, som blivit förbigången vid befordran. Men detta skulle ske »med råds råde». Mot Siöstiernas befordran fanns naturligtvis ingen invändning. Men beträffande rangutdelningen skulle H. M:t meddelas, att riksråden ej kunde tillstyrka den.

Man hade läst upp RF § 42 och 1723 års »Caracters Förordning»[4] och tydligen funnit, att den föreslagna titelförläningen var stridande häremot. Då H. M:t ej ansåg sig »kunna gå ifrån des ord och åstundan i detta mål» utan stod på sig i fråga om Ankarcronas och von Utfalls viceamiralsvärdighet, blev det till slut omröstning i rådet. Av de närvarande riksråden yttrade Taube, Creutz, Bielke, Hård och Bark, att de ej kunde tillstyrka, men underströko samtidigt, att de ej ansågo sig kunna gå så långt som till att hindra verkställandet av konungens vilja. De gjorde — för att använda terminologien i RF § 40 — »påminnelser inför protocollet» men ville uppenbarligen inte »skrida . . . till någon vidare votering». Creutz och Bielke uttalade särskilt, att de endast hade att råda, och att det sedan ankom på konungens gottfinnande. Lagerberg, Cronstedt, Gyllenborg, Ekeblad och Horn avstyrkte Ankarcronas och von Utfalls »befordran» på ett sätt, som tydligen innebar »votering» i ovan nämnda mening. Den föreslagna rangutdelningen skulle — framhöllo de — innebära bortgivandet av titulärposter till personer, som ej på grund av prejudice kunde göra anspråk på sådana. Gyllenborg antydde dessutom, att H. M:t »allernådigst lärer behaga följa pluraliteten och rösterna i Rådet».[5] Horn påpekade, att saken stred mot RF och uttalade till slut sin förhoppning, att H. M:t nådigt skulle uppta hans råd »efter lagen».

[4] Se Brusewitz, 142 ff.

[5] Gyllenborg vidrörde i detta sammanhang den bestämmelse i RF § 40, »som angår någon persons utvoterande».

Härmed borde ju saken ha varit avgjord i enlighet med konungens vilja. Vid sammanträde mellan båda rådsdivisionerna 19/11 meddelades, att tre viceamiralsfullmakter skulle uppsättas och expedieras. Sedan några riksråd för konungen fått framhålla, vad lagen och förordningarna innehöllo, upptogs frågan emellertid ånyo. Även De la Gardie och Bonde anmodades yttra sin mening. Bonde ansåg liksom samtliga riksråd, att Ankarcronas och von Utfalls »avancerande» stred mot ovan nämnda förordning av 1723. Men vad sakens vidare handläggande beträffade, instämde han med Creutz. De la Gardie tillstyrkte lagars och förordningars iakttagande.

Sedan företogs votering, om efter riksrådens enhälliga avstyrkande »lika fullt effter H:s M:ts yttrade villja och befallning viceamiralsfullmachter för alla tre . . . skola uppsättjas och utfärdas». Taube, Creutz, Bielke, Hård, Bark och Bonde ansågo sig ej kunna hindra verkställandet av H. M:ts vilja i detta mål, då konungen trots deras föreställningar ej kunnat förmås att ändra mening. Cronstedt, Gyllenborg, Lagerberg, Ekeblad, De la Gardie och Horn avstyrkte fullmakternas uppsättande. En mot lag och förordning stridande expedition kunde ej tillstyrkas. Sex riksråd stodo alltså mot sex. Då därtill lades »H. M:ts uti protocollerna förklarade villja» blev resultatet, att viceamiralsfullmakter uppsattes även för Ankarcrona och von Utfall. Creutz motiverade vid protokollets justerande 22/11 mera utförligt sitt votum och sin däri framförda tes, att hans uppgift var att råda och ej att regera. Detta skulle senare visa sig vara ett mycket riskabelt försök till grundlagstolkning.[6]

S. D:s betänkande i viceamiralsfrågan av 3/10 1738 är i huvudsak ett vidlyftigt anmärkningsmemorial och innehåller dels S. D:s »remarque öfver rådzprotokollet» i viceamiralssaken, dels riksrådens förklaring, dels slutligen S. D:s »ytterligare betänkiande uti samma måhl».[7] Detta senare meddelar, att som S. D. ej funnit förklaringen tillräcklig, så har deputationen »af patriotisk zele förknippad med den undfådde instruction och

[6] RP Kr 16/11, 19/11, 22/11 1736.
[7] R. A. P. 1738—39, II, bil. XI.

eds plikt, fast ehuru ogierna, blivit föranlåten at måhlet med dess omständigheter till Riksens Högl. Ständer referera». Uttryckligen förklarades vidare, att endast frågan om sakens lagstridighet nu var av intresse. Betänkandets slutkläm fastslog också som S. D:s mening, att det utdelande av viceamirals titel som skett vore »strijdande mot lagen, särdeles RF:s 42 §, Förordningen om caracterers förbiudande åhr 1723 . . .». De riksråd — Bonde, Bark, Hård, Bielke, Creutz och Taube — som underlåtit att med sina vota hindra expedierandet av ett lagstridigt beslut, kunde ej sägas ha fullgjort sin ämbetsplikt.[8] Som R. St:s fullmäktige hade de likaså att obrottsligt efterleva rikets lagar. På grund härav hemställde man till R. St. »om och huruvida denna sak enligit 13 § i RO anses bör». I omedelbar anslutning till detta allmänna yrkande fogades som en reservation några ord om den närmaste avsikten med avgivandet av detta betänkande: »Af den tanken äro åter femb av Deputationens ledamöter, at saken . . . torde hafva fordrat nogare öfverläggande i St. S. D. . . .» En del upplysande material borde vidare framläggas för R. St. Härefter följde ett meddelande från S. D., att flera ärenden av de många som behandlats voro av liknande karaktär och enligt instruktionen »efter handen» skulle föredragas för R. St.

Det har tidigare framhållits, att endast ett fåtal av S. D:s remarker riktade sig mot ett större antal namngivna rådspersoner.[9] Den remark, som nu framförts till plena, var säkerligen omsorgsfullt utvald, kanske med tillhjälp av partiledaren, Gyllen-

[8] Det var ej så lätt för S. D. att uttrycka, vari felet bestod. Följande harang ansågs tydligen nödvändig: »at . . . de sistnämbde HH Riks Råder endels tyckt sig kunna bijfalla caractersfulmakternas extradition, endels eij haft vidare at påminna, endels intet understådt sig för denna gången styrkia therifrån, endels eij befunnit sig befogade at envijst sträfva emot, samt ytterst endels icke fördristadt sig at vidare påminna eller styrkia til förbiudandet af denna K. Maj:ts nådigste viljas värkställande»: I sista hand fordrades alltså av dessa riksråd något, som till innebörden — ehuru givetvis ej till formen — påminner om kontrasignationsvägran enligt RF 1800. De föredragande, statssekreterarna, skulle »undertekna hwad som beslutes och utfärdas» m. m. Men de hade som bekant under frihetstiden ej något rådgivaransvar. Kansliordningen 1720 § 14. Styffe, a. a., 400. Alménn, Gustaf III och hans rådgivare, 99 f. Att riksråd föredrogo ärenden i rådet synes dock ej ha varit ovanligt. S. U. P. 25/1 1739.

[9] Jfr ovan 33.

borg. Han hade ju redan i det ovan refererade rådssammanträdet talat om ansvar för dem, som ej påminde mot expedierandet av en sak, som samtliga riksråd ansett vara mot lag och förordning. I denna fråga hade just de riksråd, hattarna ville komma åt, förutsatt att Horn frivilligt avgick[1], klart handlat mot RF:s och supplerande förordningars bokstavliga föreskrifter[2].

Debatter och beslut i plena. Då viceamiralsfrågan upptogs till debatt på r i d d a r h u s e t 7/10 1738, inleddes diskussionen av en känd rättslärd, häradshövding Abrahamsson.[3] Han framförde, vad man skulle kunna kalla den strängt juridiska hattståndpunkten. Ingen lag, framhöll han, kunde ha någon kraft, när de, som skulle hägna den, själva bröto den. Saken borde därför enligt RO § 13 hänskjutas till någon deputation eller särskild kommission för undersökande eller avdömande. Att diskutera saken i St. S. D. vore onödigt, »emedan tvänne om lagen stridiga meningar eij medelst något öfverläggande kunna concilieras». En sådan strikt juridisk handläggning av saken var naturligtvis inte politiskt möjlig och i varje fall ej önskvärd, vilket ju inte hindrar att framförandet av detta förslag kunde ingå i hattarnas taktik. Och det blev lantmarskalkens uppgift att peka på ett mera smidigt förfaringssätt, då åtskilliga hattar vid detta och andra tillfällen allt för mycket höllo sig till de straffrättsliga uttrycken i RO § 13. Tessin påvisade i anledning av Abrahamssons anförande inom ramen för § 13 skillnaden mellan deputation och kommission i föreliggande fall, ett tema som han åtskilliga gånger hade anledning att återkomma till. En kommission fordrade ett

[1] Måhända är det av visst symptomatiskt intresse, att Horn ej är nämnd i den mest kända av de ramsor och nidverser, som före och under denna riksdag så rikt flödade: »Kors! huru hårdt sitter Barken på Bjelken, sad' Bonden till Dufvan.» De la Gardieska Archivet d. 16, 103. Skokloster-saml., I, Misc., tom XX, f. 183.

[2] Intressant är, att Finch redan i sin dep. 18/8 observerat denna ominösa remark. Han meddelade där, att S. D:s remarker i krigsärenden upplämnats i rådet. I dessa fanns intet av intresse med undantag för en anmärkning mot Creutz för hans uttalande om ett riksråds uppgift att råda men ej regera. Finch till Harrington 18/8 1738. Saken var ju förberedd redan i S. D:s instruktion. Se ovan 25 f. Ett sken av opartisk principanmärkning fick denna remark genom det förhållandet, att den mest betydande av de personer, som på nämnda sätt fått viceamirals rang, Ankarcrona, närmast räknades till hattpartiet. Sörensen och Häggman, SBL, II, 7.

[3] R. A. P. 1738—39, II, 28 ff.

tungt och besvärligt förfaringssätt, avläggande av domareed, förordnande av åklagare. Överhuvud taget skulle i sådant fall »uti alt judicialiter förfaras». I en deputation behövdes intet av hela denna tunga apparat. Därför borde med hänsyn till riksrådens ytterligare förklaringar och S. D:s övriga anmärkningar i liknande mål denna sak hänskjutas till en särskild deputation eller St. S. D. Lantmarskalken uppmanade R. o. A. att uttala sig härom.

Hattarnas mening var tydligen, att överläggningen endast borde röra sig om det lämpligaste förfaringssättet. Men regeringens anhängare ville ej släppa själva sakfrågan. Överstelöjtnanten, friherre von Ungern-Sternberg, senare en av mösspartiets ledare, ville med en längre statsrättslig utredning påvisa, att § 13 här ej var tillämplig, då den anmärkta förseelsen mot RF rörde ett »oeconomicum», en administrativ lämplighetsfråga, och ej »jura Majestatis», regeringssättet.[4] I praxis hade man ofta avvikit från RF § 42 och karaktärsförordningarna av 1723. Riksrådens uppsåt hade för övrigt varit gott. Men von Ungern insinuerade, att bedömandet av denna sida av saken »ofta ankommer på deras sinnens egenskaper, som derom skola fälla omdömen».

Stämningen på riddarhuset hade redan blivit hetsig och bullersam. Och senare tycks det då och då ha varit omöjligt för någon att göra sin röst hörd. Protokollens vittnesbörd härom äro ganska tydliga. Och om därtill lägges uttalanden i samtida skildringar, får man en rätt klar bild av den egenartade parlamentariska församling, i vilken riksrådens öde i sinom tid skulle avgöras. En ung adelsman av den stillsamt iakttagande typen har i sina dagboksanteckningar liknat det i denna brännande fråga debatterande riddarhuset vid »en vred björn, som står i band och väl rusar till då och då, men likväl blir tillbakahållen».[5]

[4] von Ungern ansåg, att RF innehöll »tvenne hufvudstycken, som äro jura Majestatis, regeringssättet och oeconomica». Jfr Bomgren, Sekreta utskottet 1723—56, 22.

[5] Reuterholms dagbok, utg. av Schück, 74. Vid detta plenum utspelades det bekanta uppträdet, då en ung fänrik ur hattpartiet, O. W. de Geer, sedermera mössa och riksråd 1765, förklarade, att »om någon vill votera öfver vår fundamentale lag, den bör häfvas ut», utan tvivel »a strong argumentum ad hominem» (Finch till Harrington 10/10 1738).

Lantmarskalken hade i allmänhet den rasande besten i sin hand, även sedan de hetsigaste hattarna, Henrik Wrede, Sten Coyet och Carl Wilhelm Cederhielm, gått till anfall mot von Ungerns teser. Cederhielm förklarade, att han skulle handla mot sin ed (att som ledamot av S. D. granska, hur R. St:s fullmäktige följt RF), om han gjorde skillnad mellan »oeconomica» och andra mål i RF.

Lantmarskalken tog svårigheten att avgöra saken i plenum till utgångspunkt för en förnyad framstöt om denna och liknande frågors hänvisande till en deputation, d. v. s. St. S. D. Hans proposition om remiss till St. S. D. bifölls därefter med acklamation. Lantmarskalkens proposition fick »det starkaste ja, som jag än på riddarhuset hört», anmärker nyssnämnde dagboksförfattare.[6] Att starka känslor utlöstes, framgår bl. a. av Palmstiernas ord: »Gud skie lof at saken blifvit hänskuten til St. S. D.» I stundens övermod beslöts, att en deputation på ej mindre än 48 man genast skulle meddela adelns beslut till de andra ståndén.

Beträffande formuleringen av detta beslut uppstod en debatt, som i sammanhang med frågan om St. S. D:s kompetens förut närmare berörts.[7] Att plena i sista hand skulle få konfirmera resultatet av St. S. D:s arbete voro alla överens om. Men hattarna ville helst reducera detta till en betydelselös formalitet, d. v. s. uttryckligen låta St. S. D. avgöra de dit remitterade målen, innan de till slut meddelades plena. Man lyckades ej nu driva saken så långt. St. S. D:s uppgift skulle enligt R. o. A:s slutgiltiga formulering närmast bliva av utredande natur.

Orsaken till att de på riddarhuset överlägsna hattarna till slut efter allt tal om dom enligt RO § 13 stannade i ett åtminstone skenbart så moderat beslut var ej så mycket de kraftiga invändningar regeringens anhängare gjort mot en mera vidsträckt rätt för St. S. D. att avgöra de dit hänvisade frågorna. Mera betydde nödig hänsyn till de ofrälse ståndén. Även dessa hade 7/10 upptagit S. D:s betänkande till behandling.

Bondeståndet deklarerade omedelbart, att det fann

[6] Reuterholms dagbok, 76.
[7] Jfr ovan 38 f.

riksrådens förklaring nöjaktig. Någon ytterligare handläggning av saken var således efter dess uppfattning ej nödvändig. Då sedan den stora riddarhusdeputationen kom med adelns protokollsutdrag, lät ståndet ej rubba sig i sitt beslut.

Präste- och borgarstånden voro ej lika okänsliga för den adliga opinionsstormen. Självfallet fanns i dessa stånd mer av taktisk beräkning och politisk hänsyn. I prästeståndet synes majoriteten ha uttalat sig mot remiss av S. D:s betänkande till St. S. D. De riksråd, som ej strikt hållit sig till lag och förordning, borde få varning och saken sedan vara utagerad. Det kom dock denna dag ej till någon votering tack vare bröderna Benzelius' och de övriga hattarnas krav på bordläggning. Man beslöt att frågan skulle »få något hwila».

I borgarståndet uppstod en ännu mera livlig och betydelsefull bordläggningsdebatt. Plomgren yrkade med hänsyn till sakens vikt på uppskov till nästa plenidag. Stämningen blev uppenbarligen genast irriterad. Plomgren anklagades för att vilja dra ut på riksdagstiden. Rådets vänner, främst borgmästare Timell och rådmännen Schening och Cervin, fordrade med hänvisning till prejudikat ett omedelbart avgörande. I vilken riktning detta borde gå, utsades tydligt. De ansågo riksrådens förklaringar vara nöjaktiga. Sedan en varning i någon form meddelats rådet, borde saken ej vidare beivras. Stockholmsrådmannen Schening utvecklade i ett längre anförande denna ståndpunkt. Då RF:s befordringsregler voro under utredning i St. S. D., ansåg han det oriktigt att i viceamiralssaken ställa riksråden »under ransakning och dom». Genom denna titelutdelning hade RF ej överträtts »in fundamentalibus». Detta sistnämnda argument är tydligen av samma slag som det von Ungern använde på riddarhuset. Med Schening instämde ett betydande antal namngivna ledamöter av ståndet. Det var närmare bestämt 28 borgare, som på detta sätt demonstrerade mot hattarna. Av dessa voro 10 ledamöter av S. U. och 3 av S. D.[8] Någon votering eller något avgörande blev det dock ej. Plomgrens och hans

[8] Det är av ett visst intresse, att tydligen hälften av den protokollsgranskande S. D:s ledamöter av borgarståndet vid denna tid voro hattarnas motståndare.

anhängares krav på bordläggning kunde enligt RO § 16 ej avvisas.[9]

Situationen i de ofrälse ståndеn var för hattledarna rätt bekymmersam. Bönderna hade definitivt avvisat, prästerna tämligen klart uttalat sig mot det av dem önskade förfaringssättet. Bland borgarna slutligen var hattarnas ställning minst sagt osäker. Ett uppskov hade dock vunnits, som måste utnyttjas. Detta skedde i S. U. ett par dagar senare. Lantmarskalken rekommenderade då livligt remiss till St. S. D. av S. D:s anmärkningar. Han framhöll som allmänt känt, att dessa varit före i plena »och at deraf förorsakats rörelse såsom en sak den där fants röra friheten». Som motivering för de aktuella anmärkningsfrågornas hänvisande till St. S. D. framdrogs i första hand praktiska lämplighetsskäl. Vidlyftiga debatter i ståndеn borde undvikas. För övrigt måste riksråden ytterligare få förklara sig. Lantmarskalken påpekade nu liksom på riddarhuset skillnaden mellan att behandla föreliggande mål i kommission och i deputation, de två utvägar riksdagen hade att välja på.[1]

Detta var en viktig del av hans argumentering. När viceamiralsfrågan 11/10 återupptogs i präste- och borgarståndеn, framhölls nämligen från rådsvänligt håll i det förra ståndet, att det av adeln föreslagna förfaringssättet i St. S. D. skulle vara liktydigt med en kommission eller en »ordinair domstol». Erik Benzelius, som främst förde hattarnas talan, framdrog tvärtom som ett avgörande skäl för remiss till St. S. D., att saken annars kunde dras till en ständernas kommission, ett förfarande som nu ej var ifrågasatt. Han hänvisade även till den upprörda stämningen på riddarhuset. För att förekomma ett värre ont (»in remedium mali majoris») borde adelns beslut följas. För vissa rådsvänliga präster var denna hattarnas påtryckningspolitik tvärtom en anledning att ej gå med på remissen till St. S. D. Lantmarskalken hade visserligen i det ovan nämnda sammanträdet i S. U. förnekat tillvaron av politisk press från adelns sida

[9] Bd, Pr, Bg 7/10 1738. Talmannen i borgarståndet gick ej med på votering. Men ståndet beslöt, att den som ville hade rätt att yttra sig i målet.

[1] S. U. P. 10/10 1738.

på de övriga ståndens. Hans ord äro väl närmast att fatta som ett indirekt erkännande av att en sådan allmänt ansågs vara för handen. Detta utsades klart i prästeståndet. Prosten Trägårdh, inflytelserik medlem av S. U. och M. S. D., klandrade särskilt starkt adelns handlingssätt: Saken hade »blifwit utsläppt» till plena. Sedan ett stånd på icke önskat sätt avgjort den och då man fruktade detsamma i de övriga ståndens, sökte R. o. A. »med owanliga medel» befordra sin uppfattning. I samma yttrande påpekade prosten, att det i en deputation kunde vara betydligt svårare att hävda en egen mening än i ståndet.[2]

Prästernas beslut blev dock, att det till plena remitterade anmärkningsmålet skulle hänskjutas till St. S. D. med hemligt förbehåll att där »altid inclinera til partem mitiorem». Denna koncilianta lösning var ett resultat av biskoparna Erik Benzelius' och Schröders övertalningskonst.[3] Att de hade starkt motstånd att övervinna, visar den votering med slutna sedlar, varigenom beslutet fattades. Remissen till St. S. D. godkändes med 25 röster mot 22. Sedan förenade sig ståndet om ovan nämnda förbehåll att alltid taga den mera lindriga utvägen vid behandlingen av anmärkningarna mot rådet.[4]

Malmström framhåller i sin skildring av denna riksdag, att det var en viktig vändpunkt, när borgarståndets majoritet under hösten 1738 säkrades för hattpolitiken. Hattarna förfogade redan över adeln och S. U. Efter Plomgrens och Kiermans överenskommelse med franska ambassadören kunde man även med stor sannolikhet räkna med borgarståndet. Verkningarna av St Sévérins »vägande argument» märktes mer och mer för varje dag, meddelade Finch i början av okt.[5] Både vad som står och vad som icke står i borgarståndets protokoll under de dagar, då viceamiralsfrågan debatterades och avgjordes, talar sitt tydliga

---

[2] Som regeringsvänlig medlem i den krigsivrande M. S. D. hade han utan tvivel gjort tråkiga erfarenheter. Dr Rhyzelius beklagade, att detta skulle gå till St. S. D., »såsom hwarest många hetsiga af R. o. A. finnas».

[3] Schröder hade 7/10 motsatt sig remiss till St. S. D. men gav 11/10 uppslaget till den för beslutet grundläggande kompromissen.

[4] Pr 11/10.

[5] Malmström, II, 287 ff. Finch till Harrington 6/10, 13/10 1738.

språk om hattarnas hårda och hänsynslösa kamp om borgarnas röster.

Borgarståndet beslöt 11/10 att till avgörande företaga den bordlagda frågan. Talmannen redogjorde först för vad lantmarskalken dagen förut sagt i S. U. Samma tema varierades av Plomgren, som med utgångspunkt från RO § 13 visade, att saken borde gå till St. S. D. men ej till någon ständernas kommission. Han understöddes härvid särskilt av borgmästare Salin, som hävdade, att »lagens rum» (d. v. s. RO § 13 och S. D:s instruktion) klart visade, att saken ej omedelbart kunde avgöras i plena. Den utväg praxis hänvisade till var en fortsatt undersökning i St. S. D.[6] Med Salin instämde 14 namngivna ståndsledamöter, alltså endast hälften mot den anslutning motpartiets talare fått föregående plenum.[7]

Efter någon diskussion skreds till votering. Ja-propositionen var, att viceamiralsfrågan skulle upptagas av St. S. D., som sedan hade att inkomma med utlåtande till plena. Blev svaret nej, skulle målet avgöras av plena utan denna remiss. Före voteringen gjorde Plomgren ett misslyckat försök att få borgmästare von Werdt förklarad jävig.[8] Att avgörandet kunde hänga på en röst, framgår av resultatet. Då sedlarna öppnades befanns det, att 35 jaröster och 35 nejröster hade avgivits. Saken uppsköts till nästa plenidag, men kom ej före förr än 18/10.[9] Då bifölls »enhälligt», att såväl den nu till plena remitterade remarken som andra av samma beskaffenhet skulle företagas i St. S. D.[1]

[6] Se ovan 28, 39, 47.

[7] Av de nämnda 14 personerna voro 3 ledamöter i S. U. och 1 i S. D.

[8] Han hade 7/10 instämt med Schening mot hattarna. von Werdt var gift med riksrådet Barks brorsdotter.

[9] De två följande plenidagarna förekom intet i denna fråga. I samband med voteringen kan påpekas, att ståndets medlemsantal under denna riksdag var 86. J. E. Nilsson, Borgarståndet. Sveriges riksdag, V, 242. Efter voteringen antecknades, att borgmästarna Wittstock och Baillet ej kunnat närvara på grund av sjukdom. De hade vid föregående plenum instämt med Schening och således mot hattarna. Kanske hörde dessa män till de »borgerskapets mössor», om vilka Fryxell berättar, att de på ett av hattarna tillställt gästabud kvällen före den avgörande omröstningen druckits »så grundligt överända, att de följande dagen ej förmådde infinna sig i ståndet». Fryxell, Berättelser ur svenska historien, d. 34, 149.

[1] Bg 11/10, 12/10, 14/10, 18/10 1738 (renskrivna protokoll och konceptprotokoll). Hur denna enhällighet skapades framgår givetvis inte av protokollet. Men

Hattarna hade tillkämpat sig en knapp seger. Den kunde sannolikt i första hand tillskrivas de rikt flödande franska penningmedlen. Men det är givet, att även prästeståndets officiella anslutning till adelns beslut måste ha inverkat på borgarståndets ställningstagande. Åtskilliga borgare gjorde säkerligen vid det slutliga avgörandet av denna fråga samma hemliga förbehåll, som prästerna formligen beslutat.[2]

Då Tessin senhösten 1738 i några punkter skulle ange de hittills uppnådda resultaten av sitt partis ansträngningar under denna riksdag, framhölls bl. a., att sex riksråd blivit »exposés comme des criminels aux yeux de tout le royaume».[3] Framförandet av viceamiralsfrågan i plena var, som ovan nämnts, i första hand en åtgärd av propagandistisk natur. Och i synnerhet gäller detta om det myckna talet om en dömande kommission. Här var det taktiska och agitatoriska syftet uppenbart. Avsikten var »to hang it out as a bugbear in terrorem».[4]

Horns avgång.

I den stora debatten i viceamiralsfrågan på riddarhuset hade en av de ledande hattarna, Palmstierna, särskilt framhållit, att Horn inlagt sitt votum mot den lagstridiga åtgärd, som med så mycket eftertryck lades vissa riksråd till last.[5] Dessa erkännande ord stodo givetvis i samband med hattarnas till slut framgångsrika bemödanden under höstens lopp att förmå Horn att frivilligt nedlägga sina ämbeten. Redan vid riksdagens början hade

härur må dock följande betecknande drag anföras. Den ledande i den demonstration, som 7/10 företogs mot hattarna, rådman Schening, uppläste 11/10 ett skriftligt votum av samma innehåll som hans anförande 7/10. I protokollet står emellertid antecknat, att hans votum återtagits. Av diskussionen framgår, att denna reträtt företagits efter ståndsdebatten 11/10, förmodligen vid protokollets justerande.

[2] Enligt Finch hade borgarna »acceded to the Clergy's opinion, and remitted the matter with their restrictions to the Grand Secret Deputation». Finch till Harrington 20/10 1738.

[3] Holst, a. a., 193 f., 349 ff. (Bil. III).

[4] Finch till Harrington 10/10 1738.

[5] R. A. P. 1738—39, II, 37.

frågan om hans avgång sannolikt varit aktuell. Men då regeringspartiet trots de svårartade motgångarna vid lantmarskalks- och utskottsvalen senare hade förhoppningar om att »kunna återställa sakerne uti bättre skick», blev den uppskjuten.[6] I slutet av okt. om icke förr stod det dock klart, att hattarnas segerchanser blevo allt större och regeringsanhängarnas förmåga till motstånd allt svagare.

De ofrälse ståndens sega motstånd vid viceamiralsfrågans framförande i plena hade visserligen bland den Hornska regimens vänner skapat en förhoppningsfull stämning. Engelska regeringen hade anledning tro, »that the French themselves begin now to talk but despondingly as to their hopes of overturning the Swedish Ministry».[7] Samma dag dessa rader avsändes hade emellertid Englands sändebud anledning karakterisera ställningen i Stockholm på följande sätt: »A melancholy situation for M:r Finch and what is worse, for the Kings Service!»[8] Den 30 okt. 1738 slöts det förbund med Frankrike, som för ett kvartssekel skulle bliva avgörande för svensk utrikespolitik och även i hög grad inverka på den inre utvecklingen.[9] Underhandlingarna hade i första hand förts av lantmarskalken med åsidosättande av konung, råd och kanslikollegium. De hade slutförts av fem riksråd, däribland Horn och Bonde, som utnämnts av S. U. för denna uppgift.[1] Regeringens främsta män hade därmed underskrivit en traktat, som direkt stred mot den politik de velat föra. Det dröjde dock, innan de togo konsekvenserna av det parlamentariska maktläget.

Samtidigt med de diplomatiska förhandlingarna föredrogos i S. U. de i M. S. D. utarbetade anmärkningarna mot rådets utrikespolitik. Flera av dessa voro uteslutande riktade mot Horn. Ett vidlyftigt anmärkningsmemorial framlades angående »den franska negociationen». Det hade utarbetats av en av Horns

[6] von Nolckens berättelse. HT 1889, 110. von Nolcken framhåller också, att remarkerna mot Horn »voro mycket skilde till innehåll af de andre rådens». Ibid., 113. Finch till Harrington 9/6 1738.

[7] Harrington till Finch 31/10 1738.

[8] Finch till Harrington 31/10.

[9] Sveriges traktater med främmande makter, VIII, 270 ff.

[1] Malmström, II, 278 ff.

mest oförsonliga fiender, Samuel Åkerhielm.[2] Remarkerna voro uppställda i tio punkter och i fyra av dessa begärdes förklaring endast av Horn. Kritiken riktades mot vissa yttranden i rådet, som ansågos strida mot R. St:s uttalanden vid föregående riksdag. Dessa anklagelsepunkter, den första versionen av remarkerna i utrikes mål, godkändes i S. U. 17/10 och 19/10 och skulle sedan avlämnas till rådet, som hade att avge »förklaring». Det är mycket sannolikt, att verkan därav blev »very shocking» för den gamle kanslipresidenten, som i decennier haft en tämligen obestridd maktställning.[3] I nov. riktades ett ännu mera direkt och personligt angrepp mot ministärens chef. Horn anklagades för indiskretion i samband med de nyss avslutade förhandlingarna med Frankrike och — vad värre var — för att ej ha följt S. U:s föreskrifter. Lantmarskalken ville tydligen ej tillmäta detta påstådda felsteg alltför stor betydelse och Carl Sparre ansåg, att remarken borde avgå i »de moderataste termer». Lewenhaupt och de hetsigaste partigängarna hävdade emellertid, att inga personliga hänsyn borde tagas, då riksråden »stå under answar hos R. St., och S. U. är pålagt at examinera deras conduite». I början av dec. fick dock även Lewenhaupt erkänna Horns förklaring som »nöjaktig» och detta blev S. U:s beslut.[4]

Ingen kunde dock misstaga sig på den mot Horn fientliga stämningen i S. U. Symptomatisk är den debatt, som vid ovan nämnda tillfälle uppstod om hans insatser vid författningens

[2] Jfr Finchs omdöme om Åkerhielm. Finch till Harrington 22/12 1738.

[3] S. U. P. 17/10, 19/10 1738. Finch till Harrington 20/10. Bonde lägger i sin berättelse huvudvikten vid anklagelserna mot Horn, ehuru de flesta av remarkerna riktade sig mot ett större antal riksråd. Bonde, Partistriden 1738—39, 92, 96. Anmärkningsmemorialen finnes i S. U:s handlingar, vol. 8. Se nedan 117 f. Riksrådens förklaringar på de 10 anmärkningspunkterna finnas tryckta i Trolle-Bonde, Anteckningar om Bondesläkten. Riksrådet Gustaf Bonde, III, 295 ff.

[4] S. U. P. 9/11, 28/11, 5/12 1738. Malmström, II, 282 f. S. U:s handlingar, vol. 8, nr 40. RP Utr 31/10. Utgångspunkten för anmärkningen var ett alldeles färskt rådsprotokoll för 31/10. Anmärkningen riktade sig ej mot något Horns votum, då han vid detta tillfälle ej var närvarande i rådet, utan mot hans sätt att umgås med främmande makters sändebud. S. U. hade tillkännagivit för rådet, att konventionen med Frankrike kunde meddelas danske ministern Lynar, dock först efter överenskommelse med franske ambassadören. Horn hade emellertid varit sjuk och därvid besökts av Lynar, som fått nämnda underrättelse utan att St Sévérin vidtalats. Horn förklarade, att han ej uttalat sig om traktaten med Frankrike utan endast hänvisat till riksrådet Bonde.

grundläggande. Serenius' tes, att Horn »burit tyngsta stenen till grundwalen af wår frihet», avvisades av Åkerhielm och Ehrenpreuss. De framhöllo, att »dåwarande Generalitétet» varit det främsta redskapet för suveränitetens avskaffande.[5] Klart är i varje fall, att generalitetet var kärnan i det parti, som nu gick till angrepp mot Horn!

S. U.-majoritetens alltmera uppenbara maktövertagande — »the System of Sweden ... in its collective and decisive Capacity»[6] — medförde oro, splittring och nederlagsstämning i rådskretsen. Horns avgång ansågs nära förestående. Bonde greps av »panick frights», så fort han hörde talas om S. U.[7] Underhandlingarna med Horn om avskedstagande drogo dock ut på tiden. De fördes främst av det segrande riddarhuspartiets ledare, lantmarskalken. Tessin har i sin dagbok skildrat, hur han »med mycken möda» hösten 1738 övertalade den ålderstigne regeringschefen att frivilligt nedlägga sina ämbeten. Övriga medverkande voro Carl Sparre och generalen friherre Axel Löwen, Horns måg.[8] Den 18 dec. inlämnade slutligen Horn sin avskedsansökan, som genom protokollsutdrag från rådet omedelbart sändes till R. St. Horn sade sig där upprepa »dess vid förra Riksdagar gjorde underdåniga ansökning om et nådigt afsked ifrån rådsembetet och praesidentskapet i K. Maj:ts och Riksens Cancellie». Avskedet beviljades med stora hedersbetygelser.[9] Om Horns tidigare ansökningar om avsked eller hot om en sådan åtgärd[1] hade medfört ett slags förtroendevotum, så var nu

---

[5] S. U. P. 28/11.

[6] Finch till Harrington 3/11. Finch bemödade sig i denna depesch att förklara, under vilka vidriga förhållanden en svensk regering arbetade, när den hade trycket av riksdagsmajoriteten över sig.

[7] Finch till Harrington 24/10, 27/10, 31/10, 5/12.

[8] Tessin och Tessiniana, 38, n. 1, 54. Holst, a. a., 192 f., där Åkerödagboken citeras i original. Finch till Harrington 15/12 1738. Bonde, Partistriden 1738—39, 96. Bonde talar i detta sammanhang endast om Sparre, som »dagel. plågade» Horn med sina förslag om en hedersam reträtt. När det sedan gällde liknande underhandlingar med Bonde själv, säges dock uttryckligen, att dessa fördes främst av Tessin. Ibid., 97. Se nedan 130.

[9] R. A. P. 1738—39, II, 389 ff. R. St:s brev i inrikes-civila är. 1738—39, I, nr 69 (16/1 1739).

[1] Malmström, II, 59, 136 f., 213 f. Horns avskedsansökan hade vid riksdagarna 1731 och 1734 endast gällt entledigande från kanslipresidentsämbetet.

också hans avgång uppenbarligen en följd av att riksdagsmajoriteten eller åtminstone pluraliteten i S. U. omfattade ett politiskt system, som stod i skarpaste motsats till det Horn representerade[2].

Rådssaken i stora sekreta deputationen.

Stora sekreta deputationen som ansvarsutkrävande organ. Frihetstidens uppfattning om det parlamentariska förtroendet utvecklades i en miljö, som väsentligt skiljer sig från den moderna parlamentarismens. Under slutet av 1738 och början av 1739 blev stora sekreta deputationen den huvudsakliga scenen för uppgörelsen med rådet. Angreppet på rådet återupptogs på allvar först i jan. 1739. Givetvis var det i första hand det långa dröjsmålet med Horns avgång, som bestämde tidpunkten. Måhända inverkade även konungens sjukdom.[3] I St. S. D:s många och långa debatter framträda på ett intressant sätt skiftningarna i tidens uppfattning av riksrådens ansvar och förhållandet mellan råd och ständer. Spänningen mellan olika parti- och ståndsgrupper kan ofta i detalj följas. En framställning av rådssakens behandling i St. S. D. ger den närmaste bakgrunden till den avgörande kraftmätningen om riksrådens öde.

Hattarna hade som ett av motiven för remissen till St. S. D. anfört, att de ömtåliga anmärkningsfrågorna där skulle kunna behandlas med mera lugn och diskretion. Ärkebiskopen, Johannes Steuchius, framhöll däremot i detta sammanhang i debatten i prästeståndet, att St. S. D., som bestod av »mer än 100 personer», ej kunde anses som något särskilt diskret forum.[4] Självfallet var det för hattarna avgörande skälet för det beslut man framdrivit, att de för rådet farliga anmärkningarna i inrikes

[2] Enligt Finchs berättelse hade Horn antytt för honom, att det främsta skälet för hans avgång var »the entire change he saw in the System . . .». Finch till Harrington 27/12 1738.

[3] Malmström, II, 292 f.

[4] Pr 11/10 1738.

ärenden nu skulle behandlas i en församling, där de hade möjlighet att utöva ett större och mera konstant inflytande än i plena. St. S. D. bestod av S. U., där hattarna hade en relativt säker majoritet, och S. D., där deras ställning var mera oviss. Då S. U. hade 100 och S. D. endast 30 ledamöter skulle hattarnas övervikt ha varit tämligen klar, om inte därtill hade kommit 25 bönder, som ej visade sig lätta att leda.[5] De läto sig i varje fall hellre ledas av mestadels regeringsvänliga präster än av adliga hattar. Denna församling på 155 personer utgjorde sålunda, då den sammanträdde mera permanent och i betydelsefulla frågor, en koncentration av fyrståndsriksdagen på en kammare.[6]

St. S. D:s uppgift var enligt lantmarskalkens upprepade uttalanden i debatterna, att i varje dit remitterad anmärkningsfråga utlåta sig »huruwida något fehl finnes vara begånget». Sedan därefter bestämts, »hwilka mer eller mindre eller oftare sig förbrutit», skulle allt i korthet refereras till plena med eventuell hemställan om vidare undersökning och dom i en kommission.[7] Helt naturligt koncentrerades St. S. D:s verksamhet till ett fåtaligt arbetsutskott, ehuru livliga plenardebatter ofta förekommo.

Det den 27/10 tillsatta arbetsutskottet[8] kom till en början att ganska väl representera de olika intressen och åsiktsriktningar, som delvis samverkade, delvis stredo mot varandra. De högre ståndens ledande hattar företräddes av Samuel Åkerhielm och Erik Benzelius, båda samtidigt medlemmar i M. S. D. och således i hög grad att betrakta som koordinerande krafter i det politiska spelet. Till M. S. D. hörde även den nitiske partigängaren major C. G. Boije. Dessa tre hörde till S. U:s kontingent i

[5] Den 24/10 sammanträdde S. U. och S. D. med en förstärkning av 25 deputerade av bondeståndet »och formerades således den Stora secrete Deputation», heter det i protokollet. St. S. D. hade tidigare haft sammankomster i andra ärenden.

[6] Jfr LAGERROTH, Sveriges riksdag, VI, 54.

[7] S. U. P. 24/10, 9/11, 11/1 1739. Någon instruktion i vanlig mening erhöll St. S. D. aldrig. Dess handhavande av rådssaken utgick från R. St:s beslut om vissa anmärkningsfrågors upptagande i St. S. D. Exp. D:s handl.

[8] S. U. P. 27/10 1738. S. D. 27/10. S. U. och S. D. tillsatte urspr. vardera 5 ledamöter i detta arbetsutskott, 2 från adeln och 1 från vardera av de övriga ståndén.

utskottet. Hattpartiets stora massa av krigs- och befordringslystna officerare och yngre ämbetsmän företrädde av kaptenen friherre Henrik Wrede och kammarherren Olof Benjamin Ehrencreutz, som båda gjort sig gällande i S. D.

Från prästeståndet togs, förutom den nyss nämnde, hans broder biskop Jacob Benzelius. Borgarståndet kom till en början, märkligt nog, att representeras av borgmästare Timell och rådman Schening, som båda uppträtt mot hattarna. Efter ett par månader, då avgörandet av striden om riksråden närmade sig, fann man emellertid lämpligt att förstärka utskottet med två ledamöter av R. o. A., hattledaren, general Lewenhaupt, och friherre Sten Coyet, en hetsig men inte alltid partitrogen hatt, samt från de övriga ständen prosten Klint och notarien Ekman. Den sistnämnde hörde till hattarna liksom borgmästare Borg, som i januari efterträdde kollegan Timell.[9] Två ledamöter av bondeståndet sutto även i arbetsutskottet.

Lantmarskalken ledde som bekant förhandlingarna ej blott på riddarhuset utan också i S. U. och i det utvidgade sekreta utskott, som kallades St. S. D. Av stort intresse är därför de anteckningar Tessin nedskrivit under arbetet i St. S. D. I jan. 1739 blev frågan om en dömande kommission åter aktuell. Lantmarskalken har i sina anteckningar sammanfattat skälen för och mot en kommission. Hans synpunkter äro övervägande av taktisk natur, vilket bäst illustreras av följande punkter pro et contra: »Ifall vi så lamt hantera sakerne, löpa vi fara om den goda pluralitet härtilldags i våra plenis varit. Att lamt hantera sakerna är ingens mening, men att med större hårdhet än deras beskaffenhet kräver, anse dem, vore fast snarare våga den hitintills sporde pluraliteten.» De konstitutionella grundvalarna för den igångsatta aktionen mot rådet kunde Tessin dock ej undgå att beröra. Riksråden voro ju ständernas fullmäktige. Det behövdes därför ej »så särdeles lång process» mot en eller annan av dem, som ej hade principalernas förtroende. Mot dessa skäl för en kommission, som tydligt visa, att det i detta sammanhang

[9] S. U. P. 23/1 1739.

ej var fråga om någon regelrätt domstol[1], anfördes av Tessin det förhållandet, att riksråden beklädde rikets förnämsta ämbeten. De borde därför få njuta alla »beneficia» till sin heders och sitt ryktes försvar etc.[2]

Dessa punkter pro et contra ge en god sammanfattning av den diskussion, som under de flesta av frihetstidens riksdagar fördes om riksrådets konstitutionella ställning. Det grundläggande motsatsförhållandet i uppfattningen av rådsämbetets karaktär kommer här tydligt fram. St. S. D:s förhandlingar visa klart brytningen mellan byråkratisk och politisk, juridisk och parlamentarisk åskådning på detta område. Att behandlingen av anmärkningsfrågorna av många endast kunde betraktas som en process mot dem, som brutit mot lag och regeringsform, har i det föregående framhållits.[3] Det faktiska förfarandet kom dock att bryta detta juridiska schema. Att så måste ske stod utan tvivel klart för de politiskt ledande.

En belysande episod kan anföras från en debatt i början av januari, den tid då de mest brännande anmärkningspunkterna upptogos till behandling. St. S. D. hade förutom dechargefrågor även en konstitutionell diskussion på sitt program, närmare bestämt en utredning av befordringsnormerna i RF §§ 20 och 40. Efter ett långvarigt ordbyte om skicklighet och förtjänst m. m. avgav lantmarskalken den rätt märkliga deklarationen, att riksråden på grund av sitt ansvar i allmänhet rättade sig efter ancienniteten till förfång för skickligheten.[4] Då ingen lag skulle kunna garantera, att den skickligaste befordrades, »så lärer det ankomma på ärliga och rättwisa män i rådet, som derom decidera effter samwetet».[5] Boije lade härtill, att de missgrepp som skett bäst kunde avhjälpas genom »at de som till sådant warit orsaken warda removerade». Mindre sinne för detta, åtminstone vad

[1] Jfr ovan 39, nedan 108 f. Innebörden i ordet kommission var ofta oklar.
[2] Holst, a. a., 351 f. (bil. IV).
[3] Se ovan 39, 85.
[4] S. U. P. 9/1 1739.
[5] Det är betecknande, att efter hattarnas slutgiltiga seger och erövring av regeringsmakten det omsorgsfullt utarbetade betänkandet om mera strikta befordringsregler — förelöpare till tjänstebetänkandet — lades till handlingarna. Jfr Edler, Om börd och befordran under frihetstiden, 52 ff.

lantmarskalken beträffar, politiska betraktelsesätt hade de, som sedan yttrade, att man bäst bibehöll lagen och rättvisan, om de som brutit däremot straffades.

Denna straffrättsliga synpunkt kom starkt fram i det betänkande St. S. D:s arbetsutskott vid samma tid avgav angående främst riksrådet Taube. Han anklagades för att ha försummat sin plikt att enligt RF § 27 avge »nödige underrättelser» i amiralitetsfrågor. I några av de befordringsmål det var fråga om ansågs han även ha begått sådana fel, »som 41 § i RF will hafwa emot honom resenterat».[6] I § 41 stadgades, att den ämbetsman, som beträddes med att vid befordringar söka gynna någon av hänsyn till egen fördel eller släktskap m. m. borde efter rannsakning och dom »utan nåder» avsättas och »efter sakens omständighet afstraffas». Coyet med flera åberopade RO § 13 och ivrade för ett omedelbart utlåtande. Detta avstyrdes dock av Carl Sparre och lantmarskalken. Betänkandet bordlades tills vidare.[7] Anmärkningarna mot Taube skulle enligt hattledarnas mening sparas för att man härmed skulle kunna utöva tryck på konungen.[8] Denna meningsbrytning inom hattpartiet är symptomatisk för den följande utvecklingen. Motsättningen blev tidvis mycket skarp mellan å ena sidan en radikal, anmärkningsivrande falang och å den andra hattpartiets ledande krafter, som främst anlade taktiska synpunkter.[9]

Angreppet mot Creutz i viceamiralsfrågan. Vid nästa sammanträde i St. S. D. — den 11 jan. 1739 — förekom det första av de tre betänkanden arbetsutskottet fick utarbeta i den segslitna

---

[6] St. S. D:s handl.

[7] S. U. P. 9/1 1739.

[8] Finch till Harrington 20/10 1738, 12/1 1739.

[9] Motsättningarna inom hattpartiet — de voro, som torde framgå av det följande, även av annan karaktär än ovan antydda — ha ej på ett klargörande sätt framhållits av Malmström. Mindre anmärkningsvärt är, att dylika skiftningar i partiläget ej omnämnts i översiktsarbeten, som behandla partistriderna vid frihetstidens riksdagar. Holst framhäver i sin biografi över Tessin lantmarskalkens moderation i motsats till andra hattledares benägenhet för ett mera hänsynslöst förfaringssätt vid angreppet mot riksråden. Jfr Malmström, II, 293 ff.; Stavenow, Sveriges historia till våra dagar, IX, 149 ff.; Hallendorff, Svenska folkets historia, IV, 317 ff.; Lagerroth, Sveriges riksdag, V, 142 ff.; Holst, a. a., 176 ff.

viceamiralsfrågan.[1] Dess kläm innehöll, att riksråden Bonde, Bark, Hård, Bielke, Creutz och Taube »sig försedt», främst mot RF § 42.[2] Om tolkningen av detta uttryck kom striden att stå. På lantmarskalkens proposition, om riksråden här »felat», svarade R. o. A. ja. Prästeståndet uttalade genom sin talman, att rådet »sig härutinnan förhastat». I den därpå följande livliga debatten riktade de adliga hattarna sina angrepp främst mot Creutz. Hans ord om att det i den anmärkta frågan ej tillkom honom att regera utan endast att råda menade man vara en för friheten farlig uttydning av lagen. Att de nämnda riksråden böjt sig för konungens vilja, var naturligtvis under denna tid alltid en farlig anklagelse. Vad ordet »råda» ur de stränga granskarnas synpunkt innebar, uttrycktes klart av Boije. När riksråden såsom ständernas ansvariga fullmäktige »säga sig ey kunna styrcka till något, då är det råda».

Hattarna lyckades dock ej få fram något uttalande, formulerat efter deras önskan, att de angripna riksråden felat.

Majoriteten av borgarståndet anslöt sig utan votering till prästeståndets formulering, och bondeståndet vidhöll sin gamla ståndpunkt, att riksrådens förklaring var tillräcklig. Adeln stod ensam mot de ofrälse stånden. Åtskilliga borgare och präster reserverade sig dock till förmån för adelns mening.

Att de ofrälse ståndens motstånd i detta fall var politiskt motiverat, framgick bl. a. av att i andra anmärkningsfrågor utskottets förslag till uttalande, att vederbörande i rådet »felat», utan vidare godkändes.[3] Otvivelaktigt önskade hattpartiet, att den stora

---

[1] Då Malmströms framställning på denna punkt är oklar, kan det vara lämpligt att i ett sammanhang redogöra för data i denna sak. Genom adelns beslut 7/10, prästeståndets 11/10 och borgarståndets 18/10 hade denna och andra anmärkningar hänskjutits till St. S. D. Dess arbetsutskott utarbetade tre betänkanden i viceamiralsfrågan. Det första upplästes i St. S. D:s plenum 11/1, det andra 26/1 och det tredje 10/2. De beslut, som på grundval härav fattades, ledde ej till någon åtgärd. Mestadels stodo två stånd mot två — adel och borgare mot präster och bönder —, så fort det gällde radikala, direkta angrepp mot vissa riksråd med anledning av denna remark.

[2] S. U. P. 11/1 1739.

[3] T. ex. i frågan om ryttmästare Hastfehrs befordran. De riksråd, som i detta fall brutit mot en kunglig förordning, borde »till answar ställas». S. U. P. 11/1 1739.

deputationen, som till namnet var sekret men i verkligheten självfallet ett ganska öppet forum för ståndssamverkan[4], skulle uttala, att allvarliga gravamina funnos mot de riksråd, som länge inför allmänna opinionen fått sitta på de anklagades bänk. Tydligen önskade även åtskilliga av partiets främsta män inför samma forum utpeka någon av senatorerna som särskilt brottslig och på den grund avlägsna honom från ämbetet.[5] Samtidigt ge debatterna i St. S. D. och i synnerhet förhandlingarna i dess arbetsutskott starka belägg för att vissa av de ledande hattarna ej önskade något förslag till plena om vissa riksråds ställande inför en dömande kommission eller uttalanden av liknande innebörd. Tessins ovan nämnda anteckningar peka i denna riktning. Åkerhielm, den ledande i St. S. D:s arbetsutskott, tog än mera klart ståndpunkt mot en sådan åtgärd. Aktionen mot riksråden i de inrikes anmärkningsmålen var tydligen ur deras synpunkt främst avsedd att bana vägen för en uppgörelse på annan grundval. Hotet om kommission skulle finnas till, men ej förverkligas, så länge ett avgörande av striden om riksråden stod att få i S. U. eller genom underhandlingar och påtryckningar av olika slag.

Ett par protokoll från St. S. D:s arbetsutskotts sammanträden finnas bevarade.[6] Ett av dem, hållet den 24 jan., redogör för det förnyade handläggande av viceamiralsfrågan, vilket resulterade i utskottets andra betänkande i denna sak. Endast voteringarna och därtill knutna uttalanden finnas antecknade. Den första omröstningen gällde betecknande nog, om riksrådet Creutz i detta mål med särskild hänsyn till sin förklaring[7] borde »ställas under laga ransakning och domb». Frågan var naturligtvis, om St. S. D. skulle föreslå plena, att så skulle ske. R. o. A. med undantag för Åkerhielm biföll detta. Den senare ansåg liksom

---

[4] Jfr t. ex. H. Gyllenborgs uttalande i St. S. D. 25/1 att det som diskuterats och beslutats i St. S. D. sipprat ut. Enligt Finch var en sak, som skulle hållas hemlig i St. S. D., allmänt bekant en kvart efteråt.

[5] Tessin antyder i sina anteckningar från senhösten 1738 ett sådant program. Holst, a. a., 193, 350 (bil. III).

[6] Ett finnes inbundet i S. U. P. 25/1 1739. De andra i St. S. D:s handl.

[7] Creutz hade i sina förklaringar på S. D:s anmärkning ytterligare utvecklat sin tes om att han i berörda fråga endast hade att råda men ej att »regera». R. A. P. 1738—39, II, bil. XI.

prästeståndet, att om ej flera »brått» upptäcktes, borde en allvarsam varning vara tillräcklig. Bondeståndet instämde med prästeståndet. Borgarståndet var splittrat. Schening gick på varningslinjen, under det att Borg och Ekman påyrkade, att samtliga i denna sak inblandade riksråd borde rannsakas och dömas. Man kom dock överens om att Creutz var »mera bråttslig» än de övriga.

Den slutliga voteringen gällde, om samtliga riksråd, som »uti denna saken concurrerat», skulle ställas under rannsakning och dom. Detta bifölls av flertalet av adelns och borgarståndets representanter. Prästeståndet ansåg, att riksråden »förgådt sig», men ville ej vara med om någon kommission. Bondeståndet instämde. Två stånd stodo alltså mot två. Men då även på denna punkt Åkerhielm samverkade med prästeståndet, som företräddes av hattledarna Erik och Jacob Benzelius, står det klart, att den viktigaste motsättningen här förelåg inom själva hattpartiet.

Denna spänning mellan olika parti- och ståndsgrupper och olika taktiska beräkningar nådde sin höjdpunkt under de stora debatterna i St. S. D. 25/1 och 26/1. Då föredrogos åter arbetsutskottets betänkanden angående i första hand Creutz och Taube. Två riksråd måste bort, lär Sparre ha sagt i St. S. D. 11/1. Så berättade Finch, som visste, att han därmed menade Creutz och Taube.[8] Den 25 jan. stannade i St. S. D. två stånd mot två i frågan, om plena skulle föreslås, att Taubes sak skulle undersökas i en kommission. Följande dag gav samma resultat i fråga om Creutz. Då meddelades som arbetsutskottets enhälliga mening i viceamiralsfrågan, att »rådet sig försedt och bör derföre med en alfwarsam åtwarning anses» samt att Creutz var mera brottslig än de andra.[9] Men i frågan om rannsakning och dom hade två stånd stannat mot två.

Häftiga utfall gjordes genast mot Creutz. Lewenhaupt ansåg Creutz' falska och farliga uttydning av grundlagen som stämpling mot RF. Det vore allas plikt att hindra varje tendens mot »souverainitéten». Felet var stort hos alla »men dubbelt hos Creutz»,

[8] Finch till Harrington 16/1 1739.
[9] S. U. P. 26/1 1739.

ansåg Wrede. För de hattar, som ville komma åt Creutz och de andra riksråden, var överhuvud taget det genomgående temat, att det gällde en i och för sig obetydlig sak, som principiellt var viktig och rörde »friheten». Vilken påföljd anklagelserna skulle ha för de anklagade, utsades i allmänhet inte. Wrede ville dock gärna uppträda som domare och föreslog, att de som »persevererat i förklaringen» borde böta 1,000 d. sm. för sitt tillstyrkande av »caracters expedierande». Men Creutz borde ställas inför en kommission. Wredes yttrande är säkerligen typiskt för den mera primitivt straffrättsliga synen på rådsansvaret, som behärskade en stor del av ståndens ledamöter liksom de i 1600-talets föreställningsvärld levande riksråden.[1]

Detta betraktelsesätt är i varje fall den bakgrund, mot vilken man måste se den frihetstida parlamentarismens officiella formulering av förhållandet mellan ständer och råd i ansvarsfrågor. Denna framfördes av Carl Sparre: Creutz borde som den mest brottslige straffas. Han hade visserligen ett högt ämbete. Men som en av R. St:s fullmäktige hade han handlat så, att ständerna ej kunde ha förtroende till honom. En mera originell synpunkt framfördes av Coyet. Han jämförde förhållandet mellan konung och ständer, om konungen bröt sin ed, med ständernas ställning till sina fullmäktige, riksråden, om de bröto mot RF. I det förra fallet voro ständerna fria från sin ed, i det senare kunde de bliva de felande »qvitte».

Trots denna opinionsstorm, som tydligen ville framtvinga Creutz' avlägsnande ur rådet, framfördes den moderata hattståndpunkten av Erik Benzelius och Åkerhielm. Benzelius anknöt därvid försiktigt till rådsvännernas teori, att avsteg från lagens fundamentala och från dess mera oväsentliga bestämmelser måste bedömas olika. Två präster och en borgare uppträdde till direkt försvar för riksråden.[2] De framhöllo det orimliga i att gå så hårt

[1] Bonde anser i sin berättelse om dessa riksdagsstrider, att St. S. D., om dess ledamöter varit »oväldiga skiärskådare och dommare», borde dömt riksråden enligt lagen och »caractersordningen» till 1000 dalers vite. Bonde, Partistriden 1738—1739, 63. Jfr Brusewitz, 143. Att dessa förslag om böter voro allvarligt menade, torde ej finnas anledning betvivla.

[2] Biskop Schröder, dr Melander och handelsman Wechter.

fram i denna detaljfråga samt beträffande Creutz, att Gyllenborg tidigare uttalat liknande tankar. På lantmarskalkens proposition godkändes emellertid enhälligt arbetsutskottets förslag om varning till de riksråd, som »härutinnan felat». På samma sätt uttalades, att Creutz »försett sig i en högre grad». I frågan om honom måste man sedan skrida till votering, om hans förbrytelse skulle anses vara av den art, att man borde hemställa till plena, huruvida han enligt RO § 13 borde »undergifwas laga ransakning och dom». Frågan besvarades av R. o. A. och borgarståndet med ja. Präste- och bondestånden ansågo liksom i utskottet en varning vara tillräcklig. Två stånd stodo åter mot två. Några voteringssiffror för de olika ständen finnas ej omnämnda. Åkerhielm reserverade sig mot adelns beslut.

Av hela iscensättningen framgår, att denna parlamentariska manöver så gott som helt riktade sig mot Creutz. Både Sparre och Lewenhaupt uttalade, att man borde koncentrera sin uppmärksamhet på »den mäst brotzlige». För de övriga kunde en »alfwarsam föreställning» vara tillräcklig. Det var det första försöket från ständernas sida att — ej blott formellt utan också reellt på eget initiativ — genom en direkt aktion söka förändra rådets sammansättning. Att Creutz på detta sätt utvaldes som angreppspunkt, berodde troligen mindre på hans förgripliga grundlagstolkning än på det förhållandet, att han var mera isolerad än de övriga riksråden.[3] Det är slutligen ej alldeles utan intresse att erinra om att Creutz fungerat som ordförande i St. S. D. vid riksdagen 1726—27, då denna församling föreslog R. St. att skilja riksrådet Cederhielm från ämbetets utövande.[4] Måhända medverkade detta förhållande till den mot Creutz fientliga stämningen. I varje fall borde han ej ha varit oförberedd på anfall av det slag, som nu igångsatts.[5]

Taubes sak. Föregående dag — den 25 jan. — hade ett beslut av formellt sett samma innebörd föreslagits beträffande

[3] Malmström, II, 298, n. 1. Finch till Harrington 2/2, 6/2 1739.

[4] Se ovan 57 ff.

[5] Finchs uppfattning om Creutz' hållning under dessa påfrestningar var, att han uppträdde »firm as an old Roman». Finch till Harrington 6/2 1739.

riksrådet Taube. Likaledes hade två stånd stannat mot två i frågan om förslag till plena om en dömande kommission. Men fallet Taube hade som ovan nämnts en alldeles särskild politisk innebörd på grund av förhållandet mellan familjen Taube och konungen. Flertalet i hattpartiets ledning önskade uppenbarligen vid detta tillfälle, att Creutz skulle anklagas inför ståndén och därefter snarast möjligt på ett eller annat sätt avlägsnas ur rådet. Men i fråga om Taube förelåg en skarp meningsmotsättning mellan å ena sidan flertalet ledande hattar och å den andra ett antal »mera våldsamma personer» med Lewenhaupt i spetsen. Tessin, Åkerhielm, Sparre m. fl. hade klart för sig, att hotet mot Taube kunde bliva ett verksamt medel att påverka konungen, endast så länge det ej förverkligades i form av någon för familjen Taube förödmjukande handling.[6]

Det fanns knappast något under denna upprörda riksdag, som drev upp de politiska lidelserna så som anmärkningarna mot Taube.[7] Det är känt, att han på ett ganska skandalöst sätt utnyttjat sitt inflytande över konungen, särskilt i befordringsfrågor.[8] De anmärkningar, som skulle medföra Taubes avgång, gällde några sådana fall. Dessa betraktades helt naturligt som representativa för en formellt i allmänhet oåtkomlig men uppenbar egennytta. I de kretsar av obefordrade och karriärlystna officerare, som till stor del rekryterade hattpartiets djupa led, fanns en intressebetonad förbittring över detta system. Den kunde vid behov förtätas till moralisk indignation — äkta eller spelad — genom antydningar om de personliga förhållanden, som lågo bakom Taubes maktställning. Men för de ledande hattar, som själva använt sig av de inflytelsekanaler konungens förhållande till fröken Taube gav, ställde sig saken som ovan framhållits annorlunda. De hade ej något emot, att situationen för

[6] S. U. P. 25/1 1739. Finch till Harrington 30/1 1739.

[7] Debatten i detta ämne 25/1 var enligt Finch den hetaste under hela riksdagen i St. S. D.

[8] Jfr Malmström, II, 259. Taube hade sedan föregående riksdag genom sin dotter »made a sort of Monopoly in the Disposal of all Vacancies . . .». Finch till Harrington 20/10 1738.

riksrådet i fråga blev svår. Men den fick inte bli alltför svår och framför allt inte definitiv.

Då debatten om Taube nu återupptogs[9], gav Wrede starka uttryck åt förbittringen hos »mindre personer», som blivit förbigångna. Det fanns för närvarande, yttrade han, en »pluralitet hos R. St.», som endast hade friheten, rikets bästa och lagens vidmakthållande för ögonen. »Men om wår ungdom ser, at desse måhl, som förmenas wara av mindre wärde, icke warda behörigen ansedde och ressenterade, fruchtar jag det de falla på andre tanckar och torde en annan riksdag wisa mindre åhuga för friheten.» Det hade i remarkerna talats om att Taubes söner fått en påfallande snabb befordran. Då Ehrenpreuss med instämmande från de ledande hattarna fastslog, att det ej genom protokollsgranskning kunde bevisas, att Taube på obehörigt sätt gynnat sina söner[1], framhöll C. W. Cederhielm, att det var hela det Taubeska systemet man ville angripa. Ett exempel borde statueras för att säkra lagens iakttagande i framtiden. Ej endast Coyet, Wrede och Cederhielm utan även en man i ledande ställning som Lewenhaupt opponerade sig mot Åkerhielms och Buddenbrocks mening, att Taube handlat korrekt. De förra ansågo, att han ej blott felat mot RF § 27 utan även mot §§ 14 och 41.[2] Enligt Coyet voro de nu anförda anmärkningarna fullt tillräckliga att göra Taube »otienlig och skadelig at sittja i rådet». Majoritetens mening var dock, att felet i de hittills behandlade fallen ej sträckte sig utöver § 27. Och på lantmarskalkens proposition blev detta uttryckligen uttalat.

Härmed var dock ej saken utagerad. Det misshagliga riksrådet hade av St. S. D:s arbetsutskott direkt anklagats med hänvisning till RF § 41. Mot Åkerhielms mening, att det ej kunde bevisas, att Taube rekommenderat någon av egennyttiga skäl, på-

---

[9] Debatten om anmärkningarna mot Taube hade i början av jan. uppskjutits. Se ovan 100.

[1] Taubes hätskaste vedersakare, Coyet, beskrev ifrågavarande anmärkning så, att riksrådet »stillatigande» befordrat dem (genom att ej göra nödiga påminnelser).

[2] St. S. D:s utskotts betänkande innehöll två huvudpunkter. Den ena gick ut på att Taube felat mot RF § 27, den andra framhöll, att han begått sådana fel, som avsågs i RF § 41.

stod Wrede, att detta framgick av protokollen. Uppenbarligen var detta senare endast en indirekt slutledning, vilket framhölls av Carl Sparre och lantmarskalken. Den outtröttlige Coyet lät sig ej nedslås av detta argument. Han hänvisade till orden i RO § 13 om det, som »directe eller indirecte» sker mot RF. Taube hade indirekt befordrat sina anhöriga[3] genom att ej direkt påpeka de bättre förtjäntes rätt. St. S. D:s beslut blev, att endast »målen» skulle meddelas plena och ej några punkter i RF.

Frågan blev nu på vilket sätt denna sak skulle meddelas till plena, hur det skulle »procederas» — som lantmarskalken uttryckte det — med ett riksråd, »som försedt sig i des embete och efter RF samt RO kommer att ställas under en deputations eller commissions ransakning och dom». Lewenhaupt föreslog, att en berättelse till plena omedelbart skulle avgå, i vilken St. S. D. skulle uttala, att Taubes fel i dessa mål vore av den art, att däröver borde förordnas en kommission. Efter åtskillig diskussion företogs votering, om Taubes förseelser skulle anses sådana, att de enligt RO § 13 borde inberättas till plena »med den clausul, att han i anseende till densamma må ställas under en commissions lagliga ransakande och afdömande», eller om endast ett enkelt meddelande till ståndеn skulle ske. R. o. A. voterade först och med röstsedlar. 21 voro för den förra meningen, 15 för den senare. Borgarståndets majoritet biföll även kommissionsklausulen, som dock avslogs av präster och bönder.

Man beslöt, att voteringsresultatet skulle meddelas plena, trots att två stånd stannat mot två, vilket dock aldrig utfördes. Först sedan i slutet av febr. S. U. fattat beslut om fem riksråds licentiering, upptogs åter fallet Taube i St. S. D. De ofrälse ståndеn förenade sig då mot adeln om att döma Taube till »remotion ifrån embetet», ungefär samtidigt som adeln trots starkt motstånd i de ofrälse ståndеn genomdrev de fem riksrådens entledigande. Denna egendomliga växelverkan mellan partitaktik och motsättningar inom och mellan partier och stånd belyser på ett slående sätt det kaotiska, halvt revolutionära i striden om

[3] Saken gällde närmast en släkting till Taube, en von Krusenstierna.

riksråden vid riksdagen 1738—39.[4] Hattledarna hade mobiliserat politiska lidelser, som de ej helt kunde behärska. Å andra sidan kunde våldsmentaliteten på riddarhuset skrämma det regeringstrogna prästeståndet till en motvillig medverkan vid utförandet av hattpartiets planer.

St. S. D:s förhållande till S. U. och plena. Flera av de ledande hattarna hade uttalat sig starkt kritiskt om förslaget att tillsätta en kommission. Benzelius påvisade det orimliga i att inför kommissioner rannsaka alla, även de obetydligaste förseelser mot RF. Ehrenpreuss framhöll de praktiska konsekvenserna av en dylik åtgärd. En regelrätt process skulle taga tre, fyra månader i anspråk. Riksdagen kunde ej avslutas — framhöll lantmarskalken i St. S. D. 30/1 —, så länge något av riksråden »stode sub reatu».[5] Ehrenpreuss föreslog en annan utväg: St. S. D. skulle begära R. St:s tillstånd att enligt § 13 avgöra fallet Taube. Hans förslag, som vid de följande sammanträdena upptogs och närmare utformades, utmynnade i St. S. D:s beslut att hos plena begära bemyndigande att på egen hand avgöra mindre betydande mål samt i det, som fordrade laga rannsakning och dom, inkomma till plena med dom och utslag.[6]

Det var, som förut framhållits, här uppenbarligen ej fråga om en domstol i vanlig mening.[7] Med detta bemyndigande från plena skulle de ledande i hattpartiet vinna, dels att ej alla remarker eller ens de viktigaste genast meddelades plena, dels att förslag om vissa riksråds ställande inför kommission avstyrdes. I den ovan refererade debatten om Taube 25/1 hade nämligen Lagercrantz och Lewenhaupt med många instämmanden före-

---

[4] Finch talar ofta i sina depescher om den revolutionära jäsningen i Sverige 1738—39. Finch till Harrington 6/2, 6/3 1739.

[5] Hovrättsrådet Ehrenpreuss gav en klar framställning av hur han i sådant fall tänkte sig det processuella förfarandet. Det skulle bliva för vidlyftigt, framhöll han, om saken kom »under en commission»: »Innan actor fådt underrätta sig om saken och utlåta sig om han har causam agendi, skriftväxlingarna å båda sidor blifwit slutne, domarne undersökt och dömt samt R. St. sedan approberat eller leutererat dommen» skulle tre eller fyra månader hinna gå.

[6] S. U. P. 25/1, 26/1, 30/1 1739.

[7] Jfr ovan 39.

slagit, att samtliga remarker i ett svep skulle slutbehandlas och de »största felachtigheter» omedelbart därpå inberättas till plena med hemställan om kommission.

Då St. S. D. beslöt att av plena begära ovan nämnda utvidgade kompetens, hade man med bevekande föreställningar fått prästeoch bondeståndens ledamöter att gå med på även de »större målens» avgörande i St. S. D.[8] Vid behandlingen i plena av denna fråga godkändes i prästeståndet St. S. D:s betänkande utan debatt eller votering och bondeståndet följde efter.[9] På riddarhuset och i borgarståndet uppstod diskussion, som avslutades med voteringar. R. o. A. godkände St. S. D:s nya instruktion med 319 röster mot 116. I borgarståndet bifölls den med 48 röster mot 20.[1] Hattarnas motståndare hade härvid yrkat, att de mera betydande anmärkningsfrågorna skulle meddelas plena, innan de behandlades på något slutgiltigt sätt.

Voteringarna i plena i denna fråga hade givit hattpartiet tillfälle att pröva sina krafter. Omröstningssiffrorna visa, att hattarna hade utsikter att vinna sitt mål, om de på ett eller annat sätt kunde förmå prästeståndet att tiga och samtycka.[2] Att detta bäst kunde ske med användande av S. U:s av sekretessen skyddade maktställning, stod säkerligen klart. St. S. D:s »utslag» skulle fortfarande granskas i plena »til ändring eller stadfästelse».[3] Men så länge ännu intet definitivt skett i striden om riksråden, fortsatte St. S. D. sitt arbete jämsides med S. U., där nu i början av februari de avgörande förhandlingarna om an-

---

[8] Som påtryckningsmedel användes främst, att denna anordning skulle påskynda riksdagens avslutande.

[9] Pr 31/1; Bd 31/1, 1/2 1739.

[1] R. A. P. 1738—39, II, 548 f. (1/2). St. S. D:s memorial av 30/1 refereras ibid., 522 f. Bg 1/2 1739.

[2] Enligt Finch hade »de välsinnade», rådets anhängare, ej lyckats genomföra den taktik man tydligen kommit överens om. Med indignation talade han i en av sina depescher om ärkebiskopens »stupidity and timidity». Finch till Harrington 2/2, 6/2 1739.

[3] St. S. D:s nya instruktion av 5/2 följde helt St. S. D:s förslag till plena 30/1. St. S. D:s handlingar. S. U. P. (St. S. D.) 7/2 1739. Fr. o. m. 7/2 skildes St. S. D:s protokoll från sitt omedelbara sammanhang med S. U. P. Protokollssviten återfinnes i slutet på andra bandet av S. U. P. Samtidigt meddelas, att protokollet fördes av riksrådet Gyllenborgs brorson Henning Gyllenborg, ett förhållande, som ej saknade politisk betydelse. Jfr Malmström, II, 300, n. 1.

märkningarna mot vissa riksråd i utrikes ärenden tagit sin början. De initierade insågo, att St. S. D. »had done its Business».[4] Så var också förhållandet, vare sig de där igångsatta aktionerna mot vissa riksråd varit avsedda att fullföljas eller de huvudsakligen haft agitatoriskt syfte. För den följande framställningen äro de främst av intresse, i den mån de belysa samspelet mellan S. U., St. S. D. och plena under den sista fasen i den långvariga regeringskrisen.

Åtskilligt tyder på att man tänkt sig att vid behov slå ihop S. U:s och St. S. D:s anmärkningar. Palmstierna framhöll i debatten om St. S. D:s ökade kompetens nödvändigheten av att R. St. underrättades om de mål, S. U. funnit förtjäna remarker, i synnerhet som de i St. S. D:s anmärkningar »deltagande» riksråden »för remarquer utur S. U. jemväl kunna komma att blifva ansvarige».[5] Samtidigt underströk han, att det gjorde mindre, hur »en eller annan tjänst bortgifves», om rikets viktigaste angelägenheter ej skötts på tillbörligt sätt. Så häftigt som lidelserna svallat i befordringsfrågorna var det dock ej lätt att uppskjuta eller helt begrava anmärkningarna på detta område. Den mest omdebatterade av dessa, viceamiralsfrågan, blev emellertid i St. S. D. 10/2 uttryckligen uppskjuten, till dess S. U:s remarker blivit avgjorda. Uppskovet bifölls utan votering.[6]

Innan beslutet fattades hade de i dessa frågor ivrigaste hattarna avgivit skarpa yttranden, som visa, hur långt man på detta håll var beredd att gå. Icke endast Boije, C. W. Cederhielm och Johan Gyllenborg utan även några av de främsta hattarna, Carl Sparre och Lewenhaupt, reserverade sig mot utskottets sammanfattning av de hittills gjorda voteringarna i denna fråga. Häri hade nämligen åter föreslagits en varning till riksråden Bonde, Bark, Hård, Bielke, Creutz och Taube. Samtidigt hade framhållits, att de båda sistnämndas »förbrytelser» voro av särskild beskaffenhet och borde meddelas plena. De ovan nämnda

---

[4] Finch till Harrington 6/2 1739.

[5] R. A. P. 1738—39, II, 527. I St. S. D. hade Kierman 26/1 föreslagit, att St. S. D:s och S. U:s remarker skulle meddelas plena på en gång.

[6] S. U. P. (St. S. D.) 10/2 1739.

hattarnas mening var, att samtliga i viceamiralsfrågan delaktiga riksråd borde enligt RO § 13 rannsakas och dömas. Mot Åkerhielms försök att framhålla Creutz och Taube som de »coupablaste», yrkade C. W. Cederhielm, att alla borde »lijka anses».[7]

Då en av rådets trognaste försvarare, handelsman Wechter, anförde något om riksrådens »menlöse uppförande», bestreds detta på det skarpaste av Wrede och Boije. Frågan om uppsåtet var vid detta ansvarsutkrävande alltid av största betydelse. Och en viktig bidragande orsak till viceamiralsfrågans framdragande var otvivelaktigt, att riksråden här kunde anklagas för att medvetet ha frångått RF:s m. m. bestämmelser.[8] Wredes tes var, att så skett och att man strängt måste bedöma detta försök att underminera »friheten». Boije slutligen fastslog klart sin åsikt om brottets och straffets karaktär. Förbrytelser, yttrade han, voro av olika slag. De kunde dels ske »af menlöshet», vilket förtjänade varning, dels »af upsåt», vilket kunde straffas med avsättning från ämbetet eller annan påföljd. Därtill kom uppenbart förräderi, som straffades till liv, ära och gods. Boije kunde ej finna, att dessa »förbrytelser» voro »af det första slaget». Inom den del av hattpartiet, som representerades av de ovan nämnda talarna, var man tydligen — mer eller mindre uppriktigt — angelägen att göra bruk av den »extraordinary and inquisitorial power» St. S. D. nu fått.[9]

När St. S. D:s »fastställte remarquer i de större mål» skulle företagas 23 och 27 febr., kom diskussionen åter att röra sig om Creutz och Taube.[1] S. U. hade då 20/2 på grund av sina anmärkningar mot rådets utrikespolitik beslutat, att Creutz liksom Bonde, Bielke, Bark och Hård skulle »removeras» från rådsämbetet, samtidigt som Taubes sak uppskjutits med hänvisning till de i St. S. D. oavgjorda anmärkningarna mot honom.[2] Då i

[7] Åkerhielms motivering var den ofta anförda, att Creutz genom formuleringen av sitt votum var särskilt brottslig. Taube var särskilt hårt belastad genom grova anmärkningar i andra mål.

[8] Jfr ovan 85.

[9] Finch till Harrington 6/2 1739.

[1] Med dessa fastställda remarker menades tydligen det som hittills beslutats i de anmärkningsfrågor, som ej uttryckligen förklarats höra till de »mindre» målen.

[2] Se nedan 127.

S. U. 26/2 diskuterades om den expedition, som i rådssaken skulle avgå till plena, hade man uppenbarligen tänkt sig, att St. S. D:s »sluth» borde medfölja.[3] I den stora deputationen följdes emellertid ej hattledarnas intentioner. Resultatet av St. S. D:s anmärkningsarbete blev aldrig av direkt betydelse vid rådssakens slutliga avgörande i ståndens plena.

Det är dock av stort intresse, att samma dag S. U. fastställde sitt protokollsutdrag till ständerna om de fem riksrådens licentiering från sina ämbeten (27/2), genomdrevs i St. S. D. ett beslut om riksrådet Taubes »remotion ifrån embetet».[4] Att detta stred mot de ledande hattarnas avsikter, framgår klart av deras yttranden i debatten liksom av voteringssiffrorna. Lantmarskalken, Ehrenpreuss, Carl Sparre och Plomgren togo Taube i försvar och funno hans fel vara ganska obetydliga. Åtskilliga hetsiga »hattebröder» ville dock ej skona det riksråd, som alldeles särskilt satt sinnena i brand. Coyets och Wredes försök att dra fram Taubes utlämnande av sin dotter, konungens älskarinna, blev visserligen avstyrt.[5] Men den följande omröstningen visade, att de hade många med sig. Med slutna sedlar voterades om huruvida Taubes fel voro av den art, att han därför borde dömas till avsättning. Ej mindre än 20 av R. o. A. bedömde remarkerna på detta sätt och yrkade bifall. 23 voterade för avslag. Att Taube borde »anses med remotion ifrån embetet», bifölls sedan av de tre ofrälse ståndén. Av dessa skred endast borgarståndet till votering, som utföll med 17 röster mot 9.[6]

Det blev nu ett långt uppehåll i St. S. D:s förhandlingar. Härunder — i början av mars 1739 — fördes striden om de fem riksråden till slut i S. U. och plena. Det för hattledningen obekväma beslutet om Taubes avsättning — St. S. D:s dom i första instans s. a. s. — blev aldrig underställt ståndén. Då saken

---

[3] S. U. P. 26/2 1739.

[4] S. U. P. (St. S. D.) 27/2 1739.

[5] Deras yttranden och debatten därom fördes till ett särskilt protokoll, som förseglades och finnes i St. S. D:s handlingar.

[6] Motsättningen inom adeln mellan de ledande, de invigda, och menige man återspeglas även bland borgarna. I motsats till Plomgren ansåg Ekman Taube »högst skadelig» i rådet.

19/3 återupptogs, skedde det med anledning av att Taube inlämnat sin avskedsansökan.[7] De ledande hattarna som t. ex. Ehrenpreuss motiverade bifall till denna anhållan med att Taube begärt avsked, »för än saken kommit till R. St:s plena». Efter en längre diskussion, varvid Wrede och Coyet uttryckte sitt missnöje med att riksrådens brott i »inrijkes saker» alldeles skulle nedtystas, godkändes det begärda avskedet. Detta skedde i form av ett protokollsutdrag till plena.[8]

St. S. D. sade sig där enligt sin instruktion ha »varit i begrepp» att till R. St. framlämna ett betänkande om anmärkningarna mot Taube i inrikes mål. Men då riksrådets ansökan om nådigt avsked kommit emellan, så hemställde deputationen till R. St:s avgörande, »om icke Hr Riksrådet med lika pension, som de fem nyligen licentierade Herrar Riksens Råd, efter des begäran i nåder licentieras må». Den förnämsta motiveringen var en hänvisning till »tidens vinnande», ett slagkraftigt argument efter många och långa riksdagsmånader. St. S. D:s hemställan bifölls i samtliga stånd, på riddarhuset och i prästeståndet efter kortare diskussioner men utan votering.[9] Samtidigt föredrogs i plena St. S. D:s berättelse av 29/3 om vissa anmärkningar över rådsprotokollen i inrikes ärenden, vari även viceamiralssaken berördes. Häri föreslogs, som ovan nämnts, endast en del justeringar i vissa befordringsfrågor. De ofrälse ståndens avvisade adelns försök att ytterligare förlänga diskussionen i detta ämne.[1] För mången nitisk hatt tedde sig detta magra slutbetänkande — trots att de politiska målen nåtts — som ett klent resultat av mödosamt arbete och långvariga strider. Berget födde en råtta.[2]

Sammanfattning. De positiva resultaten av St. S. D:s verksamhet som organ för utkrävandet av ett högsta politiskt ansvar voro följande. Taubes avsked framtvingades genom St. S. D:s

[7] S. U. P. (St. S. D.) 19/3 1730.

[8] S. U. P. (St. S. D.) 27/3 1739, R. A. P. 1738—39, III, 239 ff. (30/3 1739). Prästeståndets arkiv F 36, nr 101.

[9] Pr, Bg 31/3; Bd 5/4. R. St:s skrivelser i krigsärenden 1738—39, nr 153 a (9/4 1730).

[1] R. A. P. 1738—39, III, 263 ff. Pr 31/3, 3/4; Bg, Bd 4/4 1739.

[2] »Parturient montes . . .» Finch till Harrington 30/3 1739.

hållning i de honom gällande anmärkningsfrågorna, ehuru deputationens avsättningsbeslut aldrig nådde plena »til ändring eller stadfästelse». I Taubes »avskedssupplik» sades självfallet intet om detta motiv. Men på riddarhuset förekom i den nyss nämnda diskussionen en för det parlamentariska läget belysande replikväxling, »huruvida . . . anmärkningarna gifvit Hr Riksrådet anledning at begära afsked». Liljehök motiverade därvid sitt bifall till Taubes avsked med att han trodde, att riksrådet av remarkerna »varit dertil obligerad».

Carl Sparre (nyss vald till riksråd) gav i St. S. D. 27/3 en ganska god karakteristik av dess verksamhet, sedd ur en segrande partiledares synpunkt. Han varnade för att uppriva deputationens beslut i fråga om Taubes avsked. Det kunde då hända, att riksrådet av plena lämnades kvar i rådet, »hwarigenom St. S. D:s ändamål skulle försvinna».[3] Sedan S. U:s licentieringsbeslut en vecka tidigare förts i hamn, fanns det för hattledarna intet skäl att kvarhålla Taube i rådet.[4]

Förutom Taube hade St. S. D. visat Creutz ett speciellt intresse. Man hade varit nära att hemställa till plena om rannsakning och dom på grund av de mot honom särskilt riktade anklagelserna. Två stånd hade här stått mot två.[5] Om ett sådant beslut kunnat genomdrivas, hade riksrådets skiljande från ämbetet säkerligen ej kunnat undvikas. Samma förfarande föreslogs även i fråga om Taube vid samma tid och med samma resultat. I båda fallen grundade det sig på RO § 13, som ju också var det rättsliga fundamentet för St. S. D:s ansvarsutkrävande verksamhet.[6] Måhända skulle på grundval av den nya instruktion St. S. D. fick i början av febr. Creutz ha kunnat »removeras» eller »licentieras» i St. S. D. likaväl som i S. U.,

[3] S. U. P. (St. S. D.) 27/3. Uttalanden om att Taube kunde anmodas bliva kvar i rådet förekommo verkligen i debatten på riddarhuset. De framfördes av de hattar, som voro missnöjda med att de så länge och intensivt bearbetade anmärkningarna i inrikes frågor alldeles skulle rinna ut i sanden (t. ex. de Geer).

[4] Måhända önskade man hans öde oavgjort ännu några dagar för att konungen vid de nya riksrådsutnämningarna skulle foga sig efter hattarnas vilja. MALMSTRÖM, II, 308.

[5] Se ovan 105.

[6] Jfr ovan 38 ff.

om de politiskt ledande härpå velat sätta in sina krafter.[7] Resultatet av aktionen mot Creutz blev nu endast, att man vid slutuppgörelsen i S. U. vid behov kunde framhålla honom som särskilt brottslig.

Fem riksråds licentiering.

Hattarnas främsta maktmedel var majoriteten i S. U. Under skydd av sekretessen kunde i det mäktiga utskottet betydelsefulla frågor slutgiltigt avgöras. Det var, som framgår av det följande, ej fullt klart, om S. U:s kontroll av rådets utrikespolitik hörde till dess grundlagsenliga kompetensområde, om S. U:s »dom och utslag» på grundval av anmärkningar mot vissa senatorer kunde ändras i plena.[8] Men oavsett tänkbara tvister om kompetensgränserna stod det dock klart, att S. U. generellt sett hade en stark och självständig ställning. Hot om åtgärder med utgångspunkt från S. U:s granskningsarbete borde därför kunna förmå misshagliga senatorer att inse, vad den politiska situationen krävde. Vid Horns avgång hade sådana påtryckningar visat sig kunna vara effektiva. Det skulle bliva svårare att på ett smidigt sätt avlägsna regeringschefens närmaste medhjälpare i rådet. Prestigen och måhända även den personliga välfärden stodo på spel genom de skarpa offentliga anklagelser de blivit utsatta för. Och den politiska situationen, det parlamentariska läget, var oklart. Det kunde i början av år 1739 fortfarande utan större svårighet tydas till de anklagade riksrådens förmån. I de ofrälse stånden fanns med stor sannolikhet en regeringsvänlig majoritet inom räckhåll. Tanken på att kunna förmå en eller flera senatorer till frivillig reträtt uppgavs ej. Men i sista hand skulle nu det »renversement du ministère»[9], man åsyftade, genomdrivas av

[7] »Den liga, som funnits i Rådet», hade i inrikes ärenden uppfört sig så, »at utan afseende på deras förseelse uti utrikes saker, de hade kunnat och bordt ifrån deras Rådsembeten licentieras» yttrade Henrik Wrede som talesman för de radikala hattarna. R. A. P. 1738—39, III, 264 (2/4).

[8] Beträffande S. U:s instruktion se ovan 25.

[9] Lynar, Hinterlassene Staatsschriften, I. Relation de la diète de 1738 (cit. Lynar), 167.

S. U. som organ för anmärknings- och rannsakningsarbetet i utrikes mål.

S. U:s remarker och rådets voteringar. I början av febr. 1739 hade detta mödosamma verk hunnit fram till ett första avgörande. S. U. uttalade 8/2, att riksrådens förklaringar på utskottets anmärkningar rörande den förda utrikespolitiken ej voro tillräckliga.[1] I de muntliga förklaringar inför S. U., som rådsherrarna sedan ytterligare avgåvo, förklarade de endast, att de ej felat uppsåtligt. De hade trott sig handla i enlighet med S. U:s direktiv vid föregående riksdag.[2]

Huvudtemat i de anmärkningsmemorial, som framgingo ur S. U:s protokollsgranskande arbete, var, att rådspluraliteten åsidosatt de utrikespolitiska riktlinjer, som uppdragits av S. U. vid slutet av riksdagen 1734.[3] Med dessa remarker hade M. S. D. varit sysselsatt i månader. I S. U:s utrikesutskott, »the Cabinet of the Secret Committee»[4], hade hattarna satt in sina främsta krafter: Carl Sparre, Samuel Åkerhielm, Ehrenpreuss, Lewenhaupt, Boije, Stiernstedt, Rudenschöld, von Törne, Erik Benzelius och borgmästare Salin. Flera av rådets och Horns mest nitiska anhängare, såsom biskop Humble, prosten Trägårdh och handelsman Wechter, hörde dock också dit.[5]

Över hälften av detta tidvis regerande utrikesutskotts adliga ledamöter blevo riksråd under det följande långvariga hattväldet.[6] Till dem som redan 1739 erhöllo rådspurpurn hörde Åkerhielm och Ehrenpreuss, vilka med säkerhet kunna betecknas som författare eller åtminstone redaktörer av remarkerna angående underhandlingarna med Frankrike 1735.[7] Det ursprungliga an-

[1] S. U. P. 8/2 1739.
[2] S. U. P. 15/2 1739.
[3] Jfr ovan 71 f.
[4] Finch till Harrington 26/9 1738.
[5] S. U. P. 7/6 1738; Malmström, II, 295, n. 2.
[6] Carl Sparre, Åkerhielm och Ehrenpreuss (1739); Stiernstedt och A. J. von Höpken (1746); Stromberg (1751) och Rudenschöld (1761). Se tabell.
[7] Anmärkningar över vad som försiggått i rådet i frågan om förbundet med Frankrike, upplästa i S. U. 13/10, 17/10, 29/1, äro bevarade i ett med Åkerhielms handstil skrivet koncept. Jfr Malmström, II, 355. M. S. D:s betänkande över riksrådens förklaringar etc. i samma ämne finnes i koncept med Ehrenpreuss' stil.

märkningsmemorialet i detta ämne hade, som ovan nämnts, utarbetats av Åkerhielm. Åtskilliga av dess skarpaste anklagelsepunkter hade då riktats mot Horn.[8] Kärnpunkten var, att Horn liksom flertalet övriga riksråd ej följt ständernas plan. I den slutgiltiga anklagelseskriften, utarbetad av Ehrenpreuss och uppläst i S. U. 29/1, hade anmärkningarna mot Horn bortarbetats. Han nämndes ej i slutklämmen. Horn hade tydligen genom sitt avsked fått en slags tyst decharge. Förhållandet är detsamma i fråga om remarkerna angående förbundet med Ryssland. I M. S. D:s betänkande om förbundet med Frankrike sade sig deputationen av rådsprotokoll och andra akter ha funnit, att riksråden Meijerfelt, Banér, Lagerberg, Bonde, Bark, Hård, Bielke, Creutz och Taube »aldeles förwändt och ändrat R. St:s egna ord och expressioner samt de av dem föreslagne wilkor uti brefwen af d. 18 nov. och 4 decemb. 1734».

Anmärkningarna gällde främst sättet att sköta de diplomatiska underhandlingarna med Frankrike. Man hade därvid dragit ut på tiden på ett sätt, som måste anses som obstruktion mot ständernas beslut. Det främsta beviset på rådsmajoritetens bristande goda vilja var dock förnyandet 1735 av defensivalliansen med Ryssland av 1724. Härigenom hade förbundet med Frankrike gått om intet.[9] Att så skett hade varit »till Sveriges store och märckelige skada».

Dessa den »ryska prolongationens» verkningar angåvos av lantmarskalken i S. U. som själva huvudfrågan.[1] M. S. D:s slutbetänkande härom upplästes av Stiernstedt, som tydligen i denna sak fungerade som rapportör.[2] I dess kläm yrkades, »at denna

---

S. U:s handlingar. M. S. D:s betänkanden nr 2 och 4. Det sistnämnda dokumentet upplästes i S. U. av Ehrenpreuss. S. U. P. 29/1. Något protokoll från M. S. D:s förhandlingar finnes ej bevarat för denna riksdag.

[8] Se ovan 93 f.

[9] Så var även det faktiska sammanhanget. Danielson, Sverige och Frankrike 1727—1735, 353 ff.

[1] S. U. P. 29/1 1739.

[2] S. U. P. 6/2, 13/2 1739. Ett sammandrag av M. S. D:s betänkande ang. den ryska alliansen, sannolikt skrivet av Stiernstedt, finnes bevarat. S. U:s handlingar. Enligt en uppgift av Finch var det i första hand Åkerhielm och Stiernstedt som i M. S. D. skötte granskningen av rådets utrikespolitik. Finch till Harrington 4/8, Harrington till Finch 22/9 1738.

sak rörande H. R. Råd ... Meijerfeldt, Bonde, Barck, Hårdh, Bielke, Creutz, Taube, som warit deltagande uti den skadel:a ryska defensive alliancens förnyande, kommer efter Riksdagsordningens 13 § uti ... S. U. at lagligen afgöras». Här avsågs riksrådens votering 15/7 1735 om ryske ambassadörens förslag om traktatens förlängande.[3] Av de i rådkammaren närvarande senatorerna hade Taube, Creutz, Bielke, Bark, Hård, Törnflycht, Bonde, Meijerfelt och Horn röstat för bifall.[4] Konungen slöt sig till »pluraliteten». Strömfelt biföll, ehuru ej närvarande. De la Gardie hade insänt ett i sak avstyrkande votum. På samma sätt yttrade sig Gyllenborg och Cronhielm, som voro närvarande.

Av den Hornska politikens anhängare vid detta tillfälle hade Törnflycht och Strömfelt avlidit. Horn själv hade ej medtagits i M. S. D:s slutyrkande. Beträffande de övriga gällde det nu vid rådssakens avgörande att isolera de fem riksråd, man främst ville komma åt, Bonde, Bielke, Creutz, Bark och Hård, »des créatures du comte Horn», som denne satt in i rådet 1727.[5] Dessa hade ju också jämte Taube, vars särställning ovan framhållits, främst utpekats vid behandlingen av de inrikes anmärkningsmålen.

Ett av de första resultaten av de avgörande debatterna i S. U. 19 och 20 februari var, att Meijerfelt, Banér och Lagerberg enhälligt förklarades vara »mindre delachtiga». Motiveringen framfördes av Ehrenpreuss, som påstod, att nämnda riksråd ej varit närvarande vid den ryska alliansens förnyande. Detta var beträffande Meijerfelt uppenbarligen oriktigt. Men det var väl endast ett fåtal, som kände till det verkliga förloppet.[6] Det i hattarnas agitation typiska argumentet för nyssnämnda beslut

[3] RP Utr 15/7 1735.

[4] De tillstyrkte bifall till kanslikollegii betänkande i saken, som självfallet uttryckte Horns antifranska politik.

[5] LYNAR, 172.

[6] Enligt S. U:s mening var ju rådets votering 15/7 1735 avgörande för dessa förhandlingar. S. U. P. 19/2, 12/3. Vid det sista rådssammanträdet, innan alliansen undertecknades, 28/7, voro däremot Meijerfelt och Hård ej närvarande. RP Utr 28/7 1735. Meijerfelt hade vid riksrådens ovan nämnda muntliga förklaring inför S. U. hävdat, att han var i Pommern, då den ryska alliansen förnyades. Meijerfelt hade länge varit generalguvernör i Pommern och mestadels vistats där, i och för sig ett acceptabelt skäl för att anse honom »mindre delaktig» i Horns politik.

framfördes av Lewenhaupt: Det spelade en mindre roll, vad den ene mer eller mindre felat. Värst var den »sammangaddning», som funnits bland vissa av riksråden.[7] Meijerfelt, Lagerberg och Banér hade ej varit med där. Detta skulle kunna kallas ett politiskt bedömande, såtillvida som det höll sig till realiteter och ej till formella hänsyn. Men å andra sidan angreps därvid just det inslag av ministeriell kollektivitet, som ur modern synpunkt gör rådet under Horns ledning till något liknande en parlamentarisk ministär. Beskyllningen återspeglar den gängse uppfattningen om en rådsherre, som var, att han i varje fråga fritt lämnade sina rådslag, för vilka han enligt RF var ansvarig.

En politisk motivering, betydligt klarare än den nyss nämnda, skulle i de stora debatterna i S. U. lämnas för det avsättningsbeslut, som därur framgick.

Debatter och beslut i Sekreta utskottet. Hattledarna gåvo tydligt uttryck åt den parlamentariska tankegång, som låg bakom aktionen mot rådet: överensstämmelse måste skapas mellan regering och riksdag. Detta får dock ej undanskymma, att förfarandet vid denna aktion mot riksråden utgick från en för frihetstidens författning typisk rättslig konstruktion. R. St., »som allena äga makt at giöra sådane beslut, stadgar och förordningar om sig och Riket, som de pröfwa tienlige till deras almänna wältrefnad och bästa», hade fastställt en viss plan, som hade bort obrottsligt efterlevas. Den som motarbetade denna måste anse, att ständerna ej förstått »Rikets sanskyldige bästa och interesse», eller också uppsåtligt vilja äventyra hela planen.[8] R. St:s vilja var m. a. o. lag, och en lag, som tycktes kunna ange rikets sannskyldiga bästa. Någon klart utformad doktrin var det visserligen ej fråga om. Men denna tankegång ligger i stor utsträckning bakom S. U:s debatter och beslut. S. U. borde, som lantmarskalken uttryckte det, först tillse »om lagen och regeringz-

[7] Om den mot rådet riktade propagandan av denna art se t. ex. Bonde, Partistriden 1738—39, 66 f.

[8] Ur M. S. D:s slutbetänkande i frågan om förbundet med Frankrike. Jfr KF 1719 § 5, 1720 § 6.

formen skedt et nöje», d. v. s. om riksråden följt ständernas plan. Ständerna äro »machtägande», framhöll Tessin vid ett senare tillfälle, »och dem bör och kan ingen undersåte balancera».

De angripna riksråden hade till slut, som ovan nämnts, deklarerat sitt goda uppsåt. Ehrenpreuss' slutomdöme vid detta tillfälle blev, att riksråden nu förklarat sig ej ha förstått S. U:s mening. De hade således felat »men av svaghet».[9] Härmed hade angivits, att man under vissa omständigheter ej behövde avkunna en alltför sträng dom.

Den 19 februari upptogs rådssaken till avgörande i S. U.[1] Debatterna varade från morgon till kväll i två dagar. Endast den långvariga uppgörelsen om riksrådens licentierande på riddarhuset den 17 och 19 aug. 1765 kan i intensitet och betydelse mäta sig med striden om riksråden i S. U. 1739. Lantmarskalken, Carl Gustaf Tessin, hade en svår uppgift, när det nu gällde att sammanjämka de stridiga viljorna. Han löste den med en beundransvärd smidighet och en aldrig svikande vältalighet.

Först skulle slutgiltigt fastställas, att rådet frångått ständernas plan vid föregående riksdag. Sedan prästeståndet hållit enskild överläggning, företogs omröstning ståndsvis. R. o. A. svarade enhälligt ja. Borgarståndet förenade sig genom sin talman med adeln. Prästeståndet svarade skriftligen, att S. U:s plan av 1734 »af wederbörande H. Riksens Råd intet uti alt efter orden blifwit efterfölgd». Därmed hade hattarna nått ett första betydelsefullt avgörande. Konstellationen adel—borgare mot det tveksamt motspänstiga prästerskapet blev i det följande bestående. Fullt klar blev dock aldrig partiställningen i de ofrälse stånden vare sig i S. U. eller plena. Även bland de adliga hattarna voro meningarna delade om rätta förfaringssättet och om hur hårt man skulle gå fram mot de anklagade riksråden. Dessutom kunde hela den politiska situationen ändras, om riksråden skulle giva vika för stormen.

Sedan några riksråd, som ovan nämnts, förklarats mindre delaktiga, övergick man till frågan, hur »de mäst skyldige» skulle

[9] S. U. P. 15/2 1739.
[1] S. U. P. 19/2 1739.

dömas. De ledande hattarnas taktiska linje var säkerligen från början klar. Ett avsättningsbeslut av ett eller annat slag skulle genomdrivas. Då det åtminstone formellt skedde under sekretessens skydd, kunde vederbörande riksråd sedan anmodas att själva begära avsked under hot om att saken annars skulle drivas till sin spets genom ett hårt domslut.

Diskussionen i S. U. uppvisar den för tiden typiska, tämligen oförmedlade blandningen av straffrättsliga och politiska synpunkter. Tonen angavs till en början av Lewenhaupt, som föreslog avsättning som straff för de sex riksråden, vilket han närmast ansåg vara en nåd.[2] Vissa uttalanden av domarna, S. U., och de anklagade, riksråden, ge den uppfattningen, att man ej drog sig för att hota med lagens strängaste straff, som enligt »jus strictum» här kunde vara tillämpligt. När det i debatten 20/2 talades om hårdare och lindrigare straff, ville von Drake klarlägga målets karaktär: Om det gällde »brått och uppsåtelig felachtighet», vore avsättning ett lindrigt straff, för förseelse utan uppsåt däremot för hårt. Lagercrantz tog genast ståndpunkt till frågan om de anklagade riksråden handlat uppsåtligt eller ej: De hade från början (d. v. s. från hösten 1734) metodiskt motarbetat ständernas plan och i denna strävan inte skytt intriger och påtryckningar av det mest kompromitterande slag. De hade brutit sin ed och borde »efter lagen» straffas till liv, ära och gods.[3]

I riksrådet Gustaf Bondes berättelse om partistriden vid denna riksdag ges en klar gradering av den möjliga straffskalan. I sin framställning av de avgörande förhandlingarna i S. U. hävdar Bonde, att man i förslagen till beslut om riksrådens »afstraffande» med flit föreslog tre alternativ, »hwaraf den första skulle synas för swår och den sista för lindrig, men den medlersta, dijt man syftade, utwäljas». De tre föreslagna utvägarna voro: om

[2] S. U. P. 19/2.

[3] S. U. P. 20/2. Det var i anslutning till denna Lagercrantz' utläggning som Benzelius gav ovan anförda historiska exposé, som troligen bland annat ville visa, att R. St. på 1730-talet ej borde och kunde gå hårdare fram än den enväldige Karl XI. Se ovan 11 f.

senatorerna skulle straffas till liv, ära och gods eller med tjänstens förlust »ell. ock få tack och beröm».[4]

Det stora flertalet muntliga och skriftliga utlåtanden i S. U. under förhandlingarna den 19 och 20 febr. samt lantmarskalkens då och då återkommande sammanfattningar av diskussionen, vilka så småningom utmynna i propositioner, ge dock inte stöd åt denna Bondes framställning. Det är ju också klart, att han inte kunde vara någon opartisk iakttagare av händelseförloppet. Ur nyssnämnda material kan man visserligen utläsa tre straff-alternativ. Men det hårdaste straffet synes här vara avsättning utan vidare modifikation, det mildaste något slag av varning. Medelvägen var, att de riksråd, som mest felat, skulle förlora sina ämbeten men på ett skonsamt sätt.

Tessin antydde upprepade gånger, att denna utväg vore den lämpligaste. Och redan vid förhandlingarnas början hade i ett memorial av greve Spens en lösning av frågan i denna riktning skisserats. Han framställde där först sitt bekanta förslag till rådsansvarets reformering. Hälften av senatorerna borde vid varje riksdag avgå (»releveras»). Som den i det aktuella fallet lämpligaste utvägen föreslog han, att de rådsherrar, som fått mest anmärkningar, »kunde lemnas frihet at privatera hemma på deras ... landgods».[5] Om detta närmast förefaller som en översättning av det sedan gängse uttrycket licentiera[6], så framlades av Stiernstedt mera klart det förfarande, som skulle bli slutresultatet: S. U. borde »uti generele termer» avlägga berättelse till plena, att de anklagade riksråden ej voro värda stän-

[4] Bonde, Partistriden 1738—39, 103 f. »Archontes» är i överensstämmelse med den terminologi Bonde använder beteckningen på riksråden. Av visst intresse är, att Finch, som ju stod regeringen mycket nära, meddelade en liknande katalog över i S. U. föreslagna straffyrkanden: »the First, Life, Honour and Estate; the Second, Prison for Life; the Third cashiering Them; the Fourth Admonition or reprimanding; the Fifth to return them Thanks». Finch erkänner själv, att han ej var säkert underrättad om förhandlingarna i utskottet, då protokollet ännu ej justerats! Finch till Harrington 23/2 1739.

[5] S. U. P. 19/2. Lagerroth, Sveriges riksdag, VI, 218. Spens' uttryck påminner i hög grad om riksrådens avskedsansökan 1682. Jfr ovan 9.

[6] Ordet licentiera nämndes några gånger under debatterna, dock ej i några betydelsefulla sammanhang. Fuchs ansåg t. ex., att om de brottsliga riksråden skulle »ifrån sine rådsembeten ... licentieras utan löhnens bibehållande», borde även Horn mista sina förmåner.

dernas förtroende. Men för att visa, att man ej behärskades av någon förföljelselusta, borde man samtidigt föreslå plena att lämna dem en viss årlig pension.[7]

Om detta lindrigare förfaringssätt vann man dock ingen enighet under de avgörande förhandlingarna i S. U. 20/2. S. U:s beslut då blev en ren avsättningsdom i enlighet med flertalet avgivna yttranden och efter omröstning ståndsvis. Ur de under debatterna i S. U. 19 och 20 febr. avgivna vota kan en ganska enhetlig tendens avläsas, när det gäller brottets och straffets fixerande. Huvudförseelsen är självfallet, att vederbörande riksråd avvikit från, försummat eller vantolkat ständernas föreskrifter från föregående riksdag. Ibland konstateras detta utan att vidare utföras. Vanligare är dock att förseelsen får en närmare juridisk bestämning: att riksråden brutit mot den ed de svurit att gå efter ständernas vilja (Lewenhaupt m. fl.), att de överträtt lagen, regeringsformen och ständernas beslut (Ehrenpreuss), att de i strid mot RF § 14 ej iakttagit ständernas konstitutioner och reglementen (Åkerhielm), att deras handlingssätt i detta fall varit stridande mot »Rikets sannskyldiga gagn och bästa» (E. G. Cederhielm), att de genom sina rådslag skadat riket (Carl Sparre). Även förseelserna i inrikes mål upptagas av många för att ge mera eftertryck åt deras straffyrkanden mot samtliga eller vissa av de anklagade riksråden.

Det i allmänhet föreslagna straffet är avsättning. Men sättet att uttrycka detta företer en mängd variationer, från kategoriskt yrkande på att sex senatorer borde avsättas till förslag att riksråden skulle lämnas tillfälle att anhålla om nådigt avsked, varvid de borde få halv lön (Cederhielm). I fråga om det åsyftade ministerskiftets omfattning framfördes 20/2 fyra olika yrkanden av ledande hattar. Stiernstedt ville, att S. U. skulle uttala, att sex riksråd gjort sig förlustiga av R. St:s förtroende. Ehrenpreuss ansåg, att man skulle föreslå plena, att fem riksråd, Bonde, Bielke, Bark, Hård och Creutz »ifrån deras rådsembeten dimitteras kunde». Beträffande Taube förelåg förmildrande om-

[7] S. U. P. 20/2, p. 2899. Stiernstedts votum bilagt protokollet.

ständigheter. Carl Sparre ansåg, att Hård och Taube kunde bedömas mildare. Åkerhielm föreslog slutligen, att Bonde borde lämna kansliet men bibehållas i rådet. Creutz kunde »ifrån rådsembetet removeras». Han var ju särskilt skuldbelastad i de inrikes målen.

Att aktionen mot riksråden vid riksdagen 1738—39 trots de juridiska formerna och talesätten skulle utmynna i en politisk dom, stod från början klart. Ett i tid verkställt frivilligt avskedstagande skulle uppenbarligen — liksom beträffande Horn — medföra, att anklagelserna fingo förfalla. I S. U:s debatter utsades mycket tydligt, att det hela var en politisk lämplighetsfråga och en strid om makten. Brytandet av den majoritet i rådet, som motarbetat hattarnas politik, angavs ofta som målet för S. U:s arbete. Huvudsaken var, att detta resultat uppnåddes, vare sig det skedde på ett hårdare eller mildare sätt, vare sig ett större eller mindre antal riksråd fick lämna rådkammaren. När det gällde att klarlägga, om man i de utrikes målen kunde skilja på de anklagade riksråden, uttalade Ehrenpreuss, att »säkerheten» var huvudsaken, vare sig alla eller några få avsattes.

Den som klarast utformade denna politiska lämplighetssynpunkt var Samuel Åkerhielm. Då han samtidigt i en exakt formulering framlade de andra huvudsynpunkterna på ansvarsutkrävandet, riksrådens brott mot lag och mot salus publica, är hans anförande värt att refereras i sin helhet. Klart är att hans votum vägde tungt i debatten, ehuru det ej dikterade S. U:s beslut. Åkerhielm började med att betrakta det föreliggande fallet ur synpunkten av rikets sannskyldiga nytta. Han frågade, hur mycken skada riket lidit genom rådets politik. Franska alliansens avbrytande m. m. hade, ansåg han, varit till verklig skada. Hade nu riksråden här felat uppsåtligen? Svaret blev, att det här inte kunde vara frågan om någon enstaka mindre välbetänkt handling utan om en målmedvetet förd politik. Men då rådsherrarna på sitt samvete bedyrat, att de ej haft något »argt upsåth», borde man tro dem och frikänna dem från vilja att skada riket. »I anseende till alt detta», fortsatte Åkerhielm, »och som jag eij annars kan anse H. Riks:Råd än som R. St:s

fullmächtige, hwilka till föllie af reg:zformens 14 § åligger at tilse, det Ständernes constitutioner och reglementer blifwa handhafde och iachttagne, men de som uti oftaomtalte alliancewärck concurrerat, sådant på förenämda sätt eftersatt; ty finner jag intet annat än at de giordt sig förlustige af det förtroende som R. St. till dem såsom till sina fullmächtige hafwa borde, och at de således efter rigeuren borde blifwa deras rådzembeten förlustige.» Att riksråden gjort sig förlustiga av R. St:s förtroende och därför voro »otjänliga» att bekläda sina ämbeten, var slutklämmen i åtskilliga vota. Denna terminologi hade dock ej ännu helt slagit igenom.

Sedan på detta sätt frihetstidens speciella juridiskt-politiska förtroendesynpunkt utvecklats, slutade Åkerhielm med att understryka den politiska nödvändighet, som låg bakom i det aktuella fallet: man måste omöjliggöra »wisse rådspersoners sammansättning». För att så smidigt och försiktigt som möjligt nå detta mål, vore det tillräckligt att en eller två av de mest skyldiga riksråden »med remotion straffades» och de övriga erhöllo en »tienlig föreställning». Den politiska syftningen i Åkerhielms anförande utfördes vidare av lantmarskalken i ett av de yttranden han då och då gjorde för att sammanfatta diskussionens resultat: S. U:s mål vore att »erhålla säkerhet hos Ministèren». Utskottets plan måste lämnas i händerna på personer, som hade dess förtroende.[8]

Åtskilliga förslag hade, som förut påpekats, framkommit om ett lindrigare förfaringssätt än blott och bar avsättning och om en ytterligare begränsning av de »mest skyldiga» rådsherrarnas antal. Tessin hade tydligt understrukit sin önskan om ett avgörande i denna riktning. Men då ingen enighet vanns på dessa

---

[8] S. U. P. 20/2, p. 2891 ff., 2925. Troligen avsåg Tessin härvid främst utrikesledningen. Sedan han sammanfattat olika i debatten framförda yrkanden, tillades det ovan citerade, som i sin helhet lyder: »Derjemte lärer ock S. U. hafwa den afsicht att erhålla säkerhet hos Ministèren, så at deras plan må kunna förtros dem i händer, om hwilka de äro förwissade, at de den med lydno och warsamhet föllia, samt at Canzlicollegium på et eller annat sätt warder ändrat.» I det aktuella fallet skulle, om ovan nämnda tolkning är riktig, närmast avses, att Bonde lämnade kansliet, en synpunkt som också ansågs särskilt viktig.

punkter, blev lantmarskalkens första proposition, om samtliga sex anklagade riksråd gjort sig sina ämbeten förlustiga. Propositionen lydde: »Den som finner att H. Ricksens Råds upförande och Rikets säkerhet i framtiden eij kan lindrigare beifras, och med mindre förskaffas än medelst samtel. 6 herrar Riksens Råds remotion från embetet, skrifwer ja. . . .» Lantmarskalken gjorde samtidigt det förbehållet, att om frågan skulle besvaras nekande, stod det öppet att votera över avsättning av ett mera begränsat antal. Propositionen besvarades av alla tre stånden med nej, adeln och borgarna med en rösts övervikt, prästeståndet enhälligt. Åtskilliga förklarade genast efteråt, att de röstat nej men ej därmed avsett straffrihet för alla.

Därefter diskuterades, om Taube skulle anses lika delaktig som de andra. Att Taube skulle undantagas, hade ju redan föreslagits av ledande hattar som Ehrenpreuss och Sparre. Han skulle ej ha varit tillräckligt insatt i utrikes ärenden. De politiska motiv, som här spelade in, ha i samband med St. S. D:s anmärkningsarbete omtalats.[9] Carl Sparre föreslog, att Taubes sak skulle vila, till dess man fick se, hur St. S. D. bedömde hans fel. Buddenbrock angav därpå, hur propositionen nu kunde inrättas och — i anslutning till vad lantmarskalken förut uttalat — hur i det följande skulle förfaras. Förslaget till beslut borde gälla, om de andra fem riksråden skulle removeras. De skulle dock sedan få tillfälle att själva begära avsked. Men om de inte voro villiga till detta, skulle de »likafullt removeras i fall pluraliteten så utfaller».

Till slut beslöts följande proposition: Ja innebar, att fem av riksråden skulle »removeras från deras embeten» men Taubes sak uppskjutas, till dess klarhet vunnits om anmärkningarna mot honom i St. S. D. Nej betydde avslag. Frågan besvarades jakande av adeln med 28 röster mot 10, av borgarna med 14 röster mot 10.[1] S. U. hade därmed träffat sitt avgörande. Prästerna framförde genom ärkebiskopen, att flertalet av dem ansåg saken böra »lindrigare anses». Den majoritet hattarna lyckats

[9] Se ovan 106 f.

[1] Endast beträffande adeln omtalar protokollet, att voteringen skedde med sedlar.

pressa fram var mycket knapp. Bland borgarna i S. U. vägde det tämligen jämnt mellan dem, som voro »för rigeuren», och dem, som påyrkade ett lindrigare förfaringssätt.[2] Prästeståndet lär ha haft en enskild överläggning i två timmar med heta debatter.[3] Utåt märktes dock ej några mer svårartade meningsbrytningar bland prästerna. Det framgår av protokollet, att en viss irritation även fanns mellan de hattar, som röstat för sex riksråds entledigande och dem som ville undandraga en eller flera senatorer från S. U:s avsättningsdom.[4]

Underhandlingar om frivillig avgång. Lantmarskalken hade understött de moderata kompromissförslagen. Helst önskade han, att vederbörande riksråd frivilligt skulle begära avsked. Han understryker denna ståndpunkt i de reflexioner han nedskrivit efter riksdagens slut: »De Herrar, hvilka under det stafven varit i mina händer, tro sig hafva lidit, äro visserligen aldrig af mig förföljde, hvilket jag inför Gud bedyrar. Men skylle de sig sjelfve, om de ej böjt hufvudet för stormen, hvilket råd den högste, såsom Domare emellan dem och mig, vet mig välment hafva gifvit, och att mitt uppsåt varit att såmedelst stilla en skadlig tvedrägt.»[5] Avsättningsbeslutet 20/2 hade tillkommit med den tydligt uttalade reservationen, att de därav berörda senatorerna skulle få tillfälle att frivilligt begära avsked. Av hänsyn till riksrådens personer och till det uppseende saken kunde väcka hade lantmarskalken föreslagit ett sådant förfaringssätt, vilket allmänt gillades. Några av S. U:s medlemmar borde under hand fråga de fem riksråden, om de av sig själva ville avsäga sig sina ämbeten. General Buddenbrock, en av den inflytelserika

[2] Borgarståndets talman hade föreslagit votering mellan dessa båda ståndpunkter. Hans uttalande om att det senare yrkades av många avsåg dock ej uttryckligen borgarståndet.

[3] Finch till Harrington 23/2 1739. Därom har protokollet intet att förmäla. Att de tre ståndsgrupperna — som Finch framställer det — överlagt var för sig, innan de avgivit sina vota, är mycket sannolikt. Jfr LAGERROTH, Sveriges riksdag, VI, 90. Se ovan 121.

[4] S. U. P. 20/2 1739.

[5] Tessin och Tessiniana, 68. Denna passus i Tessins minnesanteckningar återfinnes i hans samling av utkast och avskrifter rörande riksdagen 1738—39. Tessinska saml., vol. 25.

generalsjuntans män, åtog sig på anmodan att verkställa en sådan sondering.[6]

Genom direkt initiativ från S. U. fullföljdes härmed de framstötar mot en uppgörelse i godo med en eller flera senatorer, som redan långt tidigare påbörjats. I redogörelsen ovan för Horns avgång har framhållits, att samtidigt som S. U. framförde allvarliga remarker mot Horn hade intensiva underhandlingar förts om en hedersam reträtt för kanslipresidenten. I stort sett torde kunna sägas, att huvudvikten lades vid det senare momentet med åsyftat positivt resultat. I fråga om de fem riksråd, som nu genom S. U:s beslut blivit »removerade», var förhållandet mellan de båda angreppsmetoderna omvänt. Aktionerna i utskott och stånd med utgångspunkt från anmärkningsmemorial av olika slag voro, främst på grund av tidsomständigheterna, miljön och tänkesättet, de enda framkomliga vägarna till det önskade målet: en genomgripande förändring i regeringens sammansättning. Underhandlingarna med vissa av de sex inför plena anklagade riksråden om demission hade länge ej framgång. Men de äro dock av stort intresse. Under den långvariga regeringskrisens slutskede voro de för hattpartiet av största betydelse.

En lämplig utgångspunkt för en kort och ingalunda uttömmande redogörelse för dessa sonderingar är den karakteristik av ifrågavarande riksråds politiska och sociala relationer, som Malmström anfört ur en av St Sévérins depescher från febr. 1739: »Bielke hade många vänner och släktingar, drottningen ville skydda Bark, konungen Taube, 'la nation en général s'interesse pour le comte Bonde', Hård är den minst felaktige: alltså återstår endast Creutz, som alla gärna uppoffra.»[7] Dessa uppgifter stämma ju väl med kända data om nämnda senatorer[8], liksom med andra notiser av liknande karaktär om hur deras ställning uppfattades i det aktuella läget.

Främst synes hattledarna ha inriktat sig på att få till stånd

[6] S. U. P. 20/2.

[7] Malmström, II, 298, n. 1. Malmströms avskr., vol. 1. Finch uttalar sig vid samma tidpunkt på liknande sätt om Taube, Bark och Hård. Finch till Harrington 20/2 1739.

[8] Jfr ovan 69 f.

en överenskommelse med Bonde. Under hösten 1738 hoppades man sannolikt att få honom att intaga en politiskt neutral hållning. Lyckades detta skulle han givetvis stanna kvar i rådet. På grund av hans börd och anseende ville man gärna »rädda» honom. Hans svaghet och vankelmod gjorde honom ofarlig, när råd och kansli väl blivit »rensade».[9] Även med den självständige och inflytelserike Bielke fördes sannolikt underhandlingar, som åsyftade att få honom i samförstånd med hattarna.[1] När dessa försök misslyckades, hotades riksråden med S. U.[2]

Efter Horns avgång var tydligen det i första hand aktuella problemet, hur Bonde skulle kunna förmås att avgå från sin post som rikskansliråd. I början av jan. skall Bonde ha sagt, att han ämnade lämna både råd och kansli. Men »vännerna» avrådde honom bestämt.[3] Hattpartiets underhandlingar med riksråden fördes liksom i fallet Horn av Tessin och Carl Sparre. Bonde omtalar i sin berättelse, hur de båda hattledarna föreslogo honom »at ifall han, såsom af sig sjelf, wille afsäija sig sin beställning in curia Romana (kanslikollegium), kunde han med samma heder och lön blifwa bland Archontes (riksråden) bijbehållen». Troligen gjordes flera sådana förslag till Bonde. Tidssammanhanget är ej klart i riksrådets relation. Ett svar till lantmarskalken på en dylik framställning, som refereras av Bonde, motsvaras rätt väl av ett brev till Tessin från febr. 1739. Bonde förklarade där, att han ej kunde tänka på att avgå från sin post i kansliet, innan anmärkningarna mot honom voro avgjorda. Ett sådant steg skulle nämligen enligt hans uppfattning innebära, att han inför hela världen erkände sig skyldig till det, som »honom så hembl. som uppenbarl. tillagt war . . .».[4]

[9] St Sévérins dep. 31/10 1738. Malmströms avskr., vol. 1. Bonde, Partistriden 1738—39, 89 ff., 117. Finch till Harrington 27/10 1738.

[1] Finch till Harrington 14/11 1738.

[2] Sparre skall ha besökt Bonde för att genom hotelser göra honom mjuk och därigenom utöva tryck på de övriga. Riksråden skulle ej tro, att »the Secret Committee had yet done with them . . .». Finch till Harrington 24/11 1738.

[3] Finch till Harrington 12/1 1739. Säkerligen betydde Englands sändebud mycket som stöd för de av hattarna hårt pressade riksråden. Hans depescher vittna om ett mycket intimt och personligt deltagande i kampen. I kritiska ögonblick höllos konferenser mellan Finch och en eller flera av senatorerna. Finch till Harrington 30/1, 23/2 1739.

[4] Bonde, Partistriden 1738—39, 97. Trolle-Bonde, Anteckningar om Bondesläkten. Riksrådet Gustaf Bonde, I, 199.

Samma tankegång utvecklades av hovkanslern von Kochen, som av lantmarskalken blivit tillrådd att begära avsked. Han beslöt sig för att ej följa Tessins råd. En sådan reträtt skulle anses som bevis på skuld och för all framtid skada hans anseende.[5] Ett sådant tänkesätt var tydligen ett svårt hinder för hattarnas planer att med hot och övertalning få de motspänstiga i råd och kansli att frivilligt avgå. I utskott och deputationer fanns, som i det föregående ofta påvisats, en motsvarande mentalitet, enligt vilken riksråden voro brottslingar som skulle straffas. Även denna inställning var i vissa situationer besvärlig för hattpartiets ledning.

De angripna riksråden hade dock en ej oväsentlig realpolitisk grund för sitt beslutsamma motstånd mot det »vidriga» partiets påtryckningar. Hattarnas ställning i plena var alltjämt svag och osäker. I de ofrälse ståndens fanns, som ovan framhållits, en regeringsvänlig majoritet inom räckhåll. I en av de mest kända samtida riksdagsberättelserna framhålles också, att de anklagade senatorernas vägran att följa Horns exempel berodde på att de trodde sig ha stöd i ståndens plena.[6] Hattarnas program måste gå ut på att antingen övervinna motståndet i de ofrälse stånden eller förmå riksråden att frivilligt ta avsked. Efter den mycket knappa segern 20/2 i S. U. voro därför underhandlingarna i detta syfte särskilt intensiva.

Då hattarna den 19 febr. segrat i den första voteringen och adel och borgare fastställt, att riksråden frångått ständernas plan, sände lantmarskalken enligt Finchs berättelse upprepade budskap till Bonde med uppmaning att ta avsked från kansliet. Han skulle på detta sätt kunna rädda sin ställning i rådet. Bonde svarade, att han väl tänkte avgå, men först då remarkerna slutbehandlats.[7] Åtskilliga yttranden i debatten visa, att man över-

[5] Finch till Harrington 9/1, 26/1 1739.

[6] Lynar, 181.

[7] »As soon as the Cabal found themselves sure of a Majority, the Marshal of the Diet sent an underhand, and as he calls it, friendly Message, Yesterday, at eleven a Clock and a Second at one; to acquaint Ct Bonde, that if he had a mind to save his post in the Senate, it was time for him to quit That in the Chancery . . .» Finch till Harrington 20/2 1739. Mähända är det denna episod Bonde avser i ovan anförda passus i sin berättelse och i ovan anförda brev till Tessin.

vägde en överenskommelse i godo med en eller flera av senatorerna. Kanske fanns det — framhöll lantmarskalken — en och annan, »som behöfde ro och wore nöjd at af R. St. få sig en pension tillagd samt blifwa befriad för widare answar under riksdagarna». Rudenschöld, som stod Tessin nära[8], upprepade senare detta förslag. Både Rudenschöld och Åkerhielm underströko, att man borde söka förmå Bonde att lämna kansliet.[9]

S. U:s avsättningsbeslut 20/2 hade som nämnt uttryckligen kompletterats med en överenskommelse att sondera riksrådens villighet att inlämna sina avskedsansökningar. 22/2 meddelade Buddenbrock i S. U., att han i denna avsikt besökt Bonde. »Då discursen omsider fallit på anmärckningarne öfwer Rådet», hade generalen sagt, »at den saken såge illa ut». Då Bonde frågat, vad som var att göra, hade Buddenbrock tillrått, »at de skulle förekomma all hazard och begära deras dimission». Bonde gjorde därvid »någon difficultet» men åtog sig dock framföra saken till de andra riksråden. Svar skulle lämnas följande dag, d. v. s. samma dag Buddenbrock avlämnade sin rapport i S. U., och det blev avböjande, främst med hänvisning till att plena med säkerhet skulle vilja veta orsakerna »till et så eclatant steg», vilket då illa kunde uttydas. Bonde hade slutligen frågat, om Buddenbrocks framställning skulle betraktas som avgiven i S. U:s namn. Varje råd från detta håll skulle han uppta som en befallning. Generalen hade ej ansett sig kunna tolka sitt uppdrag på detta sätt.

Varken hot eller övertalning kunde sålunda få de fem senatorerna att avgå, vare sig »in a body» eller en eller annan för sig.[1] Först när det efter de upprörda ståndsdebatterna i början av mars började bliva klart, att trycket från hattpartiet fått de ofrälse ståndens att ge vika, begärde fyra riksråd demission. En viss osäkerhet om hur aktionen mot riksråden skulle slutföras fanns dock ända till dess en R. St:s skrivelse i ämnet expedierats.

[8] Holst, a. a., 200.

[9] S. U. P. 20/2 1739, p. 2926, 2939 f. Både Tessin och Rudenschöld hade anspelat på att några av ifrågavarande riksråd voro tämligen ålderstigna. Bark var 76 år, Hård 64 och Creutz 63. Se ovan 68.

[1] Finch till Harrington 23/2, 6/3 1739.

S. U. hade givit riksrådet Taube en undantagsställning och därvid hänvisat till anmärkningarna mot honom i St. S. D. Dessa remarker fingo *27/2* motivera ett beslut i St. S. D., att Taube borde removeras från sitt ämbete. Hattarna lyckades hindra, att detta beslut meddelades plena. Då Taube slutligen 19/3 begärde avsked, kunde han räkna sig till förtjänst, att han undvikit strid. Hans avskedsansökan synes först ha meddelats konungen och lantmarskalken, innan den officiellt inlämnades till Kungl. Maj:t och sedan till St. S. D.[2]

Licentieringsfrågan i plena. Sedan det i S. U. *22/2* blivit klart, att riksråden ej kunde förmås att själva begära avsked, framfördes av Rudenschöld och Ehrenpreuss den formulering »i de lindrigaste termer» av S. U:s avsättningsbeslut, som redan tidigare framkastats. Det gällde nu att ställa plena inför fullbordat faktum, samtidigt som tillbörlig skonsamhet visades mot riksråden i denna ömtåliga och uppseendeväckande sak.

Då S. U. nu beslutat »styrka plena till dessa H. H. Riksens Råds dimitterande», kunde det ske med det tillägget, att de skulle få behålla sin rådsvärdighet och hela lönen eller en del. Under framhållande av att S. U:s förut fattade beslut under alla omständigheter stod fast, tillstyrktes modifikationer i denna riktning från flera håll. Lantmarskalken ställde proposition, om S. U. ville låta en föreställning gå till plena »at S. U. funnit af omständigheterne i de utrikes ärenderna, at desse fem H. Riksens Råd Bondes, Barcks, Hårdhs, Bielkes och Creutz upförande eij warit sådant at R. St. kunna till dem hafwa förtroende, utan at de böra nedlägga deras embeten; dock at de måge behålla deras rådsvärdighet och praerogativer samt till understöd . . . åtniuta . . .». Adeln och borgarna svarade härtill ja. Prästeståndet avgav efter separat överläggning ett skriftligt votum, i vilket fortfarande hävdades, att man borde gå »en lindrigare väg än genom removerande från embetet». Men skulle riksråden »dimitteras», hade man ingenting emot de föreslagna

[2] Finch till Harrington *20/3* 1739. RP Civ 19/3. S. U. P. (St. S. D.) 19/3 1739.

modifikationerna. Här framgår alltså klart, att det fortfarande var fråga om en avsättningsdom. S. U. hade blott i det nu antagna tillägget till det förut fattade beslutet använt sig av ständernas rätt att mildra straffet. Denna tanke utvecklades i debatten av von Drake på följande sätt: Sedan S. U. förklarat att vissa riksråd borde avsättas, stod det utskottet fritt att »göra nåd». Ty ständernas rätt tillhörde i dessa mål S. U., »som dem repräsenterar».[3] Avsikten med det av S. U. föreslagna lindrigare förfaringssättet var tydligen ej minst att förhindra plena att med anlitande av »jus leuterandi et aggratiandi» uppriva S. U:s beslut.

Ståndsdebatterna kommo så gott som uteslutande att röra sig om ständernas rätt att ändra eller fastställa domen. Regeringens anhängare hävdade, att ständerna, d. v. s. ståndens plena, såsom »legislatores» alltid kunde utöva »jus aggratiandi». De kunde i detta fall »pardonera» riksråden. De »mitigantzer» S. U. föreslagit ansåg man bevisa, att vederbörande riksråd ej gjort sig skyldiga till några allvarligare förseelser. Hattarna svarade, att plena självfallet i princip hade befogenhet att leuterera. Men då de ej kunde få kännedom om fakta i målet, kunde de ej mildra domen i detta fall.[4] S. U:s kompetens grundade sig ju på RO:s bestämmelser om sekretessen. S. U. hade enligt fundamentallagen »sententierat öfwer Herrar Riksrådens felsteg uti utrikes mål».[5]

Den 26 febr. diskuterades i S. U. den expedition, som i rådssaken skulle avgå till plena.

Lagercrantz föreslog, att den borde delas i två delar: i den ena skulle endast talas om »remotion», i den andra om modifikationerna. Efter en diskussion om ständerna i detta fall kunde utöva sin rätt att mildra eller efterskänka straffet instämde man i ett uttalande av Lewenhaupt. Här förklarades, att beträffande huvudbeslutet måste plena utan vidare tro S. U. Men frågan

---

[3] S. U. P. *22/2* 1739.

[4] R. A. P. 1738—39, III, 90 ff. (Bielke, Didron, Ridderschantz, lantmarskalken 3/3 1739). Jfr Bonde, Partistriden 1738—39, 105 f.

[5] Pr 7/3 1739.

om utbetalande av penningar måste avgöras i plena. På lantmarskalkens proposition beslöts sedan, att S. U:s beslut i rådssaken skulle sammanföras i ett dokument. För övrigt upptogs diskussionen denna dag av en långvarig tvist med utskottets prästerliga medlemmar, som för plena ville tillkännagiva sin avvikande mening. Först vid nästa sammankomst gav man vika och nöjde sig med reservation till protokollet. Sedan kunde det nu utarbetade förslaget till föreställning till ständerna angående de fem rådsherrarnas »entledigande ifrån deras rådzembeten» gillas och fastställas.[6]

S. U:s protokollsutdrag till plena av 26/2 konstaterar först, att S. U. sorgfälligt granskat rådsprotokollen i utrikes ärenden m. m. Det framhålles sedan, att S. U. därvid övervägt, »huru högst nödwändigt det är för rikets fri- och säkerhet, at Herrar Riksens Råd, hwilka Ständerne lämna efter sig såsom deras fullmächtige emellan rikzdagarne, måste för allting äga R. St:s fullkomliga förtroende». Härav hade framgått, att S. U. »wid femb af Herrar Riksens Råds, ... Bondes, Barcks, Hårdhs, Bielkes och Creutzes upförande och rådslag i utrikes ärender funnit sådane fehlsteg, som icke annat kunnat än hos S. U. förminska och förtaga et sådant förtroende til desse Herrar Riksens Råd». S. U. hade enligt RO §13 företagit detta ärende till avgörande och stannat i det beslutet, att dessa riksråd »nu ifrån deras Rådsembeten licentieras». Skälen till detta steg kunde på grund av tysthetseden ej göras kända. Men S. U. ansåg sig skyldigt att meddela samtliga riksens ständer »detta des fattade slut». Och då utskottet nu vunnit »förenämnde ändamål», ville det slutligen visa, att man där icke hyste någon ovilja mot de nämnda personerna. Det föreslogs sålunda, att dessa borde få behålla riksråds värdighet samt erhålla en viss årlig pension. Detta senare lämnades till ständernas avgörande.[7]

Av detta protokollsutdrag skulle man kunna draga den slutsatsen, att ståndens andel i ansvarsutkrävandet på de utrikes målens område inskränkte sig till att de borde erhålla meddelande

[6] S. U. P. 26/2, 27/2 1739.
[7] R. A. P. 1738—39, III, 65 f. Prästeståndets arkiv, F 36: 46.

om S. U:s beslut ad notitiam. Så uppfattades proceduren av de ledande hattarna. Svårigheten att i praktiken genomföra ett sådant förfaringssätt framgick dock tydligt av debatten i S. U. 1/3. Lewenhaupt föreslog nu, att de i S. U:s beslut nämnda riksråden borde officiellt genom en anmälan från S. U. till K. M:t anmodas att avhålla sig från rådet och ämbetssysslorna. Åkerhielm ansåg detta oklokt med hänsyn till det ovissa resultatet av rådssakens behandling i plena. Riksråden kunde dock under hand få meddelande om lämpligheten av att hålla sig från rådkammaren. Carl Sparre undrade, varför det skulle anstå med domens verkställande, då den var offentliggjord och ständerna ej kunde göra ändring. Eric Cederhielm svarade, att plena visserligen ej kunde ändra beslutet angående »removerandet från embetet». Men hur detta skulle ske, berodde på beslut i ståndens plena. Åtskilliga anslöto sig till biskop Schröders mening, att S. U. ej kunde verkställa ett beslut av detta slag, »innan en expeditio publica skedt af alla Ståndén». S. U. beslöt, att med åtgärder i nämnd riktning skulle anstå, då plena »i öfwermorgon lära afgöra saken».[8]

Den 28/2 hade S. U:s protokollsutdrag inkommit till plena. Det bordlades hos adeln till nästa sammankomst. Borgarståndet kom överens om att låta ärendet vila tills vidare. Man ställde sig här avsiktligt i efterhand. I prästeståndet ville man veta, vilken mening ståndets medlemmar i S. U. haft. Ärkebiskopen meddelade, att de ej hade rätt att avslöja någonting. Saken borde vila till nästa gång. I bondeståndets protokoll uttalades denna dag, att ståndet inte kunde befatta sig med saken med undantag för den föreslagna pensionen, som man inte ville bevilja.[9]

Den 3 och 5 mars stod på riddarhuset och i prästeståndet huvuddrabbningen i denna märkliga parlamentariska kamp. De ledande fraktionerna i de båda högre ständen tävlade om att först komma med ett avgörande beslut för att därmed kunna påverka borgare och bönder. I denna sin strävan motarbetades de av energiska minoriteter, inom adeln av rådets an-

[8] S. U. P. 1/3 1739.
[9] R. A. P. 1738—39, III, 52. Pr, Bg, Bd 28/2.

hängare, i prästeståndet av de åt hattpartiets politik orienterade. På riddarhuset fördes 3/3 en lång och segsliten strid om voteringspropositionen. Hattarnas ståndpunkt, som med särskild styrka framfördes av Palmstierna, var självfallet, att votering endast kunde förekomma över de av S. U. föreslagna modifikationerna av dess beslut, vilka tillkommit av rent personliga hänsyn.[1] Oppositionen, företrädd bl. a. av lagman Hammarberg, en gång »Stenbocks kurir», överste Didron och lagman Lilliestierna, ville däremot votera över S. U:s betänkande i dess helhet. Man påyrkade, som en annan oppositionsman (Riddercrantz) uttryckte saken, votering om huruvida »desse Deras Excellencer skola afsättas eller ej».[2] Slutet blev, att man voterade över om det skulle voteras över en viss voteringsproposition. Denna var den av hattarna önskade och gick enligt lantmarskalkens tolkning ut på att, om »ja» skulle vinna, voro riksråden »licentierade med pension». Segrade »nej», stod saken öppen. För att nå fram till sagda voteringsproposition var det nödvändigt att företa två preliminära omröstningar. Endast den första av dessa företogs denna dag och gällde ett gillande eller ogillande av lantmarskalkens nu påyrkade voteringsproposition, som i sin tur gällde, om den av hattarna önskade slutgiltiga voteringspropositionen skulle gillas eller inte. Resultatet blev 295 ja och 178 nej.[3]

Den 5/3 företogs utan någon längre diskussion nästa omröstning, vid vilken 286 jaröster och 171 nejröster avlämnades. Man hade nu beslutat, att nästa gång votera »endast» över modifikationerna.[4] I verkligheten var utgången naturligtvis redan en avgjord sak.

Samma dag hade man också inom prästeståndet nått fram till ett avgörande beslut i en helt annan riktning. Redan 3/3 hade här med bifall från ärkebiskopen föreslagits, att ett av kyrkoherde Törning utarbetat projekt skulle antas och omedelbart

---

[1] R. A. P. 1738—39, III, 83.
[2] Ibid., 99.
[3] Ibid., 100 ff.
[4] Ibid., 109 ff.

expedieras som ståndets uttalande i rådssaken. Törnings »skriftliga tankar» var resultatet av en överläggning mellan ståndets i S. U. ej placerade medlemmar och gick ut på att S. U. borde inskränka sig till en »tienlig föreställning» till de riksråd, som på ett eller annat sätt felat.

Å andra sidan yrkades från de hattvänliga, företrädda främst av biskoparna Jacob och Erik Benzelius, på uppskov till dess adeln fattat sitt beslut.[5] En ganska allmänt utbredd tvekan tycks ha funnits om lämpligheten av ett omedelbart avgörande. Ty efter votering, om frågan nu skulle avgöras eller inte, beslöts med 20 röster mot 17 att saken skulle uppskjutas. Kanske hoppades man ännu att den häftiga strid, som pågick på riddarhuset, skulle resultera i någon för det regeringsvänliga prästeståndet antagbar kompromiss. Den 5/3 föreslog ärkebiskopen »på fleres begäran» att frågan om rådslicentieringen skulle upptas till avgörande. Som motiv till ett sådant steg framhölls från olika håll, att ståndets utlåtande kunde få ett starkare inflytande hos borgarståndet före det adeln yttrat sig än efter och att prästeståndet borde akta sig för politiskt tryck från något annat stånd.[6] Man skred även denna dag till sist till votering, om saken nu skulle avgöras eller inte. Med 21 röster mot 18 segrade det omedelbara beslutets anhängare. Med 31 röster mot 8 bifölls sedan i princip det föregående dag upplästa förslaget till yttrande i rådssaken, som innebar att S. U. skulle ge riksråden i fråga någon slags varning. Beslutet skulle tills vidare hållas hemligt. Detta sista var möjligen en eftergift till de hattvänliga.[7]

Adeln träffade sitt avgörande 6/3 med att enhälligt förena sig om bifall till de av S. U. föreslagna mildrande tilläggen. Oppositionen uppgav sitt krav på votering. »Ty vi hafva nu sedt 2 dagar i rad at vi tappat», som Didron uttryckte sig. En deputation sändes till de andra ständen för att meddela dem, att adeln

[5] Jfr H. Forssell, Minne af erkebiskopen doktor Erik Benzelius den yngre, 420 ff.

[6] Varningen framfördes av prosten Serenius, som därvid anspelade på »en nästan thylik» händelse för »wid pass» 130 år sedan. Prästeståndet lockades då att förena sig med majoriteten om riksrådens dödsdom.

[7] Pr 3/3, 5/3 1739.

de facto godkänt S. U:s licentieringsbeslut. Det fanns nu ingen anledning för prästeståndet att dröja med sitt besluts meddelande till de övriga ständen. Ståndets utlåtande av 7/3 innehöll, att man i kraft av den »jus adgratiandi», vilken tillkom ständerna som högsta maktägande, ansåg sig kunna mildra straffet för de möjligen begångna felaktigheterna till »en tienlig föreställning». Riksråden skulle utan tvivel i framtiden göra sig förtjänta av R. St:s förtroende.[8]

På grundval av dessa de båda högre ståndens beslut, som ju stodo skarpt emot varandra, hade nu borgare och bönder att ta ställning i licentieringsfrågan. Det är också först 7/3, som striden här börjar. I borgarståndet var utgången av flera tecken att döma oviss. Av de muntliga och skriftliga vota, som till protokollet avgåvos, yrkade visserligen flertalet på gillande av S. U:s betänkande. Men antalet yttranden i motsatt riktning var inte mycket mindre. Partiledarna hade klart för sig, att den som vann majoriteten i borgarståndet, hade också segrat i striden om riksråden. Mutor till stora belopp utdelades bland borgarna.[9] Under förhandlingarnas gång blev det klart, att borgarståndets hattar behövde ytterligare moraliskt stöd från adeln. Enligt Bondes av andra källor i huvudsak bestyrkta berättelse sprang Plomgren upp till riddarhuset och lät utkalla Lewenhaupt och Palmstierna och omtalade det betänkliga i situationen. Den borde dock kunna räddas genom en deputation från R. o. A.[1] Av adelns protokoll framgår, att Palmstierna under debatten i helt andra frågor begärde, att prästeståndets protokollsutdrag, som tidigare anmälts och upplästs, åter skulle uppläsas.[2] Sedan detta skett, förklarade han, att det var nödvändigt att till prästeståndet skicka en stor deputation, som förklarade, att adeln ej kunde gå ifrån sitt beslut. Sedan borde denna deputation gå till borgarståndet.

Den rådsvänliga oppositionen satte sig mot ett sådant förfa-

[8] R. A. P. 1738—39, III, 115 ff., 131 f. Pr 7/3.
[9] Bg 7/3. Finch till Harrington 27/2, 6/3 1739. Malmström, II, 302.
[1] Bonde, Partistriden 1738—39, 107 ff. Finch till Harrington 9/3. Enligt Finch var det Kierman som till Palmstierna lämnade meddelande om lägets allvar.
[2] R. A. P. 1738—39, III, 135 ff.

rande och förklarade, att de andra ståndén borde ha frihet i sina överläggningar. Debatten blev allt hetsigare. »Upväxte hos R. o. A. en ovanlig häftig rörelse . . .» är protokollets kortfattade kommentar till de våldsamma uppträden, som nu följde.[3] När »hattebröderna» drogo värjorna, förde oväsen och okvädade sina motståndare, var det ovisst, om riddarhuset skulle »bataillera eller votera».[4] En bidragande orsak till att de oroliga elementen ej kunde hållas i tygeln var säkert, att lantmarskalken denna dag på grund av sjukdom var frånvarande och att hans ställföreträdare, frih. Mathias von Ungern-Sternberg, fullmäktig för Braheätten[5], ej hade tillräcklig auktoritet. Slutet blev, att Lewenhaupt, som därtill knappast kunde ha någon formell kompetens, gjorde proposition, om R. o. A. enhälligt samtyckte till deputationens avskickande. Man besvarade detta enligt protokollet med ja. Strax efteråt inkom lantmarskalken halvklädd, »hel siuk up utur sin säng», och vädjade patetiskt om lugn och enighet. Därefter avgick Lewenhaupt med deputationen, som denna dag endast träffade borgarståndet samlat. Men kommunikation med detta stånd var väl av allt att döma huvudsaken.

Borgarna kunde dock ej denna dag ena sig om voteringsproposition. Saken uppsköts till nästa plenum. Förmodligen ordnades detta uppskov för att de adliga påtryckningarna skulle få tid att verka, kraftigt understödda av det ymnigt flödande franska guldet.[6] Den 8 mars utsågos slutligen efter långvarig debatt fyra

---

[3] Ibid., 141 f.

[4] Bonde, Partistriden 1738—39, 109 f. Schück, Ur Axel Reuterholms dagbok, 137 ff.

[5] R. A. P. 1738—39, I, 13.

[6] Ett uppskov av liknande slag hade ju skett, då rådssaken förekom i plena i okt. 1738. Se ovan 91 f. Regeringens vänner skulle säkert vunnit, om votering skett 7/3. Finch till Harrington 13/3. Reuterholm ger i sin dagbok en livlig ögonblicksbild från det svenska partiväsendets barndom: »Borgarna voro ock nu i full deliberation, och skickade hattarna sina auxiliärtrupper upp på Stortorget, som sprätte omkring där och, så snart någon borgare kom ut, med hot och löften styrkte dem att göra ett med adeln.» Man hotade att utdriva hattarnas motståndare i borgarståndet och »nattmössorna» sände därför en »observationskår» till torget. »Aldrig hava båda partierna så uppenbarligen visat sig som i dag, och voro väl 40 personer av vardera slaget, som gingo och betraktade varandra på Stortorget.» Ständig kommunikation rådde mellan riddarhuset och gamla rådstugan. Reuterholms dagbok, 143 f. Jfr Finchs depesch 9/3 1739. Bonde, Partistriden 1738—39, 111.

ståndsmedlemmar att författa ett propositionsförslag. Av de därtill utsedda voro tre trogna hattar, Plomgren och borgmästarna Borg och Salin. Deras projekt antogs efter ytterligare diskussion med 45 röster mot 26. Det innehöll, att ståndet vid S. U:s utslag ej hade något vidare att påminna än att S. U. »lämnas frihet, . . . utse, om . . . någon lindrigare utväg . . . tagas kan . . ., endast säkerheten för Riket . . . ärhålles, hwaraf S. U. sedan meddelar Ståndens Plenis behörig dehl». Saken remitterades m. a. o. till S. U. för förnyad omprövning.[7]

De tre i S. U. representerade stånden hade därmed yttrat sig över S. U:s protokollsutdrag. Tre olika utlåtanden förelågo. Men i själva verket voro adeln och borgarståndet på samma linje.

Bondeståndet beslöt liksom borgarståndet 7/3 att samma dag avgöra licentieringsfrågan, ehuru ingendera kunde hålla denna föresats. Men man skulle dröja med att offentliggöra sitt utlåtande till dess borgarståndet blivit färdigt. Detta beslut fattades omedelbart efter det prästeståndet avlämnat sitt protokollsutdrag. Talmannen gjorde proposition på bifall till prästeståndets eller S. U:s betänkande. Efter en debatt, som tydligen ibland urartade till bråk och oväsen, gjorde talmannen åter proposition och frågade nu, om man ville bifalla adelns eller prästernas mening. Hattpartiets åsikt, att ståndet endast kunde utlåta sig över de till S. U:s beslut hörande modifikationerna, kunde ej framföras »för buller skuld». Svaret på nyss nämnda proposition blev, att man anslöt sig till prästeståndets beslut. Vid justeringen av protokollet samma dag vägrade emellertid sekreteraren att uppsätta ett beslut, som stred mot RO §§ 13 och 18. Men »thet andra målet» i S. U:s protokollsutdrag (d. v. s. modifikationerna) var det hans plikt att expediera efter ståndets gottfinnande. 10/3 fortsattes dragkampen mellan sekreteraren och ståndets majoritet. Prästeståndets protokollsutdrag bifölls ännu en gång. Sekreterarens förut nämnda förslag ville man inte höra

[7] Bg 8/3 1739. Denna majoritet var av allt att döma för hattarnas motståndare en stor överraskning. Finch till Harrington 9/3 1739. Hattarnas majoritet var nu något svagare än vid den för partiställningen belysande omröstningen 1/2 1739 (då 48 mot 20). Se ovan 110.

talas om. Slutligen jämkades ståndets mening så att sekreteraren kunde godkänna den. Dess beslut hade nu förvandlats till en hemställan till de övriga stånden, om ej med riksråden kunde lindrigare förfaras med hänsyn till de av S. U. anförda förmildrande omständigheterna samt till vad prästeståndet anfört och med utgångspunkt från ständernas benådningsrätt. På detta förslag gjorde talmannen 12/3 proposition. Det bifölls, upplästes åter 13/3 och avskickades till de övriga stånden.[8]

Licentieringsbeslutets verkställande. Då S. U. 9/3 överlade om »den saken som i dessa dagar warit före hos Plena», var situationen ur hattarnas synpunkt ganska hotande. Två stånd stodo mot två, och endast adeln hade klart anslutit sig till S. U. Å andra sidan var frågan ännu öppen i bondeståndet, och adelns påtryckningar tycktes ha möjligheter att förmå prästerna att revidera sitt beslut.[9]

Lantmarskalkens meddelande i S. U. denna dag, att Bonde var beredd att avgå, måste även ha verkat avkylande på de ofrälse ståndens iver för riksrådens sak. Tessin riktade sig nu särskilt till prästeståndet och varnade för de besvärliga politiska och konstitutionella tvistefrågor, som aktualiserades, om stånden ej kunde ena sig. Då riksråden voro samtliga ständers fullmäktige, valda av tre stånd, kunde farliga kontroverser uppstå, om ett stånd ville behålla de riksråd, som av ett annat förklarats förlustiga R. St:s förtroende. Det gällde också att ej giva bondeståndet anledning begära representation i S. U.[1]

Problemet löstes genom att fyra senatorer, Bonde, Bark, Bielke och Creutz inlämnade avskedsansökningar, som av K. M:t re-

---

[8] Bd 7/3, 10/3, 12/3, 13/3 1739.

[9] Adeln hade 8/3 skickat en föreställning till prästeståndet med uppmaning till enighet om rikets sanna nytta etc. 10/3 avgick en deputation från prästerna till R. o. A. för att anmäla, att ståndet ej kunde avge något »ytterligare utlåtande» angående de fem riksrådens licentierande, förrän bondeståndet uttalat sig. Genom riksrådens avskedsansökningar blev ett sådant utlåtande sedan onödigt. R. A. P. 1738—39, III, 144 f. Pr 10/3, 13/3.

[1] S. U. P. 9/3. Uttalanden i denna riktning hade förekommit i bondeståndet. Bönderna skulle ej ändra sitt beslut i rådssaken, förrän de fått deputerade i S. U. Bd 12/3 (Jan Persson i Tuna).

mitterades till ständerna, d. v. s. närmast till S. U., där de upplästes 12/3.[2] De skulle nästa dag föredragas i plena.

Riksrådens utförliga och vältaliga avskedssuppliker voro utan tvivel avsedda att påverka stämningen i ståndén på samma sätt som den försvarsskrift de fem av S. U:s licentieringsbeslut träffade senatorerna 3/3 ingivit till plena. Den hade framlämnats genom lantmarskalken och upplästes i början av den stora debatten på riddarhuset samma dag. Även i de övriga ståndén upptogs detta svaromål samtidigt med S. U:s beslut i rådssaken. Då riksråden här förklarade sig i sitt rådgivarkall ha följt S. U:s »vilja och tanka», väckte sådana uttalanden givetvis kritik från hattarnas sida, särskilt i S. U. som byggt sitt licentieringsbeslut på att rådet avvikit från S. U:s och ståndernas plan. I ett memorial 5/3 riktade sig riksråden i första hand till S. U. och bemötte kritiken. De bedyrade nu — liksom tidigare —, att de felat genom »orätt förstånd» av S. U:s föregående riksdag uttalade mening. Men de hade handlat i bästa uppsåt. Memorialet upplästes i S. U. och plena först 12/3 resp. 13/3, samtidigt med avskedsansökningarna.[3] Bielke, Creutz och Bark hade formulerat dessa suppliker på ungefär samma sätt, med undantag av att de båda senare framhöllo sitt betryckta ekonomiska läge. De böjde sig — framhöllo de — för S. U:s »fattade utslag» för att därmed främja lugn och enighet. Men samtidigt underströks, att plena vid sakens avgörande »stadnat uti särskilte meningar».

Bondes demissionsansökan undvek att beröra den ömtåliga frågan om licentieringsbeslutet och skiljaktigheten mellan ståndén. Han nöjde sig med att tacksamt erkänna de av S. U. föreslagna modifikationerna. Det är ej osannolikt, att Bondes supplik i förväg granskats av lantmarskalken. Denne omtalade i S. U. 9/3, att Bonde varit färdig med en skrift, som Tessin och andra ledamöter av S. U. läst. Häri uttalade Bonde, att ständerna ej skulle »reflectera på hans person», om enighet därmed kunde vinnas. Han var beredd att nedlägga sitt ämbete men oviss om rätta

[2] RP Civ 12/3. S. U. P. 12/3. R. A. P. 1738—39, III, bil. XV—XVIII.

[3] R. A. P. 1738—39, III, 68 f., 165 f. Pr 3/3, Bg, Bd 7/3. S. U. P. 9/3. 12/3. Boije framhöll i S. U. 12/3, att riksrådens senare memorial även borde meddelas plena för att neutralisera verkan av det förra, som redan blivit bekant »i orterne».

tidpunkten för ett sådant steg. Lantmarskalken hade ej kunnat giva honom något bestämt råd.[4] En särställning intog även Hård, som ej ingivit avskedsansökan. Han hade däremot sänt ett memorial, i vilket han sade sig hoppas på »en benägen lindring», då han var en gammal krigare, som ej haft tillfälle »at uparbeta sig in politicis och statssaker». Han hade ej varit närvarande vid vissa viktiga rådslag, som blivit föremål för anmärkningar. Buddenbrock meddelade, att han talat med Hård, som sagt sig ha haft för avsikt att frivilligt avgå. Men han hade tvekat, då han trott, att S. U. skulle misstycka, eftersom det redan fattat beslut i frågan. Liksom lantmarskalken i fallet Bonde hade Buddenbrock ej kunnat avge något bestämt råd. Men generalen ansåg tydligen, att Hårds ställningstagande talade till hans förmån.[5]

Tanken på avgång hade tydligen varit aktuell bland riksråden, samtidigt som man hoppades kunna till sin förmån påverka opinionen i plena och utnyttja ståndssplitet. När nu regeringens anhängare i plena tycktes bliva alltmer förstummade[6], var det hög tid att söka förekomma en — hårdare eller mildare — avsättningsdom[7]. S. U:s beslut i anledning av demissionsansökningarna blev, att beträffande riksrådet Hård skulle sägas, att han var

[4] S. U. P. 9/3. En odaterad brevlapp från Bonde till Tessin synes väl passa in i situationen. Bonde begärde här lantmarskalkens uttalande om ett — som det heter — bifogat utkast, som skulle kunnat vara antingen ett förslag till avskedsansökan eller en försvarsskrivelse av samma typ som de ovan nämnda, av samtliga riksråd avgivna. Brevets avslutning är något dunkel, men ger ett starkt intryck av hur hårt pressad Bonde var: »Le temps est court. ... Je n'ose plus le differer.» Bonde måste ta ställning och meddela kollegerna i rådet sina avsikter. Tessinska saml. Brev till C. G. Tessin från Gustaf Bonde. Englands välunderrättade sändebud meddelade 9/3, att Bonde åter beslutat inlämna avskedsansökan i hopp om att få större pension. Det var vidare ej uteslutet, att de övriga riksråden skulle följa hans exempel. Finch till Harrington 9/3 1739. I Bondes riksdagsberättelse finnes helt naturligt intet om detta förspel. Bonde, Partistriden 1738—39, 111 f.

[5] S. U. P. 12/3.

[6] Enligt Bondes relation »företogs nu alt til godo, emädan största dehlen redan war trött at arbeta mot strömmen och stormen». Efter de häftiga uppträdena 7/3 reste en stor del av rådets försvarare bort. Bonde, Partistriden 1738—39, 113.

[7] Belysande är Finchs uppgift, att om inte Bonde varit »so pressing», skulle de andra riksråden ha uppskjutit avskedsansökningarna, till dess bondeståndet fattat ståndpunkt i rådssaken. Men då bönderna givit vika var det — förklarade Finch — bäst som skedde. Finch till Harrington 13/3 1739.

sjuk. Vidare kom man överens om »at så begå uti Ståndens plenis, at expeditionen eller swaret till H. M:t ang. detta ärende warder remitterat till S. U. at projecteras». I plena gav man utan diskussion S. U. i uppdrag att redigera skrivelsen till K. M:t.[8]

När S. U. sammanträdde 14/3 hade de ledande hattarna sannolikt redan utformat det dokument, genom vilket rådslicentieringen slog igenom som politiskt institut. Förslaget till skrivelse utformades helt efter de uttalanden Ehrenpreuss gjorde i S. U. och kunde färdigställas samma dag.[9] Riksråden skulle på grundval av S. U:s till plena meddelade beslut licentieras »på R. St:s begäran». Avskedsansökningarna skulle ej läggas till grund för deras entledigande.[1] Härom uppstod en ny ståndsstrid, som skulle upprepas vid mössornas aktion mot riksråden vid riksdagen 1765—66. S. U:s förslag till ständerbeslut godkändes av adel och borgare. Prästeståndet däremot biföll riksrådens licentierande i anledning av deras begäran om demission. Bondeståndet följde som vanligt prästerna.[2] I Exp. D. stodo åter två stånd mot två.[3] Prästeståndet nödgades dock frångå sin mening i ett för denna fråga särskilt sammankallat plenum 19/3, då förhandlingarna i ärkebiskopens frånvaro leddes av Erik Benzelius. Efter votering beslöts med 24 röster mot 10 enkelt bifall till S. U:s förslag till svar till K. M:t. Häremot opponerade sig främst prosten Serenius, som 1765 under hänvisning till prejudikatet 1739 skulle genomdriva ett beslut av samma innebörd som den nu godkända skrivelsen.[4]

Prästeståndet, den gamla rådsregeringens främsta stöd, fick

[8] R. A. P. 1738—39, III, 166 f. Pr, Bg, Bd 13/3.

[9] Slutredigeringen verkställdes av S. U:s expeditionsdeputation, till vilken Ehrenpreuss adjungerades.

[1] S. U. P. 14/3 1739.

[2] R. A. P. 1738—39, III, 179 ff. Pr, Bg 15/3; Bd 16/3.

[3] Något protokoll har tydligen ej förts i Exp. D. under denna riksdag. Det som finnes bevarat rör endast expeditionsarbetet efter riksdagens slut. Koncept till skrivelsen angående riksrådens licentierande har ej kunnat återfinnas. Exp. D:s protokoll och allegater 1739. Finch talar om en debatt i Exp. D. 17/3, huruvida riksråden skulle entledigas med anledning av sina avskedsmemorial eller på grund av S. U:s »sentence ordering them to retire». Finch till Harrington 20/3 1739.

[4] Pr 19/3. Se nedan 257.

finna sig i att ge vika även i fråga om riksrådet Taube. En stark opinion mot Taube fanns av naturliga skäl i det högvördiga ståndet. Som ovan nämnts, hade St. S. D. 27/2 — samtidigt med S. U:s beslut att licentiera fem riksråd — dömt Taube till »remotion från embetet». Bland adel och borgare rådde delade meningar i denna fråga. Men prästeståndet stod enigt och hade härigenom berett hattarna en kännbar motgång. Samma dag prästerna gingo med på de fem riksrådens licentierande enbart på grund av S. U:s beslut, 19/3, fick ståndet emellertid i St. S. D. godkänna Taubes avsked »efter des begäran». Hattledaren Sparre framhöll också vid detta tillfälle skillnaden mellan denna form av entledigande och de andra riksrådens licentierande.[5] Adelns och hattarnas seger var nu fullständig.

R. St:s skrivelse till K. M:t av 21/3 upplästes i rådet samma dag. Den utgick från Bondes, Barks, Bielkes och Creutz' avskedsansökningar, som ständerna sade sig ha tagit i noga övervägande. »Och som S. U. redan gifwit R. St. genom utdrag af protocollet . . . wid handen, at det för åberopade skiähl och omständigheter skull icke annat kunnat än stadna i det slut, at desse Herrar Riksens Råd, så wäl som H. Riksrådet Grefwe Hård måge ifrån deras Riksrådsämbeten licentieras, så hafwa R. St. nu så mycket mindre något att här tillägga, utan finna i underdånighet, at i anledning af bem:te extracto protocolli dem deras afskied i nåder må lämnas.» Ständerna biföllo »äfwenwäl», att de fem riksråden skulle få behålla rådsvärdigheten och erhålla en pension på 4000 d. smt.[6]

Riksråden hade alltså licentierats i anledning av S. U:s beslut. Det är därför ej förvånande, att man i rådet beslöt, att

[5] S. U. P. (St. S. D.) 19/3 1739.

[6] R. St:s skrivelser i civilärenden 1738—39, I, nr 115. Skrivelsen överensstämmer helt med S. U:s förslag. Prästeståndets arkiv, F 36, nr 54. R. A. P. 1738—39, III, 180. Ett utkast till den för licentieringsbeslutet avgörande formuleringen finnes bland Tessins anteckningar från denna tid. Frågan var — skriver Tessin — hur svaret till K. M:t skulle »styliseras». »N. B. kunde kanske införas på slutet: Så i anseende till bemälte Extr. Prot. som till H. Ricksens Råds giorde underd. ansökning. Häröfwer äga Ständerne att yttra sig men ej angående sielfwa licentierandet.» Tessinska saml., vol. 25. Denna anteckning har lantmarskalken säkerligen gjort till stöd för minnet vid förhandlingarna i S. U. 14/3. Beträffande R. St:s skrivelse om Taube, som licentierades »efter des begiäran», se ovan 113 f.

koncepten till de kungliga breven om vissa riksråds »licentierande ifrån rådsembetet» skulle underställas S. U. De gillades i utskottet och kunde utfärdas 26/3. Efter en lätt omformulering av R. St:s skrivelse förklarades: »Wij hafwa således härmed och i kraft af detta i nåder welat förafskieda Eder ifrån Edert hittils hafde Ricksrådsembete.» I fråga om Bonde tillades, att avskedet även gällde de ämbeten han beklädde som rikskansliråd och kansler vid Uppsala universitet. Bonde hade i sin avskedsansökan avsagt sig alla sina »beställningar».[7] Regeringskrisens sista, akuta och publika skede hade varat i jämnt en månad. S. U:s protokollsutdrag till plena om de fem riksrådens licentierande var ju daterat 26/2. Om uppgörelsen med riksrådet räknas från den tidpunkt, då remarken i viceamiralsfrågan upptogs i plena, kan det sägas, att det tog ett halvt år — från början av okt. till slutet av mars — att slutföra striden om riksråden. Rådskrisen 1738—39 sträckte sig i själva verket, som ovan framhållits, över nästan hela riksdagssessionen.[8]

Samtidigt med att licentieringsbeslutet verkställdes företogs riksrådsval. Genom de fem riksrådens licentiering och Horns och Taubes avgång, genom »de 7 riksens råds afskaffande och licentierande wid 1739 års riksdag» — så kunde saken några år senare uttryckas[9] — blevo nu elva rådsstolar lediga. Fyra vakanser genom dödsfall hade funnits vid riksdagens början.[1] Tre av den gamla rådsregeringens ledamöter, Gyllenborg, De la Gardie och Cronstedt, voro hattar, och de nyutnämnda stodo självfallet det segrande partiet nära, när de ej hörde till dess ledande män, såsom Samuel Åkerhielm, G. Fr. von Rosen, Carl Sparre och Ehrenpreuss. En nära nog fullständig förändring hade skett i regeringens sammansättning. Dess politiska skaplynne motsvarade nu åsikterna och åsiktsskiftningarna inom det oppositionsparti, som under riksdagens lopp blivit alltmer segerrikt.

---

[7] RP Civ 21/3, 23/3, 26/3. S. U. P. 26/3. Inrikes civilexpeditionens registratur 26/3 1739.

[8] Se ovan 76.

[9] Trolle-Bonde, Anteckningar om Bondesläkten. Riksrådet Gustaf Bonde, III, 127 (Gustaf Bondes politiska testamente, 1744).

[1] Malmström, II, 270, 311 f.

Sammanfattning. Licentieringsinstitutet och striden om regeringsmakten 1726—1747.

I utskottens och ståndens förhandlingar i rådssaken 1738—39 kan man rätt väl följa, hur den procedur växer fram, som utmynnade i den första rådslicentieringen. Två principiellt och politiskt helt olikartade sätt att uppfatta den påbörjade aktionen mot riksråden kunna urskiljas. Dels framställdes denna som ett rent processuellt förfarande, dels uttalades, att processen mot senatorerna främst var ett medel att framtvinga deras avgång. För flertalet av regeringens motståndare var den naturliga ståndpunkten, att en eller flera av de anklagade rådsherrarna skulle för brott mot bestämda punkter i RF enligt RO § 13 rannsakas och dömas i ett ständerutskott eller i en kommission.

I det fall då riksrådens felaktigheter — som det angavs — skulle enligt RF § 41 »resenteras» var ju straffpåföljden klar: avsättning »utan nåder».[2] En sådan avsättningsdom kom ju delvis till stånd genom St. S. D:s beslut 27/2 1739 om Taubes »remotion från embetet».[3] Det är således begripligt, att S. D:s betänkande till plena i viceamiralsfrågan med hemställan, om RO § 13 skulle tillämpas, kunde medföra att de sex utpekade riksråden inför allmänna opinionen stämplades som brottslingar.[4] Samtidigt med denna delvis offentliga kriminalisering fördes i trängre kretsar och slutligen på initiativ från S. U. underhandlingar med de anklagade riksråden om demission, i första hand knutna till rådets och kansliets främsta män, Horn och Bonde.

Då endast Horn befanns villig att i rätt tid själv anhålla om avsked, fullföljdes rådssaken i S. U. som en slags kompromiss mellan domslut och avsked på egen begäran. Fem riksråd entledigades från sina ämbeten, licentierades, »på Ständernes begäran», »sedan de i anledning af det som dem förut wid handen gafs, icke wille sielfwe derom anhålla».[5]

[2] Se ovan 18, 100.
[3] Se ovan 113.
[4] Jfr ovan 92.
[5] Ehrenpreuss' motivering till att riksrådens avsked endast skulle grundas på S. U:s licentieringsbeslut och ej på deras i sista stund inlämnade avskedsansök-

Horns avgång visar, att licentieringsinstitutet redan från början kompletterades med ett frivilligt avskedstagande under mera moderna parlamentariska former. En politisk ledare i regeringsställning avgick självmant, då riksdagsmajoriteten uppenbarligen ogillade den politik han fört. Åtskilligt starkare tryck än vad som under 1800- och 1900-talen kan anses som det normala var dock i detta och i senare fall behövligt. Av intresse är i detta sammanhang, att i den debatt i S. U., varur licentieringsproceduren framgick, rekommenderades för de fem riksråden en »hederlig retraite», som så mycket som möjligt borde likna Horns.[6] Med utgångspunkt från RO § 13, men i övrigt utan angivande av lagrum, hade vederbörande riksråd dömts till något som ursprungligen var avsättning rätt och slätt (de skulle »removeras från deras embeten»). S. U:s beslut härom retuscherades sedan till ett slags påtvungen tjänstledighet på obestämd tid.[7] Licentiera blev nu den tekniska termen för den procedur, som genom omständigheternas tryck framskapades. Detta uttryck hade i 1600- och 1700-talens språkbruk betydelsen bevilja avsked, giva någon tillstånd att för viss tid eller för alltid frånträda tjänst, uppdrag. Det kunde dock även innebära avsättning, skiljande från förtroendeuppdrag.[8] Kanske har denna tvetydighet i ordets innebörd gjort det särskilt användbart i föreliggande situation, då det gällde att finna ett uttryck, som täckte kompromissen mellan avsättning i straffrättslig bemärkelse och ett genom politiskt tryck framtvingat avsked.

ningar. S. U. P. 14/3 1739, p. 3133. Se ovan 145. Då prästerna i St. S. D. yrkade på att Taube skulle få avsked på samma sätt som de fem licentierade riksråden och alltså icke »på des begäran», framhöllo hattarna bland adel och borgare, att Taube begärt avsked »förr än saken blifwit aldeles afgiord». Kierman erinrade om att S. U:s ledamöter väl visste, hur man förfarit med de fem riksråden, »så att om de inkommit och begärt afsked, innan saken blifwit afgiord, torde det ey blifwit dem förwägratt». S. U. P. (St. S. D.) 27/3 1739, p. 3759 ff.

[6] S. U. P. 22/2 1739. Denna synpunkt framfördes av Rudenschöld, som visserligen hörde till de mest moderata hattarna men å andra sidan stod Tessin nära.

[7] Se ovan 133 ff.

[8] SAOB, L 629 f. Svenska riksdagsakter, andra serien, I, 122 f.; R. A. P. 1720, 152; R. A. P. 1723, 250 (Befrielse från uppdrag, tjänst). Malmström, III, 221 (Frågan om Plomgrens uteslutande från borgarståndet). Typiskt är, att ordet licentiera användes såväl i ständerskrivelsen om de fem riksrådens entledigande på grund av S. U:s beslut som i skrivelsen angående Taubes avsked från rådsämbetet »efter des begiäran».

Lagerbring berättar i sin framställning av riksdagen 1738—39, huru »flere af Riksens Råd, som varit för ryska alliancen, frikallades från sina ämbetssysslor med det bihang, at Riksens Ständer intet kunde hafva förtroende til dem».[9] I parlamentariskt språkbruk innebar licentiera efter 1739, att ett eller flera riksråd berövades R. St:s förtroende och därmed skildes från ämbetets utövande. Som ständernas fullmäktige hade riksråden ej endast att obrottsligt efterleva rikets lagar. De borde också »för allting» äga R. St:s »fullkomliga förtroende». Att detta förtroende just innebar, att lagar och R. St:s föreskrifter strängt efterlevdes är klart. Men därtill kom hänsyn till rikets välfärd, som ej alltid kunde rättsligt fixeras. I licentieringsinstrumentet, S. U:s protokollsutdrag 26/2 1739, slog denna för frihetstidens parlamentarism grundläggande förtroendesynpunkt slutgiltigt igenom.[1]

I det föregående har i olika sammanhang framhållits, att för vissa ledande hattar talet om dömande kommission i första hand var ett led i ett nervkrig, som avsåg att skrämma regeringens misshagliga ledamöter till de av oppositionsledarna önskade avskedsansökningarna.[2] För ett stort antal riksdagsmän var dock en formlig rättegång ett naturligt förfarande i föreliggande fall. Man hade på sina håll svårt att begripa den kompromiss mellan avsättningsdom och nådigt avsked, som blev det faktiska resultatet av det mödosamma granskningsarbetet och de långa och heta parlamentariska striderna.[3] Att rannsakning i en dömande kommission var en nära liggande utväg, en realitet att räkna med, framstår klart vid en jämförelse med aktionerna mot vissa riksråd vid riksdagarna 1726—27 och 1746—47, de riksrådsprocesser — om uttrycket tillåtes som generell beteckning — vilka närmast föregå och närmast efterfölja den stora uppgörelsen med Horns ministär 1738—39. Fallet Vellingk 1727 är likväl av mindre intresse, då den R. St:s kommission som rann-

[9] Lagerbring, Sammandrag av Svea Rikes historia (1775), 174 f.
[1] Jfr ovan 126, 133 ff.
[2] Jfr ovan 92, 102 ff.
[3] Går S. U. alltför lindrigt fram, yttrade Lagercrantz i S. U., kan »publicum» få det intrycket, att riksråden blivit oskyldigt dömda. S. U. P. 14/3 1739.

sakade och dömde från början hade bevis på sådan verksamhet, som ej utan skäl kunde betecknas som brottslig, landsförrädisk. Processen mot Åkerhielm 1747 är i detta sammanhang värd att något uppmärksammas.

Då S. U. i juli 1747 hänvisade anmärkningar mot Åkerhielm, nu den främste i oppositionen mot hattarna, och tre andra riksråd till 16 deputerade ur utskottet, som »summario processu» skulle undersöka och avdöma dessa fall[4], funnos visserligen i bakgrunden misstankar om landsförräderi. Anklagelser i denna riktning utspredos av hattarna på ett sådant sätt, att de lätt kunde sättas i samband med det mot Åkerhielm anhängiggjorda målet. Några bevis för brottslighet av sådan art kunde likväl synbarligen ej uppdrivas. Avsikten var säkerligen i sista hand att »skrämma och skona».[5] Åkerhielm var emellertid ej lättskrämd, processen måste sättas igång, och det skulle »uti alt judicialiter förfaras».[6] De deputerade avlade domareed. Åklagare förordnades och de anklagade blevo tvungna inställa sig inför rätta. Benämningen kommission undveks. Men då de deputerade till större delen utgjordes av kommissionen över Springer, 1747 års fruktade »säkerhetsutskott», kunde den jämförelsevis oskyldiga beteckningen S. U:s deputerade ej anses beteckna någon principiell skillnad.[7] Vid debatterna i St. S. D. 1739 hade Ehrenpreuss varnat för en rannsakning i dömande kommission. En sådan skulle bliva vidlyftig och draga ut på tiden i tre eller fyra månader.[8] Dessa farhågor besannades 1747. S. U:s deputerade började sitt arbete de första dagarna i augusti. Då processen avbröts i nov., ansågs det att dess fullföljande skulle krävt ytterligare c:a sex veckor.[9]

Processen mot Åkerhielm och de övriga riksråden, Wrangel, Posse och Cronstedt, anhängiggjordes, sedan kommissionen över

[4] S. U:s deputerades prot. 31/7, 4/8 1747.

[5] KJELLÉN, Samuel Åkerhielm d. y. och de ryska stämplingarna i Sverige åren 1746—49. HT 1894, 8, 13 ff. MALMSTRÖM, III, 347 ff.

[6] Tessins uttryck i riddarhusdebatten 7/10 1738, då han klargjorde skillnaden mellan deputation och kommission enligt RO § 13.

[7] MALMSTRÖM, III, 343, 351 f. S. U. P. 23/7 1747.

[8] Jfr ovan.

[9] S. U:s deputerades prot. S. U. P. 16/11 1747 (Löwenhielm).

Springer till S. U. överlämnat »anmärkningar öfwer åtskillige . . . Baron Åkerhielms i rådsprotocollerne befundne utlåtelser, i anseende till quaestionen om det så kallade principalatet». Bankodeputationen framkom samtidigt med »anmärkningsanledning» mot Åkerhielm och de tre nyssnämnda senatorerna. Först hade likväl de berörda riksråden fått avgiva förklaring i vanlig ordning. Och det tog en rundlig tid, innan de ställdes under tilltal.[1] Liksom i målet mot Vellingk 1726—27 förordnades justitiekanslern, nu C. G. Löwenhielm, till aktor. Denne avsade sig emellertid uppdraget. Till åklagare utsågs en assessor i Svea hovrätt.[2]

Samtidigt med att aktor blev färdig med sin anklagelseskrift mot Åkerhielm — i slutet av aug. — inlämnade denne sin avskedsansökan.[3] Frågan blev nu om processen skulle fullföljas. Efter de radikala hattarnas önskan, sammanfattade av riksrådet Palmstierna med orden »fiat justitia et pereat mundus», beslöts i sept. att fortsätta rättegången. Löwenhielm, som förde de moderata hattarnas talan, underströk vid detta tillfälle i S. U. betydelsen av en laga process. Men han måste tillstå, att en sådan fördes säkrare inför ordinarie domstol än »i Ständernes händer». Talande exempel funnos från föregående riksdagar. Vellingk och Cederhielm 1727, de 1739 licentierade riksråden, de olyckliga generalerna vid föregående riksdag hade blivit dömda »allt efter hwart partis särskilte böjelser». Det hade ej lyckats få »allmänheten» att tro, att rättvisa skipats.[4]

I nov. antogs Löwenhielms från början hävdade ståndpunkt, att S. U. skulle tillstyrka plena att bevilja Åkerhielms avskedsansökan. Talan nedlades sedan mot honom och de övriga riksråden. Stämningen bland adeln i S. U. var under denna riksdag ej så enhetlig som 1738—39, men den var i än högre grad och bokstavligen utslagsgivande. En stor del av adeln ansåg nu

---

[1] S. U. P. 25/5, 17/6, 6/7, 7/7, 21/7.

[2] S. U. P. 30/7, 1/8 1747.

[3] Åkerhielm inlämnade sin ansökan både till K. M:t och S. U. Den anmäldes och upplästes i rådet 28/8, i S. U. 20/8. Den 27 aug. hade åklagarens »libell» mot Åkerhielm inlämnats till S. U:s deputerade. S. U. P. 29/8. S. U:s deputerades prot. 27/8 1747.

[4] S. U. P. 14/9 1747.

bäst, att S. U. avgjorde saken »politice» och att beslutet att handlägga den »juridice» genom de deputerade återkallades.[5] S. U. beslöt ett sådant förfarande. Rättegången avbröts, och i ett protokollsutdrag av 24/11 gav S. U. en kort redogörelse för ansvarsfrågornas behandling. Då vederbörande riksråd vidgått fel och misstag och haft gott uppsåt, kunde S. U. ej förfara på annat sätt än som skett. Plena hade endast att taga ståndpunkt till frågan om Åkerhielms avsked, vilket beviljades utan pension. Stor vikt fästes vid Åkerhielms utfästelse att för alltid lämna allmän tjänst.[6] Hattarna hade blivit kvitt sin främste motståndare i rådet.

Slutfasen i den långvariga uppgörelsen påminner mest om fallet Cederhielm 1727. Upptakten visar påtaglig frändskap med angreppen mot Creutz och Taube i St. S. D. 1739. Då hade två stånd stannat mot två, när det gällde att föreslå plena rannsakning och dom i en kommission på grund av de mot dem riktade anklagelserna. S. U:s beslut om att Åkerhielms sak (i principalatsfrågan) skulle avdömas i en kommission genomdrevs med mycket knapp majoritet.[7] Såväl Creutz 1739 som Åkerhielm 1747 anklagades främst för en förgriplig grundlagstolkning, en typ av remarker som senare skulle återkomma.[8] Både 1726—27

---

[5] S. U. P. 16/11 1747, p. 2597 (Horleman), p. 2608 (Löwenhielm), p. 2610 (Browallius). Dåvarande domprosten Browallius, en av frihetstidens främsta grundlagsuttolkare, ledamot av kommissionen över Springer och en av S. U:s deputerade, gav motsatsen mellan ett politiskt och ett juridiskt förfarande i föreliggande ansvarsfrågor en tillspetsat antitetisk formulering: S. U. måste avgöra, om sådana nya skäl framkommit, »som kunna föranlåta S. U. at taga til sig saken och den *politice* afgiöra, el:r om det är nyttigare, at de deputerade efter S. U:s förre beslut dermed *juridice* fortfara». Kurs. av förf.

[6] R. A. P. 1746—47, III, 81 ff. Prästeståndets arkiv, F 46. Malmström, III, 371 ff.

[7] Borgarna röstade ja, prästerna nej. Hos adeln segrade ja med 16 röster mot 13. S. U. P. 7/7 1747.

[8] Aktor uppvisade i sin skrift mot Åkerhielm med stöd av RF och RO principalatslärans oriktighet. Åkerhielms uttalanden i rådet i denna sak ansågos giva »anledning til ett sådant inbrott i R. St:s rättigheter, hwarigenom riksdagsbesluten, lagar och förordningar, förbund och fredsfördrag med främmande machter, ja sielfwa konungawahlen skulle under owisshet och äfwentyr ställas». Regeringssättet skulle genom en tillämpning av principalatsteorierna kränkas och ändras. Åkerhielm hade i detta mål ställt sina rådslag mot riksdagsordningen, konungaförsäkran »och Riksens fundamentale lag». S. U:s deputerades protokoll och handlingar 1747. Jfr Lagerroth, Frihetstidens författning, 346 f.

och 1738—39 funnos tydliga tendenser att behandla rådssaken mera »juridice» än »politice». Starkast framträder det juridiska betraktelsesättet 1747. Men i sista hand blevo de politiska synpunkterna i samtliga fall utslagsgivande. Dock bör understrykas, att den moderation man till slut visade vid bedömandet av riksrådens felsteg genomgående motiverades med deklarationer om deras goda uppsåt. Man ansåg sig i varje fall ej kunna påstå, att de uppsåtligt velat skada riket.[9] Härav framgår klart rådsansvarets straffrättsliga natur, liksom att ansvar i första hand utkrävdes för riksrådens var för sig avgivna vota.[1]

1726—27 hade St. S. D. och plena i stor utsträckning varit forum i rådssaken. Ett utmärkande drag för riksdagarna 1738—39 och 1746—47 är S. U:s dominerande maktställning vid ansvarsfrågornas avgörande och vid angreppen mot misshagliga regeringsledamöter. Vissa riksråd licentierades eller tvingades begära avsked, i första hand därför att utskottets majoritet förklarat sig ej ha förtroende till dem eller uppenbarligen ogillat deras politiska program. I ståndens plena förfogade det härskande partiet, hattarna, ej över någon fast pluralitet. Genom hård pressning, uppseendeväckande demonstrationer och politiska konstgrepp av olika slag kunde de dock genomdriva sin vilja, när det gällde. Detta möjliggjordes genom att de politiskt aktiva krafterna så gott som helt rekryterades från riddarhuset, hattarnas högborg. Endast hattarna förfogade över en slagkraftig partiorganisation. När för första gången i Sveriges historia regeringens sammansättning helt bestämdes av en riksdagsmajoritet, dikterades i själva verket besluten av en energisk, hänsynslös minoritet.[2]

Symptomatiskt för den roll S. U. spelade vid rådslicentieringen 1738—39 är, att i motsats till vad senare blev fallet ej något nämndes om R. St:s förtroende i ständerskrivelsen till K. M:t. Riksråden licentierades i enlighet med S. U:s till plena meddelade beslut. Vissa av de ledande hattarna ansågo, att utskottets be-

[9] Se ovan 121, 125.
[1] Jfr ovan 14, 33, 41.
[2] Jfr ovan 89 ff., 116, 131, 139 ff.

slut skulle kunna expedieras direkt från S. U. till K. M:t. För flertalet stod det dock klart, att ett sådant förfarande i praktiken ej var genomförbart. S. U. var — som general Fuchs uttryckte det — domare i saken och dess dom kunde ej ändras i plena. »Men sielfwa executionen och wärckställigheten af det som slutit är tillkommer oss icke, utan lärer plenorum utlåtande förut böra afwäntas.»[3] Regeringens ansvar inför den mäktiga 100-mannaförsamlingen skulle bliva ett utmärkande drag även för licentieringsinstitutets fortsatta utveckling. Men redan vid dess första tillämpning blev fullt klart, att ständermajoriteten i sista hand var formellt utslagsgivande. När på grundval av ett utskotts protokollsgranskning och anmärkningar riksdagen meddelade K. M:t, att vissa av regeringens ledamöter borde entledigas från sina ämbeten, hade former utbildats för ett ansvarsinstitut, som i betydande utsträckning övertagits av vår nu gällande regeringsform.[4]

[3] S. U. P. 1/3 1739, p. 3026.
[4] Jfr Brusewitz, Statsrådets ansvarighet. Sveriges riksdag, XV, 301 f.

RÅDSLICENTIERINGEN SOM NORMALT INSTITUT

Rådslicentieringen vid riksdagen 1760—62.

Utgångsläget.

Det frihetstida statsskickets signatur är den regerande riksdagen. Under Arvid Horns regim funnos dock, som ovan nämnts, tydliga tendenser i annan riktning. Regeringschefen-kanslipresidenten framträdde som riksdagsmajoritetens ledare. Och även 1750-talets »parlamentariska partiregering»[1] hade otvivelaktigt åtskilligt av initiativkraft och ledarförmåga. Hattministären var, när den kunde hålla samman, något mera än ett osjälvständigt redskap för ständernas vilja. I regeringen sutto hattpartiets ledande män, och det mäktiga, fast sammanhållna partiet dominerade fullständigt på 1750-talets riksdagar.[2] Tydligt framträdande svagheter funnos dock. Hattrådet saknade en ledande och sammanhållande kraft av Horns kvalitet. De snillrika kanslipresidenterna Carl Gustaf Tessin och efter 1752 Anders Johan von Höpken kunde ej uppbära en sådan roll. Belysande är den separatpolitik, som kunde bedrivas av betydande kolleger i rådet som Carl Fredrik Scheffer och Carl Gustaf Löwenhielm.[3]

De insatser på olika områden 1750-talets hattråd gjorde och dess förhållande till konung och riksdag skola här ej ens antydas.

---

[1] Lagerroth, Frihetstidens författning, 333.

[2] Av intresse i detta sammanhang är Bernstorffs beskrivning av det politiska läget i Sverige vid 1750-talets början i en depesch till danske ministern i Stockholm: Landet är delat i två partier, framhåller han. Det ena, som ledes av rådet, håller på friheten och är nära förbundet med Frankrike. Det andra vill åtminstone för tillfället öka konungamakten och är benäget för allians med Ryssland. Bernstorff till Wedel-Frijs 9/3 1753. Bernstorff Corr., I, 76. Jfr Carlquist, Carl Fredrik Scheffer och Sveriges politiska förbindelser med Danmark åren 1752—65, 55 f.

[3] Carlquist, a. a., 54 ff., 140 ff. Malmström, IV, 272, 300 ff.; V, 213.

Men det är nödvändigt att något beröra den Höpkenska ministärens största kraftyttring, den politik, som ledde till Sveriges inträde 1757 i det sjuåriga kriget. Det olyckliga kriget förstörde regeringens prestige och blev vid den följande riksdagen utgångspunkten för angreppen mot rådet.

Vid krigsutbrottet 1756 hade ständerna varit samlade för att åtskiljas några månader senare. Några klara direktiv för regeringens handlingssätt inför de nya storpolitiska aspekter, som öppnade sig, hade ej givits. I S. U:s svar på sekreta propositionen talades å ena sidan om att regeringen ej skulle låta något tillfälle undgå sig att befrämja rikets anseende, förkovran »och om möjligt vore tillväxt». Å andra sidan förordades ej Sveriges deltagande i det pågående kriget. S. U. gjorde tvärtom uttalanden, som visade, att man trots allt ej önskade uppoffra freden. En aktiv men fredlig utrikespolitik borde föras, det torde vara kontentan av S. U:s yttrande.[4] Den svenska regeringen ställde sig först avvaktande, men fram mot senhösten 1756 började man bliva böjd för ett ingripande i kriget »under favorable omständigheter».[5] Den drivande kraften var självfallet kanslipresidenten von Höpken, ehuru han redan tidigt gav prov på vacklan mellan olika ståndpunkter. Resultatet av Sveriges diplomatiska aktivitet blev konventionen med Frankrike och Österrike i mars 1757, som väl kan karakteriseras som aktiv utrikespolitik med fredens bibehållande.[6]

Våren 1757 vann likväl krigspolitiken allt flera anhängare i rådet. Konjunkturerna syntes lockande. Den avgörande voteringen i rådet om de främmande makternas anbud, som i realiteten gick ut på Sveriges deltagande i kriget, ägde rum 8/6 1757. Rådet beslöt med 11 röster mot 5 att antaga dessa. Till majoriteten hörde bl. a. Scheffer, Palmstierna, Ekeblad, von Rosen, von Seth, Hamilton och Fleming, vilka vid riksdagarna 1760—62 och 1765—66 skulle få stå till ansvar för sin iver att utnyttja de till synes lysande konjunkturerna. Men kanslipresidenten, som skulle

[4] R. St:s brev i utrikesärenden 15/10 1756. Malmström, IV, 280 f.
[5] Höpken, Skrifter, II, 279.
[6] Malmström, IV, 291 ff.

leda landets utrikespolitik, avstyrkte nu aktivt deltagande i kriget. Senare anslöt sig dock Höpken liksom den övriga minoriteten till beslutet om militär aktion i Tyskland.[7] Vid den följande riksdagen kom emellertid ansvar att utkrävas främst på den grund, att K. M:t ej hade rätt att börja krig — med undantag för rent nödvärn i händelse av uppror och fientligt anfall (RF § 6) — utan ständernas samtycke. Vidlyftiga diskussioner fördes i rådet om denna fråga. Såsom grundlagsuttolkare framträdde Palmstierna och Scheffer, som framhöllo, att det här ej var fråga om ett offensivt krig utan endast om ett fullgörande av Sveriges förpliktelser som garant av Westfaliska freden, vilket rådet ensamt måste ha rätt att utföra utan R. St:s sammankallande. Modernt uttryckt var det fråga om ett slags sanktionskrig, en folkrättslig exekutionsåtgärd mot en angriparstat, mot fredstöraren i Tyska riket, Fredrik II, en åtgärd, som sades stå i full överensstämmelse med RF §§ 6 och 7. Enligt sistnämnda paragraf hade ju K. M:t rätt att avhandla om traktater och förbund mellan riksdagarna.

I sista hand gällde det här ej en tolkning av grundlagen eller ständernas dunkla föreskrifter. Frågan var, om rådet skulle kunna hävda sig som en självständig makt vid sidan av ständerna. Ett framgångsrikt krig och en sanering av rikets finanser skulle måhända kunna ha möjliggjort en sådan självhävdelse, trots att 1750-talets politiska dogmatik ej gav rum för någon annan statsmakt än ständerna. Ständerväldets teori hade på ett lysande sätt utvecklats av rådskretsens främste, Tessin, i stora sekreta deputationen 1751.[8] Sin måhända mest pregnanta formulering fick frihetstidens »republikanskt parlamentariska doktrin» i M. S. D:s betänkande i jan. 1752 »om irriga begrepp rörande regeringsformen».[9] Rådet var, förklarades det i nämnda akt-

[7] RP Utr 8/6, 20/6, 22/6, 27/6 1757. HSH, d. 23, 268 ff. Malmström, IV, 298 ff. Förf. har för ovanstående korta skiss av uppränningen till Sveriges deltagande i kriget haft till sitt förfogande en utförlig, väldokumenterad maskinskriven uppsats av fil. lic. L. Dannert. Jfr Dannert, Svensk försvarspolitik 1743—57, 335 f.

[8] Malmström, IV, 23 f.; Lagerroth, Frihetstidens författning, 392 ff.

[9] Fahlbeck, Studier över frihetstidens politiska idéer. StvT 1915, 330 f.; 1916, 31 f.; Malmström, IV, 40 f., 453 ff. (bilaga); Lagerroth, a. a., 403 ff.

stycke, »ingalunda någon serskilt och sielfständig del af rikskroppen». Hela »dess warelse och myndighet» grundade sig endast på att riksråden vid lagskipningen voro R. St:s fullmäktige.

Betecknande för huvudtendensen i frihetstidens författningsutveckling, regeringsmaktens försvagande och maktens koncentration till riksdagen och dess utskott, är det faktiska förhållandet, att partiledarna under den senare frihetstiden ej togo inträde i rådet. Såsom hattpartiets kraftfullaste personlighet framträdde under 1750-talet Axel von Fersen, som under frihetstiden icke tillhörde riksrådet. Tecknet på hans maktutövning var lantmarskalkstaven vid riksdagarna 1755—56, 1760—62 och 1769. Som adelns och sekreta utskottets ordförande var han mäktigare än rådets främsta män. Regeringskrisen 1761 illustrerar på ett slående sätt detta för statsskicket typiska förhållande.

I M. S. D:s av Browallius författade betänkande av 1752 hade rådets fullständiga beroende av ständerna fastslagits. Då spänningen mellan konung och råd var det brännande, aktuella problemet, är det naturligt, att i denna kommentar till statsskicket intet säges om förfaringssättet i det fall, att ständernas fullmäktige skulle förlora sina principalers förtroende. Browallius' betänkande har ju också främst karaktären av principutredning. När hattarna före och under riksdagen 1755—56 inför allmänna opinionen i tidskriften En ärlig svensk skulle behandla ej blott grundlagarna och deras tolkning utan även gällande konstitutionell praxis, kunde man ej underlåta att komma in på det en gång tillämpade licentieringsinstitutet.

Om så illa vore, säger Prudens, att riksråden gjorde minsta steg mot fundamentallagarna och R. St:s föreskrifter, så skulle de ofelbart få »en wäldig hop emot sig». Då skulle man snart få höra åberopas RO § 13. Riksråden voro på grund av den stränga kontrollen i en svårare situation än någon annan ämbetsman i riket. »Här fordras inga andra skäl än at R. St. ej behöfwa dem längre til fullmägtige, utan licentiera dem ifrån rådsämbetet; hwilket ej kan wederfaras den minsta ämbetsman i Riket utan föregångit brott, laga ransakning och laga dom.» I en senare längre utläggning av Honestus framhålles dock, att

Prudens »warit nog sträng emot rådsämbetet», då han talade om ständernas befogenhet att licentiera riksråden. Ett sådant förfaringssätt måste strida mot KF § 10, som fastslog, att ämbetsmän ej kunde avsättas utan laga rannsakning och dom. Att rådssysslan var ett ämbete, framgick av RF § 14 m. fl. ställen i grundlagen.[1]

Då En ärlig svensk skrevs under hattrådets överinseende, är det naturligt, att rådets självständighet i möjligaste mån underströks. Men det är icke desto mindre typiskt för samtidens sätt att uppfatta rådets förhållande till ständerna, att »den parlamentariska principen»[2] endast till hälften och s. a. s. i misshugg får ett öppet erkännande.

Grundvalen för nyssnämnda uttalande i hattarnas grundlagskommentar var givetvis, att rådslicentieringen faktiskt hade tillämpats. Man kunde ej komma ifrån den historiska verkligheten, även om den stred mot de konstitutionella urkunderna. När partikonstellationen och förhållandet mellan regering och riksdag åter gjorde licentieringsinstitutet aktuellt, hade uppenbarligen större klarhet vunnits om dess innebörd, samtidigt som man jämförelsevis snabbt och effektivt förstod att omsätta de ett par decennier gamla erfarenheterna i förnyad politisk handling. Om man vill fastställa en viss tidpunkt, då rådslicentieringen — åtminstone i en trängre krets — erkändes som ett politiskt institut utan nödvändigt sammanhang med en rättegång i vanlig mening, så finnas goda skäl att nämna året 1761. Från detta år föreligga två klarläggande uttalanden om rådslicentieringens rättsliga och konstitutionella placering, det ena lämnat i riksdagens protokollsgranskande utrikesutskott av en av de främste av ministerstörtarna, hovrättsrådet Chr. Rappe, det andra avgivet av en av de störtade senatorerna, C. Fr. Scheffer.

När Rappe i M. S. D. i febr. 1761 hade lämnat förslag till utlåtande om hur de anklagade riksrådens förseelser skulle bedö-

---

[1] En ärlig svensk, 120 f., 166 ff. Jfr registret till En ärlig svensk, uppslagsordet Råd, Riksens: »om de utan föregånget brott kunna licentieras från sina ämbeten».

[2] Lagerroth, Frihetstidens författning, 438 f.

mas — allt efter deras större eller mindre delaktighet — tillfogade han följande principdeklaration: Med riksråden kunde inte »till alla delar» så förfaras som med andra[3], »at de antingen suspenderas på någon tid, eller böta med penningar». I fråga om riksråden ansåg han ej något annat »straff» möjligt än att de antingen helt miste ständernas förtroende eller erhöllo en varning för anmärkta förseelser. »Huvudmännen», d. v. s. de som främst förfäktat grundlagsvidriga åsikter i frågan om regeringens rätt att börja krig utan R. St:s sammankallande, borde mista ständernas förtroende »och följagteligen deras embeten», d. v. s. licentieras. I fråga om de övriga riksråden var då självfallet en varning tillräcklig.[4] Ständernas beslut gingo sedan helt efter dessa riktlinjer.

Rappes utläggning av frihetstidens parlamentariska förtroendesynpunkt framlades i ett riksdagsutskott under en överläggning, som rörde näraliggande praktiskt-politiska mål. Riksrådet C. Fr. Scheffers sannolikt ungefär samtidiga framställning av ifrågavarande ämne ingick i en systematisk, genomarbetad framställning av gällande svensk statsrätt, skriven som lärobok för landets kronprins. Problemställningen är densamma som för debattörerna i En ärlig svensk och för Rappe. Men Scheffer löser problemet mera radikalt och realistiskt än hattpartiets publicister och parlamentariker. I hans framställning av rådets skyldigheter heter det bl. a.: »Efter Sweriges lag kan wäl ingen blifwa dess ämbete förlustig utan föregången laga ransakning och dom; dock hafwa Riksens Ständer wid 1739 åhrs riksdag annorlunda förordnat i anseende till riksrådsämbetet, hwarifrån ständerne kunna licentiera den, som af någon orsak förlorat deras förtroende. Riksens Ständer hafwa wid detta tillfället förklarat Riksens Råd för deras fullmägtige; af hwilcken denomination följer, att fullmägtigskapet med principalens förtroende upphörer.»[5] Precedensfallet från 1739 framställdes av Scheffer som

[3] Därefter följer överstruket: »embetsmän».
[4] M. S. D. 2/2 1761, p. 409 f.
[5] Kungliga arkiv: Gustav III, vol. 35. Lagerroth, En frihetstida lärobok i gällande svensk statsrätt. StvT 1937, 186 ff., spec. 197.

»rättsskapande».[6] Den faktiska utvecklingen av licentieringsinstitutet bekräftar, att så var förhållandet.

I M. S. D. upplästes 22/4 1761 ett av riksrådet Scheffer till kronprinsens undervisning författat »kort begrep och systema juris publici suecani», med all sannolikhet detsamma som hans nyssnämnda grundlagskommentar.[7] Scheffer hade vid denna tidpunkt färsk erfarenhet av hur det gick till, då principalens förtroende till den fullmäktige på rådsstolen upphörde. Han hade sannolikt ej tagit sin licentiering med det upphöjda lugn, som man kunde vänta av hans egen utläggning av konstitutionell praxis.[8] Men principalen, ständerna, hade ej heller kunnat verkställa licentieringen på det enkla och smidiga sätt, som troligen föresvävat Scheffer. En långdragen hätsk propaganda, bemängd med anklagelser för grundlagsbrott och andra tillvitelser av skiftande slag, var det nödvändiga komplementet till licentieringsinstitutet i praktisk politik.

Riksrådens licentiering och återkallande 1761

Räfsten med krigets upphovsmän. Vid den riksdag, som tog sin början i okt. 1760, stod det från början klart, att oppositionen mot hattregeringen nått en betydande styrka. Hovpartiet och det yngre mösspartiet, de politiska formationer, som i så hög grad skulle sätta sin prägel på frihetstidens sista årtionde, kunde ej utan skäl hoppas på revansch och på maktens erövring. Inom det maktägande hattpartiet rådde oro och splittring. Missnöjet

---

[6] Ibid., 209.

[7] M. S. D. 22/4 1761. Beträffande dateringen av Scheffers grundlagskommentar se Kumlien, »En frihetstida lärobok i gällande svensk statsrätt». HT 1937, 370. Scheffers lärobok trycktes i Büsching, Magazin für die neue Historie und Geographie, XII, 261 ff. (1778) under titeln »Des Baron Carl Scheffer kurzer Begriff des schwedischen juris publici für den Kronprinzen Gustav». Stycket om ständernas rätt att licentiera saknas egendomligt nog hos Büsching, som annars mycket noggrant återgiver ifrågavarande aktstycke.

[8] Fredrik Sparre berättar: »R. R:t Scheffer gjorde mig mer än mycket ondt om eij mindre än om de andre, men de discourser han i dag hölt hos Printzen pouvoit exciter à la pitié la plus vive.» Sparres dagbok 4/2 1761.

med rådet var starkt och allmänt utbrett.[9] Frågan var emellertid, som en av mössornas ledare uttryckte det, »hvem som skal blifva . . . actor publicus öfver våra missnöijen mot regeringen».[1] I S. U. hade hattarna lyckats vinna en fast majoritet, och det mäktiga utskottet kunde ej väntas på ett tillfredsställande sätt spela en sådan roll. Oppositionens angrepp mot regeringen under hösten 1760 kulminerade med dess försök att genom tillsättandet av »en stor särskild deputation» erhålla ett lämpligt redskap för en genomgripande räfst med rådets enligt dess mening grundlagsvidriga och för riket fördärvliga krigspolitik. Funktionen som åklagare fylldes vid de allt häftigare anklagelserna mot rådet främst av C. Fr. Pechlin, som i spetsen för de missnöjda hattarna framträdde som den samlade oppositionens ledare och riddarhusets mäktigaste man.

I dec. segrade Pechlin i voteringen på riddarhuset om den särskilda deputationen. Vad man kunde vänta av en ständerdelegation av dylik art hade framgått av oppositionstalarnas yrkanden under höstens upprörda plena på riddarhuset. I memorial, som i rådet närstående kretsar betecknades såsom »skamlösa», förklarade Estenberg det pågående kriget som »ett högst skadeligit krig, som störtat riket i största älende», »ett högst förunderligit krig, som til thess början och fortsättning icke kan begripas». Den regering, som handlat mot grundlagarna, borde »ställas under ansvar, ransakning och dom samt till behörigt straff befordras». Detta borde ske i en särskild deputation eller kommission. Så stadgade »den helige grundlagen uti 13 § RO». Estenbergs och liknande memorial kringspredos som agitationsskrifter och väckte bestörtning och allvarliga farhågor i rådet.[2] I slutet av år 1760 hade dock tydligen förberedelser börjat göras för en utjämning av motsättningarna mellan partierna eller åtminstone inom hattpartiet. »Reconciliationen» skulle grundas på att några

[9] Malmström, V, 1 ff.

[1] R. A. P. 1760—62, I, 230 (11/12 1760). Uttalandet fälldes av en av bröderna Reuterholm.

[2] Malmström, V, 15. R. A. P. 1760—62, I, 168 (bil. 29 och 30), 172. Sparres dagbok 27/11, 28/11 1760. Jfr Leijonhufvud, Carl Gustaf Tessin och hans Åkerökrets, I, 145.

av riksråden åtminstone temporärt »blefwo offer» för förbittringen mot krigets upphovsmän. Hattarna skulle själva genom S. U. och dess protokollsgranskande utrikesutskott, M. S. D., företaga denna operation.[3]

Utgångspunkten för de parlamentariska aktioner, som i febr. 1761 ledde till två riksråds — Scheffers och Palmstiernas — licentiering och kanslipresidenten von Höpkens avgång, var den bekanta uppgörelsen i början av jan. 1761 mellan å ena sidan Axel von Fersen och franske ministern samt å den andra Pechlin. Den innebar, att hattledningen gick med på att ur rådet avlägsna tre av partiets främsta män, de nyss nämnda, på villkor att Pechlin med sin falang av missnöjda hattar övergav hovet och mössorna och åter slöt sig till det egentliga hattpartiet. Härigenom skulle räfsten med rådet begränsas till de tre nämnda senatorerna och oppositionen splittras och tvingas uppgiva sitt angrepp mot hatträdet i dess helhet. Parlamentariskt sett medförde denna överenskommelse, att lantmarskalken-partiledaren, som kunde styra det av hattarna dominerade S. U. — till en början i hemlighet — förenade sig med den mest betydande av oppositionsmännen i plena. Pechlin hade ju tidvis behärskat majoriteten på riddarhuset. Aktionen mot Scheffer, Palmstierna och von Höpken visar på ett intressant sätt licentieringsinstitutets s. a. s. tekniska användbarhet i en situation, då det gällde att på kort tid iscensätta en politisk kupp. De sammansvurna partikonklaverna lyckades på c:a en månad — från slutet av jan. till slutet av febr. — genomdriva sina avsikter i de olika instanserna, M. S. D., S. U. och plena. Den akuta regeringskrisen kan sägas ha varat endast c:a en vecka, från 31/1 till 7/2.

Angreppet mot riksråden utgick från S. U:s protokolls-

[3] Sparres dagbok 2/12, 19/12 1760. Det program, som sedan i huvudsak skulle följas, antydes i dagboken på följande sätt: »Puncterne af den wundne reconciliationen skola wara 3 nes sacrifice af R. R. P. (?) S. H. (?) endast licentierade och på sätt att skola komma inn igen, H. tagas blott ifrån C. C. m.» Jfr HENNINGS, Gustav III som kronprins, 117, n. 32. Initialerna P. (?) S. H. (?) stå i originalet skrivna över den rad, där det talas om tre riksråds licentiering. Två av dessa bokstäver äro i det närmaste oläsliga. Det förefaller givetvis naturligt att tyda dem som Palmstierna, Scheffer och von Höpken, de tre riksråd, som senare offrades. Jfr LEIJONHUFVUD, a. a., 151.

granskande verksamhet. Det saknades förvisso inte stoff till remarker mot regeringen. Problemet bestod närmast i att begränsa anmärkningsnitet på ett sätt, som motsvarade situationens krav. Det löstes i M. S. D. under senare hälften av jan. på så sätt, att remarkerna endast skulle behandla frågan om krigsbeslutets laglighet enligt RF §§ 6 och 7 och att, sedan man fastställt, att kriget börjats på ett grundlagsvidrigt sätt, vissa riksråd utpekades som »de mäst brottslige». M. S. D. uttalade i sitt betänkande till S. U. av 31/1, att riksråden Palmstiernas och Scheffers i rådet uttalade åsikter i förevarande konstitutionella principfråga varit sådana, att de svårligen kunde förenas med »R. St:s förtroende i framtiden».[4]

Talet om brottslighet var här uppenbarligen en kliché, ett hävdvunnet talesätt, en politisk fiktion, som i dylika situationer var användbar och stundom nödvändig. I överenskommelsen mellan Fersen, franske ministern och Pechlin hade bl. a. ingått, att de tre riksråden, som skulle offras, ej borde drabbas av något annat straff än entledigande från ämbetet. De skulle, tydligare uttryckt, bliva »déplacés, mais non pas punis», d. v. s. på tidens parlamentariska språk »endast licentierade».[5]

S. U:s berättelse 7/2 1761 »om orsakerna till kriget», licentieringsinstrumentet, utmynnade också i ett yrkande på en sådan åtgärd beträffande Palmstierna och Scheffer. Angreppet mot von Höpken iscensattes i viss mån vid sidan av det ordinarie ansvarsutkrävandet. Men det förfaringssätt man därvid använde är lika tidstypiskt som det i fallet Palmstierna och Scheffer brukade. Båda aktionerna löpte under de mest kritiska dagarna parallellt och kunna tydligt avläsas i M. S. D:s och S. U:s protokoll.

Utskottsarbetets främsta arbetsresultat var S. U:s nyssnämnda berättelse, och dess genesis är klar. S. U:s protokollsutdrag av

---

[4] S. U. P. 4/2 1761. M. S. D:s betänkande refereras utförligt i S. U. P. Det hade i stort sett samma innehåll som S. U:s berättelse till plena, ehuru det var mera omständligt. M. S. D:s handlingar. Jfr Malmström, V, 28 ff.

[5] Malmström, V, 25. Pol. Corr., d. 20, 213 (Fredrik II till Lovisa Ulrika 3/2 1761). Sparres dagbok 19/12 1760.

7/2[6] erinrar inledningsvis om den märkliga och omstridda instruktion S. U. fått under hösten 1760. Enligt dess §§ 1 och 6 hade S. U. att till plena inberätta de skäl riksråden haft att tillstyrka K. M:t att utan ständernas vetskap och sammankallande inträda i det pågående kriget. Varje fel mot RF och varje pliktförgätenhet av »vederbörande» skulle tillkännagivas för plena. I motsats till vad fallet var i S. D:s instruktion, talades i S. U:s däremot ej om »rikets sannskyldiga väl».[7] De ledande hattarna ville självfallet ej uttala, att kriget varit till rikets skada eller att den politiska tanke, på vilken krigsbeslutet grundats, var oriktig. Nödig hänsyn till den politiska klokhetens krav måste rimligtvis medföra, att man ej under pågående krig gjorde sådana uttalanden. Kritiska omdömen om krigsfinansieringen m. fl. liknande ämnen borde ej tagas upp. Dylika synpunkter utvecklades i mitten av jan. i M. S. D. av hovrättsrådet Chr. Rappe, och deputationen beslöt, att saken endast skulle behandlas »juridice». Anmärkningarna skulle endast röra tillämpningen av RF §§ 6 och 7.[8]

När M. S. D. åter samlades 30/1 var lantmarskalken närvarande, och förhandlingarna leddes av honom även vid deputationens närmast följande sammanträden, till dess den nu akuta regeringskrisen var över. Fersen sekunderades av Chr. Rappe och borgmästare Schauw, bägge tillhörande hattpartiets innersta cirkel.[9] Den senare hade fått i uppdrag att författa den remark, som avgick till rådet. Den 30 jan. förelåg rådets yttrande häröver till behandling i S. U. Sedan lantmarskalken manat till skyndsamt avgörande av den föreliggande ansvarsfrågan, beslöts, att M. S. D. till nästa sammanträde skulle inkomma med förslag till utlåtande.

Under tre dagar, 30/1, 31/1 och 2/2, diskuterades i M. S. D. utförligt, hur berättelsen till plena till form och innehåll skulle redigeras. Delvis var det väl här fråga om en skenfäktning. Men

---

[6] R. A. P. 1760—62, I, 356 (bil. 42).
[7] Se ovan 43 f.
[8] M. S. D. 17/1 1761.
[9] G. A. Hjärnes levnadsbeskrivning (RA), 66 ff. Jfr Malmström, V, 6, n. 2; ibid., 27 ff.

de drivande krafterna hade utan tvivel vissa svårigheter att nå fram till det åsyftade resultatet. De rådsvänliga hattarna ansågo, att man ej kunde förbigå de starka politiska skäl, som talat för ett deltagande i kriget. Rappe replikerade, att det var en ljuspunkt i den brydsamma situationen, att man kunde hålla sig endast till lagfrågan. Det rådde nämligen ingen tvekan om att konjunkturen varit fördelaktig vid Sveriges inträde i kriget. Sedan deputationens ledamöter yttrat sig i huvudfrågan om rådets befogenhet att börja krig utan ständernas sammankallande, sammanfattade lantmarskalken 31/1 deras vota så, att majoriteten av adeln och borgarna ansett, att vederbörande riksråd »icke fattadt rätta meningen af RF, enär de styrkt K. M:t at börja kriget utom Ständernes sammankallande». Man enade sig vidare om att S. U. vid föregående riksdag »icke utsatt eller determinerat något krigs börjande».

Rappe yttrade nu, att saken härmed kunde tyckas vara avgjord. Men det återstod, framhöll han, att överlägga om och utforma, »huru och på hwad sätt den ena mer och den andra mindre deltagit i den irriga mening at icke kalla Ständerne». Rappe sade sig kunna framlägga förslag till utlåtande på denna punkt. Hans »classification» av riksrådens förseelser väckte åtskillig opposition. Och motståndet blev än starkare, då Schauw under instämmande från Rappe ansåg sig kunna utpeka Palmstierna och Scheffer som de mest brottsliga. Resultatet av överläggningarna blev till en början endast, att man i princip godkände en gradering av riksrådens förseelser. Huruvida vissa personer skulle utpekas, måste ytterligare diskuteras.[1]

Vid ett liknande tillfälle under den dramatiska Norrköpingsriksdagen 1769 kunde Rappe i rätta ögonblicket framlägga en för situationen lämpad anklagelseskrift mot de för riksdagsmajoriteten misshagliga riksråden. Sannolikt har han erhållit detta förtroendeuppdrag på grund av de förtjänster han redan 1761 inlagt på samma område. Då personfrågan 2/2 upptogs till slutligt avgörande i M. S. D., uppläste Rappe en av honom författad

[1] M. S. D. 31/1.

utförlig beskrivning av hur man skulle kunna »determinera hwar och en rådsherres mer el. mindre delaktighet». Han skilde mellan å ena sidan dem, som varit upphovsmän till den »förtydning» av grundlagen som skett, och å andra sidan dem, som endast bifallit »denna irriga tankan». Endast upphovsmännen till den av M. S. D. fastställda felaktiga tolkningen av grundlagen nämndes: Palmstierna och Scheffer. Man beslöt, att deputationens betänkande skulle utredigeras efter Rappes yttrande. Det bifölls i S. U. 6/2 och kunde som ett S. U:s protokollsutdrag av 7/2 meddelas plena.[2]

Slutklämmen i S. U:s »berättelse om orsakerna till kriget» av 7/2 1761 är så gott som ordagrant byggd på huvudpunkterna i Rappes votum.[3] Och den utredning av de politiska och statsrättsliga förutsättningarna för krigsdeltagandet, som till större delen utfyller utskottets betänkande, återger de främst av Rappe och Schauw hävdade synpunkterna. De »politiske consideration er», som hörde ihop med garantien av Westfaliska freden m. m., berördes sålunda endast med lätt hand. S. U. framförde emellertid uttryckligen sitt gillande av rådets uppfattning i dessa diplomatiska och folkrättsliga frågor.

Huvudfrågan var, huruvida krigsdeltagandet kunnat ske utan R. St:s sammankallande. S. U. konstaterade, att enligt RF § 6 endast nödvärnskrig kunde företagas utan R. St:s sammankallande. Härav följde, att RF § 7 ej kunde giva rådet rätt att tillstyrka deltagande i krig, som ej hade de i § 6 beskrivna egenskaperna. I slutklämmen heter det sammanfattningsvis: Sedan S. U. utlåtit sig om riksrådens voteringar och de däröver avgivna förklaringarna och påvisat, att de ej av RF § 7 eller av S. U:s yttranden vid föregående riksdag kunnat hämta stöd för krigsdeltagande utan R. St:s sammankallande, kunde det synas, som om S. U. fyllt sitt åliggande. Men då S. U. enligt RO påtalade brott mot fundamentallagarna, »måste nödvändigt tillämpningen giöras på personerne». På den grund var det S. U:s

---

[2] M. S. D. 2/2. S. U. P. 4/2, 7/2.
[3] R. A. P. 1760—62, I, bil. 42, 110 ff.

skyldighet att inberätta, »det Hrr Riksens Råd, Friherrar Palmstierna och Scheffer, eij allenast hyst den mening, som hade det varit Konung och Råd tillständigt at gå in uti förevarande krigs oroligheter utan R. St:s sammankallande samt derpå sine underdånige voteringar och rådslag bygdt, utan ock samma mening sökt försvara, hvilken mening lärer vara sådan, at R. St:s förtroende dermed ej kan förenas».

S. U. framhöll till slut, att R. St. torde finna, att det var en »hufvudsakelig skilnad» mellan de nu utpekade riksråden och de övriga, som misstagit sig om grundlagens rätta förstånd men likväl ej positivt urgerat någon oriktig tolkning av RF och ständernas föreskrifter. Vid diskussionen i S. U. 4/2 om M. S. D:s betänkande försvarade Rappe sitt verk mot kritik, som direkt eller indirekt riktades mot denna klassifikation av de senatorer, som fört landet in i kriget. Kritiken framfördes dels av rådsvänliga hattar, som ansågo RF § 7 oklar eller hävdade, att samtliga ifrågavarande riksråd begått samma fel, dels av Pechlin, som genom ett våldsamt angrepp mot kanslipresidenten von Höpken delvis förde räfsten med rådet in på ett nytt spår. Enligt M. S. D:s betänkande och S. U:s därpå grundade berättelse hade ju Höpken räknats till de visserligen ej namngivna senatorer, vilkas rådslag borde bedömas mildare än de bådas, som M. S. D. räknat som huvudaktörer.

De politiskt initierade voro givetvis medvetna om att von Höpken genom sin ställning, sina kunskaper och sin begåvning varit själen i den politik, som ledde till kriget. Men enligt rådsprotokollen hade han vid det avgörande tillfället avstyrkt sitt eget verk. Genom sin vacklande inställning »pro et contra» lät han andra framträda som krigets tillskyndare. När Pechlin gick till anfall mot kanslipresidenten, var det alltså inte längre fråga om krigsbeslutets förenlighet med RF eller dylikt. Med från realism gick Pechlin den politiska verkligheten in på livet. M. S. D. klandrades för att den ej omnämnt »den som till deltagande i kriget warit uphofsman». Höpken hade självrådigt med hjälp av den diplomatiska sekretessen fört en personlig politik, han hade »följgdt monarchiske principer». Sina kolleger i rådet hade han

lämnat i okunnighet om det verkliga läget. Hans avsikt hade varit att leda rådet in i kriget »och sauvera sig sielf».[4]

Rappe invände mot Pechlins andragande, att, om S. U. skulle finna de framförda anmärkningarna värda uppmärksamhet, borde von Höpken först få yttra sig däröver. Pechlin ville ej direkt motsätta sig en sådan åtgärd. Han hade främst velat framhålla, hur farligt för riket det vore att ha en man som von Höpken »à la tête af affairerne». Pechlin hade därför berett sig att tillstyrka plena »at ställa honom på sådan ort, hwar han icke skulle blifwa ohördan dömd». von Höpken skulle m. a. o. dömas av en kommission. Ehrencreutz, ett av Pechlins redskap[5], föreslog en kommission, sammansatt av ledamöter i S. U.

Pechlins memorial bordlades, och S. U. sammanträdde åter 5/2. Man beslöt att hänskjuta saken till M. S. D., som snarast möjligt hade att avgiva yttrande, varav von Höpken skulle få del. Ett regelrätt anmärkningsförfarande skulle alltså till en början igångsättas. Då på e. m. debatten i detta ämne skulle upptagas i M. S. D., ansåg sig dock lantmarskalken böra meddela, att kanslipresidenten anhållit om avsked. Härigenom förändrades »sakens förra ställning», och deputationens överläggning kunde anses som »mindre nödig».[6]

Lantmarskalken hade — med all sannolikhet mellan S. U:s och M. S. D:s sammanträden — meddelat Höpken, vad som föregående dag hänt i S. U. och — givetvis i grälla färger och med väl spelad bestörtning — antytt, vad som kunde väntas. Fredrik Sparres relation av dagens dramatiska intermezzo synes vara trovärdig och är värd att anföras: »S. U. war tillsammans förmiddagen. Emot middagen har Landtmarsk:n par un billet gifwit avis åt R. R:t Höpken, qu'il pourroit avoir à risquer des malheurs dont il ne se pourroit jamais douter s'il tardoit un instant à demander sa demission, så wäl ifrån presidents som

[4] S. U. P. 4/2 1761. Pechlins »i concept författade anmärkningar rörande ... Höpken» ha ej återfunnits i M. S. D:s protokoll och handlingar. Enligt Malmström finnes Pechlins diktamen i arkivet på Sjöholm. Som underlag för ovan lämnade framställning torde referatet i S. U. P. jämfört med Malmström, V, 29 ff. vara tillräckligt.

[5] Fersen, III, 294 (Ur Lovisa Ulrikas journal).

[6] S. U. P. 5/2, M. S. D. 5/2.

rådsembeterne. Så snart R. R:t Höpken i Rådet i dag fådt denna billet, har han genast satt sig neder och skrifwit sitt afskedsmemorial, det samma på ögnablicket till Kongl. May:tt aflämnat, men innan remissen af detsamma kunnat ske och hinna komma neder till S. U. hade S. U. redan skildts åt.»[7]

När S. U. åter samlades 6/2, godkändes utan längre diskussion Höpkens avskedsansökan av utskottets adel och präster. Pechlin återtog sin anklagelseskrift mot kanslipresidenten. Borgarståndets representanter i S. U. gjorde däremot svårigheter. Kierman önskade, att S. U. skulle uttala sitt gillande av Höpkens »administration». Renhorn framhöll det betänkliga i att nu, när utsikter till fred och rikets räddning kunde skönjas, borttaga »utur ministèren» den, som varit »siälen deraf». Flertalet borgare ansågo, att Höpken borde vara kvar i sina ämbeten. S. U:s borgare kunde alltså ej bifalla hans avskedsansökan.

Kanslipresidentens avgång hade vållat ett avbrott i behandlingen av det M. S. D:s betänkande, som utmynnade i att Palmstierna och Scheffer ej voro värda R. St:s förtroende. En viss förvirring hade tydligen uppstått därigenom, att angreppet mot de tre riksråden samtidigt framfördes efter två olika linjer. I S. U. diskuterades, huruvida M. S. D:s betänkande bifallits eller inte. Lantmarskalken gjorde slag i saken genom att ställa proposition, och betänkandet godkändes av adel och präster mot borgarnas röst. Expeditionen till plena justerades 7/2.[8]

[7] Sparres dagbok 5/2 1761. Sparres berättelse överensstämmer rätt väl med den skildring Lovisa Ulrika ger i sina memoarer. Drottningen omtalar som allmänt bekant, att Fersen genom en biljett till riksrådet Horn »liksom i förtroende» lät underrätta Höpken om den ominösa överläggningen i S. U. Stämningen i utskottet sades vara mycket hätsk mot kanslipresidenten, vilket »intimiderade så Höpken, att han, utan reflexion, på stället i Rådet skref strax sitt afskedsmemorial och presenterade detsamma åt Konungen, blek och så bestört, att han, efter plägseden, icke kunde säga ett ord». Utdrag ur Lovisa Ulrikas journal för åren 1757—62. FERSEN, III, 287 f. Höpken omtalar i sina egna anteckningar, att Fersen 5/2 på e. m. skall ha besökt honom och med spelad modlöshet talat om Pechlins »mémoire foudroyant». HÖPKEN, Skrifter, I, 107 f. — Enligt Sparre och Lovisa Ulrika hade Fersen således genom en biljett, enligt Höpken själv genom ett personligt besök sökt påverka kanslipresidenten. Måhända förekommo båda dessa kommunikationsformer. I S. U. meddelade lantmarskalken 5/2 vid sessionens början, att han efter gårdagens sammanträde i S. U. besökt Höpken för att diskutera vissa aktuella diplomatiska frågor. Det är ej osannolikt, att även andra samtalsämnen förekommit. S. U. P. 5/2.

[8] S. U. P. 6/2, 7/2.

S. U:s yttrande av 6/2, som tillstyrkte von Höpkens avskedsansökan, och dess berättelse om kriget av 7/2 med slutkläm, som rörde förtroendet till två riksråd, behandlades i ständen 9/2 och 10/2. Höpkens avsked bifölls i samtliga stånd utan längre diskussioner och utan voteringar.[9] Borgarståndet hade upphört med sin opposition på denna punkt. Desto hårdare motstånd gjorde majoriteten av de borgerliga hattarna mot Palmstiernas och Scheffers licentiering, som beslöts av R. o. A. och prästeståndet 10/2 och bondeståndet 12/2. Borgarståndet godkände däremot 12/2 med 51 röster mot 33 ett memorial av Renhorn, som gick ut på att samtliga riksråd skulle »anses» lika och ingen särskilt uteslutas från R. St:s förtroende. Ståndet kvarhöll sedan hos sig »löparen». Ståndens beslut kunde därför inte expedieras förr än 28/2.[1] I R. St:s skrivelse av detta datum förklarades, att den mening Palmstierna och Scheffer sökt förfäkta i sina voteringar i rådet i frågan om krigsdeltagande utan riksens ständers sammankallande ej kunde förenas med R. St:s förtroende. K. M:t täcktes därför »Herrar Riksens Råd ... Palmstierna och Scheffer ifrån deras rådsembeten licentiera». I S. U:s berättelse till plena hade — i överensstämmelse med den mera blygsamma roll S. U. intog under denna riksdag — ej talats om licentiering, endast om bristande förtroende. I ständerskrivelsen kom termen licentiera till användning på ett tydligare sätt än vid tidigare och senare tillfällen.[2]

I prästeståndet hade Serenius erinrat om att det som nu förehades var »en följd af lika ämne, som för 22 år sedan just wid denna årstiden satte wårt stånd uti oändeligit bekymmer och Ständerne sins emellan i en swår collision med hwarandra». Även i rådet erinrades om prejudikatet från 1739, och råds-

---

[9] Ad, Pr, Bg, Bd 9/2 1761.

[1] R. A. P. 1760—62, I, 364, 393; Pr 10/2, Bd 12/2, Bg 12/2. R. St:s skrivelse i inr.-civilär. 28/2 1761 ang. Palmstiernas och Scheffers licentiering. Skrivelsen föredrogs i rådet 4/3 och expedierades genom brev till Palmstierna och Scheffer. Inr. civilexp:s registratur 4/3 1761. RP Civ 4/3, 6/3.

[2] I lantmarskalkens proposition på riddarhuset frågades dock, om R. o. A. biföll »det, som i anseende til de 2:ne Hrr Riksrådens licentierande S. U. på anförde skäl hemstält». När förtroendet ej fanns, var licentieringen en given konsekvens. Se ovan 150, nedan 265 f.

protokoll rörande denna sak upplästes.[3] Men f. ö. talades ej mycket om genombrottstiderna på 1730-talet, och diskussionen i plena är ej av större intresse. Det var ju ej fråga om en strid mellan två partier, två åsiktsriktningar, utan om en uppgörelse mellan vissa partihövdingar, som främst innebar några riksråds »sacrifice». Att så var förhållandet antyddes med indignation av en och annan mera radikal riddarhustalare. De missbelåtna och otåliga fingo låta sig nöja med det utförliga och ytterst välskrivna betänkande från S. U. av 14/3, som Rappe författat.[4] Häri gavs besked om ständernas »öfrige . . . fullmägtiges förhållande och uppförande» i krigsfrågan, ehuru även Palmstiernas och Scheffers vota noggrant refererades. Rättigheten att börja krig tillhörde enligt RF § 6 ingen annan än »högsta makten». Det tillhörde ej K. M:t att med råds råde »i så beskaffat mål decidera». Detta uttalande av riksrådet Löwenhielm citerades av Rappe med gillande. Resultatet av S. U.-betänkandets behandling i plena blev också, att samtliga kvarvarande riksråd i den stora hattministären med undantag för Löwenhielm skulle få en allvarsam varning.[5]

Förtroendeförklaring och återkallande. När föreställningen till riksråden skulle utredigeras i M. S. D., framhölls, att den skulle skrivas så, att den överensstämde med det förtroende, som R. St. »warda lemnandes» till ifrågavarande riksråd.[6] På denna väsentliga punkt svävade man mera på målet i den ständerskrivelse, som avgick angående Höpkens avskedsansökan, som rekommenderades till »nådigt bifall». Ständerna uttalade här, att det vore överflödigt att till alla de lovord man redan framfört »lägga thet fullkomliga förtroende, som Herr Riksrådet under sin förflutna tjenstetid af Riksens Ständer ägt . . .». Huruvida Höpken fort-

[3] Pr 9/2, RP Civ 4/3 1761.
[4] Prästeståndets arkiv, F 61, nr 22. M. S. D. 6/3, 13/3, 14/3 1761.
[5] S. U. P. 14/3. R. A. P. 1760—62, I, 487 ff. (16—19 mars); Pr 16/3, 18/3; Bg 16/3, 18/3; Bd 16/3, 18/3. Exp. D. 1/4, 3/4. S. U. P. 4/4 1761. Malmström, V, 34 ff.
[6] M. S. D. 8/4 1761.

farande efter sin avgång ansågs äga R. St:s förtroende, torde få anses vara oklart. Klart är i varje fall, att han återkallades i rådet vid samma tidpunkt och på nästan samma sätt, som tillämpades i fråga om de båda licentierade riksråden, Palmstierna och Scheffer. De politiska aspekterna av detta återkallande skola här icke beröras, ej heller återkallelseinstitutet som form för regeringens rekrytering.[7] Men den i detta sammanhang centrala frågan om förhållandet mellan ständernas förtroende och rådsämbetets utövning får en god belysning i de skrifter, som sommaren och hösten 1761 växlades mellan ständerna och de riksråd, som anmodades att åter inträda i rådet. Dessa dokument må i korthet refereras.

Genom en ständerskrivelse av 28/7 1761 anmodades von Höpken att återinträda i rådet. Samma dag tillkännagavs för K. M:t, att Palmstierna och Scheffer återställts i R. St:s förtroende. De skulle därjämte erhålla viss pension på grund av de ömmande omständigheter de blivit försatta i »wid theras afskeden». I ståndsdebatterna hade diskuterats åtskilligt, om denna förtroendeförklaring även skulle innebära återinträde i ämbetet. Rent formellt torde väl få anses klart, att så ej var förhållandet. »Efter föregången ytterligare öfwerläggning» funno nämligen ständerna för gott att genom skrivelser av 8/8 anmoda Palmstierna resp. Scheffer att »wid först infallande ledighet i rådcammaren tilträda thess rådsstol».[8] Scheffer svarade omgående och jakande. Han hade endast att åtlyda den kallelse han erhållit »af them, som högsta rätten äga at döma om thess wälfärd och bestånd». Palmstierna, som en gång hört till de främsta pådrivande krafterna vid de fem riksrådens licentiering 1739, avvisade däremot den erbjudna upprättelsen. Två punkter i den 65-årige politiske veteranens skrivelse äro av särskilt intresse. Efter bästa förmåga hade han sökt iakttaga »Swerjes lag och Ricksens Högl. Ständers yttrade wilja samt . . . riketz sanskyldiga bästa». Och under hela

[7] Se härom MALMSTRÖM, V, 77 ff.; STAVENOW, Om riksrådsvalen, 143 ff.

[8] R. St:s skrivelser 28/7 och 8/8 nr 28 och 37 ang. riksråden Höpken, Palmstierna och Scheffer, tryckta i Riksdagstidningar 1760—62, 133 f.

sin tjänstetid i såväl lägre som högre ämbeten hade han, framhölls det, »aldrig förtient ock aldrig fådt tiltahl eller straff».[9]

Det kan ej heller med fog sägas, att de 1761 licentierade riksråden begått uppsåtligt lagbrott. Huruvida de brutit mot R. St:s föreskrifter var oklart. Frågan, om den politik de bedrivit, de råd de avgivit, överensstämde med rikets sannskyldiga nytta, hade ej officiellt upptagits. Mot denna bakgrund var det kanske ej så motsägelsefullt, som man skulle vara benägen att tro, när i kallelsebrevet om återinträde i rådet för riksrådet Scheffer talades om »et förnyat prof ej mindre af det fullkomliga förtroende R. St. billigt till Eder hysa än af Eder wanliga nit och oförtrutenhet at Eder tid och förmåga till Wår och Riksens tjenst uppoffra».[1]

Mera sensationellt än Palmstiernas och Scheffers återkallande, som troligen länge varit påtänkt[2], var utan tvivel den 79-årige Bondes och den 77-årige Bielkes återinträde i rådkammaren, som de lämnat för mer än 20 år sedan, då hattarna för första gången tillämpade licentieringsproceduren. Frågan om de 1739 licentierade riksrådens återinsättande hade varit i hög grad aktuell under riksdagarna 1742—43 och 1746—47.[3] Att »R. St:s ... emot dem förklarade misstroende»[4] skulle upphävas, var en av mössornas främsta programpunkter. Bonde erhöll efter hattarnas seger 1747 ett slags förtroendeförklaring, som givetvis ej innebar återinträde i ämbetet. Vid riksdagen 1751—52 var hattarnas ställning tillräckligt stark att tillåta en liknande gest åt Bielke.[5]

I sept. 1761 nedlade Tessin sitt rådsämbete, och Höpken beslöt

---

[9] Riksdagstidningar 1760—62, 169 f. Palmstiernas skrivelse i R. o. A:s konceptprotokoll vid riksdagen 1760—62, III.

[1] Inr. civilexp:s registratur 28/9 1761. R. St. hade i en skrivelse av 23/9 anhållit, att K. M:t täcktes låta utfärda kallelsebrev för Scheffer att »sitt ställe i Rådet åter tillträda». En rådsstol hade blivit ledig genom Tessins avgång. Ständerskrivelsen tryckt i Riksdagstidningar 1760—62, 170.

[2] Som ovan nämnt hade Fredrik Sparre redan i dec. 1760 antecknat, att visserligen några riksråd skulle licentieras, men »på sätt att skola komma inn igen». Sparres dagbok 19/12 1760. Se ovan 167. Jfr Malmström, V, 80, n. 1.

[3] Malmström, III, 115, 209 ff., 290 ff.

[4] Bd 20/7 1743.

[5] Malmström, IV, 84.

sig efter lång tvekan att definitivt lämna regeringen.[6] Sedan hattväldets båda mest lysande representanter med tydliga tecken på leda och resignation avgått från rådet, återinträdde mot årets slut de båda från Horns tid kvarlevande senatorerna.[7] Någon avgörande och för framtiden betydelsefull förändring av regeringens sammansättning var det visserligen inte fråga om. Men det som hänt förebådade den fullständiga omstöpning av ministären, som skulle ske vid mössornas stora riksdag 1765—66.

När hattarna 1761 lyckats genomdriva Palmstiernas och Scheffers återkallande och mössorna kunnat begagna tillfället att återinsätta veteranerna från Arvid Horns regim, var detta betecknande för det labila partiläget vid riksdagen 1760—62. Vid frihetstidens sista riksdagar skulle återkallande av dylik art ske i större skala och helt efter ett segrande partis vilja. Sedan tio riksråd licentierats 1769, anmodades de 1765 licentierade eller på annat sätt entledigade senatorerna att återinträda, men flertalet avböjde. 1771—72 fylldes på samma sätt vakanserna i rådet, sedan ständerna beslutat, att de 1769 licentierade riksråden skulle återkallas.[8] Schönberg framhöll i den stora debatten i rådssaken

---

[6] Höpkens återinträde hade till en början hindrats av vissa tillfälliga skäl. Han hade tydligen intet emot att det dröjde. I några högst personliga anteckningar om denna sak gör han följande mycket betecknande bekännelse: »Desse hinder voro för mig stora vederkvickelser. Jag minns icke at jag känt en starkare (oläsl. ord) av spleen än den dagen, jag skulle intagas i rådet. Det böd mig onaturligen emot, mera än jag kan beskrifva.» Höpkenska saml., Sjöholm. Detta memoarfragment är delvis tryckt i HÖPKEN, Skrifter, I, 114, n. 1. Det ovan citerade är ej medtaget i a. a. Fil. lic. Tryggve Byström har gjort förf. uppmärksam på detta aktstycke.

[7] R. St:s skrivelse i inr. civ. är. 8/12 1761, nr 118. Till konungen med anmodan att utfärda kallelsebrev för Bonde och Bielke. MALMSTRÖM, V, 92 f.

[8] R. St:s skrivelser i inr. civ. är. 1769 nr 10, 11 (25/5, 27/5), 1771 nr 2, 3 (30/7, 17/8). MALMSTRÖM, VI, 118, 228 ff., 289. Som en illustration till det kombinerade licentierings- och återkallelseinstitutet må följande ovan citerade dokument anföras gällande riksrådet C. Fr. Scheffer 1761:

a) M. S. D:s betänkande till S. U. 31/1. } Scheffers tolkning av RF ej förenlig
b) S. U:s berättelse till plena 7/2. } med R. St:s förtroende.
c) R. St:s skrivelse 28/2. } Scheffer licentieras.
d) K. M:ts skrivelse 4/3. }
e) R. St:s skrivelse 28/7. Återställande i R. St:s förtroende.
f) » » 8/8. Anmodan att återinträda i rådet.
g) Scheffers svar 15/8.
h) R. St:s skrivelse 23/9. Om att kallelsebrev bör utfärdas.
i) Kallelsebrev 28/9 om återinträde i rådet.

på riddarhuset 1765, att i fråga om riksrådens ansvar inför ständerna »den i lag utstakade methoden» var, att »R. St:s förtroende sätter dem till och R. St:s misstroende sätter dem af». Utan tvivel är det erfarenheterna från riksdagen 1760—62, som ligga till grund för denna träffande formulering av gällande rätt och framvuxen konstitutionell praxis.[9]

[9] Ad 17/8 1765, p. 914 ff. Schönberg deltog flitigt i det politiska livet under riksdagen 1760—62. Schönbergs brev, 18.

Rådslicentieringen vid riksdagen 1765—66.

Utgångsläget.

Kraftmätningen mellan partierna i frihetstidens Sverige var ej endast en inrikespolitisk angelägenhet. Utgången avvaktades med spänt intresse av Sveriges grannar och av de skiftande maktgrupperna i Europa och den påverkades i ej ringa utsträckning av främmande makters finansiella understöd åt de rivaliserande partierna. Det ligger i sakens natur, att denna uppmärksamhet och denna medverkan i främsta rummet var inriktad på de möjligheter riksdagsstriderna gåvo att åstadkomma regimförändring genom ett mer eller mindre fullständigt regeringsskifte. Sambandet mellan den svenska partipolitiken och den europeiska storpolitiken får ej överdrivas. Men det är ofta både i stort och i detaljerna så påtagligt, att det ej gärna kan bortförklaras.

Hattarnas stora genombrott vid riksdagen 1738—39 understöddes verksamt av Frankrikes sändebud i Stockholm. Det sammanföll i tiden med en av höjdpunkterna för Frankrikes maktställning i Europa. Då 1765 hattarnas politiska system revs ned av de med Rysslands och Englands hjälp segrande mössorna, var den europeiska maktkonstellationen en helt annan. Frankrikes inflytande i norra och mellersta Europa var i hög grad försvagat. England hade genom freden i Paris 1763 vunnit en av sina största framgångar, och Ryssland och Preussen hade genom sjuårskriget tillkämpat sig rangen av ledande stormakter. Ryssland gjorde mer eller mindre öppet anspråk på att vara den ledande makten i nordöstra Europa och hade under åren 1764—65 utvecklat en stark diplomatisk aktivitet, som resulterade i

allianserna med Preussen i april 1764 och med Danmark våren 1765. Striden om kungavalet i Polen 1763—64 visade tydligt Rysslands styrka och Frankrikes svaghet.[1] Endast i Sverige hade Frankrike 1764 kvar ett övervägande inflytande, och även efter mössornas seger vid riksdagsmannavalen och vid talmans- och utskottsvalen vid den riksdag, som samlades i januari 1765, var majoriteten i riksrådet trogen det franska systemet.

Närmast efter Sveriges separatfred med Preussen 1762 hade visserligen Frankrike varit mycket kyligt mot sina vänner i Sverige. Men då i slutet av 1763 förutvarande franska sändebudet i Petersburg, Breteuil, sändes till Stockholm, var detta ett tydligt bevis på den vikt man tillmätte de svenska förbindelserna. Ungefär samtidigt fick Rysslands minister i Stockholm, Osterman, instruktioner att på allt sätt understödja »patrioterna» vid en kommande riksdag. Då på våren 1764 England och Preussen efter flera års uppehåll åter läto representera sig i Sverige, stod det klart, att Europas uppmärksamhet i hög grad var fäst på svensk politik.[2]

Till en början rörde sig de svenska partiernas och de utländska makternas spel om tidpunkten för den kommande riksdagen. 1762 hade R. St. utsatt nästa riksdag till okt. 1765.[3] Hattarna hade för Frankrike framhållit, att en urtima riksdag kunde bli nödvändig på grund av den finansiella krisen, om ej de franska subsidier, som sedan 1762 innehållits, traktatsenligt utbetalades. Franske ambassadörens närmaste uppgift var att lösa denna subsidiefråga och samtidigt avstyra riksdags inkallande i förtid.

Pressat av finansnöden beslöt dock i sept. 1764 ett enhälligt

---

[1] Jfr Stählin, Geschichte Russlands, II, 448 ff., 493 f.

[2] Malmström, V, 226 f. Arnheim, Beiträge zur Geschichte der nordischen Frage. Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, V, 303 ff. Belysande för situationen är följande uttalande från en engelsk diplomat till en annan: Frankrikes och dess allierades planer torde uppenbaras, då korruptionen släpps lös i Sverige. »That is to me generally a political barometer with regard to the pacifick or hostile intentions of our neighbours.» Sir Joseph Yorke till Buckinghamshire (engelskt sändebud i Ryssland 1762—65) 2/6 1764. Buckinghamshire Corr., II, 186. Preussiske ministern Cocceji kom till Stockholm i febr. 1764, Englands sändebud Goodricke anlände i april s. å.

[3] Riksdagsbeslutet 1762, § 11. Modée, Utdrag utur Publique handlingar, VII, 5170.

råd att sammankalla riksdagen till jan. 1765.[4] Mössorna hade starka förhoppningar att vid den stundande riksdagen kunna åstadkomma systemskifte. Hovet väntade på fullständig upprättelse för oförrätterna från 1756 och på en författningsändring till konungamaktens fördel. Hattarna slutligen trodde sig kunna bevara något av sin maktställning genom en »komposition», en borgfred, garanterad av hovet och partiledarna. Hattledarna riksråden Hjärne och C. Fr. Scheffer framhålla i sina minnesanteckningar, att tanken på en partiförsoning varit avgörande för beslutet att sammankalla riksdagen före den av R. St. utsatta terminen. Så som den senare formulerade programmet, skulle alla partimanövrer, främst korruptionen, försvinna. Ständerna skulle följa sina ledare och ej ägna sig åt »la persécution alternative des chefs».[5] Givetvis fanns också den möjligheten, att riksdagen skulle bli en seger för hattarna.[6]

En osäker faktor ur de stora partiernas och de främmande makternas synpunkt var under denna tid hovet. Partilinjerna hade under och efter riksdagen 1760—62 delvis suddats ut, och hovet, d. v. s. främst Lovisa Ulrika, sökte med hänsynslös opportunism begagna sig av upplösningssymptomen inom de stora partierna liksom av motsättningarna mellan dem. För hovet var detta självfallet en riktig och naturlig politik. Man eftersträvade konsekvent en utvidgning av konungamakten och samarbetade därvid med dem, som kunde förmodas vara mest benägna att understödja en författningsrevision i denna riktning. Så länge hattarna, som mindre än ett decennium tidigare så grundligt förödmjukat konungaparet, sutto vid makten, var det naturligt, att hovet i första hand stödde mössorna. Samtidigt höllo dock drottningen och hennes politiska medhjälpare kontakt med hattarna och Frankrike.

Riksdagen 1765—66 blev »mössornas stora riksdag».[7] Hat-

[4] Malmström, V, 228.

[5] Riksrådet G. A. Hjärnes levnadsbeskrivning (RA). C. Fr. Scheffers memoar 12 april 1772, Brokindssaml., vol. 15, Kulla Gunnarstorp.

[6] Jfr Goodricke till Buckinghamshire 6/6 1764. Buckinghamshire Corr., II, 188 ff.

[7] Lagerroth, Sveriges riksdag, V, 189.

tarna ledo ett katastrofalt nederlag vid riksdagsvalen. Då ständerna samlats i Stockholm i jan. 1765, valdes till lantmarskalk överste Ture Gustaf Rudbeck, en av mössornas främste män, Rysslands och Englands kandidat till denna post, och — enligt engelske ministerns uppfattning — landets populäraste person.[8] Talmans- och utskottsvalen utföllo så, att de segerrika mössorna helt kunde behärska ständernas granskande organ. S. U. kom att till c:a 90 % bestå av hattregeringens motståndare. Av de 50 adliga ledamöterna i den mäktiga hundramannaförsamlingen betecknade Goodricke, som intimt samarbetade med mösspartiets ledning, endast sju såsom tillhörande »franska partiet». Prästeståndet insatte i S. U. de främsta hatt-biskoparna, trots att biskoparnas självskrivenhet upphävts, men borgarståndet utestängde helt hattarna från S. U.[9]

I jämförelse med det sekreta utskott, som vid riksdagen 1738—39 gick till anfall mot Horns ministär, var S. U. av 1765 således betydligt mera enhetligt regeringsfientligt. Och detta gäller i främsta rummet de ofrälse stånden, som 1738 och 1739 endast med våldsamheter, lämpor och mutor kunnat tvingas med på aktionen mot rådet. Under riksdagens lopp fingo hattarna så småningom understöd av hovpartiet, vilket i debatter och voteringar på riddarhuset och i borgarståndet skulle få stor betydelse. I början av sessionen samverkade hovet i viss mån med mössorna och fick därigenom några representanter i S. U., vilka senare uppträdde till de fåtaliga hattarnas understöd.

Riksdagen 1765—66 har av Fryxell kallats »reduktionsriksdagen».[1] Och otvivelaktigt är det mössornas djupt ingripande räfst med hattarnas ekonomiska politik, som är det för denna riksdag mest karakteristiska och som så påtagligt dominerar i riksdagshandlingar, tryckta och otryckta, och bland de dags-

[8] Goodricke till Buckinghamshire 14/8 1764. Buckinghamshire Corr., II, 217. Vid lantmarskalksvalet segrade Rudbeck över Fersen med 532 röster mot 415. Jfr Malmström, V, 257 f.

[9] Malmström, V, 260 f., 436. Brit. dipl. instr., XVIII. Friherre Daniel Tilas' riksdagsbrev 1765—66, Stjernarps arkiv (cit. Tilas 1765, resp. 1766), 19/2 1765. Antalet adliga hattar i S. U. uppskattas av Tilas, själv medlem i utskottet, till »allenast 7 à 8».

[1] Fryxell, Berättelser ur svenska historien, d. 41.

aktuella politiska stridsskrifterna. I varje fall gäller detta riksdagens tidigare del, alltså i stort sett arbetet under år 1765. Senare skulle de stora konstitutionella frågorna allt mera taga uppmärksamheten i anspråk. Systemskiftet inom utrikespolitiken hade vidare, ej minst i rådssaken, en avgörande betydelse. Det är icke desto mindre betecknade, att 1700-talets främste svenske historiker sammanfattar aktionen mot rådet 1765 på följande sätt: »Man trodde sig ock hafwa skäl til misstroende emot flera Herrar af Riksens Råd, som förmentes hafwa stridande grundmeningar emot det nu wedertagna hushålningssystem, hwarföre ock åtskillige trädde ur Rådet, och andre i deras ställe insattes, som skulle göra et med nu regerande pluraliteten.»[2] I bankodeputationen hade uppgörelsen med hattarnas finanspolitik sitt främsta verktyg och i den stora deputationen (St. D.) ett mäktigt opinionsbildande organ. Men om, som Fryxell uttrycker det, fred och sparsamhet var »fosterlandskärlekens andel» i mössornas stora generalplan för denna riksdag, så fanns det i denna även en »egennyttans andel»: Man hade också för avsikt att »afsätta hattpartiets hufvudmän» från deras höga ämbeten »och själfva dit uppstiga». Detta senare var dock, framhåller mössornas hängivne vän och beundrare bland Sveriges historieskrivare, ett oeftergivligt villkor för att nå det fosterländska målet.[3]

Aktionen mot hattrådet under förberedelse i sekreta utskottet och stora deputationen.

Nu liksom 1738 var det rådets handhavande av utrikes ärenden, som ansågs lämpligast som utgångspunkt vid angreppet mot regeringen. Orsaken till detta förhållande var självfallet detsamma nu som då: sekretessen. Med hänvisning till RO §§ 13 och 18 och S. U:s instruktion § 2 kunde man, som senare närmare skall visas, i ständen med framgång hävda, att endast slut-

[2] Lagerbring, Sammandrag av Svea Rikes Historia. 2 uppl., V: 3, 25.
[3] Fryxell, Berättelser ur svenska historien, d. 41, 29.

resultatet av S. U:s granskning »ad notitiam» kunde meddelas plena, motivering och sakens alla omständigheter borde »hållas tyste».[4] Därmed berövades oppositionen mycket av sin slagkraft, och mindre omdömesgilla eller alltför fanatiska anhängare kunde avhållas från att ställa till oreda i de ömtåliga personfrågor det här gällde. Själva diskussionen om riksrådens »rådslag, votering och förhållande» (RF § 14) skulle alltså i princip försiggå i S. U., och där borde även de beslut fattas, som skulle avgöra deras öde.

Det egentliga arbetet med anmärkningarnas utarbetande skedde som vanligt i mindre sekreta deputationen. Då diskussionen om dessa remarker i S. U. tack vare den homogena mössmajoriteten blev ganska kort, få meningsbrytningarna i »ministeriella utskottet»[5] ett stort intresse, i synnerhet som de i protokollet refererats relativt utförligt och mösspartiet helt naturligt i M. S. D. satt in flera av sina bästa krafter. Här sutto sålunda landshövdingen, friherre Carl Johan Ridderstolpe, statssekreteraren, friherre Joakim von Düben och översten Anders Rudolf Du Rietz, tre av de främsta mössledarna. Prosten Casper Wijkman var en av de mest typiska representanterna för det yngre mösspartiets framstående ofrälse ledarskikt.[6] Borgarståndets ledande kraft i M. S. D. var garvaren Johan Westin, som dock ej i personlig kvalitet kan jämföras med hattarnas bästa förmågor från detta stånd i föregående riksdagars S. U. Övriga ofrälse medlemmar i deputationen voro med ett undantag obetydliga men trogna anhängare av mössmajoriteten. Endast en representant för den hotade regimen hade placerats i M. S. D., biskopen i Linköping Petrus Filenius, prästeståndets talman

[4] Se nedan 230 f. Att sedan som Malmström framhåller sekretessen kunde vara behövlig av utrikespolitiska skäl, bör ej förbises. Men denna synpunkt torde ej få tillmätas alltför stor betydelse. Vid räfsten med rådets krigspolitik under föregående riksdag hade ju omständigheter av utrikespolitisk natur meddelats plena. Malmström, V, 298 f. Se ovan 45 f.

[5] Schönbergs brev till Adlerwald, 35.

[6] Prosten Wijkman var enligt en adlig meningsfrändes omdöme »en behaglig och kloker man, den bäste talare i presteståndet och den mest kunnige i riksdagssaker», men saknade det kurage, som kunde gjort honom till en stor riksdagsman (»var ... något fruktsam»). Anteckningar av Claes Frietzcky, tryckta i Crusenstolpe, Portefeuille, II (1841), 92 ff.

under större delen av denna riksdag.[7] Utskottets adliga hälft räknade dessutom bland sina medlemmar framstående män och anhängare av mösspartiet, såsom landshövdingarna O. W. De Geer och G. Gyllenstierna och statssekreteraren Carl Hermelin, samtliga riksråd efter hattregeringens störtande, samt hovrättsrådet C. M. Adlermarck.

Anmärkningsvärt är, att två av kansliets mest rutinerade ämbetsmän, statssekreterarna i inrikes civil- och krigsexpeditionerna von Düben och Hermelin, arbetade i den deputation, som skulle samla anklagelsematerial, främst mot ledaren av landets utrikespolitik, kanslipresidenten-premiärministern.[8] Utrikesstatssekreteraren von Hermansson hade som en av hattarnas starka män uteslutits ur S. U. Hans uppgift blev senare att sätta upp riksrådens svar på S. U:s anmärkningar.[9] Tilläggas kan, att von Düben skaffat sig särskilda meriter för nämnda uppdrag genom att i kanslikollegium reservera sig mot hattmajoritetens beslut vid behandlingen av det ärende — subsidiefrågan —, som skulle läggas till grund för anfallet mot rådet.[1] Diplomatisk sakkunskap fanns likaledes hos överste Du Rietz.

Subsidiefrågan. I början av juni 1765 företog M. S. D. till närmare övervägande de anmärkningspunkter, som vid läsning av rådsprotokollen antecknats rörande subsidieunderhandlingar med Frankrike. Det var som nämnt denna sak, en av de viktigaste hattrådet haft att handlägga under tiden närmast före riksdagen, som skulle läggas till grund, då nu deputationen gick att i S. U:s namn uppsätta »behörig anmärkning». Sammanhanget i subsidiefrågan, vars allmänpolitiska aspekter ovan antytts, var i korthet följande: Efter den svenska separatfreden med Preussen 1762 hade Frankrike upphört att betala de subsidier, som överenskommits i traktaterna med Sverige av 1754, 1757 och 1758. 1763 återupptogos förhandlingarna. I instruk-

[7] Ärkebiskopen, mössan Beronius, var långa tider sjuk.

[8] Det må i förbigående anmärkas, att ordet »Premier Ministre» 1765 användes i ett så officiellt sammanhang som i registret till S. U:s protokoll.

[9] RP Utr 18/7 1765.

[1] Malmström, V, 243.

tionen för franske ambassadören Breteuil ålades denne att söka få en uppgörelse till stånd i subsidiefrågan. Här påpekades också, att Sveriges fordringar på resterande subsidier ej voro hållbara, då förpliktelserna mot Frankrike ej fyllts.[2] Senhösten 1764 gick hattrådet med på en överenskommelse, som fixerade Sveriges subsidiefordran enligt nyssnämnda traktater till 12 millioner livres att betalas under åtta år, 1765—72. Sverige bands genom denna överenskommelse vid Frankrike i fyra år utöver den i 1754 års konvention stipulerade tiden.[3]

Som ovan framhållits, voro förhandlingarna i subsidiesaken nära förknippade med spekulationer om den kommande riksdagens skaplynne. Hjälpen från Frankrike hade ju både från fransk ståndpunkt och ur svensk hattsynpunkt varit ämnad att medföra ett uppskov med en för det härskande systemet farlig och besvärlig riksdag. Kanslipresidenten Ekeblad uttryckte i rådsprotokollet med förvånansvärd uppriktighet hattregeringens dilemma, då han i debatten i subsidiefrågan förklarade den av Frankrike erbjudna summan vara så ansenlig, »att om wi i förleden September månad ifrån Frankrike erhållit denna declaration, tviflar jag att en anticiperad Riksdag blifwit utskrifwen».[4] Som nämnt hade dock även andra synpunkter än de finansiella och utrikespolitiska inverkat på rådets beslut.

M. S. D:s anmärkningar mot riksråden stödja sig främst på rådsprotokollet i utrikes ärenden 21/11 1764, då tio av senatorerna, Hjärne, Rudenschöld, Friesendorff, Liewen, Fleming, Lagerberg, Hamilton, Scheffer, von Seth och Ekeblad tillstyrkte antagandet av Frankrikes anbud på 12 millioner med avstående av resten av subsidiefordringarna. Två av rådsregeringens leda-

---

[2] Recueil des instructions, II, Suède, 403.

[3] Sveriges traktater med främmande makter, VIII, 655 ff. Malmström, V, 241 ff.

[4] RP Utr 21/11 1764. I M. S. D. hade man skarp blick för det motsägelsefulla i den politik hattarna här fört. I deputationens protokollsutdrag till S. U. 7/8 1765 upptas detta Ekeblads yttrande till kritik. Man uttalar icke utan en viss ironisk ton, att »om principer skola följas, böra altid senare mått och steg instämma med de föregående, och deraf är at slutas, at antingen hade Riksens Ständers sammankallande warit onödigt, eller hade franske propositionens besvarande bordt till Riksdagen upskjutas».

möter, Törnflycht och Horn, yttrade, att saken borde hänskjutas till R. St. Konungen ansåg likaledes säkrast att lämna frågan öppen till R. St:s sammankomst. Enligt protokollet hade voteringen fördelat sig på två frågor. Den första var den nu nämnda om fixerandet av skuldsummans storlek. Den andra och mera brännande var frågan om betalningsterminen, d. v. s. om denna skulle utsträckas fyra år utöver 1768, då som förut nämnts gällande konvention utlöpte. Åtta riksråd bejakade detta: Hjärne, Rudenschöld, Liewen, Fleming, Hamilton, Scheffer, von Seth och Ekeblad, fyra hade som protokollet uttrycker det »nekat»: Törnflycht, Horn, Friesendorff och Lagerberg. Bland dem som tillstyrkt bifall hade Rudenschöld och Liewen framfört vissa reservationer. Den sistnämnde yttrade, att han ej kunde tillstyrka, om deklarationen, svenska regeringens av kanslikollegium föreslagna svar på Frankrikes sista anbud, de facto skulle innebära traktatförlängning. Detta uttalande borde i och för sig kunnat tolkas som avslag lika väl som bifall. Att endast den senare tolkningen ifrågasattes, torde väl bero på vad Liewen för övrigt sade om Frankrikes vänskaps bibehållande m. m.[5] Riksrådet Carl Gustaf Löwenhielm, som jämte Adam Horn främst företrädde oppositionen inom hattregeringen, förklarade 21/11, att han ej var beredd att yttra sig. Då riksråden 23/11 sammanträdde in pleno för att justera protokollen av den 21 och 22 nov., avgav Löwenhielm ett långt skriftligt votum, som utmynnade i att subsidiefrågan ej borde avgöras, innan R. St:s åsikt inhämtats.

Hattarnas övervikt var mycket knapp. De hade som saken nu stod segrat med åtta röster mot sju. Ty konungens votum, att

[5] Detta Liewens uppträdande stämmer rätt väl med C. Fr. Scheffers kritiska omdöme om sin kollega i en samling riksrådskarakteristiker. Liewen kallas där »Marius», och om hans deltagande i rådets överläggningar heter det bl. a.: »S'agit il de conclure et de terminer une affaire la conclusion de M. sera, ainsi que son caractère, un composé du pour et du contre. Il est vrai aussi que M., qui d'ailleurs n'est pas vain, tire cependant une sorte de vanité de la facilité, qu'il a de donner à son avis une tournure susceptible d'être interpretée un jour suivant les circonstances et la conjuncture.» Brokindssaml., vol. 11: 3, Kulla Gunnarstorp. Detta sistnämnda kan mycket väl ha avsett subsidiefrågan. Liewen undantogs ju från det öde, som under riksdagen 1765—66 drabbade flertalet riksråd, främst med utgångspunkt från denna sak.

saken skulle hänskjutas till R. St., innebar självfallet avslag i båda diskussionspunkterna. När man sedan på Ekeblads förslag lät inhämta yttrande i saken från de frånvarande åldringarna Gustaf Fredrik von Rosen och Gustaf Bonde, medförde detta ingen förändring i styrkeförhållandena. De gamla motståndarna från 1738—39 års våldsamma uppgörelser höllo färgen, och deras deltagande gav en säregen dramatisk tillspetsning åt denna hattarnas sista framgångsrika strid för det franska systemet i dess traditionella parlamentariska utformning. Slutresultatet blev alltså, att kanslikollegiets förslag till svar på Breteuils deklaration tillstyrktes med nio röster mot åtta och Frankrikes anbud därmed antogs.[6]

Anmärkningsmemorialen. Liksom vid tidigare riksdagar, då riksrådet ställts till ansvar för sitt handläggande av utrikespolitiska frågor, passerade S. U:s i första hand genom M. S. D. verkställda anmärkningsarbete tre olika stadier och utmynnade i tre olika dokument. Först författades en remark, över vilken riksråden avgåvo sina förklaringar. Denna expedierades från M. S. D. 12/7, upplästes i S. U. 17/7 och tillställdes rådet 18/7. Efter utförlig diskussion av saken i hela dess vidd i samband med riksrådens förklaringar utarbetade M. S. D. sedan en lång och detaljerad framställning av omständigheterna i målet med åtföljande anklagelsepunkter och motivering av dessa. Detta M. S. D:s betänkande av 7/8 levererade stoffet till den på visst sätt avgörande debatten i S. U. 15/8 och till det tredje dokumentet, S. U:s protokollsutdrag av 15/8, slutresultatet av granskning- och anmärkningsarbetet i utrikesfrågor, vilket liksom 1739 och i viss mån även 1761 utgjorde själva licentieringsinstrumentet.

I den ovan nämnda remarken till riksråden hävdade S. U. efter en granskning av de diplomatiska förhandlingarna, att fullgiltiga skäl ej förelegat för antagandet av det franska anbudet, »aldra minst på det sätt, som de om slutet i K. M:ts Rådkammare ense nijo Herrar Riksens Råd utvaldt». Dessa riksråd

[6] RP Utr 21—26 nov. 1764.

hade som nämnt gått med på betalningstidens utsträckning till 1772 med ovan nämnda konsekvenser. Antingen var det så, framhöll S. U., att härmed de facto en ny förbindelse ingåtts, vilket förnekades av de i saken engagerade riksråden, eller också hade osäkerhet skapats genom fordringar hos en makt, med vilken man kanske i framtiden ej var allierad, en osäkerhet som var »till rikets skada». I samband med denna anklagelse insinuerades slutligen, att de nämnda riksråden ensidigt gynnat Frankrike på Sveriges bekostnad. I motsats härtill framhölls det förtjänstfulla uppträdandet av de sex riksråd som tillstyrkt, att målet, såsom rörande rikets på traktater grundade rätt, bort lämnas till R. St:s övervägande. Ständerna borde som dessa yrkat fått »en dem i lagarna så tillständig röst».[7]

Riksrådens svar, uppläst i S. U. 25/7 och där utan diskussion remitterat till M. S. D., är ganska kortfattat och avvisar med en viss kylig värdighet de nyssnämnda insinuationerna. Det är avfattat i samtliga berörda riksråds namn och ingår ej på särskilda vota. Det framhålles särskilt, att man ej kände till någon punkt i RF ej heller någon R. St:s föreskrift, som kunnat föranleda dem att uppskjuta saken till R. St:s sammankomst. RF § 7 borde snarast anses stödja regeringens förfaringssätt.[8]

I de båda anmärkningsmemorialen i egentlig mening, S. U:s i M. S. D. författade remark av den 17/7 och M. S. D:s betänkande till S. U. 7/8, kan man i fråga om riksrådens förseelser urskilja två huvudteser.[9] Den ena är tydlig och klar: Riksråden anklagas för att ej ha — som RO § 13 uttrycker det — befordrat »rikets sanfärdige nytta». Den andra huvuddelen i anmärkningshandlingarna samlar sig kring det förhållandet, att riksrådet ej inväntat R. St:s sammankomst utan ställt ständerna inför fait accompli i »en så betydande finanssak», som Adam Horn med för mössorna karakteristisk terminologi uttryckte sig i rådet.[1]

---

[7] M. S. D:s expeditioner, nr 94. Utskottsh. 1765—66, vol. 26.

[8] S. U:s handlingar 1765—66, vol. 8.

[9] S. U:s protokollsutdrag till plena av 15/8, licentieringsinstrumentet, kan ej anses motsvara ett dechargebetänkande i modern mening, då det ej alls går in på någon motivering eller framlägger fakta i saken.

[1] RP Utr 21/11 1764.

På denna punkt råder stor oklarhet redan från början. Det utsäges aldrig direkt att riksråden brutit mot någon bestämd grundlagsparagraf. Men formuleringarna göras så, att lätt det intrycket kunde uppstå, att riksråden brutit mot RF § 7, gjort ingrepp i R. St:s del i traktaträtten och indirekt i riksdagens finansmakt.

I sitt betänkande till S. U. säger sig M. S. D. aldrig ha dragit i tvivelsmål, att RF § 7 ger K. M:t rätt att avhandla om fred, stillestånd och förbund. Men rådets beslut i subsidiefrågan, fattat endast några veckor före riksdagssessionens början, anses ej kunna med fog grundas på denna punkt i RF, som uttryckligen motiverar regeringens befogenheter på detta område med att »riksens ständer icke altid finnas vara här församlade». Orden i § 7 om att utrikespolitiska förhandlingar »sällan tåla det ringaste drögsmål» avfärdas med deputationens oförgripliga mening, att »et slikt drögsmål ganska wäl både kunnat och bordt medgifwas». Slutklämmen i M. S. D:s utförliga redogörelse för »både större och mindre detailler uti et för Riket så betydande ämne» blev på denna punkt, att de felande riksråden »utan skäl dragit undan Riksens Ständers ompröfwande, hwad tid och omständigheter enligit fundamentallagarne dit ledt».

Den andra huvudanklagelsen, att de angripna senatorerna vid frågans handläggande »icke hafwa iakttagit all möjelig och til rikets rätt ledande förmån», motiveras noggrant och utförligt i M. S. D:s betänkande och turneras i slutklämmen så, att de nämnda rådsherrarna »utan någon Rikets förmon» eftergivit dess fordran och att de bundit riket vid en viss politik, vilket »aldeles stridde emot den frihet, hwarwid efter deras embetes plikt de hade bordt beflita sig om at bibehålla Riket».[2]

Förhandlingarna i utskott och deputationer fram till början av aug. 1765. Det torde ej vara någon tillfällighet, att »rådssaken»

[2] M. S. D:s betänkande i avskrift, D 957: 2, KB. Detta aktstycke har icke påträffats i M. S. D:s eller S. U:s handlingar. Det finns ej heller i RA:s kortregister över frihetstidens utskottsutlåtanden. Slutklämmen i M. S. D:s betänkande är delvis ordagrant refererad i S. U. P. 1765 15/8. Se Bilaga 1.

blev brännande just under sommaren 1765. Den förskjutning i partiställningen, som blev uppenbar i juni månad, gjorde regeringskrisen akut men också komplicerad. Mössornas ryska bundsförvant hade vid denna tid skisserat följande handlingsprogram, som sedan till en början också följdes: Det viktigaste stödet för Frankrikes politik, Ekeblad och Scheffer, borde avlägsnas ur rådet. »Vännernas» ställning borde ytterligare stärkas genom att några av de andra riksråden tillhörande franska partiet frivilligt togo avsked.[3]

Under riksdagens första månader hade genom stats- och bankodeputationernas berättelser hattväldets finansiella svaghet och oreda blottats, hänsynslöst, energiskt och offentligt. Det tacksamma materialet utnyttjades utan svårighet till att skapa fram en uppagiterad stämning mot det härskande systemet och ej minst mot hattarnas främsta män i rådet. Ett viktigt instrument för denna missnöjespropaganda var självfallet den stora deputation, som tillsattes i början av april för att utan avseende på lämnad decharge granska de växel- och bankoärenden S. U. i nyssnämnda berättelser meddelat plena. I denna församling på 250 personer hade den frihetstida riksdagens samtliga komponenter förenats för ett avgörande slag mot hattväldet.[4] Motsatsen mellan S. U. och plena var här faktiskt upphävd, och de fyra ständen bildade en gemensam korporation. Även om aktionen mot de växelassocierade var och än mer sedan blev huvudsaken och om mössornas hat koncentrerade sig mot Kiermans person, så är det klart att riksråden liksom hela det ledande skiktet inom hattpartiet, ämbetsmän och storborgare, alla voro mer eller mindre inblandade i denna sak. Riksråden skonades ej heller i stora deputationen, och fanatiska mössor som Anders

[3] Panin till Osterman 28/5 g. st. (8/6). Sbornik, d. 57, 269 f. Jfr ARNHEIM, Beiträge zur Geschichte der nordischen Frage. Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, V (1891), 339, n. 3. Enligt C. Fr. Scheffer hade mössorna beslutat att så snart pingsthelgen var förbi väcka åtal mot tio eller tolv rådsherrar, bl. a. Ekeblad, Hamilton och Scheffer själv. Syftet var främst, att dessa tre skulle trängas ur senaten. O. NILSSON, Gustaf III:s och Sofia Magdalenas giftermålshistoria, 188. Historiskt bibliotek, V, 312 ff.

[4] St. D., vari ingick hela S. U., bestod av 100 adelsmän, hela prästeståndet, 50 borgare och 50 bönder. St. D. 29/3 1765. MALMSTRÖM, V, 264 ff.

Chydenius fordrade »exemplariskt straff» för dem som lett landets öden.[5]

Stora deputationens betänkande i växel- och bankfrågorna blev färdigt den 7 juni och behandlades de följande dagarna av ståndén, som beslöto att göra justitiedeputationen till ett slags domstol över de växelassocierade.[6] Därmed hade angreppet mot Kierman och hans bolagsmän för en tid förpuppats. Marken var beredd för aktionen mot de främsta representanterna för den regim, under vars hägn Kiermans och de stora handelshusens och brukskapitalisternas välde hade blomstrat.

Den 4 juni hade M. S. D. beslutat att sammanfatta resultatet av sitt granskningsarbete.[7] I början av juli blev, som ovan nämnts, dess remark färdig och tillställdes rådet 18/7 genom en deputation på 24 personer, vars ordförande vid detta tillfälle höll ett av Ridderstolpe utformat kort anförande.[8] S. U. sade sig där vid granskningen av riksrådens rådslag i utrikes ärenden »wid thet slut som E. K. M:t i underdånighet blifwit tillstyrcht at widtaga rörande . . .» ha funnit »the märkelige betänkligheter» etc. I S. U. opponerade sig hattledarna Fersen och Filenius mot denna form för remarkens överbringande, som ju onekligen hade ett hotfullt tycke av att vilja gå händelserna i förväg.[9] Under alla omständigheter äro dessa former för kommunikation mellan regering och riksdag typiska för relationerna mellan statsmakterna under åtskilliga av frihetstidens riksdagar. Det är också symptomatiskt, att dessa varnande ord redigerats av Ridderstolpe. Dennes uppträdande och ställningstagande är en god mätare på stämningar och avsikter inom mösspartiets högsta ledning. Hur dessa växlade under de kritiska dagarna omkring den 1 augusti och hur de bröto sig med åsikter inom andra skikt av det segrande partiet och med motståndarnas taktiska åtgärder, kan i vissa huvuddrag utläsas ur M. S. D:s protokoll. Sam-

[6] St. D. 12/8.
[6] Malmström, V, 275 ff.
[7] M. S. D. 4/6.
[8] S. U. P. 17/7, 18/7. RP Utr 18/7. Tilas 1765 18/7.
[9] Fersen och Filenius ansågo, att en sådan deputation stred mot praxis, mössmajoriteten var av motsatt åsikt.

tidigt belysa dessa, som ovan nämnts, på ett relativt utförligt sätt de konstitutionella utgångspunkterna för angreppet på rådet och för de ovan refererade anmärkningsmemorialen.

Utgångspunkten för debatterna i M. S. D. 30/7—12/8 var riksrådens ovan nämnda förklaring och de svar de avgivit på några ytterligare frågor. Diskussionen utmynnade i att dessa förklaringar ansågos otillräckliga. Om detta var deputationen enhällig med undantag för Filenius, som reserverade sig.[1] Något definitivt utlåtande om hur de anmärkta felaktigheterna borde bedömas hade M. S. D. ej att göra. Men det stod ju klart, att M. S. D:s redogörelse för riksrådens förhållande i subsidiefrågan i stort sett skulle bli utslagsgivande i S. U. Prosten Kolmodin gav en god sammanfattning av förloppet vid rådsansvarets utkrävande med följande ord: Riksrådens förklaring var otillräcklig, »hwaraf ock följde, at deras Excellencer uti deras rådslag warit felagtige, i det de icke så gagnat Riket såsom de bort». När detta tydligt uppvisats för S. U., borde det ej vara svårt att bestämma, hur de felande skulle »anses». Det »lärer . . . determinera sig sjelf», ansåg han, »hwad på embetsfelagtigheter uti så högt kall följa mände». Saken var klar och borde snarast avgöras. Detta yttrande av en relativt moderat mössa inom prästeståndet, får anses representera en slags huvudlinje.[2]

Mera försiktigt uttalade sig Hermelin i sitt votum 30/7. Han ansåg, att de berörda riksråden i denna sak ej »til alla delar iagttagit Rikets bästa». Det hade i alla avseenden varit lyckligare, om underhandlingarna med Frankrike slutförts i samråd med riksens ständer. I viss polemik mot de präste- och borgarståndsrepresentanter, som voro tämligen ovana vid utrikespolitiskt tänkande och nära nog ansågo, att civilrättsliga ersättningsanspråk kunde ställas mot Frankrike, ansåg sig Hermelin böra framhålla, att diplomatiska underhandlingar naturligtvis voro den enda möjligheten i fråga om indrivandet av fordringar av detta slag. Föreställningen att Sverige hade något slags »rätt» till de subsidier, som Frankrike i ett visst politiskt läge erbjudit sig

[1] M. S. D. 30/7, 7/8.
[2] M. S. D. 7/8.

att betala, var utan tvivel den förhärskande uppfattningen hos borgare av mösspartiet som garvaråldermannen Westin. Han uttalade i sitt och sina ståndsbröders namn, att de berörda riksråden »sig swårligen förgått», då de bortskänkt en del av rikets subsidiefordran, som riket genom ett kostbart krig dyrt förvärvat.

Även prästerna Wijkman och Kolmodin uppehöllo sig utförligt vid de penningförluster riket lidit. Wijkman, den kanske skarpaste och mest konsekvente av riksrådens vedersakare i M. S. D., sammanfattade deputationens anklagelser på följande sätt: Deras excellenser som tillstyrkt beslutet i subsidiefrågan hade gått emot vad deras skyldighet mot K. M:t och riket krävt. De borde tagit mera hänsyn till konungens votum vid detta tillfälle, i vilket han förklarade sig ej kunna »förgifwa Rikets rätt». På liknande sätt uttalade sig Du Rietz, den näst De Geer mest radikale av deputationens adliga ledamöter och utan tvivel en av de mest verksamma vid anmärkningarnas utarbetande. Du Rietz började debatten 30/7 med ett långt anförande, som utmynnade i att genom vederbörande riksråds »förhållande» Sveriges rikes och riksens ständers rätt kommit att lida.[3]

Den debatt i M. S. D., som här i sina huvuddrag refererats, har hittills behandlats som ett sammanhängande helt. Detta faller sig också naturligt i fråga om de konstitutionella synpunkterna på rådets förfaringssätt. Men i fråga om deputationens bedömande av de anklagade senatorerna och av de olika riksrådens personliga delaktighet måste hänsyn tagas till att mellan den 30/7 och 7/8 viktiga förändringar inträtt i den allmänna politiska situationen. Den 2/8 hade riksråden Ekeblad och Scheffer efter intensiva förhandlingar gått med på att inlämna sina avskedsansökningar, som 5/8 föredrogos i rådet och samma dag meddelades S. U. Här hade man intet att erinra mot avskedets beviljande, ehuru frågan om decharge och pensioner lämnades öppen. I ständen instämde man utan debatt.

Det är, som senare utförligare skall diskuteras, ej uteslutet,

[3] Hermelins, Westins, Wijkmans och Du Rietz' yttranden i M. S. D. 30/7 1765.

att mösspartiets högsta ledning avgivit ett löfte att tills vidare låta sig nöja med dessa de båda främsta hattarnas avgång ur rådet.[4] Ridderstolpes yttrande 7/8 speglar i varje fall en försiktigt avvaktande hållning. Han utlät sig, att »uti sjelfwa saken icke torde wara fullkomligen till alla delar iagttagen Rikets Rätt: Men huru Riksens råd för sådant woro att anse, syntes nu komma uti någon annan ställning, sedan 2ne tagit afsked . . .» Han ansåg det bäst att uppskjuta saken, »til des man finge mera rådrum».[5]

Denna tveksamhet delades emellertid ej av majoriteten i M. S. D. med prosten Wijkman i spetsen. Det förändrade ej sakens natur, framhöll denne, »at några begiärt och tagit afskjed». Av dessa skäl kunde ingen skillnad göras vid ansvarsutkrävandet. Däremot funnos förmildrande omständigheter för de riksråd, som tillsattes vid föregående riksdag, i jämförelse med dem, som då varnats och dock trätt Riksens ständers rättigheter för nära. Wijkman hade härmed formulerat den kompromisslinje, som sedan i stort sett kom att följas. Det är för denna riksdag mycket betecknande, att det i »ministeriella utskottet», där adeln hittills alltid dominerat, är en av prästeståndets ledande män, som först lägger fram den samlande parollen.[6]

De Geer instämde i att decharge ej borde beviljas Ekeblad och Scheffer, men i fråga om »mitigansen» var han av annan mening, »emedan så den ena som den andra borde och kunde wara fullkoml. underrättad om Riksens Ständers afsigt uti förberörde stycken». De Geer gjorde sig sedan både i S. U. och på riddarhuset känd som en av de ivrigaste förespråkarna för att samtliga sju riksråd, som efter Scheffers och Ekeblads avgång sutto kvar på de anklagades bänk, skulle förlora riksens ständers förtroende. Enligt en samtida iakttagare förestavades detta nit redan på ett tidigt stadium av att De Geer var ängslig att ej tillräckligt många

[4] Se nedan 211 ff.

[5] Ridderstolpes uttryckssätt påminner om prästeståndets koncilianta formulering i en liknande situation i S. U. i febr. 1739, liksom om Hermelins ovan anförda uttalande. Se ovan 121. Ridderstolpes yttrande är i protokollet svårläst och något defekt.

[6] Senare skulle dock Wijkman, Du Rietz m. fl. kraftigt motarbeta den av M. S. D. och S. U. föreslagna undantagsställningen för vissa riksråd. Se nedan 261.

rådsstolar skulle bli lediga.[7] Den motsatta ytterlighetsståndpunkten, att samtliga riksråd borde bibehålla ständernas förtroende, representerades i M. S. D. självfallet endast av biskop Filenius. I debatten i M. S. D. 7/8 yrkade Linköpingsbiskopen på ytterligare utredning. Man skulle alltså kunna säga, att vid denna tidpunkt mössledaren Ridderstolpe och hattledaren Filenius båda gingo på en slags uppskovslinje.

Medan i M. S. D. under relativ sekretess de anmärkningar förbereddes, som sedan skulle leda till fem riksråds licentiering, hade, som ovan i förbigående påpekats, samtidigt St. D. samlat anklagelsematerial mot hattsystemet och dess regering. Fram till början av juni hade man i denna församling främst varit upptagen av räfsten med de växelassocierade, Kierman, Grillarna och Lefebure.[8] Men 7/6, samma dag St. D. avgav sitt betänkande rörande dessa herrars finansoperationer, föreslog kammarherre von Essen, att St. D:s mindre utskott (det s. k. expeditionsutskottet) skulle anmodas att tillse, vilka anmärkningar som kunde göras »öfwer thet som under wexeloperationerna förelupit i Kongl. Maj:ts Rådcammare». Det blev också deputationens beslut, att så skulle ske i samband med granskning av storköpmannen H. Königs växelkontor.

Att denna aktion främst syftade mot kanslipresidenten Ekeblad och den jämte honom mest betydande i rådet, Scheffer, blev klart, då expeditionsutskottet i St. D:s plenarsammanträde 1/8 föredrog ett antal »ytterligare anmärkningspunkter», som helt riktade sig mot dessa riksråd.[1] Sant är att det var Ekeblad och Scheffer som voro mest engagerade i växelsaken. Men förloppet vid rådsansvarets utkrävande under frihetstidens riksdagar visar, att ett sådant förhållande ej behövde vara utslags-

[7] Tilas 1765 1/8.

[8] En annan under denna riksdag högst betydelsefull fråga, nämligen om författningsrevision, »förbättring av Constitutio Regiminis», började under sommaren upptas i St. D:s lagutskott. Den hade dock endast indirekt betydelse för räfsten med rådet. Mössorna lyckades genomdriva sin taktiska linje: att »deposition» skulle gå före »constitution». Tilas 1765 7/7. Malmström, V, 408 ff.

[1] St. D. 1/8. Under juli månad hade deputationen ej haft några plenarsammanträden, vare sig detta berodde på lantmarskalkens sjukdom eller andra omständigheter. Jfr Tilas 1765 28/6.

givande.[2] Vid de aktioner, som utmynnade i ett eller flera riksråds avlägsnande från ämbetets utövande, fanns alltid rum för smidig opportunism. Det bör också tilläggas, att utgångspunkten för de nämnda anmärkningarna var ett av riksråden Ekeblad, von Seth, Löwenhjelm, Scheffer, Lagerberg och Fleming avgivet gemensamt svar på en remark från St. D:s utskott. Och deputationens beslut blev — på förslag av hattledaren, general Gustaf David Hamilton —, att dessa frågepunkter skulle meddelas samtliga riksråd, som underskrivit nämnda förklaring. Men då detta skedde, 2/8, hade den kombination av politiska påtryckningar, som riktats mot Ekeblad och Scheffer, haft åsyftad verkan.

Underhandlingar om ett eller flera riksråds frivilliga avgång. Ekeblads och Scheffers demission.

De vid frihetstidens riksdagar bedrivna aktioner, som i sista hand avsågo ett eller flera riksråds skiljande från ämbetet, ha, även om resultatet alltid blev tämligen likartat, i de flesta fall ett rätt invecklat förlopp. Detta gäller i särskilt hög grad riksdagarna 1738—39 och 1765—66, genombrottstider, då politiska systemskiften av djupt ingripande art genomfördes. Under kampen för en förändring i regeringens sammansättning följdes vid dessa riksdagar efter i mycket liknande metoder samtidigt två vägar, å ena sidan den personliga underhandlingens eller om man så vill påtryckningens och å andra sidan ansvarsutkrävandets i deputationer, utskott och stånd. Statsskickets egenart och det högt utvecklade parlamentariska partiväsendet erbjödo naturliga förutsättningar för båda dessa förfaringssätt. Och deras inbördes förhållande är av största principiella betydelse med tanke på 1800- och 1900-talens svenska författningshistoria. Det råder således intet tvivel om att både regering och riksdag uppfattade den procedur av nyss nämnd art, som hade riksdagens

[2] Fryxell påpekar sålunda, att Löwenhielm konsekvent skonades under räfsterna, ehuru han varit djupt engagerad i hattarnas finanspolitik. Fryxell, a. a., d. 41, 83.

grundlagsstadgade kontrollmakt till utgångspunkt, som den väsentliga och att den i frihetstidens parlamentariska praxis även var det. Men att den förra vägen till det eftersträvade målet självklart hade stor faktisk betydelse, visas ej minst av de intensiva underhandlingar, som fördes om vissa riksråds frivilliga avgång under sommaren 1765 och kulminerade i diskussionerna med Ekeblad och Scheffer natten mellan 1 och 2 augusti. Då dessa uppgörelser självfallet dirigerades från de olika partikonklaverna, torde det vara motiverat att i detta sammanhang inskjuta en översikt över partiställningen under tiden närmast före de för regeringskrisen i stort sett avgörande debatterna i S. U. och plena.

Partiställningen juni—augusti 1765. Mösspartiets ledning hade av allt att döma samtidigt med angreppen mot riksråden i M. S. D. och St. D. sökt gå på en slags utjämnings- och försoningslinje. Denna gick bl. a. ut på att räfsten med riksråden skulle få förfalla, om ett mindre antal senatorer frivilligt begärde avsked. En sådan taktik torde mot bakgrunden av partiställningen under sommaren 1765 ha varit naturlig. Den överväldigande majoritet mössorna haft i samtliga stånd vid riksdagens början hade under sommarmånaderna blivit åtskilligt uppluckrad. Som Malmström skildrar saken var detta helt och hållet ett resultat av hovpartiets uppslutning på hattarnas sida. Främst som en följd av det hänsynslösa trycket från Rysslands sida — man ville från Petersburg dirigera ej blott mösspartiet utan också hovet — träffades i mitten av juni mellan hovpartiets ledare Sinclair och hattarna, representerade av Fersen och franske ambassadören, en överenskommelse om samverkan. Man skulle arbeta för gemensamma mål, varav ett av de viktigaste var försvaret av riksråden. Men hovets anhängare skulle utåt markera, att de bildade en särskild grupp.[3]

[3] Malmström, V, 291 ff. Malmström stöder sig här liksom i andra fall i frågor av denna art i huvudsak på de franska ministerdepescherna. I Pol. Corr., b. 24 får man en lika livfull som beklämmande bild av den ryska regeringens pockande krav på att få leda svensk politik. Malmström har säkerligen även byggt på denna källa, ehuru endast en gång direkt hänvisning göres.

De viktiga omröstningarna i plena 8—15 juni om St. D:s betänkande angående Kiermans m. fl. växelkontor måste i detta läge bli en mönstring av partiformationernas styrka. Det visade sig då, att mössornas majoritet på riddarhuset höll på att försvinna och att den i borgarståndet var osäker.[4] På riddarhuset blev det uppseendeväckande resultatet av omröstningen paria vota, 362 röster mot 362 i valet mellan de radikala mössornas i präste- och bondestånden gillade linje och den i borgarståndet föreslagna, mera moderata metoden för slutuppgörelse med de kiermanska växelkontoren.

Otvivelaktigt är det riktigt, när Malmström framhåller hovpartiets utslagsgivande betydelse för denna omvälvning i styrkeförhållandena. Detta bestyrkes även av en iakttagare på nära håll som Tilas. Denne hade säkerligen ej direkt kännedom om uppgörelsen mellan hovet och hattarna, men han kunde se dess verkningar. I sin dagbok skildrar han, hur i juni och juli det tredje partiet, »som kallar sig sielft *medelpartie* men andre kalle dem Sinclairianer, efter som Sinclair är chef», visade en allt större aktivitet och uppenbarligen blev allt starkare.[5] Det talas även om att hovet genom hemliga operationer »fådt et bande tilsammans, som skulle lägga capzon på enthusiasterne».[6]

Med »enthusiasterne» menade Tilas de radikala mössorna med överste Gyllensvaan som prototyp. Dessa ställas emellertid i allmänhet ej i motsats till hovpartiet, som det utvecklat sig sommaren 1765, utan till »de gamle mössorne», en mera moderat falang, till vilken tydligen Tilas, riksrådet Samuel Åkerhielms svärson, själv räknade sig. Denna riktning var vänligt stämd mot hovet — hovet och mössorna hade ju sedan 1750-talet ofta intimt samarbetat — men erkände ej Sinclair som ledare. Dessa hade i frågan om räfsten med Kierman m. fl. röstat mot mösspartiets majoritet.[7] Dessa sprickor i mössornas från början solida pluralitet, synliga främst på riddarhuset och orsakade av

[4] Malmström, V, 275 ff.

[5] Tilas 1765 2/6, 15/7. Citatet är från 15/7, ordet medelparti är understruket i originalet.

[6] Ibid. 13/6.

[7] Ibid. 7/6, 10/6, 14/6.

drottningens och Sinclairs verksamhet och av vissa kritiska mössors opposition, blevo enligt Tilas så mycket farligare genom det missnöje, som alstrats av det härskande partiets hårdhänta sparsamhetspolitik, »den otidiga indragningsprincipen» i fråga om löner och pensioner m. m.[8] Många hade tröttnat på räfsterna och ville se positiva resultat av riksdagens arbete. »Ganska mycket folck, som i början af Riksdagen warit helt och hållit med mössorne, begynna nu knota, för det at man ej hör annat än accusationer på den fordna förwaltningen, utan at se teckn til några operationer, som kunna förhielpa oss utur den nöd och elende, som nu är öfwer hela Riket.»[1]

Självfallet går det ej att dra några bestämda gränser mellan de fraktioner, som stodo emellan de två stora partiernas relativt fasta kärntrupper. Men genom Tilas' dagbok kan man få en mera nyanserad bild av det partipolitiska läget än den, som fixerats i Malmströms framställning. Hur som helst torde det stå klart, att om dessa grupper, såsom fallet var i frågan om växelkontoren, i en avgörande votering skulle förena sig med hattarna, kunde mössornas planerade aktion mot hattråden få en annan utgång än den avsedda.

Förslag om vissa riksråds frivilliga avgång. Det labila partiläget är den bakgrund, mot vilken man måste se de under sommaren 1765 gjorda försöken till uppgörelse i godo i rådssaken. Den första underhandlingen av detta slag utgick enligt här använda källor direkt från granskningen av rådsprotokollen och hade därför från början en högst officiell prägel. Det gällde rådets äldste ledamot, den 77-årige Gustaf Fredrik von Rosen. M. S. D. hade i protokollen uppmärksammat, att Rosen »icke på flere år biwistadt rådplägningarne hos Kongl. Maij:t». Dock hade hans mening en och annan gång inhämtats. Man undrade, varför han endast hörts i vissa ärenden men ej i andra av samma vikt.[2] Mössorna kunde utan tvivel med fog misstänka, att hans

[8] Ibid. 2/6.
[1] Ibid. 16/7.
[2] M. S. D. 28/3 1765.

råd begärts främst för att stärka hattarnas svaga majoritet i rådet.[3]

M. S. D. lät i S. U:s namn en fråga avgå till rådet i denna sak. Dess svar samt ett särskilt yttrande av Rosen behandlades i M. S. D. i slutet av maj, och 1/6 upplästes i S. U. ett förslag till protokollsutdrag att avsändas till Rosen, ganska tydligt formulerat som ett consilium abeundi. I S. U. meddelade emellertid omedelbart lantmarskalken, att han nyligen besökt Rosen. Denne hade därvid yttrat, att han på grund av ålder och sjuklighet vore hågad att begära avsked men i så fall på villkor att få behålla hela lönen. Han hade anmodat lantmarskalken att anmäla detta hos S. U. Utskottets beslut blev att ej avfärda någon skrivelse utan i stället uppdraga åt lantmarskalken att svara riksrådet von Rosen, att S. U. önskade skriftligt besked om de villkor han uppställde för att begära avsked.[4] De sparsamma mössorna ville förmodligen komma undan så billigt som möjligt.

Då Rosens avböjande svar omsider efter två månader anlände, var saken ej längre aktuell. Tilas påpekar i sin dagbok för 1/8, »at man ej lärer höra R. R. Rosen widare härom». Viktigare uppgörelser voro då i centrum för det politiska intresset. Och långt tidigare hade hemliga underhandlingar i trängre kretsar bedrivits i syfte att få hattarnas rådskrets på ett eller annat sätt sprängd. Enligt en uppgift av franske ministern Breteuil skall under andra veckan i juli — just då M. S. D. färdigställde sin remark i subsidiefrågan[5] — mössledarna ha underhandlat med Fersen om »la sortie amiable de 4 Sénateurs chapeaux, dont 3 sont fort infirmes». Med dessa tre bräckliga riksråd avses utan tvivel, som Malmström påpekar, von Rosen och von Seth, 77 och 75 år gamla, och troligen Fleming, 69 år, de tre äldsta i rådet.[6]

---

[3] Detta har dock ej närmare undersökts och faller för övrigt utom ramen för denna framställning. Se dock ovan 190.

[4] S. U. P. 1/6 1765.

[5] Se ovan 190 f.

[6] Breteuils dep. 12/7, Malmströms avskr., vol. 1. Denna Breteuils uppgift bestyrkes av ett senare uttalande av Cocceji: Osterman och lantmarskalken hade, rapporterade han, ej tänkt gå till aktion mot samtliga hattråd utan hoppats, »que de vieillards aussi infirmes, que les Sénateurs Rosen et Seth se retireraient moyen-

Det är intressant att se, hur i fallet Rosen tydligen privata sonderingar synas vara invävda i de officiella underhandlingarna med utgångspunkt från riksdagens kontroll av rådet. Nu nämnda framstöt avvisades emellertid av Fersen. Hattpartiet med Fersen och franske ambassadören i spetsen hade beslutat sig för att etablera fast sammanhållning mellan samtliga hattråd. Säkerligen är det i sista hand detta beslut, som fick Rosen att trots sin ålder och skröplighet till sist förklara, att han »igenom guds nådiga bistånd» ännu trodde sig kunna uppehålla sitt ämbete. Men enligt Tilas misslyckades underhandlingarna med Rosen på grund av den i mösspartiet dominerande sparsamhetsivern. »Upblåste lanthushållare» hade ej velat bifalla »en god och hederlig pension». I varje fall hade härmed den slutliga uppgörelsen blivit svårare för mössorna.[7]

Kanske var det hattledarnas bestämda uppfattning, att partiets ställning i rådet måste hållas, som även avgjorde riksrådet Hjärnes ställningstagande. Denne har själv lämnat en relativt utförlig berättelse om de försök, som gjordes att förmå honom att skilja sig från sina ämbetsbröder.[8] Genom en av sina släktingar som tillhörde mösspartiet, majoren friherre Claes Cederström, fick han 30/7, samma dag M. S. D. började den avgörande debatten i rådssaken, meddelande om att samtliga riksråd, som tillstyrkt antagandet av Frankrikes förslag i subsidiefrågan, skulle mista R. St:s förtroende »och följachtligen deras innehafwande Rådsämbeten». Budbäraren kunde dock framföra, att, om Hjärne avgav en särskild förklaring i denna fråga och genast begärde att få nedlägga ämbetet, skulle han få avsked »jämte pension».[9] Det framhölls därvid särskilt, att Hjärne

---

nant une pension, qu'on leur aurait accordée...». Cocceji till Fredrik II 20/8 1765, PSA. Ostermans ovan citerade instruktion pekar i samma riktning. Se ovan 193. Jfr MALMSTRÖM, V, 294.

[7] S. U. P. 1/8. Tilas 1765 17/8.

[8] Riksrådet G. A. Hjärnes självbiografiska anteckningar finnas i två versioner, här kallade Hjärnes levnadsbeskrivning I (i professor Erland Hjärnes ägo) och Hjärnes levnadsbeskrivning II (RA). Malmström, som i annat sammanhang använt denna källa, har intet att säga om underhandlingarna med Hjärne. MALMSTRÖM, V, 295, n. 2.

[9] Hjärnes levnadsbeskrivning I.

skulle skilja sig från de övriga i rådet. I sitt svar framhöll denne emellertid, att detta var ett ovärdigt steg och att han av både personliga och politiska skäl ej ville sluta separatfred.[1]

Den nämnde förbindelsemannen kom något senare samma dag tillbaka med ett nytt erbjudande, uttryckligen avgivet i lantmarskalkens namn. Denne gav nu Hjärne det rådet att i sin förklaring på de ytterligare frågor som skulle riktas till senatorerna låta förstå, att han »i sitt tillstyrkande misstagit sig». I så fall skulle allt vara försonat och han skulle bibehållas i sitt ämbete. Hjärne svarade, att han ansåg rådsämbetet mer och mer outhärdligt, men avböjde att tala mot sin övertygelse. Han skulle draga sig tillbaka, sedan ständerna granskat hans rådslag.[2] Lantmarskalken och de ledande mössorna i hans krets visade även nästa dag, 31/7, det hedervärda riksrådet en viss uppmärksamhet. Hjärne uppsöktes av kammarherre Rudbeck, en nära släkting till lantmarskalken, som beklagade, att denne ej kunnat göra ett personligt besök, och samtidigt underströk hans intresse för Hjärnes bibehållande i ämbetet.[3]

Replikväxlingen mellan Hjärne och mösspartiets ledning började således med ett förslag om frivilligt avskedstagande och fortsatte med försäkringar om att riksrådet hade utsikter att få kvarstanna i ämbetet. Den härskande partikonklaven hade tydligen beslutat sig för att nu, om så behövdes, gå till öppet angrepp mot sina huvudmotståndare i rådet. Riksrådet Hjärnes systerson, landshövding Daniel Tilas, har i sin utförliga dagbok givit en klar bild av mösspartiets program i rådssaken, som det tydligen utkristalliserat sig den betydelsefulla 1/8. Han ger med dessa ord dagens facit: ». . . och äro egenteligen Ekeblad, Scheffer, Rosen, Seth, Hamilthon och Fleming, som skola undan, til soulagement för dem som dragas med charlatina eller purpur-

[1] »... giöra min enskildte fred.» Hjärnes levnadsbeskrivning II, 86.

[2] »Samma dag eftermiddagen kl. 7 kom samme man igen . . .» Hjärnes levnadsbeskrivning I. Här kommer även fram, hur känslig saken rent personligt måste ha varit. Hjärne och Rudbeck hade 1761 stått på samma rådsförslag. Rudbeck hade av ståndsmajoriteten då blivit utesluten, Hjärne stod kvar och blev av konungen utnämnd. Jfr MALMSTRÖM, V, 44 f.

[3] Kammarherre Rudbeck var lantmarskalkens farbror, till levnadsåren yngre än sin brorson.

febern.»[4] Riksråden Liewen, Rudenschöld och Hjärne skulle alltså, som sedan också skedde, givas en undantagsställning. De första dagarna i augusti koncentrerade sig, som förut nämnts, intresset på Ekeblad och Scheffer. Breteuil sammanfattar i sin utförliga depesch 3/8 situationen under den närmast föregående tiden på följande sätt: Mössorna hade låtit framföra olika förslag till förlikning, på villkor att ett antal hattråd frivilligt begärde avsked, i första hand Ekeblad och Scheffer.[5] De direkta förhandlingarna med dessa riksråd torde ha tagit sin början 1/8, möjligen 31/7. De stodo hela tiden i det närmaste samband med vad som förehades i M. S. D., S. U. och Stora deputationen.

Mössornas ultimatum till Ekeblad och Scheffer. Den föregående framställningen har sökt klargöra det huvudsakliga i det som enligt protokollens vittnesbörd sagts och gjorts i utskott och deputationer i frågan om riksrådens ansvarighet fram till andra veckan i augusti. I M. S. D. hade sålunda ett klandrande omdöme om de nio riksrådens rådslag i princip fastställts. I St. D. hade en säraktion mot Ekeblad och Scheffer sannolikt förberetts redan i juni. I St. D:s plenum kom saken upp först 1/8 i form av ett antal anmärkningspunkter, riktade mot de båda hattledarna i rådet.[6]

Enligt källornas samstämmiga vittnesbörd har faran för »et nesligit afsättiande» genom uppenbar och oåterkallelig kriminalisering under uppseendeväckande former varit det främsta utlösande momentet vid Ekeblads och Scheffers avskedstagande.[7] Denna fara hotade främst från St. D., vars förhandlingar 1/8, 2/8 och 12/8 bli den naturliga stommen i en skildring av vad

[4] Tilas 1765 1/8.

[5] Les choses en étaient là, lorsque les Bonnets ont fait faire différentes propositions d'accommodement, si plusieurs Sénateurs Chapeaux voulaient se retirer, et singulièrement Mrs Ekeblad et Scheffer. Breteuils dep. 3/8 1765, Malmströms avskr., vol. 1. Preussiske ministern Cocceji omtalar i mitten av juli rykten om att Ekeblad och Scheffer skulle begära avsked. Samtidigt meddelas, att det maktägande partiet ej tänkte skona riksråden i subsidiefrågan. Främst gällde uppgörelsen Ekeblad och Scheffer. »L'orage tombera principalement sur le comte d'Ekebladt et le baron Scheffer.» Cocceji till Fredrik II 19/7 1765, PSA.

[6] Se ovan 198 f.

[7] Tilas 1765 1/8. Se även Hjärnes levnadsbeskrivning I. Breteuils dep. 3/8.

som kan kallas den första fasen i rådssakens slutkris.[8] Detaljerade kommentarer till dessa dagars händelser lämnas ur hattrådets synpunkt av riksrådet Hjärne i hans levnadsbeskrivning och indirekt av C. Fr. Scheffer i danske ministern Schacks depescher till Bernstorff 3/8 och 9/8.[9] Tilas' dagbok visar, hur en moderat och hovpartiet närstående mössa på nära håll betraktade riksdagshändelserna.

Dessa berättelser kompletteras på viktiga punkter av de utländska ministrarnas depescher, som ofta grundade sig på mera allsidig information men säkerligen mera sällan på den självsyn, som utmärker här använda källor av memoarkaraktär.

Då de nämnda anmärkningspunkterna mot Ekeblad och Scheffer upplästs i St. D. — »omnis qvestio est periculosa» kunde man enligt Tilas säga om dem —, begärde en av hattarnas främste ledare, generalen greve Hamilton, bordläggning. Detta yrkande biträddes genast av mössledaren, kammarherre Fr. U. von Essen. Trots protester från radikala mössor som överste Fr. Ribbing och kaptenen F. O. Bilberg understöddes bordläggningsyrkandet ej blott av Fersen utan också av Ridderstolpe och lantmarskalken. Såsom den sistnämnde sammanfattade debatten, »kunde hwad hufwudsakligast wore imedlertid sparas». Bordläggning kunde nu ej vägras.[1] Lantmarskalkens här citerade formulering, som närmast innebar en uppmaning till otåliga meningsfränder att vila på hanen, överensstämde helt med det villkor von Essen fogade till sitt instämmande med Hamilton: att uppskovet ej fick ske på längre tid än till nästa dag.

Av Hjärnes minnesanteckningar framgår klart, att denna tidsfrist av mösspartiets ledning beviljades för att till nästa dag framtvinga ett avgörande i Ekeblads och Scheffers sak. Hjärnes skildring av krisens upptakt och förutsättningar är värd att citeras in extenso: »Den 1 augusti berättade Gref Ekeblad mig det han dagen förut ärhållit säker kundskap, det han och RR Scheffer skulle denna förrmiddag upkallas i stora Deputation

[8] St. D. hade under augusti 3 plenarsammanträden, de här nämnda.
[9] Dessa depescher äro utförligt refererade i O. Nilsson, a. a., 190, n. 1.
[1] St. D. 1/8. Tilas 1765 1/8.

at mundtl. förhöras i den (!) där anhängige wexelsakerne; detta beslut hade likwäl blifwit upskutit till följande dagen, emedan en ledamot i samma Deputation begiärt at det skulle ligga på bordet til andra dagen; i anseende därtill anmodades jag, så wäl af RR Ekeblad som Scheffer at eftermiddagen wara tillstädes wid en öfwerläggning, som sedermera kl: 5 hölts hos Gref Fersen, hwarwid inga flera woro närwarande än bägge förenämde R:R:, Statssecr: Hermansson, Gen: Ehrenswärd, och Öfwersten Baron Scheffer: Man rådgiorde där hwad som borde widtagas, i anseende till den af det rådande partiet giorde proposition, at dessa bägge R:R: skulle sielfwa begjära at få nedlägga sina ämbeten, då all widare recherche skulle upphöra.» De båda riksråden rådplägade sedan — större delen av kvällen och natten upplyser Tilas — »med flera sina wänner». Men Fersen, motståndslinjens främste talesman, kunde ej hindra, att Ekeblad och Scheffer accepterade mössledningens ultimatum, som innebar, att de före kl. 11 följande dag skulle nedlägga sina ämbeten, »elliest skulle de då bli upkallade i stora Deputation . . .».[2]

Hjärnes berättelse överensstämmer i stort och i många detaljer med övriga här använda källor. Åtskilliga korrigerande och kompletterande upplysningar kunna dock hämtas ur dessa. Främst gäller det självfallet, som förut nämnts, att gå till utskottens protokoll och handlingar. Det visar sig därvid, att det av Hjärne liksom av de danska och franska ministrarna omtalade beslutet om de båda riksrådens uppkallande till muntligt förhör i St. D. av allt att döma var mera hot än verklighet.[3]

---

[2] Hjärnes levnadsbeskrivning I. Tilas nämner för 1/8 i detta sammanhang bl. a., att hattarna skulle ha fått 4 tunnor guld att operera med. (Jfr Schacks dep. 2/7 1765 i Tengbergs avskr., som omtalar, att Breteuil till senatorernas försvar skulle använda 1,200,000 d. k:t). Han fortsätter: »Detta alt oaktadt, negotieras nu i eftermiddag och i natt, om de twenne förstnämdes afskiedstagande . . .» (Ekeblads och Scheffers). För den 2/8 berättar han sig »nu i morgonstunden» ha fått veta, att de båda senatorerna ingivit sina avskedsansökningar. — Schack meddelar, att på kvällen 1/8 lät lantmarskalken göra Ekeblad och Scheffer ett förlikningsanbud och att rådplägning under natten skett med Fersen och några andra vänner. Schack till Bernstorff 3/8, O. Nilsson, a. a., 190, n. 1. Breteuil har samma uppgifter utan exakt tidsbestämning. Breteuils dep. 3/8.

[3] Hjärne talar i sin ovan citerade berättelse om ett uppskjutet beslut av denna art. — Breteuil säger 3/8: »On a pris la résolution de mander ces Sénateurs dans

Något sådant beslut hade uppenbarligen aldrig fattats och enligt St. D:s protokoll inte ens diskuterats. Det enda i denna riktning som refereras i protokollet är ett helt fristående yrkande av kaptenen friherre Cederström, en av mössornas yngre radikala talanger, »det borde de Herrar Riksens Råd til hwilka anmärkningarne stälte blifwit, mundteligen här inför Deputationen höras, och det till tidens winnande».[4] Enligt Tilas' redogörelse för St. D:s sammanträde, vid vilket han utan tvivel var närvarande, »woro några som påstodo, at de borde kallas up och munteligen höras».[5] »Men», fortsätter han, »blef så altsammans lagdt på bordet tils i morgon.» Denna version är kanske den mest korrekta, debattreferaten i frihetstidens utskottshandlingar äro ofta ofullständiga. Detta hindrar ju ej, att mösspartiets ledning kan ha beslutat att vid behov låta St. D. nedkalla riksråden, och att dessa, underrättade om det väntade beslutet, i första förskräckelsen fattat den hotande aktionen som fullbordat faktum. Fersen och Hamilton måste ju sedan ha kunnat lämna korrekta uppgifter, men då hade saken förmodligen redan blivit trodd och utspridd.

Möjligt är även, att en samtidig, verkligen vidtagen beslutad åtgärd av likartad karaktär, riksrådens uppkallande i S. U., på sina håll sammanblandats med hotet från St. D. Hjärne berättar dock fullt riktigt i samband med talet om uppkallande i St. D., i fall mössledningens ultimatum förkastades, att »äfwen det beslut blifwit tagit, att de af R:R: som hade del i subsidiesaken skulle samma dag upkallas till mundtl: förhör i Secr: Utsk:».[6] Utgångspunkten var de förut omnämnda frågor i subsidiesaken, som enligt M. S. D:s förslag skulle delgivas de nio riksråden för att riksdagens granskande organ skulle få »ytter-

---

la gr. Députation pour y être interrogés.» — St. D. hade 1/8 beslutat, att Ekeblad och Scheffer nästa morgon skulle inför St. D. redovisa för 15 t:r guld, som kronan genom deras förvållande mistat, meddelar Schack. O. Nilsson, loc. cit.

[4] St. D. 1/8. von Wallwijks yttrande, att St. D. genast borde yttra sig, hur dessa anmärkningar skulle framställas till riksråden, gav ej heller anledning till några repliker.

[5] Med »de» avsågs »dem af Excellencierne som med wexelaffairerne haft at bestyra». Tilas 1765 1/8.

[6] Hjärnes levnadsbeskrivning I.

mera upplysning».[7] S. U. godkände de i M. S. D. uppsatta frågorna och beslöt sedan, att dessa skulle muntligen meddelas i S. U., där de berörda senatorerna skulle »öfwer hwarje fråga då inför protocolet sig yttra».

Fersen, som omedelbart därefter inkom i utskottet, hävdade, att detta förfaringssätt stred mot praxis. Muntlig kommunikation mellan rådet och S. U. var visserligen bruklig i utrikesfrågor och andra viktiga ärenden men ej i mål, som angingo riksrådens ansvar.[8] Beslutet var dock redan fattat och man tillade endast, att riksråden skulle kallas till S. U. samma dags eftermiddag kl. 4. Detta skedde alltså vid S. U:s förmiddagssammanträde 2/8. Men då S. U. åter samlades kl. 12, ändrade man »den resolution som i morgonstunden togs».[9]

Den officiella motiveringen var, att endast några få av riksråden voro i huvudstaden närvarande. S. U. hade några dagar tidigare vädjat till rådets medlemmar att hålla sig kvar i Stockholm.[10] Men antalet laga förfall hade trots detta ökats. Den verkliga orsaken till beslutets upprivande var självfallet, att under förmiddagens lopp Ekeblad och Scheffer till en representant för mösspartiets ledning inlämnat sina avskedsansökningar. Dessa skulle först ett par dagar senare komma att uppläsas i rådet och kunde alltså ej i S. U. diskuteras.

I St. D. skedde en liknande strömkantring. Tilas ger en livlig ögonblicksbild av den för dagen nya situationen: »Kl. 11. Stora Deputation. Der beredde man sig på widlyftiga discourser och en häftig debatte, om Riksråden Ekeblads och Scheffers nedkallande til at munteligen swara på de upstälte frågorne; men

---

[7] S. U. P. 2/8.

[8] S. U:s motivering för det valda förfaringssättet utgick tydligen från en liknande tankegång. Den tryckte särskilt på, att det här ej var fråga om »någon remarque» utan endast förelåg en begäran om saklig upplysning, som enligt praxis kunde givas i denna form i ärenden angående förbund med utrikes makter. Att S. U:s liksom St. D:s frågor utgjorde ett led i ansvarsutkrävandet, torde väl dock vara uppenbart.

[9] Tilas 1765 2/8; S. U. P. 2/8. Malmströms omdöme, att »på bägge ställena (S. U. och St. D.) sattes i fråga att kalla rådsherrarna till muntligt förhör», torde rätt väl om ock ej fullt klarläggande sammanfatta, vad som förekommit i denna sak. Malmström, V, 295.

[10] S. U. P. 31/7.

jag såg i ögnablicket då jag kom in, at deras inlagde afskiedsmemorialer måste giordt en wändning.»[1] Som ovan nämnts meddelades nu dessa frågor till en större grupp riksråd.

Ekeblads och Scheffers demission. Enligt Hjärnes berättelse hade »det rådande partiet» som nämnt föreslagit de båda senatorerna, att om de frivilligt begärde avsked, »all widare recherche skulle upphöra».[1] Samma uppgifter återfinnas i de franska och danska ministerdepescherna av 3/8 i den formen, att lantmarskalken — som Breteuil uttryckte det — »au nom de son parti» lovat, »que toute persécution contre eux et contre les autres sénateurs cesserait, et que les derniers garderaient leurs places». Detta löfte avgavs enligt Breteuil, då de båda riksråden till lantmarskalken överlämnade sina avskedsansökningar. Schack omtalar, att de därvid förbehållit sig att få återta sina avskedssuppliker, om mössorna sveko sitt åt dem genom Rudbeck givna ord.[2] Enligt Hjärne inlevererade hattpartiets två främsta män i rådet sina avskedsmemorial på förmiddagen 2/8 till riksrådet Adam Horn — måhända en personlig triumf för Arvid Horns son. Dessa granskades sedan av lantmarskalken och överste Du Rietz och förseglades för att förvaras, till dess de ett par dagar senare skulle uppläsas i rådet.[3]

Malmström tycks i sitt referat av denna mösspartiets löftespolitik ställa sig rätt tveksam till dess bärkraft och räckvidd och anser väl närmast, att Ekeblad och Scheffer invaggats i bedrägliga förhoppningar.[4] Med tanke på rådssakens senare utveckling kan denna syn på saken även förefalla naturlig. Men det är dock värt att däremot anföra, vad Tilas har att meddela på denna punkt. Hans berättelse bekräftar, att en överenskommelse av ovan nämnt innehåll träffats. Men enligt Tilas hade detta skett

[1] Tilas 1765 2/8.

[2] Breteuils dep. 3/8, Malmströms avskr., vol. 1. O. Nilsson, a. a., 190, n. 1.

[3] Hjärnes levnadsbeskrivning I. Även Schack omtalar, att avskedsmemorialen anförtroddes åt Adam Horn. O. Nilsson, loc. cit.

[4] Malmström, V, 295. I n. 2 citerar Malmström Breteuils och Schacks depescher 3/8 och 7/8 (Breteuil meddelar 7/8, att lantmarskalken bekräftat sitt löfte). Vidare anföras de utdrag ur Hjärnes levnadsbeskrivning, som äro tryckta i Biographiskt lexicon, d. 6.

på så sätt, att hovpartiet och mössorna »uppå föreställning af hufwudmännen för medelpartiet» avtalat, att om det förra arbetade för de båda riksrådens avskedstagande, skulle de senare lova, »at hwarken någon återbesättning må skie, eller med de öfrige Rådens licentierande må fortfaras, innan constitutionssaken är passerad och igenomgången». Hans därpå följande kommentarer synas ge klart besked: »Sådant är lofwadt: derwid har åter medelpartiet försäkradt, at, om denna lofwen ej hålles, wilja de med yttersta force taga partie emot mössorne, som jag och kan säja, at man arbetar på den sidan med all mackt att med styrcka understödia sin föresatz.»[5] Det var alltså det ovan antydda tvisteämnet mellan hovet och mössorna, om »constitutionen», författningsfrågan, eller »depositionsaffairen», räfsten med rådet, först skulle upptas till avgörande, som nu drevs till sin spets.[6]

Vissa uppgifter hos Tilas och i Schacks depesch 3/8 tyda onekligen på att Lovisa Ulrika mer eller mindre aktivt medverkat vid den uppgörelse, som ledde till att Ekeblad och Scheffer togo avsked. I den förres dagbok för 1/8 berättas, att drottningen kvällen förut haft ett långt samtal med »landtmarschalkinnan» och därvid tydligt förklarat, »at om constitutionen ej först afgiöres, så declarerar hon sig helt och hållit emot depositionsaffairen». Denna formulering synes antyda, att hovpartiet och dess kungliga ledare ej ställde sig alldeles avvisande till en partiell »deposition», förutsatt att mössorna togo hänsyn till hovets önskemål i författningsfrågan. Och Tilas' framställning visar, att livliga underhandlingar 31/7 förts mellan drottningen och en person, som väl får anses representera mösspartiets ledning. I varje fall visar den, att det i riksdagskretsar talats om sådana politiska samtal. Med Scheffer som sagesman meddelar, som förut nämnts, Schack åtskilliga detaljer om de parlamentariska uppgörelserna i Stockholm under augusti. Han hade bl. a. fått veta, att Ekeblad och Scheffer 2/8, innan de definitivt fattat sitt beslut att begära avsked, sänt ilbud till drottningen och försäkrat, att de skulle kvarstanna på sin post, om hon ur sin synpunkt

[5] Tilas 1765 2/8.
[6] Se ovan 198, n. 8.

ansåg ett sådant handlingssätt vara det bästa. Lovisa Ulrika skall ha svarat, att hon ej ville uttala några bestämda önskemål. De båda riksråden borde handla så som bäst överensstämde med deras egen säkerhet. Och då de fått detta svar, uppsatte de sina avskedsskrivelser.[7]

Den 5 aug. upplästes Ekeblads och Scheffers avskedsansökningar i rådet[8] och sändes omedelbart till S. U. K. M:t rekommenderade därvid R. St. »at tildela dem den pension, som afskiedstagande Riksens Råd nu för tiden plägar bestås». Det begärda avskedet beviljades i S. U. 6/8 och i plena 8/8 utan diskussion.[9] Det var, kommenterar Tilas, »redan förut bestält om, at det skulle som en annan sak af mindre wärde löpa igenom: ty straxt uplästes et tilreds upsat extractum protocolli . . .».[1] Här förklarade S. U. i fråga om den av K. M:t föreslagna pensionen, att utlåtande härom ej kunde avges, förr än S. U. fått tillfälle »at öfwer samtelige Herrar Riksens Råds förde Rådslag framdeles fälla sådane omdömen, som med omständigheterne och Rikets wäl finnas öfwerensstämma». Frågorna om decharge och pension stodo alltså för de båda riksråden fortfarande öppna. Ekeblad och Scheffer förklarades sedan förlustiga R. St:s förtroende samtidigt med S. U:s beslut om vissa riksråds licentiering.[2]

Dessa hade motiverat sin avskedsansökan på ett rätt olikartat sätt. Ekeblads supplik, hållen i en trött och resignerad ton, talade endast om svag hälsa och avtagande syn och minne. Scheffers skrivelse var mera kraftfullt stiliserad, och han underströk där sin strävan att söka »winna och bibehålla Eders Kongl.

---

[7] O. Nilsson, loc. cit. Här är ej platsen att närmare ingå på författningsfrågan, ej heller på drottningens och hovpartiets politik. Se härom O. Jägerskiöld, Hovet och författningsfrågan 1760—66, 268 ff.

[8] I rådsprotokollen finnes intet antecknat om denna sak. Att avskedsansökningarna denna dag föredrogos i rådet, framgår dock av R. St:s skrivelse 9/8 1765 (Inrikes-civilär. I: 23) samt av övriga här anförda källor. Att så skedde omtalas i Hjärnes levnadsbeskrivning I. Tilas berättar utförligt om hur rörd konungen skall ha varit vid detta tillfälle, och att riksråden suttit med tårar i ögonen. Tilas 1765 5/8.

[9] S. U. P. 6/8. Ad, Pr, Bg, Bd 8/8.

[1] Tilas 1765 6/8.

[2] Se nedan 224, 231.

Maj:ts nåd, Riksens Högloflige Ständers förtroende och samtelige mine medborgares agtning och wänskap . . .».[3] Så som Schack, inspirerad av Scheffer, framställer saken, förefaller det också som om Ekeblad nära nog haft ett psykiskt sammanbrott.[4] Under alla omständigheter voro de båda riksråden utsatta för en mycket stark press från två håll, dels från hattarnas ledning kring Fersen och Breteuil, dels från de mäktiga kretsar kring mösspartiet, som hotade med offentlig kriminalisering och pöbelupplopp. Franska hovet hade redan lagt ut stora penningsummor för att rädda hattrådet. Frankrike och hattarna ansågo sig ej utan skäl ha utsikter till framgång i denna sak, blott fronten hölls obruten.[5] Men den bröts, och det skedde av allt att döma under trycket av den allt mera hotfulla stämningen särskilt bland mössorna i de ofrälse stånden.

Mössornas chefer och de ryska och engelska ministrarna hade enligt Schack efter bästa förmåga uppretat präste-, borgar- och bondestånden mot Ekeblad och Scheffer. Både i Schacks depesch 3/8 och i Hjärnes självbiografiska anteckningar talas om risken för pöbeluppträden. Enligt den sistnämnda framställningen diskuterades i hattchefernas ovan nämnda rådslag tillsammans med Ekeblad, Scheffer och Hjärne »om desse 2ne Riksens Råd borde till förekommande af sådane olägenheter, som genom pöblen wid detta tillfället torde anställas, förut lägga in och begära afsked . . .».[6]

I Tilas' dagbok får man veta, hur Ekeblads och Scheffers handlingssätt häftigt klandrades av både hattar och mössor, av de se-

---

[3] S. U:s prot:s utdr. till plena, Prästeståndets arkiv, F. 82, n:r 39. S. U:s yttrande och riksrådens avskedsansökningar tryckta i Riksdagstidningar 1765—66, 160 f.

[4] Ekeblad hade varit modlös och sagt, att han trodde, att han av förskräckelse skulle få en slagattack, om han blev tvungen att inställa sig inför stora deputationen. Schacks dep. 3/8, O. Nilsson, loc. cit. — När Breteuil skall redogöra för de båda senatorernas motiv för avskedstagandet, talar han ej blott om »la gloire de se sacrifier pour leurs amis» utan även om »beaucoup de faiblesse». Breteuils dep. 3/8.

[5] Tilas omtalar, att hattarna trott sig vara i stånd att försvara de båda riksråden. De voro nu »jemmerliga onde på Ekeblad och Scheffer för deras afskiedstagande». Tilas 1765 3/8.

[6] O. Nilsson, loc. cit. Hjärnes levnadsbeskrivning II, 89.

nare »för det de ej fådt fram dem på theatern at handskas med dem». Man ansåg på detta håll enligt dagboksförfattaren, »at Wellingks afskied qvadrerat bättre med deras förtienster».[7] Samme sagesman konstaterar några dagar senare, att »bönderne skola wara mycket missnögde med det, att de 2. rådsherrarne få tilstånd at en bonne ordre retirera sig».[8]

I St. D. hade man tydligen sökt uppreta bönderna mot regeringens främste män genom att draga fram rådets behandling av en för Sveriges allmoge alltid ömtålig sak, frågan om brännvinsbränningen. Man hade i St. D. 1/8 läst upp ett rådsprotokoll från 1756, bilagt de anklagade riksrådens förklaring på deputationens ovan nämnda anmärkningar. Detta protokoll, som av riksråden tydligen anförts som stöd för deras ståndpunkt i ansvarsfrågan, togs i St. D. till utgångspunkt för ett häftigt angrepp mot dem. Sedan bondeståndets talman, Josef Hansson, gjort en fråga i detta ämne och fått svar av lantmarskalken, uppträdde en av de häftigaste mössradikalerna, kapten Bilberg, och höll ett längre anförande i klart demagogisk stil. Han framhöll här, hur rådet talat om rikets nödtillstånd men samtidigt bedrivit rustningar för krig. Därvid hade »icke ens brännwinspannorna fått skonas . . .».[9] Det framgår tydligt av St. D:s protokoll för plenarsammanträdena i början av augusti, att det inom mösspartiet fanns en stark opinion, som ej var beredd på några kompromisser i rådssaken.

Sammanfattning. Vill man sammanfatta de aktioner av olika slag, som i det föregående upptagits till behandling, torde det kunna ske på följande sätt: Ekeblad och Scheffer hade säkerligen med vetskap om vad som förbereddes i M. S. D. och St. D. och med tanke på den uppagiterade stämningen i de ofrälse ståndden ansett läget hopplöst för sig själva och för de övriga anklagade riksråden, i varje fall flertalet av dem. Måhända hade de överdrivit den hotande faran av offentliga anklagelser för sam-

[7] Tilas 1765 3/8.
[8] Ibid. 7/8.
[9] St. D. 1/8.

röre med dem, som i växelkontorssaken redan blivit föremål för rättsliga åtgärder. Men de i huvudstaden närvarande riksråden måste i varje fall ha haft klart för sig, att de av deras ämbetsbröder, som tillstyrkt subsidietraktaten med Frankrike, i inflytelserika kretsar inom mösspartiet utan tvivel redan betraktades som avsatta från sina ämbeten. I denna situation hade Ekeblad och Scheffer sett en möjlighet yppa sig att genom frivilligt avsked ge sina medbröder bland hattråden en chans att få bibehålla sina poster.

Tidigare under sommaren hade sannolikt åtminstone ett försök gjorts att åvägabringa en överenskommelse i godo mellan hattar och mössor, på villkor att ett mindre antal av de till hattpartiet hörande senatorerna begärde avsked. Med säkerhet vet man endast, att underhandlingar på ett tidigt stadium skedde med von Rosen. Det är mycket troligt, att dessa strandade, dels på hattarnas alltmer avvisande hållning, dels på mössmajoritetens motvilja mot att ge avkall på sitt sparsamhetsnit och bevilja en anständig pension. I uppgörelsen med Ekeblad och Scheffer de första dagarna i augusti hade tydligen hattpartiet ingen som helst positiv del.[1] Däremot förefaller det som om hovpartiet, »medelpartiet», som i övrigt redan i viktiga voteringar uppträtt tillsammans med hattarna, i detta fall spelat rollen av medlare och ännu en sista gång velat utnyttja de gamla relationerna med mössledningen för sina speciella krav i författningsfrågan. Sannolikt fanns det en opinion bland moderata mössor, som önskade stillestånd i fråga om räfster och ansvarsutkrävande och positivt arbete på lösandet av författningsfrågan och andra brännande problem. Tilas synes representera en sådan åskådning. Med hans utgångspunkter var det nog naturligt att — om också blott för ett par dagar — tro på mössledningens vilja att hålla sina löften till de båda riksråden.

För hovets räkning skulle det utan tvivel varit en stor politisk framgång, om det åtminstone delvis, d. v. s. med uppoffrande

[1] Breteuil utsäger mycket tydligt, att varken Fersen eller kretsen kring honom velat ingå »dans cette pacification». Breteuils depesch 7/8, Malmströms avskr., vol. 1.

av Ekeblad och Scheffer, kunnat genomdriva sitt program: konstitution före deposition.[2] För mössledningen slutligen var det med hänsyn till de osäkra majoriteterna i åtminstone två stånd självfallet en fördel att utan strid få hattrådets två främsta män att frivilligt lämna valplatsen. Och att splittra motståndarna, främst dem inom rådet, måste, hur än läget i övrigt gestaltade sig, vara ett klart mössintresse. Förhandlingarna med Hjärne var utan tvivel ett försök i denna riktning. Med aktionen mot Ekeblad och Scheffer hade man lyckats skjuta en betydande bräsch i hattpartiets centrala försvarspositioner.

Denna vinst hade dock uppnåtts mot ett löfte till »medelpartiet» — enligt Tilas — och i varje fall till de båda senatorerna, att man tills vidare ej skulle fortsätta »med de öfrige Rådens licentierande».[3] Mössledningen kunde sedan som bekant ej hålla detta löfte och det var kanske ej heller dess avsikt. I den mån partiets ledning representerades av Englands minister, är det tydligt, att man ej tänkte låta räfsten med rådet avstanna. Goodricke konstaterade endast belåtet, att Ekeblad och Scheffer avlägsnats på ett sätt, som kostade mindre än en votering.[4] Detta hindrade tydligen ej, att mössorna fram till 7/8 synas ha försäkrat, att lantmarskalkens löften skulle hållas.[5] Ridderstolpes yttrande i M. S. D. denna dag, att ». . . huru Riksens råd för sådant woro at anse, syntes nu komma uti någon annan ställning, sedan 2:ne tagit afsked», ett uttalande, som följdes av ett uppskovsyrkande, förefaller ge belägg på att ledande mössor un-

---

[2] Arbetet i författningsfrågan hade verkligen varit i gång, och man var enligt Tilas på ömse sidor »d'accord om hufvudpuncterne» i denna fråga. Tilas 1765 2/8. Jfr St. D:s lagutskotts prot.

[3] Tilas' formulering. Tilas 2/8. Termen licentiera användes tydligen här som en sammanfattande benämning på samtliga parlamentariska och utomparlamentariska aktioner, som kunde väntas resultera i ett eller flera riksråds avlägsnande från deras ämbeten.

[4] Goodrickes depesch 2/8, Malmströms avskr., vol. 2. — Fredrik den store uppfattade som en självfallen sak Ekeblads och Scheffers avgång som en seger för mössorna, som borde, hoppades han, fullföljas. Pol. Corr. d. 24, 277 ff. — Breteuil ville ej låta övertyga sig, att mössorna skulle hålla sina löften, förrän han sett bevis på saken. Han ansåg att Osterman och Goodricke skulle fordra »la retraite des autres Sénateurs». Breteuils dep. 7/8, Malmströms avskr., vol. 1.

[5] Ibid.

der dessa dagar tvekat att fullfölja den påbörjade aktionen mot de nio hattråden.[6]

I dessa underhandlingar, som åsyftade ett eller flera riksråds frivilliga avskedstagande, kunna vissa för frihetstiden karakteristiska former iakttagas. I samtliga ovan nämnda säkert kända fall träder lantmarskalkens person tydligt i förgrunden. Han underhandlade å S. U:s vägnar med von Rosen.[7] I Hjärnes skildring är hans dominerande ställning mycket påfallande både vid diskussionen om dennes egen position i rådet och i fråga om Ekeblad och Scheffer. I det senare fallet bestyrkes Hjärnes uppfattning av Schack och Breteuil. Det är lantmarskalken, som avger försäkringar som talesman för det härskande partiet, och han mottager och granskar Ekeblads och Scheffers avskedsansökningar.[8]

Lantmarskalksvalet var under frihetstidens riksdagar den första kraftmätningen mellan de stridande partierna, och lantmarskalken blev därför helt naturligt det segrande partiets ledare, sedan han i egenskap av partiledare framförts som lantmarskalkskandidat. Genom sin ställning i riksdagen — som talman i dess första stånd och ordförande i dess mäktigaste utskott — samt genom sina vidsträckta förbindelser inom administrationen och med de ledande partiinstanserna blev han — som Hallendorff uttrycker det — »själen i alla hemliga rådslag» och den som kunde genomdriva partikonklavernas beslut.[9] Däremot var han ej den blivande chefen för den regering, som på grundval av majoritetens förtroende skulle efterträda det besegrade partiets ministär. Ekeblads efterträdare blev ej Rudbeck utan först Adam Horn, sedan Löwenhielm, alltså anhängare av det segrande partiet i den gamla regeringens oppositionella minoritet. 1739 var det på samma sätt Gyllenborg och ej Tessin, som efterträdde Arvid Horn.

---

[6] Se ovan 197.
[7] Se ovan 202 ff.
[8] Se ovan 211.
[9] Jfr Valentin, Frihetstidens riddarhus 190 f. Sveriges Riddarhus, under red. av C. Hallendorff, 289 ff.

Lantmarskalkens »cabinett»[1] bestod ofta av de mest nitiska ministerstörtarna, mera sällan av majoritetspartiets rådskandidater. Lantmarskalken framträder tydligt som den främste representanten för det statsorgan, som är utrustat med befogenheten att till- och avsätta rådsregeringens ledamöter.[2] Han är centralfiguren i de förberedande underhandlingarna om ett eller flera riksråds avgång, mottager avskedsansökningar och gör — som i fallet Hjärne — uttalanden om att ett visst riksråds kvarstannande i ämbetet är önskvärt, trots att ett riksdagens organ (M. S. D.), dominerat av det segrande partiet, redan preliminärt uttalat sitt misstroende till detta riksråd.

Om sålunda lantmarskalken här kan sägas uppträda som statsmaktens högsta representant — i viss mån som en i parlamentet vald president med betydande reella maktbefogenheter och med möjligheter att höja sig över partimotsättningarna — så framstår i stället konungen, d. v. s. under denna tid konungafamiljen med drottningen i spetsen, som en av de parlamentariska oppositionsledarna. Konungamakten tillmättes i »depositionsaffairen» betydelse endast med hänsyn till den röststyrka dess anhängare förfogade över i ståndens plena. Men på grundval av sin konstitutionella ställning kunde monarken ej ha och hade ej heller någon nämnvärd del i de rådslag och beslut, inom och utom råd och riksdag, som med utgångspunkt från politiska omvälvningar medförde förändringar i riksrådets sammansättning.

Det har redan i olika sammanhang påpekats, att de privata sonderingarna angående ett eller flera riksråds »frivilliga» avgång stodo i det närmaste sammanhang med riksrådets ansvarighet inför ständerna, med de granskande delegationernas bedömande av riksrådens rådslag och förhållande i ämbetet. Det gällde, kan man säga, att koppla av vissa av rådsregeringens

[1] Tilas 1765 2/6.

[2] Kjellén har i sitt arbete om riksrättsinstitutet gjort en jämförelse mellan en konstitutionell monark och ständerna som rådets principaler. Men den göres av honom huvudsakligen på grundval av allmänna statsrättsliga distinktioner och är ej grundad på någon närmare undersökning av frihetstidens parlamentariska praxis. Kjellén, Riksrättsinstitutet, 180.

ledamöter från det ordinarie licentieringsförfarandets ännu ganska tunga och i varje fall dyrbara maskineri. Detta skulle därmed kunna manövreras så lätt och smidigt som överhuvud var möjligt — eller måhända ej alls behöva användas.[3] Det kunde därvid vara naturligt att göra ett försök med uppenbart överåriga rådsherrar som von Rosen och von Seth och senare med en person utan starkare politiska ambitioner som Hjärne.

Dessa försök misslyckades emellertid. I god överensstämmelse med ovan nämnda från Ryssland lämnade direktiv[4] sökte nu de dominerande politiska konklaverna, innan det direkta anfallet mot de anklagade riksråden skett i S. U. och plena, angripa problemet i motsatt ända och lyckades manövrera bort de politiskt mest prominenta hattarna i rådet, kanslipresidenten Claes Ekeblad och C. Fr. Scheffer.

Det mest självklart normerande för parlamentarisk regeringsbildning i modern tid är, att denna sker på grundval av riksdagsmajoritetens förtroende. Härvidlag hade frihetstiden ur vissa synpunkter tidigt nått full klarhet i teori och praxis. Riksrådsvalens karaktär gjorde rådsregeringens ledamöter så gott som från det frihetstida statsskickets begynnelse till riksdagens fullmäktige.[5] Valen inneburo en politisk, snart nog i realiteten en renodlat partipolitisk förtroendeförklaring från uppdragsgivarnas — ständernas sida. Men å andra sidan blev det aldrig fullt klart, om detta förtroende kunde uppsägas i rent politiska former. Scheffer hade under sin »dogmatiska» period med utgångspunkt från prejudikatet 1739 tydligen tänkt sig en smidigt fungerande mekanism på detta område. I sin förut nämnda lärobok i gällande statsrätt, ämnad för kronprins Gustav, hävdade han, att ständerna »kunna licentiera den, som af någon orsak förlorat deras förtroende». Det framgår av sammanhanget, att detta licentierande ej behövde föregås av rannsakning och dom.

[3] Måhända föresvävade en sådan tankegång Tilas, då han som motivering för de »hemliga negociationerne» om att få Ekeblad och Scheffer att godvilligt begära avsked bl. a. anför: »emedan man sedan lättare kan komma til rätta med den öfriga Depositionssaken». Tilas 1765 1/8.

[4] Se ovan 193.

[5] Jfr Stavenow, Om riksrådsvalen, 45 ff.

Misstroendevotum av dylikt slag kunde lämnas genom ett enkelt beslut av de maktägande ständerna.[6]

Scheffers kontakt med vissa av ständerväldets politiska realiteter under 1760-talets riksdagar gjorde honom som bekant alltmer kritisk mot frihetstidens statsskick. Och det faktiska politiska läget utsatte honom på sommaren 1765 för stora personliga risker. Han ville nu ej invänta, att ständerna-principalerna uppsade det förtroende, som han i sin avskedsansökan sagt sig vilja vinna och bibehålla. Hur som helst är det klart, att det avgörande för Ekeblads och Scheffers avgång — alldeles oavsett deras principiella inställning — varit ett direkt och påtagligt hänsynstagande till opinionen i riksdagen, närmast som den kom till uttryck i St. D:s 250-mannaförsamling.

Men samtidigt visar händelseförloppet på ett slående sätt den ödesdigra motsättningen i frihetstidens parlamentarism: Den regering, som åtminstone i princip tillsattes och avgick på grundval av ständernas förtroende, var alltid i stort sett utan direkt och smidig kontakt med sina uppdragsgivare. Detta grundläggande konstruktionsfel illustreras på ett nästan tragikomiskt sätt av Ekeblads skräckfyllda reaktion inför tanken på att behöva uppträda inför St. D.

Fyra riksråds licentiering.

Det har i det föregående framhållits, att det är högst osäkert, om mössledningen kunde eller ens på allvar ville uppskjuta depositionssakens omedelbara fullföljande. I varje fall stod aktionen ej att hejda. Den tvekan, som i vissa kretsar kunde spåras under första veckan i augusti, försvinner uppenbarligen under den följande. Redan 7/8 hade ju som ovan nämnts prosten Wijkmans fasta hållning i de anklagade riksrådens sak rönt mera anklang än Ridderstolpes tvekande. Det denna dag i

[6] Lagerroth, En frihetstida lärobok i gällande svensk statsrätt. StvT 1937, 197, 208 ff., 273.

M. S. D. fattade beslutet innehöll visserligen endast, att riksrådens förklaring var otillräcklig och att genom en jämförelse mellan anmärkningarna och svaren i detalj skulle utredas, på vilka punkter så var förhållandet. Men då fastslåendet av dessa punkter de facto var detsamma som att uppsätta M. S. D:s betänkande till S. U. i subsidiefrågan, ger detta sammanhang måhända förklaringen till att M. S. D:s betänkande daterats till 7/8, ehuru nämnda utredning behandlades först 9/8. Denna dag beslöt M. S. D. att slutgiltigt utredigera sitt betänkande, som justerades den 12/8.[1]

Rådssaken i sekreta utskottet. Det var nu S. U:s behandling av rådssaken, som helt trädde i förgrunden. S. U. var ju det centrala organet för överväganden, »i hwad mer eller mindre answar rörer».[2] Och det var uppenbart, att en politisk kris av häftigaste slag var i annalkande, i och med att M. S. D:s betänkande om de nio riksrådens förhållande i subsidiefrågan upptogs till behandling i S. U. I sin dagbok sammanfattar Tilas situationen på följande sätt: »Här är nu hopsamladt så mycket folck igen, som någonsin wid Riksdagens början, så at man deraf kan sluta, det någonting måtte komma före af wärde och de som än icke infunnit sig, hafwa fådt ordres at ofördröjligen infinna sig.»[3]

Dessa återvändande skaror fördelade sig självfallet på båda de stridande fraktionerna. Men hattarna hade nu genom sin fullbordade allians med hovet en betydligt starkare ställning än

[1] M. S. D. 7/8, 9/8, 12/8.

[2] Detta framhölls av Ridderstolpe, då St. D. 12/8 beslöt att till S. U. remittera expeditionsutskottets betänkande om vissa riksråds ställning till det Königska växelkontoret. Vissa fanatiska mössor som Bilberg och Chydenius hade svårt att fördraga, att detta säkerligen med stor möda samlade anklagelsematerial ej direkt fått komma till användning. »Rättwisan och folkets säkerhet» fordrade »behörig satisfaction och exemplariskt straff». Det var ett ansvarsutkrävande av denna art Ekeblad och Scheffer — åtminstone som de själva trodde — lyckats undvika genom att begära avsked. Ridderstolpe antydde nu, att ansvar i detta fall ej skulle komma att utkrävas av riksråden, då »högsta mänsklig rätt ej altid kan uttagas». I verkligheten lades saken åt sidan för närmare ett år framåt. St. D. 12/8. Malmström, V, 296.

[3] Tilas 1765 11/8. Jfr även Brit. dipl. instr., XVIII. »Numbers of our people were absent», meddelade Goodricke engelska regeringen i juli 1765.

under riksdagens tidigare skeden. Hovpartiet, »medelpartiet», hade ju förklarat, att om mösspartiet ej höll sitt ovan omtalade, i samband med Ekeblads och Scheffers demission avgivna löfte, skulle man »med yttersta force taga partie emot mössorne».[4] Och så skedde även, då 12/8 klarhet skapats i den allmänna politiska situationen.

Det torde vara motiverat att ge en sammanfattning i tidsföljd av händelserna denna kritiska dag. Tidigt på morgonen slutbehandlades — i all hast enligt Filenius — rådssaken i M. S. D.[5] På förmiddagen beslöt St. D. att överlämna ansvarsfrågan i växelkontorssaken till S. U. Under S. U:s eftermiddagssammanträde inlevererades från M. S. D. »hela berättelsen med betänckande öfwer Riksens Råds förhållande uti subsidiequestionen».[6] Saken bordlades samt upptogs och avgjordes vid följande plena 14/8 och 15/8.

Hur subsidiefrågan handlades i rådet och hur den blev grundvalen för S. U:s i M. S. D. utarbetade anmärkningar, har redan beskrivits. Med utgångspunkt från dessa anmärkningar och de i dem utpekade riksrådens förklaringar framlade M. S. D. i S. U. ett omfångsrikt betänkande, det ovan nämnda av 7/8. Dess slutkläm är ett huvuddokument för licentieringsförfarandet vid denna riksdag. På samma gång som den sammanfattar resultatet av M. S. D:s granskningsarbete, utgör den underlaget, direkt för debatten i S. U., indirekt för uppgörelserna i plena. S. U:s protokollsutdrag till plena 15/8, licentieringsinstrumentet, bygger helt på de slutsatser M. S. D. dragit i sitt betänkande och följer i stort sett de anvisningar, som där lämnades beträffande ärendets fortsatta handläggning.

Som ovan nämnts kan M. S. D:s beskrivning på riksrådens förseelser återföras till två huvudteser: dels hade de i nov. 1764 avgjort subsidiefrågan utan att invänta den riksdag, som något mer än en månad senare skulle sammanträda för att bota rikets finansiella nöd, dels hade de genom sitt sätt att sköta förhand-

[4] Tilas 1765 2/8.
[5] M. S. D. 12/8.
[6] Tilas 1765 12/8.

lingarna med Frankrike skadat rikets intressen. Den förra anklagelsen formulerades i M. S. D:s kläm så, att »fundamentallagarna», d. v. s. RF § 7 överträtts. Men det utsades aldrig direkt, att riksråden klart skulle ha brutit mot denna punkt i grundlagen. Den senare remarken varierades på flera olika sätt. I huvudsak gick den ut på att hattmajoriteten i rådet bundit svensk politik vid Frankrike på ett sätt, som enligt deputationens åsikt ej var förenligt med Sveriges intressen.[7] M. S. D. inskränkte sig emellertid inte till att formulera och ingående motivera dessa anklagelser. Man yttrade även sina tankar i den brännande frågan, »huruwida igenom et sådant förhollande *de omförmälde n i o herrar Riksens Råd hade förwärkat det förtroende, som Riket i synnerhet uti politiska saker borde hysa för dem som Rådsembetet bekläda*».[8] Deputationen var medveten om att det enligt RO § 13 helt låg inom S. U:s kompetensområde att avgöra denna sak, men såg sig dock oförhindrad att uttala sin mening.[9] Denna innebar, att »enär man gåfwe lagen sin fulla krafft» kunde det förtroende ej bestå, »som tildelt de nu qwarwarande s j u[8] herrar Riksens Råd deras embeten».

Otvivelaktigt fanns hos ständermajoriteten ej något förtroende för de riksråd, som valts och utnämnts under hattregimens glansdagar och voro ansvariga för det pommerska kriget och för det därefter oundvikliga finansiella sammanbrottet. M. S. D. påpekade också, att s e x[8] av de nio riksråden varit desamma, som »beslutit det sidsta för Riket, des anseende, rörelse och folkets näringar så skadeliga kriget».[1] Man medgav, att R. St. »eftergifwit» detta, d. v. s. vid riksdagen 1760—62 hade flertalet av de riksråd, som gjorts ansvariga för krigsbeslutet endast fått en varning, och Scheffer, som licentierats, hade ett halvår senare återinsatts i sitt ämbete.[2]

[7] Se ovan 191 samt bil. 1.

[8] Kurs. och spärr av förf.

[9] Efter den diskussion i M. S. D. 9/8, som närmast lades till grund för deputationens betänkande, uppstod en (ej refererad) debatt om »huru ... deras Excellencier för alt sådant ... skulle komma at anses». Därvid upplästes RO § 13 »såsom det rätta hit lempeliga stället, hwarefter saken skulle afgiöras».

[1] Ekeblad, Scheffer, von Rosen, von Seth, Hamilton och Fleming.

[2] Se ovan 160, 176 ff.

Deputationen ansåg sig nu tvungen att »i denne sak sammanlägga» dessa tidigare händelser med det som passerat vid samma rådspersoners handhavande av subsidiefrågan. Här förelåg tydligen en »hos pluraliteten i rådkammaren hittills ofta härskande skadelig principe». Det var emellertid av vikt för M. S. D. att föreslå S. U. att »utwidga förtroendegräntzorne til det aldrahögsta» i fråga om de tre riksråd, Liewen, Rudenschöld och Hjärne, som inträtt i rådet först vid föregående riksdag och därför i subsidiefrågan endast följt den länge härskande skadliga principen. Sålunda hade, förmodligen efter den dominerande mösskonklavens planer, från den förestående aktionen avskilts de tre i hattpolitiken på olika sätt mindre engagerade riksråden.[3] Ekeblad och Scheffer, som redan tagit avsked, intogo självfallet en särställning.

M. S. D:s betänkande illustrerar på ett slående sätt Geijers ord om riksdagen 1760—62, att dess historia är »en förberedelse till den af 1765». Geijer behandlar dessa båda riksdagar som ett sammanhängande helt.[4] I fråga om riksrådets ansvarighet är sammanhanget i varje fall direkt och påtagligt. De fyra riksråd, von Rosen, von Seth, Hamilton och Fleming, som på ovan nämnt sätt till slut utpekades, sedan gallring av olika skäl företagits bland de nio senatorerna, ansågos böra mista ständernas förtroende, till sist ej på grund av några brott mot vissa lagrum, utan därför att de förkroppsligade ett sedan årtionden härskande program för svensk utrikespolitik, ett program som stred mot den härskande riksdagsmajoritetens uppfattning av Sveriges intressen. Frihetstidens sätt att uttrycka detta enkla faktum är i

[3] Hur detta M. S. D:s betänkande kommit till och vilka som i sista hand varit dess författare, har ej i detalj kunnat klarläggas. Endast de upplysningar M. S. D:s protokoll ger ha stått till förfogande. I frågan om de tre riksrådens särställning uttalade sig Wijkman positivt i M. S. D. 7/8. Se ovan 197. I M. S. D:s prot. 9/8 omtalas, att man diskuterat om »något mitigant» för de tre riksråden. Något referat av denna diskussion lämnas ej. Av Hjärnes och Tilas' berättelser framgår klart, att mössledningen redan under de första dagarna i aug. bestämt sig för att ge dessa riksråd en särställning. Den 4 aug. var Hjärne på Ulriksdal. Vid detta tillfälle upprepade lantmarskalken de försäkringar han förut gjort till Hjärne, »hwarjämte han tillade att ingenting skulle hända R. R. Liewen, Rudenschöld och mig». Hjärnes levnadsbeskrivning I. Jfr Tilas 1765 1/8.

[4] Geijer, Teckning av frihetstiden, 266 ff.

föreliggande dokument åtskilligt tillkrånglat. Men meningen med de långa och krystade utgjutelserna torde vara klar.

I debatten i S. U. 15/8 kom detta tydligt nog till uttryck i ett flertal anföranden, representativa för de tre partierna, hattar, mössor och hovparti. Om det fanns tre partier, så fanns det dock numera endast två åsiktsriktningar. De fåtaliga hattarna med Axel von Fersen i spetsen understöddes verksamt av överste Sinclair och hovintendenten, borgmästare Malmstein, hovpartiets representanter i S. U. Fersen påvisade med historiska exempel, att en allians med Ryssland och England ej var bättre än det franska systemet. Men man kunde misstänka, att »de nu i fråga warande herrar Riksens Råds afsättiande» vore »en haine af 1738 års Riksdag» och de för saken framförda motiven alltså svepskäl. Han underströk, att ständerna med varsamhet borde bruka sin rätt att granska riksrådens »»göremål», och gjorde därefter en uppräkning av »orsakerne, för hwilka herrar Riksens Råd kunde förtiena at mista sine embeten». Dessa voro enligt Fersen: 1:o om de bevisligen hade handlat mot grundlagarna, 2:o mot R. St:s »tanka och föreskrifter», 3:o ingått i hemliga eller uppenbara stämplingar mot riket.

Han fastslog, att dessa brottsrekvisit här i intet fall hade uppfyllts. Det vore fastmera så, att »i händelse af annan ställning deras nu klandrade förhollande hade wunnit bifal». von Essen svarade Fersen, att det fanns »åtskillige andra brott emot lagen, hwarmedelst herrar Riksens Råd kunde och borde mista förtroendet». Detta svävande uttryckssätt visar, hur svårt det var att ge koncisa besked för dem av rådets angripare, som ej hade en Ridderstolpes formuleringsförmåga och ej heller som garvaren Westin naivt kunde betrakta det hela som ett enkelt rättsfall.

Malmstein upptog rådssaken till en än mera närgången granskning och hävdade, att vid det nu påtänkta beivrandet av riksrådens handlingssätt »politiska raisoner däruti förnämligast toges til grund». Ty politiken fordrade »en ändring och annan ställning i rådkammaren». Nu kunde man fråga sig, om det å ena sidan vore möjligt att på en gång återbesätta nio rådsstolar.

Men å andra sidan vore det obilligt att göra undantag för somliga av de anklagade riksråden. Malmstein föreslog, att man skulle vänta ut de uppenbart överåriga senatorerna, och han slutade sitt anförande med att förklara, att han ej kunde ansluta sig till M. S. D:s betänkande.

Därmed hade hovpartiet öppet deklarerat sin ståndpunkt. Och i dessa kretsar betraktade man tydligen rådssaken, regeringskrisen, på ett mera fördomsfritt och realistiskt sätt än hattarna i allmänhet förmådde eller ansågo sig kunna prestera. Sinclair instämde sålunda med Malmstein. Grunderna för riksrådens förmenta förbrytelser voro som han uttryckte det i de flesta fall »suppositioner», och han ansåg sig kunna konstatera, att »Secrete Utskottets tanka snarare ginge ut på pluraliteten i rådet».

Om det för de anklagade senatorernas anhängare, för minoriteten i S. U. av hattar och hovparti, var naturligt att understryka den tillfälliga och maktlystna majoritetens betydelse i föreliggande fall, så låg det i stället nära till hands för mössorna att framhäva motsatsen mellan två åskådningar, två motsatta politiska system. Adlermarck — ledamot av M. S. D. — utmålade i grälla färger hattregimens lättsinniga sätt att styra land och rike. Dess »principe af conquetter», knäsatt 1738, ställdes i motsats till den »principe at sittia i fred och stillhet», varefter rikstyrelsen fördes 1720—38. Det vore väl under sådana omständigheter naturligt, fortsatte han, om R. St. »ej finna mera sin trygghet hos styresmän af en sådan för riket misslyckad plan».[5]

Samtidigt var Adlermarck angelägen framhålla, att ifrågavarande styresmän handlat efter sin övertygelse om rikets bästa och i bästa uppsåt. Men just därför var det svårt att tänka sig »at de som warit förswarare af hufwudställningen, genom hwil-

[5] Adlermarcks yttrande påminner om Tessins ord i den stora debatten om riksråden i S. U. 20/2 1739, att S. U:s avsikt var att »erhålla säkerhet hos Ministèren». Se ovan 126, nedan 325. Tilas berättar i ett av sina riksdagsbrev från sommaren 1765, att den ena av riksdagens huvudfrågor var, »at hufvudmännen (mössledarna) änteligen vilja hafva ombyte i Rådet». (Detta var depositionssaken, den andra huvudpunkten var författningsfrågan.) »Det är naturligt», fortsätter han, »at de så vilja hafwa det, om de skola kunna med trygghet lemna hufvudstyrslen efter sig i sådane händer, som följa föreskrifter åt.» Tilas förbigick — sade han — den omtvistade frågan om sakens »billighet eller obillighet». Tilas 1765 7/7.

ken riket likasom inväft sig uti wederwärdigheter ifrån alla sidor, kunna aflägga tycke för egna hielpemedel, ej eller hysa förtroende til några deremot stridiga anstalter . . .». Han instämde till sist med M. S. D:s uttalande om »de fyra äldre Riksens Råd» och gjorde detta »endast för rikets säkerhet» och »utan minsta förebråelse eller tvekan, det ju alt uti bästa upsåt kan wara tilstyrkt».[6] Det var i full konsekvens med denna ståndpunkt som Adlermarck påyrkade förtroendets bibehållande för Liewen, Rudenschöld och Hjärne. Han gjorde det nämligen med den motiveringen, att han var övertygad om deras vilja att »med sin ägande kundskap . . . på alt sätt bidraga til et förtryckt fosterlands uphielpande», d. v. s. att understödja mössornas saneringsprogram.

Hovrättsrådet Adlermarck hörde ej till de politiskt mest inflytelserika, ehuru han dock synes ha aspirerat på rådsvärdigheten.[7] Däremot gjorde han sig under denna riksdag känd som kunnig i och intresserad av konstitutionella principfrågor.[8] Hans anförande har refererats relativt utförligt, därför att där framföras synpunkter av allmänpolitiskt intresse, som ej kommo fram i M. S. D. och ej heller just på detta sätt skulle komma att beröras i plena. De flesta talarna i utskott och plena voro helt naturligt främst intresserade av taktiska frågor eller omedelbart aktuell polemik. I S. U. upprepade Du Rietz, Ridderstolpe, Wijkman och Westin i skärpt form de anklagelser de formulerat i M. S. D. Andra ledande mössor som von Essen, Gyllensvaan och Cederhielm gjorde liknande uttalanden.

Ridderstolpe, som i M. S. D. allramest svävat på målet, förklarade nu i nära anslutning till bevisföringen i M. S. D:s betänkande, att de i subsidiefrågan ansvariga riksråden ej iakttagit »Riksens Ständers rätt», ej heller »Rikets sanskyldige wäl».[9]

[6] »De fyra äldre» voro självfallet von Rosen, von Seth, Hamilton och Fleming, d. v. s. de som blivit kvar av de nio riksråden, sedan Ekeblad och Scheffer begärt avsked och Rudenschöld, Liewen och Hjärne givits en särställning.

[7] Tilas 1765 *22/5*, 11/9.

[8] Malmström, V, 408 f. Adlermarck var en verksam medlem av St. D:s större utskott, lagutskottet. Se St. D. 18/4 samt lagutskottets prot. och handlingar.

[9] Då det är Ridderstolpe, som utförligast tar upp dessa synpunkter i S. U., ligger det nära till hands att förmoda, att han deltagit vid utformandet av M. S. D:s

Han hopfogade dessa båda synpunkter på följande sätt: De fyra riksråd, som förutom Ekeblad och Scheffer suttit i rådet före föregående riksdag, hade då börjat krig utan ständernas hörande. Nu hade samma förbigående av riksdagen skett i subsidiefrågan, »hvarigenom början, fortgången och slutet af theras rådslag haft ena handa utgång till rikets skada och således stridt emot thes sanskyldige wälfärd, som regeringsformen så hårdeligen befaller riksens råd at iakttaga».[1] Här hade alltså, synes det, frågan om ständernas rätt, som utgick från en tolkning av grundlagen, och tanken på rikets väl fullständigt smält samman.

Utgår man från denna Ridderstolpes utläggning, är det väl begripligt, att inom ramen för samma tidsbetonade åskådning i fråga om riksrådets ansvarighet kunde rymmas såväl Adlermarcks ovan refererade uppfattning av detta institut i dess aktuella läge som de avgjort annorlunda utformade synpunkter, vilka framfördes av prosten Wijkman och åldermannen Westin. Den förre framhöll utan omsvep, att »ratio legis» i detta fall var att finna i RF § 7. Enligt regeln »cessante ratione, cessat lex», vedertagen, tillade han, i skolor och gymnasier, voro dess bestämmelser (om rådets befogenheter i fråga om traktater och förbund) i detta fall — sex veckor före R. St:s sammankomst — ej gällande.

Varken M. S. D:s betänkande eller någon annan talare i M. S. D. eller S. U. hade ansett sig kunna så klart utpeka en viss punkt i grundlagen, densamma som utgjort grundvalen för Scheffers och Palmstiernas licentiering 1761. Ett undantag är dock som sagt åldermannen Westin, som ivrigt polemiserade mot Malmsteins uppfattning »at Riksens Råds afsättiande skulle härröra af politiske orsaker». M. S. D. hade, ansåg han, endast grundat sitt betänkande »på lag och skäl, jemförde med 7de och 14 §§ i riksdagsordningen»(!).

I fråga om det straff som borde följa på dessa riksrådens

betänkande. Kanske har detta utarbetats (sannolikt 9—12 aug.) av honom, Du Rietz och Wijkman, de tre som i S. U. mest använda sig av tankegångar och talesätt, som förekomma i nämnda betänkande.

[1] Med »regeringsformen» åsyftade man ofta både RF 1720 och RO 1723, ibland även andra konstitutionella stadgar.

förseelser, hur de nu uttrycktes, var man tämligen enhällig: de voro, som Ridderstolpe på ett ställe uttrycker det, »plicktige att mista förtroendet och embetet».[2] Detta gällde »i synnerhet» de senatorer, som »en gång fått eftergift och warning», alltså von Rosen, von Seth, Fleming och Hamilton.[3] De tre yngre, Liewen, Rudenschöld och Hjärne hade visserligen haft lika del »uti detta sista emot fundamentale lagar stridande beslutet». Men då de inte hade någon del i de äldres tidigare förseelser borde de få »niuta någon benägenhet». Vad detta skulle innebära kunde väl S. U. själv fastställa. Men man ansåg det »hederligast» att överlämna denna fråga till plena och endast förklara för dem att här förelåg »locus reconciliationis».

Dessa uttryckssätt leda närmast tanken på ett regelrätt fall av ämbetsbrott. Den politiska tankegången uttrycktes dock samtidigt med dessa ord, att »regeringssättet jämwäl, om rådets answar jämt stannar wid föreställningar, förwändes, och Nationen ej eller blifwer tranquil». Den parlamentariskt-demokratiska åskådning, typisk för frihetstiden, som här antydes, utvecklades vidare av Gyllensvaan: Om det som nu hänt lämnades opåtalt, skulle snart »en aristokratie» insmyga sig i riket. »Folkets röst» borde vara utslagsgivande för förtroendet till dessa riksråd.[4]

Efter denna debatt i S. U., som enligt Tilas varade i c:a tre timmar, bifölls enhälligt M. S. D:s betänkande.[5] Beträffande expeditionen av S. U:s »beslut» förenade man sig om att det genom protokollsutdrag skulle »uti generelle termer» »ad notitiam upgifwas» till plena. Utskottets expeditionsdeputation gjorde omedelbart upp förslag till ett sådant protokollsutdrag, som samma dag justerades. Därvid uppstod åter en debatt, som rörde sig dels om sekretessen, dels om de förmildrande omständigheterna för de tre yngre riksråden. Hattbiskopen Mennander

---

[3] Cederhielms tal om att detta vore det minsta straff som kunde komma i fråga och Westins utläggningar om att riksråden voro skyldiga att ersätta vad riket förlorat genom deras förvållande voro isolerade företeelser, som endast visa, att förtroendesynpunkten från 1739 helt slagit igenom.

[3] Dessa citat liksom de följande likaså från Ridderstolpes anförande i S. U. 15/8.

[4] Jfr nedan 239.

[5] Tilas 1765 15/8. S. U. P. 15/8.

ville gå till plena med en reservation. Detta bestreds med hänvisning främst till S. U:s instruktion § 2. Man åberopade i denna debatt även förefintliga prejudikat. Fersen hade påpekat, att vid föregående riksdag frågan om det pommerska kriget lämnats till plena. S. U. fastställde emellertid, att dissentientes i plena endast kunde lämna ett enkelt meddelande om att de varit av skiljaktig mening. Som stöd åberopades uttryckligen precedensfallet 1738—39, då »enahanda fråga i anseende til de då licentierade flera herrar Riksens Råd, hade förewarit». Sekretessen hade därvid blivit fullständigt iakttagen.

Licentieringsinstrumentet. S. U:s protokollsutdrag av 15/8 1765 meddelade till plena ad notitiam dess beslut, »at, utom the twenne Herrar Riksens Råd, Grefwe Ekeblad och Friherre Scheffer, som redan tagit afsked, hafwa the öfrige sju Herrar Riksens Råd, i synnerhet förenämnde fyra äldre förlorat thet förtroende, som från Rådsämbetet bör wara oskiljaktigt, och blifwa therföre ifrån samma ämbeten endtledigade».[6] En jämförelse mellan detta aktstycke och S. U:s yttrande i samma ämne 1739 visar tydligt, att man nu använt S. U:s protokollsutdrag 26/2 1739 som förlaga.[7] Både i fråga om disposition och innehåll äro de båda dokumenten i stort sett likartade. Åtskilliga formuleringar äro nästan ordagrant desamma, men i allmänhet har en smidig omformning skett, självfallet med nödig hänsyn till de aktuella förhållandena.

Vissa nyheter förekomma dock, och de äro av olika skäl värda uppmärksamhet. I båda fallen är den rättsliga grundvalen för S. U:s beslut RO § 13, till vilken uttryckligen hänvisas. Men 1765 har man, då inledningsvis S. U:s granskande arbete åberopas, tillagt, att därvid övervägts, huruvida riksråden »derwid så stält sine rådslag, at rikets rätt och sanfärdiga wäl blifwit wårdad och iakttagen». Dessa ord ansluta sig nära till de punkter i RO § 13, som äro grundläggande för utvecklingen av ett

[6] Se bil. 2.
[7] Se ovan 135.

högsta politiskt ansvar i parlamentariska former under frihetstiden.[8]

1739 hade man ur RO § 13 tagit dess ord om att R. St. hade att granska, vad »sedan sidsta riksdag» förekommit i rådkammaren. 1765 medtogs ej denna fras, vilket självfallet berodde på att riksrådens licentierande då grundade sig ej blott på vad som förekommit under granskningsperioden från föregående riksdag utan på »en kedja av olyckeliga rådslag», som sträckte sig betydligt längre bakåt i tiden. Det var bl. a. på denna punkt hattarnas kritik satte in under debatterna i plena, och åtminstone på riddarhuset tillmättes denna förmenta avvikelse från RO en stor betydelse.

Den mest betydande olikheten mellan de båda licentieringsinstrumenten från 1739 och 1765 ligger dock i den skillnad man vid detta senare tillfälle gjorde mellan de »fyra äldre» riksråden, som »i synnerhet» förlorat R. St:s förtroende, och »the trenne andre», för vilka förmildrande omständigheter skulle kunna »wärka någon benägenhet». 1739 hade plena endast fått positivt uttala sig om de pensioner S. U. föreslagit för samtliga licentierade riksråd. Nu var det oklart, om med »benägenhet» menades pension eller den utvidgning av »förtroendesgräntzorne til det aldrahögsta», som M. S. D. hade föreslagit. Båda dessa tolkningar skulle i det följande drivas, och mycken oro och förvirring skapades av denna oklarhet. Som framgår av det följande, var mössornas taktiska huvudlinje uppenbarligen den, att frågan om »de tre» skulle remitteras till S. U. och där förvaras, till dess den allmänna politiska situationen blivit klarare. Detta går också väl ihop med den metod mössledningen hittills använt: att plocka sönder hattmajoriteten i rådet bit för bit.

Flera av de i S. U:s protokollsutdrag använda fraserna igenkännas ganska lätt i Ridderstolpes ovan anförda votum, t. ex. ett uttryck som »en kedja av olyckeliga rådslag». Man skulle alltså beträffande koncipieringen av detta dokument kunna säga, att det fått sitt huvudsakliga innehåll ur M. S. D:s betänkande, sin form från S. U:s meddelande till plena om riksrådens licentie-

[8] Jfr ovan 21 f.

rande 1739 och sin slutliga aktuella tillspetsning av Ridderstolpe, som förmodligen även varit med om att utarbeta M. S. D:s berättelse till S. U.

Rådssaken i plena. Som ovan nämnts hade i S. U. vid fastställandet av dess protokollsutdrag till plena i rådssaken prejudikatet från 1738—39 års riksdag uttryckligen åberopats. S. U:s beslut om sju riksråds entledigande stod i princip fast. Plena hade endast att uttala sig om vissa förmildrande omständigheter beträffande de tre riksråden Liewen, Rudenschöld och Hjärne. Men när mössorna på detta sätt hävdade sekretessen, gingo de mot den allt starkare konstitutionella utvecklingslinje, som innebar, att den politiska tyngdpunkten flyttades från S. U. till plena, en omgestaltning som de själva arbetat fram under den långa tid de varit i oppositionsställning.[1]

Denna utveckling stod nu ej att hejda. De avgörande förhandlingarna i S. U. och plena 1739 och 1765 om vissa riksråds licentierande äro på många sätt likartade, men på två mycket väsentliga punkter skilja de sig: 1739 avgjordes saken i stort sett i S. U. Där hölls också den stora debatten, som varade i två dagar. Adeln dominerade fullständigt över de ofrälse ståndden. 1765 följdes S. U:s — visserligen något oklara — anvisningar ej helt i något stånd och desavuerades fullständigt på riddarhuset. Licentieringsbeslutet dikterades av de ofrälse ståndden. Diskussionen i S. U. var jämförelsevis kort, i plena och i synnerhet på riddarhuset höllos i stället stora debatter, ofta med inlägg av allmänt konstitutionell räckvidd. Tyngdpunkten hade alltså på ett avgörande sätt förskjutit sig från S. U. till plena och från riddarhuset till de ofrälse ståndden.

Men i övrigt drogos liksom 1739 ståndsförhandlingarna ut i flera dagar, och i båda fallen hunno ett par veckor förflyta, innan

[1] En viss inre splittring fanns hos mössorna mellan deras allmänna åskådning och den ståndpunkt de hävdade i rådssaken, och den kommer ej sällan fram i debatterna. Då R. o. A. 17/8 fastställt, att ståndet hade rätt att upptaga S. U:s beslut i rådssaken till övervägande, vilket politiskt innebar en seger för hattarna, uttryckte mössan von Bromell dock sin glädje över att R. o. A. »en gång liksom känt sin styrka och sin rättighet». Plenaprincipalerna hade, sade han, förut överskuggats av S. U. Ad 19/8 1765, p. 1085.

ständermajoriteten kunde sammanjämka sitt definitiva yttrande i form av en R. St:s skrivelse. 1739 inkom S. U:s protokollsutdrag i rådssaken till ståndens plena 28/2, och R. St:s skrivelse till K. M:t om vissa riksråds licentierande på grundval av S. U:s beslut är daterad 21/3. Motsvarande data 1765 äro 16/8 och 31/8. I båda fallen stod en ytterst hård strid om varje röst i präste- och borgarstånden, och de häftiga motsättningarna kulminerade i långvariga bataljer om voteringspropositionerna. Likaså stannade 1739 såväl som 1765 samtliga stånd i olika beslut, som med stor svårighet kunde sammanjämkas först då flertalet av de genom S. U:s beslut licentierade riksråden frivilligt inlämnat avskedsansökningar. Vid den slutliga expeditionen, R. St:s brev till K. M:t, har till slut 1739 års dokument bevisligen använts som förlaga.[2]

Dessa likartade utvecklingslinjer under helt skilda konstitutionella och partipolitiska konstellationer berodde ej på någon tillfällighet. Det påtagliga historiska sammanhanget mellan de båda stora parti- och systemskiftena under frihetstiden är först och främst i sig en tillräcklig förklaring. Men därtill kom en medveten anpassning efter 1738—39 års precedensfall, som för övrigt självfallet i debatterna efter behov åberopades både som efterföljansvärt och som varnande exempel. I dessa debatter i de fyra stånden och främst naturligtvis på riddarhuset belystes den ventilerade frågan ofta historiskt och principiellt, frihetstidens konstitutionella grundvalar skärskådades och dess politiska historia fick passera revy. I detta sammanhang skall närmast redogöras för rådssakens rent faktiska behandling och ur debatterna i huvudsak endast upptagas de för frågans omedelbara avgörande utslagsgivande argumenten och några för stämningen i stånden karakteristiska yttranden.

Tidigare har påvisats, hur svag och vacklande mössornas majoritet hade blivit under sommaren 1765.[3] I synnerhet på riddarhuset var detta förhållande påtagligt. Borgarståndet, som före 1765 i decennier hade varit hattpartiets säkra bålverk, vi-

[2] Se nedan 259.
[3] Se ovan 200 ff.

sade tendenser till återfall. Mest märkligt var dock, att det härskande partiets ställning började bliva osäker även i prästeståndet, som med fog kunde anses som mösspartiets fasta kärna. Goodricke meddelade i mitten av juli, att »vår majoritet» hos präster och borgare hade smält samman.[4] Tilas karakteriserar partiställningen i början av juli som »ganska brokug». Särskilt intresse med tanke på debatterna i rådssaken har hans uppgift om att i prästeståndet förekommit »en stor diversion». I mössornas klubb hade en schism skett mellan »Bisk. Serenii sida» och en fraktion med kyrkoherde Grunnerus i spetsen. Den senare hade uppenbarligen närmat sig hovpartiet.[5]

Rådssaken upptogs 17/8 till behandling i samtliga ståndens plena. Och det var under föreliggande omständigheter naturligt, att mössorna så kraftigt som möjligt följde den linje de från början slagit in på: att med stöd av RO:s bestämmelser om sekretessen hävda S. U:s kompetens att avgöra frågan om de sju riksrådens entledigande, samtidigt som punkten om de tre mindre brottsliga riksråden gav rum för en kanske nödvändig moderat kompromisslösning.

Men denna dunkla passus i S. U:s beslut skapade också en oklarhet, som särskilt i b o r g a r s t å n d e t ivrigt utnyttjades av de slagfärdiga hattledarna. Borgmästare Hanquist tolkade den »benägenhet» S. U. rekommenderat för Liewen, Rudenschöld och Hjärne så, att dessa, om plena samtyckte därtill, borde frikännas. Men då samtliga av S. U. nämnda riksråd haft i stort sett överensstämmande åsikter och »prejudicater och andra omständigheter wittna, att förtroendet blifwit Herrar Riksens Råd fråntagit och återgifwit på längre eller kortare tid», yrkade han

[4] Goodrickes dep. 16/7, Malmströms avskr., vol. 2.

[5] Tilas 1765, 1/7. Enligt Cocceji hade danska pengar använts främst för att påverka prästeståndet. Cocceji till Fredrik II 19/7 1765, PSA. Solovjev meddelar, att danska hovet i rådssaken använt 25,000 daler som mutor i prästeståndet, Solovjev, d. 26, 199. Att Frankrike ansträngt sig att vinna anhängare eller åtminstone att öka den moderata gruppen i detta stånd, är en självklar sak. En intressant kommentar till partiställningen i det högvördiga ståndet omedelbart före rådssakens avgörande ges i ett brev till hovpredikanten teol. dr J. Chr. Stricker från en ämbetsbroder i Gävle 4/8 1765. »Hur står det nu till med wårt stånd? Hattarne härstädes glädia sig deröfwer, att ibland Prästerne, som äro orthodoxi in politicis, skal nu allenast wara 2ne rösters pluralitet.» Ep. S. 52: 2, KB.

på samma benägenhet för alla sju.[6] Samma ståndpunkt hade borgmästare Schauw förut formulerat så, att »alla sju måge bibehållas wid Ständers förtroende». Han hade därvid direkt åberopat förfaringssättet i rådssaken 1761, och det åsyftades också av Hanquist, då han talade om prejudikat.[7] Det är i detta sammanhang rätt egendomligt att se, hur mössveteranen Cervin till stöd för det härskande partiets ståndpunkt åberopade licentieringsproceduren 1738—39, som han då skarpt kritiserat. Alla handlingar från denna tid visade, framhöll han, att målet då blev av S. U. meddelat till plena »blott ad notitiam». Han erinrade sig även ha blivit hotad med »en commission», då han ej kunde finna sig i de då fattade besluten.

Det var nu betydligt svårare än det hade varit 1739 att driva den tesen, att huvuddelen av S. U:s protokollsutdrag, såsom rörande en avgjord sak, ej ens fick diskuteras. Rådets vedersakare voro i allmänhet svaga i debatten. De nöjde sig oftast med allmänna uttalanden om att »regeringslagarna» ej fingo kränkas och S. U:s »giöromål» ej sättas »under sensur» (borgmästare Gadd). Samtidigt kunde man som borgmästare Häggström uttala, att ansvarsfrågan rörde rådets politik i allmänhet, ej en speciell utrikes angelägenhet. Denne utmålade livligt, hur riksdagsmännen funnit »toma cassor och en usell hushållning». Skulle orsaken till detta sökas »uti elementerne och wäderstrecken»? Nej, ansvaret låg hos människor, och S. U. hade visat, vilka de skyldiga voro.

En av mössornas främsta män, borgmästare Kiörning, gjorde en sammanfattande utredning av de konstitutionella grundvalarna för S. U:s ståndpunkt, att dess beslut ej kunde ändras i plena.[8] Men den allmänna tes han samtidigt uttalade, att »rådsämbetet är grundadt blott på Ständers förtroende» och att »förtroendet stödjer sig på den goda tancka man hyser för deras personer», kunde likaväl ha uttalats av hattarna. Det var svårt

[6] Bg 17/8. Samtliga närmast följande citat från denna debatt.
[7] Se ovan 176 ff.
[8] RO §§ 13 och 18. Huvuddragen i diskussionen om dessa grundlagsbestämmelser refereras i samband med debatten på riddarhuset.

att utifrån en sådan åskådning hävda, att S. U. hade monopol på att bedöma riksrådens personer.[9] Det hjälpte ej att mössorna tillgrepo hotelser mot dem, som vågade ifrågasätta S. U:s rätt i detta fall.

Det tvetydiga och oklara i situationen kom fram på ett nästan groteskt sätt vid den debatt om voteringspropositionen, som avslutade ståndets plenum 17/8 och som medförde, att borgarna sedan under två följande plena diskuterade vad de egentligen hade beslutat. Talmannen förklarade att han ej i propositionen kunde medtaga S. U:s meddelande om de fyra riksråden. Han gjorde därpå följande förslag till beslut: »Bifaller ... ståndet S. U:s extractum protocolli ang:de de 9 eller sju(!) Herrar Riksens Råd, och i följe deraf förwisar till S. U. tillbaka att låta de trenne Herrar Riksens Råd ... Liewen ... Rudenschöld och Hjärne wederfaras den benägenhet, som S. U. efter ed och samvete kan pröfwa de för dem warande mildrande omständigheter wärcka.»[1]

Hattarna gillade delvis denna formulering. Propositionen kunde enligt deras åsikt endast göras på ett sätt: bifall eller avslag på S. U:s protokollsutdrag. Mössorna avvisade med skärpa en sådan tolkning. Cervin yrkade att »första delen» i propositionen borde utgå. Talmannen, som troligen ej väntat sig denna reaktion, fick genast jämka på propositionen. Den talade nu i sitt första led endast om remiss till S. U., som skulle pröva vad de förmildrande omständigheterna för de tre ovan nämnda riksråden borde ha för verkan. Dess andra led, formulerad som nejproposition, innebar, att S. U:s principbeslut om sju riksråds licentiering stod fast.

Hattarna och hovpartiet med Schauw och Malmstein i spetsen

---

[9] Detta så mycket mer som dessa Kiörnings ord voro menade som en motivering för den undantagsställning S. U. givit Liewen, Rudenschöld och Hjärne. Som ovan antytts, hade ju hattarnas argumentering utgått från att, om plena kunde uttala sig om dessa tre riksråd, kunde det även ske i fråga om de övriga.

[1] Säkerligen var det ingen lätt uppgift för talmannen att ställa proposition på grundval av S. U:s yttrande i rådssaken. Där talades ju i olika sammanhang om nio riksråd, som förlorat R. St:s förtroende, om sju, som förlorat förtroendet och entledigats genom S. U:s beslut, om fyra (de »fyra äldre»), som »i synnerhet» förlorat förtroendet, och om de tre, »som ej haft del i kedjan av olyckliga rådslag».

uttryckte självfallet sitt livliga ogillande av detta förslag. Talmannen såg till slut ingen annan utväg än att votera, om denna proposition skulle gillas eller inte. Den godkändes med 50 röster mot 48. Därefter frågade talmannen, »om eij Ståndet biföll, att till S. U. åter må remitteras om den benägenhet (!) för . . . Liewen, . . . Rudenschöld och . . . Hjärne wärka kan». Detta godkändes enhälligt.

Beslutet som det nedskrivits i protokollet förefaller onekligen oklart och ofullständigt.[2] Borgmästare Ekman, som skulle leda en deputation till de övriga stånden för att tillkännagiva borgarnas beslut, sökte först fastställa vad detta gick ut på. Han tolkade det så, att man ej tagit ståndpunkt till förra delen av S. U:s betänkande rörande de fyra riksråden, då detta blott meddelats ad notitiam. Men den senare frågan, om de tre yngre senatorerna, hade remitterats till S. U. »till dess ytterligare afgiörande». Denna utläggning bestreds »i högsta måttan» av borgmästare Schauw. Den gillades dock tydligen av ståndets flertal, ehuru protokollet ej meddelar något fastställande av vad deputationen skulle framföra. Schauw antydde vid ett senare tillfälle, att ståndets beslut genomdrivits under stor brådska och häftiga meningsbrytningar.[3]

I varje fall framställdes ståndets beslut efter ovannämnda tolkning, då det samma dag meddelades de andra stånden. Riddarhuset kunde ej nämnvärt påverkas därav. Bondeståndet hade uppskjutit rådssaken och avslutat dagens plenum.

I prästeståndet hade man, då borgarståndets deputerade infunno sig, stannat i paria vota — 25 röster mot 25 — i en votering om ett av biskop Serenius framfört propositionsförslag. I likhet med borgarståndets beslut innebar japropositionen, att S. U:s beslut angående »de 4 äldre» stod fast och frågan om de tre övriga riksråden hänsköts till S. U. Nej skulle enligt

[2] En jämförelse med konceptprotokollet visar, att formuleringen där är densamma.

[3] Bg 19/8. »Ja jag tror de weta knapt sielfwe hvad de voterat om», är Tilas' omdöme om borgarståndets plenum 17/8. Han hade på kvällen talat vid »7 à 8 Borgmästare som stodo i en klump». De hade alla olika åsikter om »hvad rätta propositionen warit». Tilas 1765 17/8.

Serenius betyda att samtliga sju entledigades från sina ämbeten. Mössornas främste man i ståndet trodde sig förmodligen kunna samla en majoritet åtminstone om de fyra senatorernas entledigande. Men det lyckades inte. Lika litet framgång hade ett försök av ärkebiskopen att få borgarståndets beslut antaget som proposition. Förslaget fick förfalla utan debatt och votering. Riksrådens sak försvarades också med kraft i ett stort antal anföranden, i vilka händelserna 1738—39 av flera talare åberopades. Motståndet mot vissa riksråds licentiering hade ju då främst kommit från prästeståndet.

Serenius anknöt till dessa historiska jämförelser och fann skillnaden mellan 1738 och 1765 vara »merkelig». Då hade S. U. haft »Nationen emot sig». Nu voro så väl denna som andra åtgärder av det mäktiga utskottet i samklang med en utbredd folkmening. Att på olika sätt hänvisa till stämningen i folkets breda lager var för övrigt ett genomgående tema hos mössornas talare.[4] Prosten Wijkman talade sålunda om »det band, som dess riksdagsmannaplikt och många 100,000 medborgares suckar lägga på dess samwete». Denna prästerliga demagogi framfördes synbarligen i allmänhet med mera övertygande kraft än det åberopande av grundlagen, som gjordes till stöd för S. U:s befogenhet i föreliggande fall och för fastställandet av riksrådens brottslighet.

Men självfallet kunde efter tidens sed de rättsliga och politiska synpunkterna väl förenas. Att här dock förelåg ett dilemma mellan rättstradition och politisk nödvändighet, påpekades av hattledaren biskop Lamberg. Han hade givit en historisk återblick från 1727 och klarlagt de »funesta påföljderna» av en aktion mot rådet: »ty att störta herrar af de ypperste ämbeten och familier, kan icke aflöpa utan at grunden lägges till hämd och agg, så länge ingen kan hindra dem at sjelfwa tycka det de lida orätt, skönt deras licentierande förekommer ständer än så rättwist».

[4] Dessa voro till antalet 10, hattarna hade 11 talare i elden, och 4 ståndsledamöter intogo en medlande ståndpunkt. Härav kan man naturligtvis ej draga några direkta slutsatser om opinionsläget, men siffrorna ge dock en viss bakgrund till slutresultatet.

I bondeståndet hade de anklagade riksråden ej många anhängare. Då man i detta stånd 17/8 uppsköt avgörandet, berodde det förmodligen främst på böndernas vana att avvakta de andra ståndens och i synnerhet prästernas beslut. Talmannen gjorde ej något försök att avvisa hattarnas uppskovsyrkande. Stämningen under ståndets korta sammanträde synes f. ö. ha varit synnerligen upprörd.[5]

Mössornas position var nu mycket svag, vilket måste ha verkat stimulerande på riddarhusets hattar, som under den stora debatten 17/8 — ett av de långvarigaste plena som hållits[6] — från början hade vind i seglen. Även i de ofrälse ståndén, särskilt i borgarståndet, voro debatterna långa och livliga, men adeln intog som ofta var fallet en särställning.[7]

Det var dock ingalunda från början klart, hur avgörandet skulle falla på riddarhuset. De radikala mössorna här liksom i de ofrälse ståndén hade utan tvivel helst sett, att samtliga sju av S. U. utpekade riksråd förklarades förlustiga förtroendet, d. v. s. att S. U:s beslut ansågs medföra en sådan påföljd. Redan referatet i R. o. A:s protokoll av S. U:s protokollsutdrag 15/8 tyder på att en sådan tankegång var den förhärskande. »Ad notitiam» föredrogs detta aktstycke angående riksråden Rosen, Seth, Hamilton, Fleming, Liewen, Rudenschöld och Hjärne, »i hwilkas embetesförwaltning i ministerielle måhl S. U. funnit sådana fehlsteg begågne, som betaga dem S. U:s förtroende, hwarföre desse Herrar Riksens Råd ifrån sine embeten entledigades: hwarwid doch S. U. anmält de för de sidstnemnde tre Herrar Riksens Råd befundne mildrande omständigheter till R. St:s egit utlåtande».[8]

[5] Bd 17/8.

[6] Malmström, V, 301. Diskussionen varade från kl. 8 på morgonen till c:a kl. 8 på kvällen. Ad 17/8 1765. Tilas 1765 17/8. Den därpå följande omröstningsproceduren varade till långt in på natten.

[7] Debatterna i rådssaken i de fyra ståndén upptaga i protokollen c:a 500 foliosidor, och av dessa komma ungefär hälften på R. o. A:s del. Sammanlagt höllos på riddarhuset under debatterna i rådssaken 17 och 19 aug. 81 anföranden till protokollet. Hattarna och deras allierade kunde mobilisera 35 talare, mössorna 23, kortare repliker oräknade.

[8] Ad 16/8 1765. Måhända syftade Cocceji på vissa kretsar av adliga mössor i ett mot riddarhuset ytterst kritiskt uttalande i samband med en redogörelse för

Från hattarnas sida underströks ovan nämnda inställning till rådssaken av L. W. Creutz, som inledde R. o. A:s ryktbara plenum 17/8 med en anhållan om att målet rörande »de 7 Herrar Riksens Råds licentierande» omedelbart skulle upptagas. I den följande debatten deltog Creutz med ett i flera avseenden intressant och representativt anförande, som inleddes med följande deklaration: »Den förändring, som jag nu i rådcammaren ser å färde wara, synes mig wara af så mycken större vickt, som näppeligen af en så total som denne, exempel lära gifvas.» Ulrik Scheffer var den ende, som direkt anspelade på den uppgörelse, som några veckor tidigare skett mellan partierna, att i och med Ekeblads och C. Fr. Scheffers frivilliga avskedstagande aktionen mot de övriga riksråden skulle inställas.[9] Men då det nu i stället blivit fråga om sju riksråds entledigande, uttalade han sina betänkligheter i fråga om en så »märkelig» förändring i rådet.

Flera av hattarnas främsta män som Fersen, Ulrik Scheffer och bröderna Ehrensvärd måste nu lämna lokalen i egenskap av de anklagade riksrådens släktingar, sedan de avgivit principdeklarationer i den ventilerade frågan.[1] Fersen och Scheffer förbehöllo sig samtidigt med stort eftertryck sin rätt att yttra sig i eventuellt uppkommande lagfrågor. Därmed hade de gjort det möjligt för sig själva och andra hattledare i samma situation att åter uppträda på riddarhussalen, om deras ingripande senare skulle bliva önskvärt eller nödvändigt, en möjlighet som de väl visste att begagna. I själva verket kom debatten i rådssaken från början till slut att till större delen röra sig om de konstitutionella principfrågor, som av de deltagande brukade sammanfattas under beteckningen »lagquestionen».

---

rådssakens behandling i plena: »La noblesse dans cette affaire vient de donner une nouvelle preuve de son inconstance et de sa vénalité quoique ce soit elle qui aie absolument voulu qu'on attaquat tous les Sénateurs qui ont opiné pour l'acceptation des offres de la France.» Cocceji till Fredrik II 20/8 1765, PSA.

[9] Se ovan 211 ff.

[1] Enligt Tilas måste ett 60-tal personer i egenskap av rådssläktingar »taga afträde». Tilas 1765 17/8. Till dem hörde Tilas själv, riksrådet Hjärnes systerson. En av Hjärne egenhändigt uppsatt lista på »skyldemän», bifogad protokollet 17/8, upptar 12 namn, därav såväl framstående hattar av släkten Ehrensvärd som mössor av släkten Cederström.

Främst gällde det här ur mössornas synpunkt S. U:s rätt att ensamt besluta i denna sak eller — som hattarna sågo det — att ståndens plena slutgiltigt skulle kunna uttala sig i sakfrågan, d. v. s. antaga eller förkasta S. U:s beslut. Härom uppkom enligt Tilas' som alltid livfulla och träffande redogörelse »oändeliga både billiga och obilliga, förnuftiga och löijeliga discourser, mångfaldige propositioner fram och tilbaka».[2]

Hattarnas ståndpunkt framfördes utförligast av en av deras statsrättsliga experter, rikshistoriografen Anders Schönberg.[3] Han ville uppvisa, att de bestämmelser i grundlagar och konstitutionella stadgar, som åberopades för S. U:s och mössornas ståndpunkt, ej hindrade plena att slutgiltigt yttra sig i saken. Efter en noggrann granskning av RO §§ 13 och 18 och S. U:s instruktion § 2 kom Schönberg till följande slutsatser: Ingen kunde bestrida, att riksrådens felsteg i »ministeriella måhl» borde »granskas och dömas» i S. U. Men RO § 13 berövade ej plena deras rätt att diskutera samt antaga eller förkasta de slutsatser S. U. kommit till. Som belysande exempel framdrogs, att domar fällda av kommissioner eller av en stor deputation alltid granskats och stundom ändrats i plena. Termerna »undersökas och afdömas» syftade ju i RO § 13 såväl på S. U. som på olika slag av deputationer och kommissioner. Sekretessbestämmelserna i RO § 18, på vilka S. U:s instruktion § 2 stödde sig, kunde ej avse »dömande af brott».

Huvudtesen i Schönbergs långa anförande var, att det ur både juridisk och politisk synpunkt var ohållbart att döma »embetsmän och medborgare ... utan at deras brott en gång giöras bekanta». Därmed ville han ej ifrågasätta riksrådens ansvarighet och sade sig känna »den i lag utstakade methoden», som innebar, »att R. St:s förtroende sätter dem till och R. St:s misstroende sätter dem af». Han tillade att det i båda fallen gällde »plenorum men icke blott S. U:s förtroende». Till slut framhöll Schönberg, att han ej kunde förstå den åtskillnad S. U. gjort mellan de fyra äldre och de tre yngre riksråden, i synnerhet då

[2] Tilas 1765 17/8.
[3] Ad 17/8 1765, p. 914 ff.

motiveringen var så knapp. Något ansvarsutkrävande med hänsyn till »sidsta kriget» kunde han ej gå med på, då riksrådens ansvar enligt lag endast sträckte sig från riksdag till riksdag.[4]

Mot dessa av flertalet hattar framförda argument hävdade mössorna som en given sak, att grundlagens sekretessbestämmelser, främst de i RO § 18, måste gälla även vid behandling av ansvarsfrågor av detta slag. Gyllensvaan åberopade för denna tolkning och för den av mössorna använda metoden överhuvud taget prejudikaten från 1727 års riksdag och vid senare riksdagar.[5] Ridderstolpe underströk i detta sammanhang med stor skärpa S. U:s självständiga maktställning i frihetstidens författning: Vid riksdagsärendens avgörande »gifwes hos oss 2:ne hwarannan eij subordinerade makter», ståndens plena och S. U. Till plena hörde »alla allmenna mål». Till S. U:s kompetensområde hörde allt, som enligt RO § 18 ej kunde komma till samtliga ståndens kännedom. I direkt polemik häremot framhöll justitiekanslern Eric von Stockenström, att enligt Sveriges fundamentallagar funnes endast två makter, den lagstiftande och den lagskipande, R. St. och konungamakten. Fersen, som nu åter uppträdde i debatten för att säga sin mening i lagfrågan, framhöll med hela tyngden av sin auktoritet, att han varit S. U:s ordförande under två riksdagar men aldrig vetat, att S. U. hade någon domsrättighet »en dernier lieu och som högsta instantien».

Debatten hade nu pågått länge, och striden om voteringspropositionen hade redan upptagit åtskillig tid. Den utvecklade sig till en alltmera ojämn dragkamp mellan lantmarskalken och de segervissa hattarna med Fersen i spetsen. Det av Rudbeck först framförda propositionsförslaget är märkligt så tillvida, att det var mera radikalt än det, som samma dag föreslogs i präste- och

[4] Detta ansågs framgå av RO § 13.

[5] Den för rådslicentieringarna centrala förtroendesynpunkten utvecklas av Gyllensvaan både principiellt och historiskt: Riksråden voro förbundna till ansvar. Därvid var misstroende »et oppositum mot det Riksens Råds förtroende som uppdrager dem embetet». Efter den av S. U. nu använda metoden började man vid riksdagen 1727 »procedera wid förtroendets betagande». Ad 17/8 1765, p. 938. I ett senare anförande framhöll Gyllensvaan till försvar för lantmarskalkens proposition, att »lagen» i dylika fall alltid blivit efterlevd »wid Riksdagarne 27. 38. 47 och 60». Hattarna å andra sidan framhöllo prejudikatet från 1738—39 som ett avskräckande exempel. Jfr ovan 23, 51.

borgarståndet.[6] R. o. A. tillfrågades, om man ville bifalla, »att et hederligt understöd må tilläggas H. R. R. Rosen, och de 3ne senare H. H. R. R. samt att S. U. deröfwer inkommer med sitt betänkande». Detta innebar uppenbarligen, att samtliga sju anklagade riksråd skulle licentieras, tre utan och fyra eventuellt med pension.[7] Plena skulle endast uttala sig om pensionerna. Den föreslagna propositionen var förmodligen ett medvetet försök att efterlikna förfaringssättet 1739.[8] En sådan metod var dock nu dömd att misslyckas. Hattarna framhöllo, att diskussionen i mycket ringa utsträckning rört sig om pensionsfrågan samt att en stor del av R. o. A. påyrkat förtroendets bibehållande för riksråden.[9] Somliga föreslogo detta yrkande som nejproposition, vilket motiverades med att propositionen borde rättas efter diskussionen.

Tiden var dock ännu ej mogen för ett så radikalt avsteg från den linje, som lantmarskalken i det längsta vidhöll, trots att motståndarna timme efter timme gingo till angrepp. Båda parter ansågo sig ha stöd i RO § 13. Fersen hävdade, att på grund av lantmarskalkens propositionsvägran, d. v. s. vägran att i propositionen upptaga hattarnas yrkande, nu en »lagquestion» uppstått. I denna hade Fersen trots sin släktskap med ett av hattråden (Ekeblad) rätt att yttra sig. Han föreslog som voteringsproposition en hemställan till R. o. A., om man nöjde sig med S. U:s prot:s utdrag »eller de äga den rättighet som stånd, att sielfwe till- och afsätta Riksens Råd». Denna fyndiga vädjan till ståndsprestigen förfelade säkert ej sin verkan. Efter en personlig polemik mellan Fersen och lantmarskalken — Rudbeck synes därvid ha varit i hög grad irriterad — framförde denne ett ur modern synpunkt rätt egendomligt tillägg i kontrapropositionen: »winner

[6] Se ovan 237 ff.

[7] Malmströms framställning är på denna punkt oklar. Malmström, V, 299 ff.

[8] En framstående mössa som Ehrenmalm påpekade, att vid 1738—39 års riksdag hade diskussion i sakfrågan ifrågasatts men avböjts.

[9] Ledande mössor som Ridderstolpe, Gyllensvaan, Ehrenmalm och Cederhielm hade dock tolkat ordet »benägenhet» i S. U:s uttalande om Liewen, Rudenschöld och Hjärne som en hemställan om pension för dessa riksråd. Man föreslog från detta håll även pension åt Rosen, förmodligen för att motverka den framgångsrika agitation hattarna hade satt i gång med den utblottade veteranen i kronans tjänst, den gamle karolinen, som tacksamt slagnummer.

neij kommer frågan ang^de rätta förståndet af § 13 i Rdagsordningen att uptagas och ventileras».

Detta besvarades med ja och nej »och med mycken rörelse bland R. o. A». Jennings fann sig föranlåten att ordagrant uppläsa RO § 13.[1] Det var här ej — framhöll han — fråga om några brottsliga förehavanden, ej heller om hemliga mål, alltså var RO § 13 ej här tillämplig som stöd för S. U:s anspråk att ensamt avgöra saken. Det var naturligt, att just Jennings även gick till häftigt personligt angrepp mot S. U:s ledamöter. I 100-mannautskottet kunde 26 röster »utgiöra pluraliteten» och »fremmande influence sticka sig bakom».[2] Han insinuerade vidare, att »lystnad hos ledamöter uti et S. U. at blifwa Riksens Råd» kunde inverka på deras beslut i de aktuella förtroende- och ansvarsfrågorna.

Lantmarskalken drevs nu att helt överge sin första ståndpunkt. Efter ett tredje och slutligen ett fjärde propositionsförslag gillades till sist enhälligt följande proposition: »Den som wil at öfwer S. U:s extractum protocolli ingen ventilation i förra delen får gjöras skrifwer ja. Den det ej will skrifwer nej. Winner nej äger Ridderskapet och Adelen taga extractum protocolli under deliberation.»[3] Resultatet blev 327 ja och 394 nej. Debatten slutade ej förr än vid 8-tiden på kvällen, och omröstningen var klar först vid 2-tiden på natten.[4]

Resultatet av dagens långvariga och upprörda parlamentariska strider var således, att endast ett stånd, borgarståndet, fattat beslut i sakfrågan om de sju riksrådens öde. Även detta avgörande

[1] Ett avsnitt ur RO § 13 från »och så framt någon ...» till och med »undersökas och afdömas» finnes infört i protokollet med understrykningar av viktiga formuleringar.

[2] Då man som bekant röstade ståndsvis i S. U., kunde 13 präster och 13 borgare tänkas bestämma majoritetens beslut. I fråga om rådslicentieringarna uppstod aldrig någon sådan situation.

[3] Citerat enligt det protokollet bilagda voteringsinstrumentet.

[4] Ad 17/8. Tilas 1765 17/8. Otvivelaktigt betydde, som Malmström framhåller, Fersens uppträdande mycket för denna lantmarskalkens kapitulation. Även vid denna riksdag, då Fersen ej var den officiellt främste, måste han dock räknas som riksdagens mäktigaste personlighet. Malmström, 301, 334. Skillnaden är påfallande mellan å ena sidan Tessins smidiga sätt att leda debatten i rådssaken 1739 och Fersens fasta och auktoritativa uppträdande vid dylika tillfällen 1761 och 1769 och å andra sidan Rudbecks passivitet och eftergivenhet 1765.

var oklart och omtvistat. S. U:s beslut om de fyra äldre riksråden, von Rosen, von Seth, Hamilton och Fleming, hade av borgarna ansetts som ett fullbordat faktum, och ståndets beslut innebar endast remiss till S. U. av frågan om de tre yngre riksråden Rudenschöld, Liewen och Hjärne. Så formulerades i huvudsak också efter två veckors hård strid den slutliga expeditionen i rådssaken.[5]

Hade mössorna i prästeståndet lyckats få majoritet för denna linje, skulle partiets seger i det närmaste varit klar, då bondeståndets missnöje med hattarna och rådet var mycket starkt. Men nu var frågan om senatorernas öde oavgjord i tre stånd och omtvistad i det fjärde. Hattarna och deras allierade hade i de preliminära voteringarna om ståndens rätt att upptaga rådssaken i dess helhet till behandling[6] och om voteringspropositionen vunnit en stor seger på riddarhuset och visat sig jämnstarka med sina motståndare i prästeståndet.

I stället syntes nu mössornas parlamentariska maktställning vara mycket allvarligt hotad. På ett fåtal röster i präste- och borgarstånden berodde det nu i första hand, om »depositionsaffären» skulle kunna genomföras även i sin mera blygsamma form, d. v. s. om fyra riksråds licentierande skulle kunna genomdrivas. Första dagens debatter och voteringar i rådssaken hade blivit ett kännbart nederlag för det vid riksdagens början fullständigt dominerande mösspartiet. Att hovpartiet — »medelpartiet» — verksamt understött hattarna är uppenbart. Det hade otvivelaktigt »med yttersta force» tagit parti mot mössorna.[7]

---

[5] Se bil. 3.

[6] Riksrådet Hjärnes sannolikt några år senare nedskrivna redogörelse för adelns beslut är ej utan sitt intresse: »Den 17 blef igenom wotering hos Ridd. och Adeln afgiordt, att S. U. icke ägde rättighet att taga förtroende af Ricks: Råd, utan att sådant tillkom R. St. plena», Hjärnes levnadsbeskrivning I. Denna uppfattning av frågeställningen är uppenbarligen densamma som Fersen och Schönberg med sådan kraft och konsekvens framförde.

[7] Stor betydelse för utgången på riddarhuset tycks generallöjtnant S. G. Stiernelds uppträdande ha haft. Hans votum till rådets försvar 17/8 hörde till de mera tungt vägande. Efter redogörelsen för voteringsresultatet 17/8 kommenterar Tilas: »Man borde ej wänta annat, när general Stierneld drog sin corps af Westmanlänningarna ifrån . . .» Det förefaller nästan som man röstat regementsvis! (Militärerna dominerade ju också fullständigt på riddarhuset. Jfr Liedgren, Ridder-

De utländska ministrarna och deras uppdragsgivare insågo säkert klarare än åtskilliga svenska riksdagspolitiker, hur mycket som nu på en gång stod att vinna — eller förlora. Goodricke hade 23/7 1765 framhållit för engelska regeringen, att massor av dess anhängare voro frånvarande. »They must be assambled for the grand affair of the senators ... This is one of the critical moments ... when a minister, who has money at his disposal, can do great things for his court without much expence.»[8] Den 18 aug. var en söndag och användes till intensiv agitation och hänsynslös röstvärvning.[9] Resultatet av påtryckningar och partimanövrar blev 19/8 en knapp och tills vidare osäker seger för mössorna.

Dessa lyckades nu samla en majoritet i prästeståndet.[1] Ärkebiskopen förnyade sin under föregående plenum gjorda hemställan, att borgarståndets beslut skulle läggas till grund för propositionen.[2] Hattarna replikerade, att då lika gärna R. o. A:s beslut kunde göra samma tjänst. Efter någon diskussion skedde votering, om borgarståndets beslut skulle antagas till proposition, vilket bifölls med 31 röster mot 21. Någon ytterligare votering företogs ej. Efter »någon längre öfwerläggning» — ej refererad i protokollet — ansågs allmänt erkänt, att frågan om »de fyra äldre» var en avgjord sak, som ståndet ej hade att yttra sig om. Med utgångspunkt från ett förslag av kyrkoherde Hauswolff bifölls därefter enhälligt, »at angående de tre yngre Riksens Råd remitteras til S. U. at utlåta sig, om icke de måge wid sitt för-

skapet och adeln 1719 och 1765—66, 32 ff.) I borgarståndet ingrep Malmstein energiskt, och även bland prästerna hade hovpartiet tydligen ej obetydliga försänkningar. Tilas 1765 17/8.

[8] Brit. dipl. instr., XVIII.

[9] Tilas säger sig ej veta hur många riksdagsmän, som varit i kyrkan denna dag. »Men det wet jag, at större delen sielfwe agerat präster, och predikat omwändelse för hvarannan tils i morgon; och hvar giordt sitt bästa at giöra proselyter. Penningar rouillera som gräs.» Tilas 1765 18/8. Om Frankrikes ansträngningar att vinna anhängare fäller Cocceji det allmänna omdömet, att franska partiets korruption »passe toute imagination». Cocceji till Fredrik II 20/8 1765, PSA. Osterman inberättade med reservation för uppgiftens riktighet, att franske ministern i samband med rådssakens avgörande utgivit 1,200,000 d. kmt samt på en krog bjudit upp till 400 personer av alla stånd på viner och supé. Solovjev, d. 26, 194.

[1] Pr 19/8 1765.

[2] Se ovan 239.

troende bibehållas».[3] Mössornas majoritet i ståndet var alltså ej mera säker än att man på denna punkt övergav den borgarståndets formulering, som majoriteten godkänt.[4]

Efter överläggningens slut ankom en deputation från bondeståndet, som utan att avvakta de båda högre ståndens beslut i rådssaken förklarat samtliga sju riksråd förlustiga R. St:s förtroende.[5] Att denna utgång ej var främmande för mösspartiets ledning, framgår av det av sekreteraren formulerade propositionsförslaget, som självfallet endast rörde de tre yngre riksråden: »Den som wille, att de trenne sidstnämnde Herrar Riksens Råd skola förklaras förlustige af R. St:s förtroende och ifrån embetet endtledigas, framgifwer ja. Den det eij will framgifwer neij. Winner neij, förwises ärendet til S. U. åter, som äger målet att afsluta, och om förloppet plena ad notitiam tilkännagifwa.» Voteringens resultat blev 89 ja och 32 nej.[6] Böndernas inställning till hattråden var klar. Jon Jonsson förklarade, att »om straff för lagbrott hos högsta embetsmän uteblifwer, så följer naturligtvis, att ingen mera wil följa lagens föreskrift». Fattigdom och elände tryckte folket, förklarade Lars Ersson. Var hade detta sitt ursprung om ej från riksrådens anstalter?

---

[3] Hur denna i viss mån överraskande kompromisslösning tillkommit, kan delvis utläsas ur prästeståndets konceptprotokoll. Förutom det ovan i texten refererade och citerade med undantag för slutklämmen återfinnes där följande överstrukna passus: »... utan Borg. St:s tanka godkänts». Att Hauswolff står som förslagsställare till denna avvikelse från mössornas huvudståndpunkt, är ej förvånande. J. Chr. Hauswolff, teol. dr och kyrkoherde i Stockholm, hörde till de missnöjda, moderata mössor, vilkas betydelse Tilas framhävt. Han övergick senare liksom Tilas till hattpartiet.

[4] Malmström har i sitt referat av prästeståndets debatt och beslut ej påpekat skillnaden mellan borgarståndets beslut 17/8 och prästeståndets 19/8. Malmström, V, 303. Detta förklaras måhända av att denna skillnad sedan utsuddades i expeditionsdeputationen. Denna diskrepans påpekades dock av hattarna i borgarståndet 19/8. Belysande för situationen är, att prästeståndets beslut 19/8 nära överensstämmer med ett av hattledaren biskop Filenius framfört propositionsförslag 17/8: »Bifaller Ståndet S. U:s extractum protocolli med den tilläggning, at de 3ne herrar Riksens Råd blifwa wid sina ämbeten bibehållne.» Nejpropositionen skulle innebära, att samtliga senatorer biberöllos i sina ämbeten. Pr 17/8.

[5] Bd 19/8.

[6] I protokollet formuleras beslutet på följande sätt: »I anledning hwaraf äfwen de tre sidstnämnde Herrar Riksens Råd blefwo förklarade förlustige af R. St:s förtroende.»

På riddarhuset lyckades dock hattarna fullfölja segern, då 19/8 enligt beslut vid föregående plenum R. o. A. skulle taga S. U:s beslut i sin helhet under omprövning. Adeln beslöt med 375 röster mot 353, att »de sju Herrar Riksens Råd, som S. U:s extractum protocolli förtroendet betagit, nu återställes i R. St:s förtroende».[7] Hattarnas röstövervikt hade dock nu minskat från 67 röster 17/8 till 22 19/8. Mössorna tillgrepo då en ny taktik, och en betydligt högre grad av mod och tillförsikt kan utläsas ur mössledarnas anföranden. Hade Rudbeck som lantmarskalk ägt Fersens kallblodighet och fyndighet, skulle mössorna måhända även på riddarhuset kunnat inhösta en knapp seger.

De yrkade nu, att S. U. skulle meddela alla sakens omständigheter före frågans avgörande. Ett uppskov kunde alltid vara en halv seger. Principiellt hävdades, att plena ej kunde döma utan kännedom om fakta i målet. Man bemötte m. a. o. hattarna med deras egna argument. Dessa hade ju förut understrukit, att ingen kunde dömas, utan att brotten gjordes bekanta, och att hela proceduren var rättsligt ohållbar, då plena ofrånkomligen hade rätt att i sista hand uttala sig i rådssaken. Samtidigt hade yrkats, att riksråden borde få behålla R. St:s förtroende. Ett sådant beslut ansågs nu tydligen kunna fattas utan närmare redogörelse för de eventuella brottens art. Denna omkastning i argumenteringen visar på ett typiskt sätt, hur den rättsliga motiveringen kunde växla alltefter det politiska lägets krav.[8] En viss konsekvens kan dock ej frånkännas mössornas ståndpunkt. Den innebar ju från början, att saken var avgjord genom S. U:s beslut. Den var också i överensstämmelse med praxis enligt precedensfallet 1739.[9]

---

[7] Ad 19/8. Kurs. av förf.

[8] Schönberg hade visserligen 17/8 yttrat, att »då R. St:s el. plenorum misstroende fordras för att sätta af Herrar Riksens Råd, behålla de R. St:s förtroende, så länge den dömande, som sluteligen är R. St:s plena, icke känner deras brott». Men detta resonemang täcker ej alldeles den faktiska utvecklingen.

[9] Att så var förhållandet, erkändes av hatten Wadenstierna. Den 17 aug. hade å andra sidan påpekats av Schönberg, att vid rådslicentieringen 1761 riksrådens »fehl» lades fram för plena. Den 19 fanns ej anledning påminna om denna sak.

Innan R. o. A. hunnit slutbehandla rådssaken, anlände deputationer från präste- och bondestånden och meddelade deras beslut. Därmed voro — som Tilas uttrycker det — »efter laglig omgång ... de 4 Råden afsatte» genom de ofrälse ståndens majoritet.[1] Gyllensvaan, som just då höll ett längre anförande, fann lämpligt framhålla den parlamentariska majoritetens utslagsgivande betydelse. Han erkände gärna, att de som försvarade riksråden följde sin övertygelse. Men i föreliggande situation hänvisade han till »hwad den bekante Lock[e] skrifwer, att i länder där partier gifwas försicktigheten fordrar att bågen ej spännes för högt emot det partie som har öfwermackten». Adeln följde dock ej Gyllensvaans maning att instämma med majoriteten.

Resultatet av debatter och voteringar 19/8 var således — frånsett den motaktion, som denna dag sattes i gång i borgarståndet — att S. U:s beslut om de fyra riksrådens licentierande i de ofrälse stånden betraktats som ett fullbordat faktum, som plena ej hade att yttra sig om. Men i frågan om de tre övriga senatorerna hade samtliga stånd stannat i olika beslut. Ytterlighetsståndpunkterna representerades av adeln, som »återställt» samtliga sju riksråd i R. St:s förtroende, och bondeståndet, som förklarat även »de trenne sidstnämnde» förlustiga R. St:s förtroende. Präste- och borgarstånden hade båda remitterat frågan om de tre yngre riksråden till S. U. Prästerna hade dock vid denna remiss givit direkt anvisning på att frågan gällde deras »bibehållande» vid förtroendet. Prästeståndets beslut syntes på denna punkt mera överensstämma med adelns än med de övriga ofrälse ståndens.[2] Borgar- och bondeståndens beslut kunna båda

[1] Tilas 1765 19/8. Tilas var dock ej säker på utgången: »I Borgareståndet liknar sig mycket til oväsende ännu en gång.»

[2] Rätt förvillande äro de samtidigt och av både hattar och mössor använda termerna »återställa» riksråden i R. St:s förtroende eller »återgiva» dem förtroendet, resp. att låta dem »bibehålla» förtroende. Rimligtvis borde det förra uttrycket betyda, att S. U. ansågs redan ha licentierat riksråden och att man i enlighet med 1761 tillämpad praxis »återgivit» vissa senatorer förtroendet och återkallat dem i ämbetet. Så tolkades det också 17/8 av en framstående högre ämbetsman av hattpartiet, Wadenstierna. Ad 17/8 1765, p. 992. Lantmarskalkens proposition 17/8 utgår uppenbarligen från en sådan uppfattning. Några klara distinktioner på denna punkt gjordes dock ej 1765.

anses i huvudsak ansluta sig till S. U:s uttalande i rådssaken; borgarståndets torde närmast ha svarat mot S. U:s avsikter.

Borgarståndets ställningstagande 17/8 — på sätt och vis utgångspunkten för det nu preliminärt uppnådda positiva resultatet i rådssaken — hade dock byggt på en mycket svag majoritet. Två röster hade fällt utslaget.[3] Nu liksom tidigare och främst 1739 verkade partiläget på riddarhuset, hattarnas påtagliga övervikt, kraftigt stimulerande på meningsfränderna bland borgarna. Vid ståndets plena 19/8 och 24/8 sökte de uppriva nyssnämnda beslut. D. v. s. hattarna ansågo att intet beslut fattats om de fyra äldre riksråden.[4] Proposition hade, påstod man, endast gjorts på frågan om de tre yngre. På detta kunde mössorna med fog svara, att ståndets majoritet godkänt ett propositionsförslag, som rimligtvis täckte frågan i dess helhet, sådan talmannen ansett sig kunna upptaga den. Den på detta förslag grundade propositionen hade enhälligt godkänts. Icke desto mindre hävdade vissa hattar, att saken var oavgjord. Borgmästare Kock föreslog votering om »hurudant ståndets beslut wärkeligen war»! Borgmästare Sacklén ansåg enda möjligheten vara att göra proposition på, huruvida de fyra riksrådens sak vore avgjord eller ej? Som ett svar på denna fråga kom just då en deputation från prästeståndet. Dess beslut i rådssaken meddelades bl. a. med de orden, »att ståndet gjordt ett med Borgareståndet, att det eij haft något att ärindra wid S. U:s yttrande om de fyra först nämnde ... Riksens Råd...».

Schauw var emellertid fördomsfri nog att söka vända prästeståndets formulering till hattarnas fördel. Den visade, ansåg han, att detta stånd positivt uttalat sig om de fyra riksråden. Talmannens svar var, att det ordval prästerna använt endast var ett vid dylika tillfällen brukligt »talesätt». Sedan även bondeståndets beslut meddelats, blev situationen allt mer ohållbar. Hattarna tillämpade en tydlig obstruktionstaktik antingen för att

[3] Se ovan 238.
[4] Bg 19/8 1765.

fördröja avgörandet eller för att framtvinga en votering.[5] Mössorna å andra sidan iscensatte en slags öppen votering genom massinstämmanden i ett yttrande av borgmästare Ekman. Denne hade förklarat sig ej kunna gå med på votering i denna avgjorda sak. Men var och en kunde göra sina reservationer till protokollet. 56 ledamöter av ståndet instämde.[6]

Då mössorna sålunda kunde uppvisa en klar majoritet, är det märkligt, att hattarna fortfarande ivrigt påyrkade votering, d. v. s. med slutna sedlar enligt RO § 16.[7] Det är mycket sannolikt, att ett mindre antal mössor vunnits av hovet och hattarna men ej vågade öppet visa, att de ändrat ståndpunkt.[8] Med sådana misstankar i bakgrunden var fältet fritt för de politiska lidelserna i deras mera primitiva former. Talmannen uppmanade ståndsbröderna att uppföra sig som människor och ej »såsom oskiälige creatur». Men på hans välmenta föreställning följde icke desto mindre — enligt protokollet — »en storm och oliud, som warade god stund».[9] Fram mot eftermiddagen åtskildes borgarståndet utan att på något sätt ha avslutat debatten.

Den 24 aug. var enligt Goodricke den avgörande dagen.[1]

[5] Westin uppmanade talmannen att ingripa mot de meningslösa diskussioner, som en del ledamöter envisades att föra. Enligt borgmästare Kiörning var denna dag den oroligaste under hela riksdagen. Efter de upprörda scenerna vid sammanträdets slut förklarade rådman Töllberg, att vid föregående riksdag hördes aldrig sådant oljud. Bg 19/8 1765.

[6] De äro uppräknade i protokollet. Dessa massanteckningar till protokollet skedde t. o. m. i två omgångar med samma resultat: 56 namn.

[7] Antalet ledamöter var vid denna riksdag 105. J. E. Nilsson, Sveriges riksdag, V, 242. Antalet röstande 17/8 hade varit 98. Se ovan 238. Schauw förklarade i detta sammanhang, att en långvarig debatt i ett stånd endast kunde avslutas på ett sätt, genom »tysta woteringar». Däri låg, tillade han, regeringssättets styrka. Mössornas motdrag var att föreslå protokollets tryckande!

[8] Enligt Breteuil hade Frankrikes »aktörer» i borgarståndet förklarat, att de voro säkra på majoritet för sitt parti, om det bara blev votering. Breteuils dep. 27/8, Malmströms avskr., vol. 1.

[9] I Tilas' riksdagsbrev återspeglas dessa uppträden på följande sätt: »Man trätte, man ropade, man skriade til kl. 4 eftermiddagen. En hoper togo et ark papper, skrefwo sitt resultat om Rådens afsättiande derpå, och undertecknade derpå sine namn, och skal desse subscribenters namn stiga til 53 stycken.» Tilas 1765 19/8. Att Tilas' sifferuppgift — i motsats till de voteringssiffror han i allmänhet anger — ej är korrekt, är ej förvånande. Det är snarare värt uppmärksamhet, att hans skildring av det tumultuariska virrvarr, som utmärker borgarståndets plena 19/8 och 24/8, är så pass riktig.

[1] Goodrickes dep. 26/8 1765. Malmströms avskr., vol. 2. Tilas kommenterar 23/8: »Kokningen till morgondagens plenum är extraordinair.» Starka utom-

Hattarnas delvis framgångsrika försök att omintetgöra aktionen mot riksråden blev då slutgiltigt tillbakaslaget. Denna sista drabbning i den långa och invecklade striden levererades i borgarståndet. Deputerade från R. o. A. meddelade då riddarhusets beslut i rådssaken, och den s. k. löparen, d. v. s. S. U:s protokollsutdrag med ståndens påskrifter, kunde nu i vederbörlig ordning passera genom stånden. I borgarståndet blev denna formalitet fördröjd genom hattarnas försök att ännu en gång med riddarhusmajoriteten bakom sig bestrida ståndets beslut av 17/8.[2]

Med Schauw och Malmstein i spetsen gick man till direkt angrepp mot talmannen. I ett stort upplagt anförande återgav Schauw på ett skickligt sätt några av de argument från den stora riddarhusdebatten, som passade till situationen. Ännu starkare än förut tryckte han på att propositionen borde göras »efter discourserne».[3] Vidare framhöllos de för vissa riksråd katastrofala följderna av att berövas sitt levebröd, som i Sverige oftast endast var tjänsten. Rättssynpunkten, som alltid framhölls av dem som försvarade riksråden, underströks med stor skärpa: Vederbörande senatorer gingo ej endast miste om sitt uppehälle. De förlorade vad mera var, då det »här i landet» ej fick anses »för en blått lyckans wälfning» att berövas R. St:s förtroende »utan för en acte de justice». R. o. A:s beslut framhölls uttryckligen ur dessa synpunkter som efterföljansvärt.

Talmannen gjorde ej något försök att bemöta sina vältaliga motståndare. Han begärde endast att ståndets beslut skulle tecknas på löparen. Hattarna vidhöllo att dessförinnan ståndets pluralitet borde utrönas enligt RO § 16 »genom hoplagda sedlar»

---

parlamentariska påtryckningar, främst på borgarståndet, förekommo under dessa dagar. I borgarståndets »förstuga» hade 19/8 varit folkträngsel och oroligheter, och hattarna hade liksom vid slutstriden om riksrådens öde 1739 hotat »at med wåld secundera sine anhängare i Borgarståndet i nästa pleno». Tilas 1765 20/8, 22/8. I prästeståndets protokoll 24/8 meddelas även uppgifter om »trängsel af folk» i borgarståndets »farstuga». Jfr Malmström, V, 305 ff.

[2] Bg 24/8 1765.

[3] Se ovan 238. Jfr Lagerroth, Sveriges riksdag, VI, 109 ff. Lagerroth gör sig här mot vanligheten skyldig till vissa inadvertenser. Det säges att S. U. rekommenderat understöd åt fyra riksråd. Det var i S. U:s protokollsutdrag fråga om »benägenhet» för tre riksråd, och det var Rudbeck och ej S. U. som talade om understöd.

och ej genom anteckningar till protokollet (borgmästare Kock). Sebaldt vidhöll sin propositionsvägran och stödde den på att ståndet »genom en pluralité af 63 röster ärkiändt det förledne lördag tagne beslut för fast och beståndande».[4] Som Hanquist framhöll skulle debatten kunnat fortsätta »in infinitum». Den blev ett slags uthållighetsprov, varur mössledarna och främst talmannen utgingo som segrare.

Sedan enligt talmannens formulering ståndets beslut även denna dag blivit genom pluraliteten »utrönt», d. v. s. understruket genom massanteckningar till protokollet, fick sekreteraren befallning att påteckna ståndets beslut på löparen, vilket också skedde. Hattarna försökte nu hindra det påtecknade S. U.-betänkandet i rådssaken att gå vidare till bondeståndet. »Efter någon tystnad uti ståndet» föreslog talmannen, att han till nästa plenum skulle behålla löparen hos sig. Ståndet beslöt därefter enhälligt att avsluta dagens plenum.[5] Efter denna prestation fördes talmannen — berättas det — »liksom en triomphe» till lantmarskalkens hus, följd »af en oändelig hop med folk, både officerare och andre».[6]

Licentieringsbeslutets verkställande. Då stånden åter samlades till plena 28/8 hade striden om de fyra riksråden så till vida fått en lösning, att von Rosen, von Seth, Hamilton och Fleming 27/8 inlämnat en gemensam avskedsansökan, som 28/8 av K. M:t meddelades R. St., d. v. s. närmast S. U.[7] Den vidare-

---

[4] Därmed avsågs mössornas massinstämmande genom anteckning till protokollet 19/8. Ur protokollet kunna ej utläsas mer än 56 namn. Möjligen kan denna olikhet förklaras med Tilas' uppgift, att namnen först skrevos på »et ark papper». Se ovan 252 n. 9. Den 24 aug. gjordes ännu en »förening» av detta slag. Ett femtiotal borgare instämde med borgmästare Munthe och grosshandlare Quast. De ville härmed »befästa» sin mening från föregående plenum och yrkade, att sekreteraren skulle få befallning att påteckna löparen. Enligt talmannen skulle antalet namn denna gång varit 57. I protokollet kunna endast 52 namn utläsas som en slags samlad opinion.

[5] Man hade — meddelar Tilas — »setat och med en slags saktmodighet visat tänderna åt hvarannan». Tilas 1765 24/8.

[6] Ibid.

[7] RP Civ 27/8, 28/8 1765. S. U. P. 27/8, 28/8. Betecknande både för ståndervåldets egenart och för det aktuella läget är, att en avskrift av riksrådens

befordrades samma dag till plena tillsammans med ett protokollsutdrag från S. U. Utskottet sade sig där redan »efter lag och instruction» ha meddelat R. St. sitt beslut om nämnda riksråds entledigande. Man ansåg tydligen deras avskedsansökan som en överflödig gärning och kritiserade liksom i samma situation 1739 riksrådens motivering, då de antytt att de med sin anhållan om avsked ville medverka till lugn och enighet vid ståndens överläggningar.[8]

I denna motivering kan också på visst sätt de sannolikt avgörande skälen till deras avskedstagande utläsas. För de ålderstigna senatorerna måste det ha varit personligen i hög grad obehagligt att stå i centrum för en allt mera upphetsad politisk strid, i vilken öppet våld och gatuoroligheter sågo ut att bliva ultima ratio.[9] Då hattarna och deras allierade med vanliga parlamentariska medel ej kunde hindra eller ändra expeditionen av beslutet i rådssaken, då hot och demonstrationer från deras sida ej hade samma framgång som 1739 och då man — av allt att döma på goda grunder — ej vågade verkställa några våldsamma kupper, återstod för hattarna och hattråden endast att ge vika så smidigt som möjligt.[1]

Preussiske ministern synes korrekt sammanfatta läget, då han skriver, att de fyra riksråden slutligen bestämt sig för att frivilligt taga avsked, då de sågo, »que rien n'arretait plus l'expedition

---

ansökan lämnades till S. U. redan 27/8, trots att konungens yttrande i saken meddelades i rådet först 28/8. Detta förfaringssätt användes, sades det, för att vinna tid.

[8] Se ovan 143. S. U:s protokollsutdrag med tillhörande handlingar återfinnes bl. a. bland prästeståndets handlingar. F. 82. Riksrådens och S. U:s skrivelser äro tryckta i Riksdagstidningar 1765—66, 188 f.

[9] Tilas ger i sina riksdagsbrev åtskilliga vittnesbörd om stämningar och förhållanden, som peka i denna riktning. På kvällen 17/8 skall på riddarhuset ett uppträde ha ägt rum, varvid en officer sårades, tydligen i handgemäng med dragna värjor. Vidare berättas att en slags livvakt placerats i lantmarskalkens hus. Mot de adliga hattarnas hot och påtryckningar skulle »Borgerskapet i staden och alt des småplock hemligen rusta sig». Om det blev upplopp, ansåg Tilas att hattarna skulle »draga ... kortaste strået». Tilas 1765 17/8, 21/8, 22/8.

[1] Denna sammanfattning av läget överensstämmer i huvudsak med Malmströms, som därvid främst hänvisar till Breteuils depesch 27/8. Malmström, V, 306 f. I här använda källor finnes intet, som strider mot en sådan karakteristik av den politiska situationen.

de l'acte de leur déposition».[2] Att tanken ej var alldeles ny, har i annat sammanhang framhållits. Dess aktualitet framgår även av ett yttrande på riddarhuset 19/8 av hattledaren greve D. G. Hamilton, bror till riksrådet Hamilton. Denne framhöll, att hans bror ej var villig att truga sig till R. St:s förtroende och att han frivilligt skulle avgå, om det behövdes för rikets skull. »Så tänkte säkerl. äfwen de öfrige Herrar Riksens Råd . . .»[3]

I plena blev 28/8 handläggandet av rådssaken ej långvarigt. Adeln och borgarståndet biföllo utan debatt, votering eller särskilda utlåtanden det av riksråden begärda avskedet. Det vittnar om hattarnas styrka i borgarståndet, att mössorna där ej upptogo den diskussion, som i prästeståndet och sedan i expeditionsdeputationen fördes, huruvida avskedet skulle beviljas på grund av riksrådens ansökan eller enligt ståndens redan fattade beslut, d. v. s. på grundval av S. U:s protokollsutdrag av 15/8.

Kyrkoherde Grunnerus, en av de gamla mössor som nu uppträtt till hattrådets försvar, hävdade i prästeståndet att resultatet var detsamma, »antingen afsked bewiljas uppå deras Excellencers begäran eller i grund af R. St:s missnöje med förwaltningen af deras ämbeten». Han föreslog den förra utvägen. Härmed instämde kyrkoherde Linderoth. Han rekommenderade ståndet att »låta falla den lilla skillnad, som kan wara att licentiera och gifwa afsked och att deras Excellencers ansökning kunde bewilljas». Ståndets resolution borde, framhöll å andra sidan prosten Bolmstedt, förbli i sin fulla kraft, »hälst det berott af deras Excellencer sjelfwa att med en tidigare ansökning om di-

[2] Cocceji till Fredrik II 30/8 1765, PSA. Enligt rådsprotokollet hade de fyra senatorerna bestämt sig för avskedsansökan 26/8. Då denna meddelats konungen 27/8 (vid China på Drottningholm), hade Adolf Fredrik uttryckt sin förvåning över detta oväntade steg. Riksrådet Fleming hade då omtalat, att hans och hans kollegers ansökan »icke eller förr än dagen förut om eftermiddagen warit hwarken hos honom eller de öfrige 3:ne Herrar Riksens Råd determinerad». Denna redogörelse är säkerligen riktig, ehuru den självfallet inte säger något om vad hattpartiets ledning betytt för beslutets fattande vid denna tidpunkt. RP Civ 28/8 1765.

[3] Se ovan 202 ff. Ad 19/8. Jfr Solovjev, d. 26, 194 f. Där refereras ett brev från Panin till Katarina II, enligt vilket residenten Stachiev (Ostermans närmaste man i Stockholm) meddelat, att även på detta stadium underhandlingar mellan partierna förekommit. Hattarna skulle enligt denna ej alltför pålitliga källa ha velat offra Hamilton och Fleming för att rädda de övriga. »Icke desto mindre kommer hela rådet att omändras», heter det i fortsättningen.

mission förekomma samma beslut». På biskop Serenius' förslag biföll det högvördiga ståndet enhälligt avsked för de fyra senatorerna enligt ståndets beslut av 19/8. Bondeståndet avgjorde saken på samma sätt.[4]

I denna särskilda fråga stodo således två stånd mot två. Men då adelns och borgarståndets beslut f. ö. i huvudsak voro av motsatt innebörd, bestämdes R. St:s slutliga expedition i rådssaken av präster och bönder, som ju i fråga om de fyra riksråden fattat överensstämmande beslut i sak- och formfrågorna. En sådan utgång var given också på grund av expeditionsdeputationens sammansättning. Helt naturligt hade där från början placerats uteslutande mössor, vilket dock ej vid denna tidpunkt behövde innebära att alla hörde till hattrådens bittra motståndare.[5] Rådssaken skulle nu åter handläggas i en jämförelsevis fåtalig ständerdelegation, i vilken — i motsats till M. S. D. — även bönderna hade säte. Exp. D. var självfallet bunden av ståndens beslut. Men dessa voro, såsom under frihetstiden ej sällan brukade inträffa, så oklara, att det fanns goda utgångspunkter för meningsbrytningar.[6]

»Til utrönande af respective ståndens pluralité» föredrogs i Exp. D. S. U:s protokollsutdrag av 15/8 och 28/8 med ståndens påskrifter.[7] Man kom överens om att påskrifterna på det förra »angående sju Herrar Riksens Råds licentierande» borde kombineras med anteckningarna om ståndens beslut på det senare, »angående K. M:ts nådiga remisse om afsked för de fyra äldre Herrar Riksens Råd». Det rådde ej heller någon meningsskiljaktighet om att i expeditionen borde inflyta, vad ståndens pluralitet yttrat om riksrådens licentiering. Denna majoritet utgjordes som förut nämnts av präste- och borgarståndens, vilkas

[4] Ad, Pr, Bg, Bd 28/8 1765. Belysande för skiftningarna i terminologien är Tilas' redogörelse: »Prästeståndet förblef wid sin förra tancka, som vil säga at de skulle förafskiedas eller tydeligare afsättias. Borgareståndet biföll likasom adelen til Rådens begiärta afskied.» Tilas 1765 28/8. I bondeståndet underströks särskilt tydligt S. U:s egenskap av beslutande organ i denna fråga: Ärendet borde vid S. U:s åtgärd »bero och förblifwa».

[5] Jfr MALMSTRÖM, V, 307 n. 2.

[6] Om Exp. D. som »sammanjämkningsutskott» se LAGERROTH, Sveriges riksdag, VI, 142 ff.

[7] Exp. D. 31/8 1765.

beslut i realiteten betytt att fyra av de sju riksråden skulle licentieras. De två övriga ståndens hade ju — som termen löd — gått »in partes».[8]

Däremot uppstod debatt om hur ståndens påskrifter i frågan om det av K. M:t tillstyrkta avskedet skulle tolkas. Bondeståndets sekreterare J. Kock ansåg, att inte ens ordet avsked borde få förekomma i den slutliga expeditionen. Det vore ett »werbum aequivocum», som skulle kunna medföra en avtrubbning i vad respektive stånd beslutat »ang:de licentierandet». De övriga ståndens representanter ansågo dock, att någon tvetydighet ej förelåg, då ståndens påskrifter på S. U:s protokollsutdrag 15/8 angående riksrådens licentiering, på vilka expeditionen skulle bygga, visade »afskedets natur» (prosten Waldius). Deputationens beslut blev att medtaga ordet avsked.

1739 liksom 1765 hade flertalet av de riksråd, om vars entledigande S. U. fattat beslut, anhållit om avsked, medan man ännu i plena tvistade om beslutets giltighet och omfattning. Lösningen av problemet blev i båda fallen densamma: vederbörande riksråd lämnades »afskied i nåder», icke på grund av deras ansökan utan med stöd av S. U:s beslut om deras licentiering. I R. St:s skrivelse 31/8 1765 refereras S. U:s protokollsutdrag 15/8 och de fyra riksrådens avskedsansökan m. m. och sammanfattas sålunda: »Och emedan R. St. således inhemtat, att sedan ofwannämnde Herrar Riksens Råd blifwit på sätt, som bemält är, ansedde, hafwa äfwen fyra af dem om sine ämbetens nedläggande sielfwe underdånig ansökning giordt; Altså finna R. St., hwad desse fyra Herrar Riksens Råd, neml. Grefwe von Rosen, Grefwe von Seth, Friherre Hamilton och friherre Fleming widkommer, så mycket mindre något wara at påminna, att ju dem i anledning af hwad berördt är afskied i nåder lemnas må.»[9]

[8] Se ovan 237 ff. Lagerroth, a. a., 147. Man kan också tala om tre ståndsbeslut, då ju bondeståndets om de sju riksrådens licentiering i sig inneslöt de fyra senatorernas entledigande. Betecknande för läget i stort var ju, att de ofrälse ståndens avgjorde rådssaken vid denna riksdag.

[9] Formuleringen är ej fullt klar. Det framgår dock av Exp. D:s protokoll och handlingar, att den endast kan tolkas på ovan nämnda sätt. 1739 var uttrycks-

Debatten i Exp. D. i en fåtalig sluten krets, som hade till uppgift att av ståndens ofta dunkla uttalanden åstadkomma i möjligaste mån exakta formuleringar, ger en god uppfattning av, hur tränade parlamentariker på denna tid uppfattade termen licentiera. Häri innefattas uppenbarligen icke avsked på egen begäran — med eller utan decharge och fulla hedersbetygelser. Det är ej heller fråga om avsättning i verklig mening. Vederbörande riksråds entledigande meddelades »i nåder». Licentiering innebär, att ett eller flera riksråd genom ett R. St:s beslut förlorat ständernas förtroende och därmed entledigats — med möjlighet att återfå detta förtroende och därmed åter utöva det ämbete, vars titel de licentierade riksråden fortfarande innehade.[1] Denna uppfattning hade emellertid alldeles bestämda utgångspunkter: prejudikatet från riksdagen 1738—39. Detta precedensfall hade vid flera tillfällen åberopats i S. U. och plena och uppenbarligen legat till grund för S. U:s beslut i rådssaken.[2] I Exp. D:s protokoll finnes det ej omnämnt. Men bland deputationens handlingar återfinnes i avskrift S. U:s förslag till skrivelse till K. M:t av 14/3 1739.[3]

Frågan om »de tre yngre Riksens Råd».

Ett egenartat inslag i licentieringsproceduren vid riksdagen 1765—66 är behandlingen av frågan om de »tre yngre» riks-

sättet klarare: »Så hafwa R. St. nu så mycket mindre något att här tillägga, utan finna i underdånighet, at i anledning bem:te extracto protocolli (d. v. s. S. U:s licentieringsbeslut) dem deras afskied i nåder må lemnas.» Se bil. 3 och ovan 146.

[1] Jfr ovan 23, 179 f.

[2] Jfr ovan 231 ff.

[3] Detta förslag gillades utan ändring av plena. Se ovan 145. Allegater till Exp. D:s protokoll och handlingar. Under n:r 125—126 ligga här följande handlingar till riksrådens licentiering 1765:

a) Prästeståndets protokollsutdrag 19/8 1765.
b) Bondeståndets protokollsutdrag 19/8 1765.
c) S. U:s protokollsutdrag 28/8 1765.
d) S. U:s protokollsutdrag 15/8 1765.
e) Rådkammarens protokollsutdrag 28/8 1765 (avskrift).
f) von Rosens, von Seths, Hamiltons och Flemings avskedsansökan.
g) Avskrift av S. U:s förslag till skrivelse till K. M:t av 14/3 1739.

(c och d äro de s. k. löparna. S. U:s protokollsutdrag med ståndens påskrifter.)

råden, Liewen, Rudenschöld och Hjärne, »de i senaten kvarvarande till hälften dömda tre senatorerna».[4] Som ovan framhållits hade det i början av augusti 1765 otvivelaktigt varit de ledande mössornas avsikt att dessa tre riksråd skulle kvarstå i rådet.[5] I S. U:s protokollsutdrag 15/8, huvuddokumentet i rådssaken, kan formuleringen i denna fråga betraktas som medvetet oklar. Den återspeglar tydligen en uppfattning bland inflytelserika krafter inom mösspartiet, att största möjliga antal rådsstolar borde bliva lediga för det härskande partiets män. Som läget då var betydde det, att sju riksråd skulle licentieras. S. U:s orakelmässiga uttalande om »benägenhet» för de tre nyssnämnda senatorerna lämnade flera utvägar möjliga att nå detta mål, liksom det lämnade rum för kompromisslösningar. Den häftiga striden i plena 17—24 aug. hade utmynnat i en kompromiss, som dock ej var någon slutgiltig lösning. De tre senatorernas sak hade hänvisats till S. U., som skulle »sig utlåta, om icke Herrar Riksens Råd ... Liewen ... Rudenschöld och ... Hjärne någon benägenhet må kunna wederfaras».[6]

I själva verket skulle frågan om dessa riksråds öde förbli oavgjord i c:a 3/4 år, ehuru den var eller varannan månad upptogs som diskussionsämne i M. S. D. och S. U. D. v. s. diskussionen utmynnade redan i okt. 1765 i ett betänkande från M. S. D. av 22/10, som innebar att de tre riksråden skulle kvarstå i sina ämbeten. Men då S. U:s beskrivning av deras fel i ämbetet stod oemotsagd, skulle de erhålla en varning.[7] Då det tydligen var lantmarskalken, som understödd av moderata mössor som Rid-

[4] Tydligen Ostermans träffande karakteristik. Panin till Osterman 2/10 g. st. (13/10) 1765. Sbornik, d. 57, 371.

[5] Se ovan 197, 205 f.

[6] Exp. D:s protokollsutdrag till S. U. 31/8 1765.

[7] M. S. D:s protokollsutdrag 22/10 1765. Utskottsh., vol. 9, 401 (senare paginering med blyerts). Där uttalades att S. U. ännu kunde »utwidga dess förtroende och dessa 3 Herrar Riksens Råd å nyo deruti intaga, så att de oavsedt de sine embeten förbrutit, måge på sådan grund derwid bibehållas». De skulle m. a. o. återfå R. St:s förtroende och bibehålla sina ämbeten. Motiveringen var, att de — i motsats till sina äldre kolleger — ej gjort sig skyldiga till upprepade avsteg från »Rikets rätt, des sanskyldige wäl samt aktning för Ständer». Argumenteringen är som synes en upprepning av den, som framförts i M. S. D:s betänkande 7/8.

derstolpe och von Nackreij genomdrev denna lösning, står det klart, att man i dessa kretsar ej ville driva saken längre eller att man vid denna tidpunkt resignerat. Kraftfull opposition levererades dock av radikala mössor som Du Rietz, prosten Wijkman och garvareåldermannen Westin. Den segslitna dragkampen om de tre senatorerna kan anses som en mätare på det egentliga mössspartiets styrka i förhållande till hattarna, hovpartiet och de mer eller mindre permanent missnöjda mössorna. Ju starkare de senare grupperna voro, desto försiktigare blevo de partitrogna mössornas moderata element.

Tidstypiskt är, att dessa motsättningar togo formen av en diskussion om tolkningen av ordet »benägenhet» samt senare om möjligheten att bordlägga ärendet på obegränsad tid. I expeditionsdeputationen hade 31/8 den radikala linjen segrat. I den remiss till S. U. av de tre riksrådens sak, som då på grundval av ståndens resolutioner expedierades, tolkades besluten så, att den av S. U. antydda benägenheten ej behövde betyda förtroendets bibehållande.[8] I mitten av nästa månad såg det enligt Tilas' berättelse ut, som om »de tre in suspenso warande Riksens Råd» skulle »äfwen gå til kost». Läget var dock enligt samma iakttagare förvirrat, och man visste inte, i vilken ända man skulle börja i denna sak.[9] I början av okt. upptogs den åter till diskussion i M. S. D., men fick t. v. förfalla. Den 22 i samma månad fortsattes debatten, och i deputationen enade sig de tre där representerade stånden om ovan nämnda betänkande, som innebar att benägenheten nu skulle betyda förtroendets bibehållande.[1]

Men denna tolkning bestreds som ovan antytts med stor skärpa av flera av mössornas främsta män, och mäktiga krafter med de ryska intressena i bakgrunden hoppades utan tvivel fortfarande på att till slut även de tre riksråden skulle få lämna rådkammaren.[2] Detta är den naturliga förklaringen till att frågan om »de

[8] Ordet förtroende skulle ej nämnas. Exp. D. 31/8 1765.
[9] Tilas 1765 19/9.
[1] M. S. D. 3/10, 4/10, 22/10.
[2] Panin instruerade vid denna tidpunkt i ovan citerade reskript Osterman att vinnlägga sig om »att de i senaten kvarvarande till hälften dömda tre senatorerna bliva tvungna att utträda därur för att på så sätt befria sig från faran av att se

tre» blev liggande månad efter månad. Helt naturligt var det hattarna som sökte framtvinga ett avgörande. Den 28 nov. 1765 hade på Gyllensvaans m. fl. begäran M. S. D:s betänkande av 22/10 t. v. förklarats vilande. I början av dec. kände sig dock hattarna starka nog att göra ett försök att få slut på dessa »délais menaçants».[3] Det var ej heller långt ifrån att Fersen lyckades få S. U. med sig, när han hävdade, att det vore svårt för vederbörande riksråd »at sittia i Rådet utan at weta med hwad förtroende». von Essen och Ribbing lyckades dock med stöd av präster och borgare genomdriva ytterligare uppskov, dock ej på obestämd tid utan till början av februari. I principfrågan framhöll Ribbing att ärendet ej vore så brådskande, »i ty det rörde personer de dock behålla förtroendet, så länge ej annat om dem blefwe sagt».[4]

De hotade riksråden deltogo också — i god överensstämmelse med Ribbings karakteristik av situationen — på vanligt sätt i rådets sammanträden.[5] Mössornas ställning i rådet var därmed på ett betänkligt sätt försvagad, särskilt som de vid rådsvalen hösten 1765 ej fått in sina främsta krafter, Düben och Ribbing. Kanslipresidenten Löwenhielm och rikskanslirådet von Friesendorff voro dessutom ej ur partisynpunkt helt pålitliga.[6] Särskilt farlig för det härskande partiet och dess utländska bundsförvanter var Rudenschöld. Som en av landets främsta diplomater var han i sakkunskap överlägsen sina kolleger i de traktatfrågor, som vid årsskiftet 1765—66 voro särskilt aktuella. Mössorna

baron Rudenschöld i ministären». Panin till Osterman 2/10 g. st. (13/10). Sbornik d. 57, 371.

[3] Breteuils dep. 13/12 1765, Malmströms avskr., vol. 1.

[4] S. U. P. 28/11, 9/12 1765. »De purpursiuke fingo hiertstyrkning» kommenterar Tilas. Tilas 1765 9/12. Till denna kategori hörde i främsta rummet Fredrik Ribbing, förbigången rådskandidat hösten 1765, riksråd 1766.

[5] RP Civ; RP Utr 1765—66 passim. Så t. ex. deltog Rudenschöld i rådets sammanträden i utrikesfrågor i okt., nov. och dec. 1765, trots att han sedan enligt R. St:s brev till K. M:t 16/5 1766 lämnades avsked i enlighet med S. U:s yttrande 15/8 1765. Hjärne påpekar i sina anteckningar, att »under den tid detta låg oafgiort hos R. St: neml. från d. 15 aug. 1765 till d. 27 Maij innewarande år (då R. St:s skrivelse föredrogs i rådet), war jag jämte R. R. Liewen och Rudenschöld stedse tienstgiörande, på lijka sätt som förut». Hjärnes levnadsbeskrivning I (anteckningar för år 1766).

[6] Malmström, V, 308 ff., 345 ff.

sökte då fullfölja sitt nyordningsprogram genom en allians med England. Hattarna arbetade givetvis för att hindra planens förverkligande, och i rådet motarbetades den verksamt av Rudenschöld.[7]

När i början av februari rådssaken enligt överenskommelse återupptogs, voro dock mössorna ej starka nog att kunna genomdriva någon ändring i M. S. D:s förslag, att de tre riksråden »oavsedt att de sine ämbeten förwerkadt . . . måtte på anförda grunder därwid bibehållas». Detta bifölls enhälligt av S. U.[8] En månad senare upplästes i S. U. den i M. S. D. utarbetade föreställning i saken, som skulle avgå till de tre riksråden.[9] Det beslöts då att »sielfwa beslutet» skulle liksom förut meddelas plena »ad notitiam». Samtidigt instämde S. U. i ett yrkande av prosten Wijkman, att såväl i nämnda föreställning som i expeditionen till plena skulle införas, »i hwad mohn . . . en hwar af dem funnes hafwa mer och mindre ifrån sin skyldighet afwikit». Wijkman hade från början motarbetat den lösning av frågan som S. U. nu stannat för. Det fanns anledning förmoda, att vid denna betygssättning den radikala mössfalangen skulle göra sin röst hörd.

Då sent omsider den 5 maj i S. U. ett protokollsutdrag i rådssaken justerades, visade det sig också innehålla ett tydligt klandrande omdöme om en av de tre senatorerna, Rudenschöld. Här hade nu införts, att Rudenschöld som hovkansler och bisittare i kanslikollegium haft del i förberedelserna till Pommerska kriget och därmed i de olyckor detta medfört för riket, ehuru han ej satt i rådet, då de olyckliga rådslag avgåvos, som ledde till deltagande i kriget.[1] I skarp motsats härtill framhävdes Liewens

[7] Malmström, V, 348 f.

[8] S. U. P. 11/2 1766. Goodricke meddelade 6/2 1766, att Osterman ej hade tillräckligt med pengar att anfalla de återstående tre franska riksråden. Malmströms avskr., vol. 2. Enligt Malmströms anteckningar till de franska excerpterna hade Breteuil genom stora penningutlägg väl förberett saken. Ibid.

[9] S. U. P. 11/3 1766. De skulle ju som ovan nämnts tilldelas en varning.

[1] S. U:s protokollsutdrag 26/4 1766. Det återfinnes bl. a. i prästeståndets arkiv, F. 82. Det hade slutjusterats 5/5, men daterades »förra justeringsdagen» 26/4. S. U. P. 5/5. Detta S. U:s yttrande rubricerades, trots vad som sagts 11/3, ej som ett »beslut», och det uttalades intet om att det endast skulle meddelas »ad notitiam».

och Hjärnes förtjänster. Icke desto mindre hade S. U., innan det gick in på denna avvägning av förtjänster och fel, fastslagit, att utskottet »funnit bäst wara, att thesse trenne Herrar Riksens Råd ... Liewen ... Rudenschöld och ... Hjärne med R. St:s förnyade förtroende warda wid theras Rådsembeten bibehållne». Men det stod klart för alla initierade att en strid om rådsstolarna åter förestod. Signal hade givits till angrepp mot Rudenschöld, »dock för syns skuld swänges fanan öfwer dem alle tre».[2] Redan 23/4 kunde den välunderrättade Tilas meddela, att mössklubbarna »til d: 8 maij efterskrifwit alt sitt folck». Hattarna fingo snart vetskap om detta och rustade sig på samma sätt.[3] Det avgörande i önskad riktning mössorna ej kunnat genomdriva i S. U. skulle nu vinnas genom en — som man förmodligen hoppades — överraskande framstöt i ståndén.

Slutfasen i den segslitna striden om riksråden vid riksdagen 1765—66 utkämpades i plena 10/5 och 13/5 1766. Hattmajoriteten på riddarhuset gick ej att rubba. Adeln biföll utan debatt S. U:s yttrande »enligit R. o. A:s i detta mål förut tagne beslut». Bondeståndet vidhöll likaledes sitt förra beslut, att samtliga tre riksråd skulle entledigas, och lämnade således S. U:s nu intagna ståndpunkt utan avseende.[4]

Avgörande blev således liksom i augusti voteringarna i präste- och borgarståndén. Resultatet blev, som det formulerades i borgarståndets protokoll, att Liewen och Hjärne »i Rådet qwarblifwa, men Friherre Rudenschöld mister sitt förtroende». Bland prästerna blev mössornas seger mycket knapp. Den innebar att S. U:s betänkande godkändes med undantag för dess slutyrkande beträffande Rudenschöld. Med 26 röster mot 24 beslöts att förklara honom förlustig ständernas förtroende. I borgarståndet var däremot partiets övervikt avsevärd, vilket medförde, att Rudenschöld av borgarna »med 25 rösters pluralité excluderades utur Rådet».[5]

---

[2] Tilas 1766 5/5.
[3] Tilas 1766 23/4.
[4] Ad, Bd 10/5 1766.
[5] Pr, Bg 13/5. Tilas 1766 10/5, 13/5. Röstsiffrorna i borgarståndet voro 52 mot 27.

I det R. St:s brev av 16/5 1766, som slutgiltigt avgjorde de tre riksrådens sak, förklarade ständerna, att de beträffande Liewen och Hjärne »welat . . . förnya deras förtroende och förklara dem wid deras Rådsämbeten bibehållne». De hade — framhölls det nu liksom tidigare — ej haft del »uti hela den kedja af olyckeliga rådslag, som land och folck träffat». Detta ansåg man däremot nu vara fallet med Rudenschöld, av vilken ansvar utkrävdes ej blott för vota i rådet utan även för hans verksamhet som kansliämbetsman. Härav föranlåts R. St. att anhålla, att »merbemälte Herr Riksråd äfwen i nåder afsked lemnas må». Till stöd för sitt förfaringssätt åberopade man S. U:s yttrande i rådssaken 15/8 1765 och R. St:s skrivelse 31/8 s. å.[6]

Sammanfattning.

I slutet av maj och början av juni 1765 hade upptakten skett till det stora angreppet mot hattmajoriteten i riksrådet, i M. S. D. riktat mot samtliga hattråd, i St. D. främst mot Ekeblad och Scheffer. Samtidigt hade intensiva underhandlingar och påtryckningar företagits för att förmå ett större eller mindre antal senatorer att frivilligt avgå. Efter ett års kamp mellan partiformationerna om regeringens sammansättning hade mössorna lyckats genomdriva sju riksråds entledigande. Proceduren hade varit invecklad, liksom de parlamentariska striderna hade varit långt utdragna och förvirrade.

En analys av de dokument, som slutligen utmynnade i R. St:s skrivelser till K. M:t 31/8 1765 och 16/5 1766 ger följande resultat. Enligt S. U:s beslut 15/8 1765 hade n i o riksråd förlorat R. St:s förtroende med vissa reservationer för tre av dem, Liewen, Rudenschöld och Hjärne. Av de nio senatorerna hade då redan två, Ekeblad och Scheffer, fått avsked på egen begäran, dock med förbehåll för R. St. att få av dem utkräva vederbörligt

[6] R. St:s brev föredrogs i rådet 27/5 1766. Då Rudenschölds avsked skulle expedieras, frågades i rådet, hur det skulle ske, då han ej begärt avsked. Man ansåg dock, att liksom beträffande de riksråd, som begärt avsked, Rudenschöld skulle entledigas »i nådiga termer» i enlighet med R. St:s brev. RP Civ 4/6 1766.

ansvar. På grundval av detta S. U:s beslut, som i princip innebar s j u riksråds licentiering, d. v. s. att de förlorat R. St:s förtroende *och till följd därav* blivit entledigade, lämnades fyra riksråd, von Rosen, von Seth, Hamilton och Fleming, avsked genom R. St:s skrivelse 31/8 1765, sedan de inlämnat avskedsansökan, innan ständerskrivelsen hunnit expedieras.

De ovan nämnda tre riksråden, Liewen, Rudenschöld och Hjärne hade genom ett S. U:s yttrande av 26/4 1766 med förnyat förtroende förklarats bibehållna vid sina ämbeten. Men utskottets utslag ändrades genom ständermajoritetens beslut. Genom R. St:s skrivelse 16/5 1766 entledigades Rudenschöld på samma sätt som de fyra nyssnämnda senatorerna.

Denna granskning av dokumenten kan sammanfattas så, att vid riksdagen 1765—66 f e m riksråd licentierades i ovan angivna mening. Riksrådens licentiering skedde liksom tidigare genom skrivelser från R. St. till K. M:t. Men det är av vikt att fastslå, att vid denna riksdag ständerskrivelserna ändrade S. U:s beslut eller yttranden. Två senatorer, rådets främsta män, avskedades på egen begäran efter kraftiga påtryckningar av olika slag. Av de riksråd tillhörande hattpartiet, som bildat rådsmajoriteten vid betydelsefulla voteringar hösten 1764, hade endast två, Hjärne och Liewen, bibehållit sina ämbeten. Den senare, som f. ö. aldrig helt hört till hattarna, avlägsnades 1766 som generalguvernör i Pommern från händelsernas centrum.[7] Den segrande mössmajoriteten hade åstadkommit en politiskt i det närmaste fullständig förändring i regeringens sammansättning. Typiskt för en huvudtendens i frihetstidens författningsutveckling är, att ständermajoriteten i plena både formellt och faktiskt hade varit avgörande instans. Och denna majoritet utgjordes av de ofrälse ståndén.

[7] Malmström, V, 418, n. 1. Se tabell.

Rådslicentieringen vid riksdagen i Norrköping 1769.

Utgångsläget.

Rådslicentieringen som normalt institut.[1] Med den ur partipolitisk synpunkt nästan fullständiga förändringen i rådets personuppsättning, som uppnåtts genom licentieringsproceduren 1765—1766, hade mössorna i praktisk politik helt och fullt accepterat den av hattarna 1738—1739 inaugurerade metoden att åstadkomma överensstämmelse mellan regering och riksdagsmajoritet. Därtill kommer att mössornas åtgärder 1765 delvis framställdes som ett fullföljande av den 1761 företagna aktionen mot rådet, då såväl hattar som mössor utkrävde ansvar av dem, som fört Sverige in i Pommerska kriget, vilken utmynnade i två riksråds licentiering och kanslipresidenten von Höpkens nödtvungna avgång. Denna faktiska utveckling måste helt naturligt medföra, att rådslicentieringen ej längre utan vidare kunde betraktas som en beklaglig ytterlighetsåtgärd, en förkastlig avvikelse från det konstitutionellt normala. En fördomsfri man som Carl Fredrik Scheffer hade ju redan i 1760-talets början framställt prejudikatet från 1739 som en konstitutionell regel, gående ut på att ständerna kunde licentiera den innehavare av riksrådsämbetet, som »af någon orsak» förlorat deras förtroende.[2] Denna uppfattning kan utan tvivel betraktas som den vanliga i politiskt upplysta kretsar i slutet av 1760-talet.

[1] Att uttrycket licentiera helt slagit igenom som officiell beteckning, visar bl. a. titelbladet till den samling av memorial angående »Herrar Riksens Råds licentierande», som trycktes 1769.

[2] Lagerroth, En frihetstida lärobok i gällande svensk statsrätt. StvT 1937, 197. Jfr ovan 164 f.

I den stora principdebatten på riddarhuset 17/8 1765 i samband med rådssakens avgörande framfördes uttalanden i ovan nämnda riktning självfallet tydligast av en av mösspartiets talesmän, J. C. Cederhielm. Han ansåg det ej som något straff i juridisk bemärkelse att mista förtroendet, när »det som förloras är sådant som man ei kan pocka sig till, och som man kan förlora hos de mäste fast ei hos alla». Men även hattarna tvingades, ehuru i den aktuella situationen med största möjliga reservation, att giva uttryck åt dylika tankar. Greve L. W. Creutz ansåg sålunda kort och gott, att R. St. »ägt mackten att afsätta R. Råd som de äga att dem tillsätta . . .». Samtidigt påpekade han nödvändigheten av att rådets ansvar måste vara i lag begränsat (närmast med hänsyn till granskningstiden).

Detta senare påpekande var huvudsynpunkten i Anders Schönbergs långa anförande, ett av de tyngst vägande i denna långa riddarhusdebatt. Schönberg framhöll visserligen, att »plenorum misstroende» var formen för riksråds »afsättande». »Men», fortsatte han, »derför måste ändock skälet til deras afsättande el. deras brott wara sådant att det så tydel:n är emot lag stridande, så att det kunde validera inför domstohl.» Denna tes var i dåvarande situation främst riktad mot S. U:s licentieringsbeslut som, motiverat endast med några allmänna uttalanden, hade meddelats plena ad notitiam som ett fullbordat faktum. Den var ej oförenlig med uppfattningen av rådslicentieringen som ett normalt författningsinstitut. Rådsansvaret under frihetstiden utkrävdes alltid i princip i juridiska former och med rättsligt betingade uttryckssätt, ehuru dessa ofta voro tämligen svävande och starkt uppblandade med lämplighetssynpunkter av klart politisk natur.

Starka uttryck gåvos dock fortfarande i riddarhusdebatten 1765 åt den tanken att rådslicentieringen var något halvt revolutionärt, en landsskadlig ytterlighetsåtgärd. Schönberg ville i sitt nyssnämnda inlägg understryka, att så stora välvningar som att förändra en hel ministär icke borde ske annat än i högsta nödfall, »för den stora skakning som deraf timar i hela samhället». Denna synpunkt kom sedan igen i ett flertal anföranden.[3]

[3] Ad 17/8 1765.

Då rådssaken avgjordes vid 1769 års riksdag, visade åtskilliga av riddarhustalarna från 1765 en anmärkningsvärd förmåga att »byta tankesätt ifrån Norrköping till Stockholm», för att använda Ridderstolpes ironiska uttryck vid debatten i samma ämne 1772.[4] Skarpare än vid något tidigare eller senare tillfälle påpekades vid debatterna i ständen 23/5 1769 nödvändigheten av att få nya män i regeringen. Man kan måhända säga, att hattarna ansågo att nu »högsta nödfall» förelåg. Men själva tillvägagångssättet blev ej i något stånd föremål för någon mera ingående diskussion. Rådets försvarare inom mösspartiet avhöllo sig så gott som helt från det tidigare i samband med rådslicentieringarna så vanliga talet om farliga skakningar och omvälvningar. 1765 hade mössorna efter sammanlagt nästan ett års ansträngningar lyckats avlägsna 7 riksråd från ämbetets utövande. 1769 voro hattarna efter c:a 14 dagars arbete färdiga med att licentiera 10 senatorer, d. v. s. praktiskt taget hela den sittande mössregeringen. Trots detta hade regeringens anhängare ej något att säga om faran av att förändra en hel ministär, som Schönberg uttryckte det i sitt ovan nämnda votum 1765. De anmärkte endast på det i deras tycke alltför hastiga och formlösa tillvägagångssättet. Vederbörande deputationer borde först ha fått gå igenom rådsprotokollen och därefter avgiva yttrande i saken.

Det snabba och relativt friktionsfria genomförandet av rådslicentieringen 1769 möjliggjordes genom ett ovanligt smidigt samspel mellan de i denna uppgörelse engagerade politiska maktfaktorerna. Men det visar också, att denna form för uppgörelse mellan regering och riksdag alltmera avgjort blivit ett normalt institut i frihetstidens konstitution och att de politiskt ledande voro medvetna härom.

I sitt historiska sammanhang framstår rådslicentieringen 1769 snarast som en avslutning i konstitutionella former på en politisk omvälvning, som börjat med en revolutionär kupp, Adolf Fredriks tronavsägelse i dec. 1768. En klar belysning får detta för-

[4] Ad 25/4 1772. Finnes i samtida tryck. Ridderstolpe framhöll att han då som nu varnat för faran av en total förändring i rådet.

hållande redan i det betänkande, som de båda hattledarna Fersen och Scheffer lämnade till franske ambassadören, Breteuil, 17/8 1766 som ett första resultat av hattpartiets arbete på att efter en ny taktisk linje återerövra makten.[5] Man framhöll här nödvändigheten av en författningsändring. En sådan kunde genomföras på två vägar, genom en revolution och med lagliga medel, d. v. s. på en riksdag. Det fanns mycket som talade för den revolutionära linjen. Men denna utväg avstyrktes dock med hänsyn till konungens ålder, skröplighet och svaga prestige. Man måste därför med lagliga medel skapa förutsättningar för och genomdriva de önskade författningsändringarna. Den första åtgärden måste därvid bli att »écarter le Sénat qui a été formé à cette Diette, et y placer des hommes sages, éclairés et vigoreux, et dont les vues répondent à tout ce que la nation peut espérer et attendre d'eux». Domen över mössråden fälldes också i detta sammanhang med all önskvärd tydlighet: det gällde att få bort »les âmes basses, serviles et soumises aux volontés de la cour de Russie qui gouvernent actuellement».

Denna den första punkten i hattarnas och hovets parlamentariska handlingsprogram följdes också vid riksdagen 1769. Att i ett hemligt dokument som det ovan nämnda ej ett ord nämndes om att R. St. först borde granska riksrådens rådslag och förhållande, innan dom fälldes, är väl ej så märkligt. Men denna inställning, som man här tycker sig skönja, att alltför mycket hänsyn ej behövde tagas till den hittills vanligen långsamma och invecklade proceduren vid rådslicentieringarna, kom även tydligt fram vid rådssakens behandling vid denna riksdags början. S. U:s och vissa deputationers fria granskningsrätt var självfallet aldrig ifrågasatt, ej heller R. St:s allmänna domsrätt. Men tillämpningen härav var vid rådslicentieringen 1769 mera formlös än tidigare.

I detta sammanhang är det av stort intresse att granska de

[5] Réflexions des patriotes suédois remises ... à Mr l'ambassadeur de France le 17 août 1766 ..., Brokindssaml., vol. 15, Kulla Gunnarstorp. Koncept med ändringar av C. Fr. Scheffers hand. Jfr Scheffers memoar 12 april 1772 i samma vol. i Brokindssaml. Malmström, VI, 10.

författningsförslag, som oppositionen, d. v. s. hovet och hattarna, framförde. Vad de ha att säga i frågan om proceduren vid ombyte av konungens rådgivare, måste anses i viss mån fixera det faktiska konstitutionella läget vid denna tidpunkt. Under åren 1766—1769 diskuterades i flera olika kombinationer de lagliga och revolutionära vägarna mot det eftersträvansvärda målet, författningsändring. Diskussionen resulterade bl. a. i några mer eller mindre detaljerat utarbetade författningsförslag. De mest betydande äro kronprins Gustavs utkast från nov. eller dec. 1768 och det härpå grundade författningsprojekt, som 25/1 1769 av Frankrikes sändebud Modène översändes till franska regeringen. Båda förslagen inneburo en kompromiss mellan hovets och hattarnas ståndpunkter.[6] I litteraturen ha dessa konstitutionella reformförsök helt naturligt främst kommenterats som förarbeten till RF 1772.[7] De ha också framdragits som dokument, belysande för kronprins Gustavs politiska utveckling.[8] Gustavs personliga insats vid projektens utarbetande ge dem ju ett särskilt stort intresse. Sambandet med frihetstidens konstitutionella utveckling har även framhävts, dock i huvudsak endast i fråga om de grundläggande principerna, främst maktskillnadsdoktrinens framväxt.[9] En mera konkret och på de centrala författningsinstituten var för sig inriktad undersökning vore här önskvärd, trots de svårigheter källmaterialets sprödhet medför.[1] Här ha endast några antydningar kunnat göras i denna riktning i fråga om bestämmelserna i ovannämnda författningsförslag rörande riksrådens ansvarighet och R. St:s rätt och möjlighet att genomföra förändringar i rådkammarens sammansättning. Då

[6] Kronprinsens förslag finnes i en mera utförlig redaktion på franska och en mera kortfattad och dessutom stympad på svenska. På den senare har antecknats »Project i Nov: 1768 til Regeringsformens ändring». F 414: 16, UUB. Geijer, Gustav III:s efterlämnade papper, I, 83 ff. Enl. Hennings, Gustav III som kronprins, 338, torde denna påskrift vara senare tillagd och utkastet snarare stamma från början av dec. Förslaget från jan. 1769 sändes som bilaga till Modènes depesch 25/1 1769. Malmströms avskr., vol. 1. Beträffande de båda projektens inbördes sammanhang, se Landberg, Riksdagen under den Gustavianska tiden. Sveriges riksdag, VII, 20 ff.; Hennings, a. a., 352.

[7] Landberg, a. a., 19 ff.; Almén, Gustav III och hans rådgivare, 12 ff.

[8] Hennings, a. a., 338 ff., 352 f.; Almén, loc. cit.

[9] Landberg, a. a., 20 f.; Almén, a. a., 20 ff.

[1] Jfr Malmström, VI, 97, n. 1; Almén, a. a., 12.

kronprinsens utkast och det mera utförliga projektet från jan. 1769 på dessa punkter ha så gott som ordagrant samma innehåll, kunna de här på en gång skärskådas.

Som i ovan anförda arbeten påpekats, förete dessa konstitutionella försök en säregen blandning av utländska modedoktriner, föreställningar om återgång till ett äldre, idealiserat statsskick och slutligen en smidig anpassning efter bestående maktförhållanden.[2] Man kan tillägga, att de på viktiga punkter ganska tydligt återspegla de samtida riksdagsdiskussionerna och gängse konstitutionell praxis. I den av kronprinsen författade inledningen, som är densamma i båda utkasten, beskrives dramatiskt, hur Sverige under de sista femtio åren först hotats av en alltför stark rådsaristokratisk makt för att sedan förfalla till ett despotiskt ständervälde, allt till frihetens förfång. Terminologien är uppenbarligen hämtad från Montesquieu. När författaren sedan skall framställa rådets svåra situation, i konflikt med konungen och ständigt utsatt för att duka under för »l'envie et la jalousie des membres qui composent les États», gör han en slutanmärkning, som synes tydligt visa, hur nära denna historiska skiss ansluter sig till Montesquieus berömda framställning av det konstitutionella statsskicket. Riksråden hade av nyssnämnda skäl en osäker ställning, »étant les seuls citoyens qui ne peuvent jouir de droit du bénéfice des loix». I De l'esprit des lois, XI: 6, säges i samband med frågan om ministeransvarigheten, att landets högst uppsatta män alltid äro utsatta för avund och »s'ils étaient jugés par le peuple, ils pourraient être en danger, et ne jouiraient pas du privilège qu'a le moindre des citoyens dans un État libre, d'être jugé par ses pairs».[3]

[2] Landberg, a. a., 18 f. har klarast sammanfattat dessa synpunkter.

[3] Konsekvensen av denna kritik, inspirerad av historisk erfarenhet och utländsk doktrin, som tydligen riktade sig mot de upprörda parlamentariska striderna kring rådslicentieringarna, borde ha varit ett förslag om ett särskilt riksrättsinstitut. Något sådant antydes dock ej i författningsutkasten. Först i RF 1772 fick denna tanke statsrättslig form.

Uttalanden liknande de ovan nämnda återfinnas ej sällan i de stora debatterna om rådslicentieringarna på 1760-talet, t. ex. i Schönbergs anförande på riddarhuset 17/8 1765. Han varnar för att icke låta riksråden »niuta medborgerliga rättigheter som den minsta medborgare ända till tiggaren på gatan äger och äga bör», d. v. s. i det då aktuella fallet, att de ej borde dömas godtyckligt under skydd av sekretessen.

De ovan anförda inledande fraserna om rådets ställning hade, som man kunde vänta av den kunglige författaren, en tydlig antiparlamentarisk tendens. Men denna fullföljdes ej helt i författningstexten. Kärnpunkten i hovets och hattarnas projekt var otvivelaktigt, att rådet skulle återgå till den ställning det fordom alltid haft — enligt inledningens formulering — och vara rådgivande och ej beslutande. Övriga punkter voro tydligen för hovet och dess vänner av underordnad betydelse.[4] Konungens beslut skulle alltid (utom i justitieärenden) vara utslagsgivande, och han kunde tydligen höra riksråden efter gottfinnande.[5] Det sistnämnda synes dock ur modern konstitutionell synpunkt skära sig skarpt mot paragrafens slutord om riksrådens ansvar: »Ils lui seront à lui et aux états responsables de leurs conseils.»[6]

Hur detta ansvar inför riksdagen skulle utkrävas, utsäges ej. Men det framhäves starkt, att riksråden ej endast — som man skulle vara benägen att sluta av andra formuleringar i dessa utkast — äro att anse som konungens rådgivare utan även som »les représentants des états», i den svenska versionen av kronprinsens utkast uttryckt med den välkända termen »R. Ständers fulmachtig».[7] Denna dubbla förtroendesynpunkt utbyggdes konsekvent vid utformningen av de originella bestämmelserna om utnämning och entledigande av rådsämbetets innehavare. Konungen skulle lämna ständerna ett förslag på tre lämpliga kandidater och hade sedan att utnämna »den af de tri som R. St: förtroende fallit uppå».[8] I omedelbar anslutning till dessa bestämmelser följer sedan i båda författningsförslagen en märklig

[4] Jfr C. Fr. Scheffers kommentar i brev till kronprinsen 19/1 1769, F 514, UUB: »Le grand point est le votum *decisivum* changé en *deliberativum;* c'est là un changement total de la constitution, et cette base une fois mise, l'édifice sera toujours bon et solide, de quelque manière qu'on arrange les formes accessoires.» Jfr beträffande det politiska sammanhanget Hennings, a. a., 352.

[5] Riksråden böra giva konungen råd »quand il l'exige dans les affaires importantes du Royaume». Kronpr:s utk., art. 2, utk. jan. 1769, kap. Droits du Roi, art. 2.

[6] Landberg anser, att här dock gjorts ett allvarligt försök att i förslaget infoga ett efter Montesquieus principer konstitutionellt rådsansvar. Landberg, a. a., 22. Alméns åsikt är, att dessa bestämmelser om rådet ej fylla måttet i detta hänseende. Han synes därvid ha för stora fordringar på detta ofullständiga och inkonsekventa men därför inte mindre intressanta förslag. Almén, a. a., 15.

[7] Kronpr. utk., art. 5, utk. i jan. 1769, kap. Droits du Roi, art. 3.

[8] Kronpr. utk., sv. vers., art. 5.

formulering av proceduren för detta förtroendes återkallande, ett av frihetstidens mest svårlösta konstitutionella problem: »*Les sénateurs ne peuvent être déposés, congédiés ou licenciés que du consentement du roi et des états.*»[9]

I ett av de författningshistoriska arbeten, som kommentera dessa punkter om rådets ställning, säges sammanfattningsvis, att ansvarsutkrävandet här sannolikt är att uppfatta »i analogi med äldre svensk rätt som en konungs och ständers gemensamma aktion mot ett för lagbrott anklagat riksråd». Det tillfogas, att just en sådan aktion då förbereddes mot mössrådet.[1] Att dylika föreställningar mer eller mindre medvetet ingingo i 1700-talets uppfattning av riksrådets ansvarighet, skall ingalunda förnekas, ej heller att ett författningshistoriskt sammanhang av denna art här kan intolkas. Kanske antydes denna synpunkt i det första av de uppräknade fallen, som tydligen gäller avsättning (»déposés»).[2]

När det sedan talas om avsked och (eller) licentiering, är det dock uppenbarligen konkreta och närliggande erfarenheter som åsyftas eller i varje fall fått lämna författaren (eller författarna) användbart material. Den aktion som på våren 1769 företogs mot mössrådet fick visserligen — som i tidigare fall — till en del formen av en anklagelse för lagbrott. Och på grund av rådande maktförhållanden existerade en intim samverkan mellan konung och ständer. Men som redan antytts och i det följande närmare skall påvisas, måste rådssakens behandling 1769 i första hand betraktas som toppunkten i en utveckling, som innebar, att rådslicentieringen alltmera klart erkändes som ett normalt författningsinstitut, innebärande ett återkallande av R. St:s förtroende i relativt fria och smidiga former. Med denna utgångspunkt

[9] Utk. i jan. 1769, kap. Droits du Roi, art. 4. Kronpr. utk. är något annorlunda formulerat: »Les sénateurs ... congédiés n'y licenciés ... états.» Kronpr. utk., fr. vers., art. 6 (motsvarande punkt i den svenska versionen är tyvärr bortriven).

[1] Alménn, a. a., 16.

[2] Det må f. ö. i detta sammanhang lämnas därhän, om här avses tre olika alternativ, avsättning (utan pension och rådsvärdighet), avskedande (på egen begäran) och licentiering (genom förtroendets återkallande), eller om det endast är fråga om en upprepning, ev. en svagare nyansering av samma sak. I de olika riksdagsdebatterna i rådssaken förekomma ju dessa uttryck om varandra.

torde det vara berättigat att främst fatta författningsutkastens ord om riksrådens avsättande, avskedande eller licentierande med konungens och ständernas samtycke som en kombination av den under frihetstiden utvecklade parlamentariska förtroendesynpunkten och den princip om förtroendetjänster, som fastställdes i RF 1772 och Förenings- och säkerhetsakten 1789 samt vidare utvecklades i RF 1809.[3] Kanske är det ej för djärvt att se dessa bestämmelser i grundlagsutkasten som en brygga mellan frihetstidens av maktägande ständer utövade ansvarsutkrävande med rådslicentieringarna som utlösande moment och det kontrollinstitut, som inrymdes i RF 1809 § 107.

Bestämmelser om riksrådens entledigande kan synas stå i motsats till den artikel i utkastet från jan. 1769, som klart stadgar ämbetsmäns oavsättlighet »sans raison légale».[4] Men kanske har tanken varit den, som Gustav klart formulerat i ett annat utkast, vars tillkomsttid ej med säkerhet kunnat fastställas, att ingen skulle kunna berövas sin tjänst utan dom och rannsakning, »Rådsämbeten undantagne».[5] I varje fall är denna oklarhet i projekten från 1768 och 1769 belysande ej endast för den politiska situationen utan också för frihetstidens allmänna ståndpunkt i frågan om förhållandet mellan riksdag och regering, om ständernas makt, rådets ansvar och rådsämbetets karaktär.

Anfallet mot mössrådet under förberedelse. Vid föregående riksdagar företogs riksdagsmajoritetens slutliga uppgörelse med ett större eller mindre antal misshagliga senatorer, först sedan ständerna varit samlade i flera månader. De båda stridande formationerna, rådets anhängare och motståndare, fingo fast form först under riksdagens lopp. Självfallet hade i samtliga dessa fall ett intensivt partiarbete försiggått mellan ständersammankomsterna. Men då R. St. samlades till urtima riksdag i Norrköping i april 1769, hade partiställningen varit klar långt i förväg. Den samverkan mellan hovet och hattarna, som inletts

[3] RF 1772 § 31. RF 1809 § 35. Jfr Almén, a. a., 33 f.
[4] Kap. Des Droits de la Nation, art. 4.
[5] F 414: 69, UUB. Jfr Geijer, a. a., 188 f.; Almén, a. a., 34 f.

sommaren 1765, hade visat sig vara hållfast och varaktig med Frankrike som mäktig pådrivande kraft. Carl Fredrik Scheffer har i sin visserligen ensidiga och ofullständiga men mycket intressanta memoar från 12/4 1772 beskrivit, hur de främsta hattcheferna samlades omedelbart efter riksdagen 1765—66 för att planlägga återerövringen av makten. Förbindelsen med hovet hade givit dem nytt mod och nya krafter. Men framför allt gällde det att utnyttja mössornas »sottises énormes . . . dans l'administration publique».[6]

Mössornas parlamentariska seger 1765—1766 hade åtminstone under riksdagens tidigare del, liksom under slutskedet, varit klar och överväldigande. Men den partiregering, som framgick ur denna seger, kunde efter riksdagens slut härav ej hämta mycken kraft för sin framtida gärning. Denna regering var till sin personuppsättning delvis mycket svag och saknade män med obestridd auktoritet och ledarförmåga. Den fick arbeta under ett allt starkare motstånd från de övriga maktfaktorer, som hade betydelse mellan riksdagarna, kungamakten, ämbetsmännen och den allmänna opinionen. Hovet behövde ensamt ej vara ett hinder för en efter frihetstida förhållanden kraftfull rådsregering. Det hade hattarna visat på 1750-talet. Men den nu alltmer oförsonliga motsättningen mellan rådet och konungamakten skulle bliva ödesdiger för mössregimen, då hovet stöddes av en folkopinion, som kunde påverkas genom den av mössorna 1766 genomförda tryckfriheten, och då det stärktes genom en allt intimare koalition med den kompakta hattmajoriteten inom den högre byråkratien.

Hovet och hattarna räknade som ovan nämnt med två taktiska huvudlinjer, den revolutionära och den legala. Den senare, som för hattarna givetvis var mera tilltalande, innebar, att en urtima riksdag snarast möjligt skulle sammankallas. Den stora svårigheten i detta program var att lyckas få rådsmajoriteten att gå med på ett sådant steg, som alldeles uppenbart stred mot dess intressen. Rådet kunde hänvisa till att R. St. 1766 hade bestämt,

[6] Carl Fredrik Scheffers memoar 12/4 1772, Brokindssaml., vol. 15, Kulla Gunnarstorp.

att nästa riksdag skulle samlas först i oktober 1770. Detta hindrade dock ej att K. M:t, som flera gånger tidigare skett och senast 1764, med stöd av RF § 45 och RO §§ 1 och 3 i förtid kunde sammankalla R. St.[7] Men riksdagsmajoriteten hade 1766 självfallet avsett, att mössregimen skulle få tid att stabilisera sig. Den 1765 inledda samverkan mellan hovet och hattarna hade ju redan då hotat mössornas positioner, t. ex. i rådssaken. Det fanns ej anledning tro, att denna fara skulle minskas, förrän mössorna genom en framgångsrik ekonomisk politik fått en stabil folkopinion på sin sida och samtidigt lyckats bryta hattväldet i den högre förvaltningen.

Under åren 1767 och 1768 voro emellertid resultaten av mössornas alltför brådstörtade deflationistiska penningpolitik sådana, att ett allt starkare missnöje växte fram. Det hade en påtaglig faktisk grund i en tilltagande »förlägenhet i rörelser och näringar», som det hette i ett ofta upprepat slagord. Hovet och hattbyråkratien voro ej sena att mobilisera denna stigande folkvrede till en samlad attack. I början av 1768 hade man beslutat sig för att anfallet skulle ske genom framtvingandet av en urtima riksdag.[8] I ett diktamen till rådsprotokollet den 9 februari påyrkade konungen R. St:s sammankallande. Då samtliga riksråd utom Hjärne, som väntat var, avslogo konungens framställning, hade han endast »at binda wid deras answar alla de olägenheter och obehagliga följder som framdeles kunna sig yppa», som det sedan hotfullt hette i Adolf Fredriks uttalande till protokollet 17/2 1768.[9] Konungens framstöt var i dåvarande läge främst av propagandistisk natur. Hans diktamina och riksrådens vota trycktes, och replikväxlingen mellan konung och råd var avsedd att påverka allmänna opinionen, samtidigt som det var ett led i en inre uppgörelse mellan hov och mössregering,

[7] Jfr Lagerroth, Sveriges riksdag, VI, 9 ff.

[8] Malmström, VI, 30 ff. Hennings, a. a., 307 ff. Därmed hade revolutionsplanerna ej skrinlagts. För kretsen kring kronprinsen voro de ständigt aktuella.

[9] Rådsprotokollen för 9—17 febr. och 12—21 dec. 1768 m. fl. handlingar i frågan om riksdags sammankallande finnas i samtida tryck. Dessa äro lättast åtkomliga i samlingsband, t. ex. »Urt. riksd. 1769 och Riks. Råd.» (UUB) och »Protocoller hållne uti K. M:ts rådkammare år 1768» (KB), cit. Rådsprot., febr. resp. dec. 1768.

mellan hattar och mössor. Redan nu äro de argument klart utvecklade, som vid krisen i dec. 1768 med än större intensitet framfördes och i slutstriden vid riksdagen 1769 utgjorde de kämpande partiernas ideologiska arsenal. Å ena sidan framhölls, att rikets välfärd krävde riksdags sammankallande och att ett avslag från rådet visade, att det ej förstod att iakttaga rikets nytta och folkets bästa.[1] Å andra sidan svarades, att den påstådda nöden berodde på ännu ej övervunna sviter av det gamla hattsystemets missförhållanden. Endast tiden kunde läka dessa sår.

När konungen 9/2 talade om att saken rörde »samtelige Rikets inbyggare i den ömmaste delen af deras timmeliga wälfärd» och riksrådet Reuterholm vid den följande överläggningen i rådkammaren endast kunde upptäcka »ett skrän af oförnögde», stod det klart, att konflikten från början tillspetsats på skarpast möjliga sätt.[2] Det gällde nu att finna en utlösning. Mössorna trodde sig finna en sådan i angrepp mot de ämbetsverk, som mest engagerat sig på hattarnas sida, kammar- och bergskollegierna. Kammarkollegium ställdes genom kungl. brev av 26/4 1768 under åtal. Kollegiet ansågs genom sina utlåtanden i den s. k. Cronackerska saken ha gjort sig skyldig till insubordination.[3] Åtalet blev emellertid ej verkställt, och klarhet i situationen skapades först under de sista månaderna av år 1768. I den medvetet och på lång sikt lagda partiagitation, som drevs av båda de stridande partikonklaverna, hade då kronprins Gustav genom sin resa i Bergslagen hösten 1768 framträtt som en av oppositionens främsta ledare. Det var främst genom hans personliga insats som konungamakten kom att spela en så betydande roll i regeringskrisen 1768—1769.[4]

En rad samverkande omständigheter ledde till att i början av december 1768 ett avgörande steg kunde tagas i hovets och hattarnas regi. I oktober hade Turkiet förklarat Ryssland krig.

[1] Klart sammanfattat i konungens diktamen 12/12 1768.
[2] Rådsprot., febr. 1768, 4, 35.
[3] Malmström, VI, 41 f., 57 ff. Kammarkollegiets historia, 206 f. Kammarkollegium påstods ha beskyllt rådet för att ha låtit leda sig av enskilda intressen.
[4] N. Forssell, Gustav III:s politiska debut. PHT 1920, 130. Hennings, 354 ff.

Mössrådets mäktigaste bundsförvant hade därmed fått uppmärksamheten riktad från svensk politik. I november anlände Frankrikes nya sändebud, Modène, till Stockholm. Samtidigt hade spänningen mellan rådet och de oppositionella ämbetsverken blivit så stark, att rådsmajoriteten den 8 dec. beslöt tillsätta en särskild domstol, bestående av vissa ledamöter av Svea hovrätt, mestadels mössor, för att döma kammarkollegium, som nu utan dröjsmål skulle anklagas för ovan nämnda brott.

Innan beslutet hann verkställas, hade konungen den 12 dec. låtit kronprinsen uppläsa en protest mot denna utomordentliga domstol och därefter åter yrka på ständernas sammankallande. Denna framställning understöddes av en ytterst sensationell och uppenbart revolutionär slutkläm: om riksråden även nu avstyrkte, skulle konungen ej befatta sig med riksstyrelsen, förrän R. St. åter samlades. Rådets motstånd bröts ej omedelbart. Man gjorde ett försök att regera med namnstämpeln. Ämbetsverkens inaktivitetsförklaring fick dock mössregeringen att resignera, och 19/12 fattades beslut om riksdagskallelse till 19/4 1769. Till de redan hopade brännbara ämnen, som en segrande riksdagsmajoritet med visshet skulle veta att utnyttja, hade nu lagts en konstitutionell konflikt av svåraste slag. Samtliga parter, konung, råd och ämbetsverk, beskyllde varandra för maktusurpation.

Då tvisten dem emellan tog sig uttryck i statsrättsliga deduktioner, hade onekligen rådet lättast att bevisa, att — som riksrådet von Friesendorff uttryckte det i rådkammaren 15/12 — »det ena med det andra, som . . . wid hela detta bekymmersamma tillfälle förelupit, icke wore med grundlagarne instämmande . . .».[5] Han ansåg dock då, att man måste böja sig för omständigheternas tvång. Tidigare samma dag hade riksråden sammanfattat sina åsikter i de konstitutionella principfrågorna i en föreställning till K. M:t.[6] Man anknöt här till 1756 års uttolkning av det grundlagsenliga förhållandet mellan konung och råd: Rikssty-

[5] Rådsprot., dec. 1768, 43 f. De tryckta protokollen finnas inbundna tillsammans med RP Civ 1768.

[6] Tryckt bl. a. i samlingsbandet Urt. Riksd. 1769 och Riks. Råd.

relsen kunde ej avstanna, även om konungen ej ville utöva sina höghetsrättigheter. Konungen kunde ej skiljas från rådsmajoriteten. Dock var det »lagen» och ej rådets pluralitet, som då innehade »jura majestatis».[7] Det hade då endast varit fråga om vissa ärenden, vilkas handläggande konungen ej kunnat godkänna. Men man slöt nu »a minori ad majus», att 1756 års principer voro tillämpliga även i föreliggande situation (von Friesendorff).

Tvisten mellan konung och råd fortsattes under våren 1769 i en allt häftigare ton med utgångspunkt från diskussionen om riksdagens förläggande till Norrköping och om rådkammarens fördelning på Stockholm och Norrköping.[8] Den sistnämnda frågan ledde till ett särskilt skarpt replikskifte. Konungen anklagade i ett diktamen, som trycktes, riksråden för »uppenbart inbrott i Rikets fundamentale lag», »egenwilligt förkränkande af den konungsliga högheten» och »sielftagit herewälde öfwer Riket».[9] Rådets svar var lika utmanande och spreds likaledes genom trycket. Mössregeringens öde berodde nu på den vädjan till ständerna som framtvungits. Belysande för stämningen i betydande folkgrupper är av allt att döma följande vers i en dikt »Vid vår allernådigaste Konungs afresa til Riksdagen uti Norrköping».[1]

> »Far väl! Du Nitets Eld, Du hämdens helga ifver,
> Du Herrans Smorda, som för Gud och oss är Dyr;
> List, Arghet, Djerfhet styr!
> Bevis! den straffad blifwer,
> Som ej för Kungahelgds och Lagars kränkning skyr.»

Mössministären inför riksdagen 1769. Den rådkammare, som hade att rida ut denna storm, var politiskt tämligen enhetlig. Dess största svaghet låg i bristen på samlande och ledande personligheter. I början av det kritiska året 1768 var rådsrege-

[7] Rådsprot., dec. 1768, 34 (Ribbing).
[8] Handlingar till 1769 års riksdag, bd 5. Malmström, VI, 87 ff.
[9] Konungens diktamen finnes i original bilagt RP Civ 23/3 1769.
[1] Dikten är inbunden tillsammans med protokoll och handlingar från riksdagen 1769. Handlingar till 1769 års riksdag, bd 5.

ringen i det närmaste fulltalig.[2] Med undantag för kanslipresidenten Löwenhielm, som dog i mars 1768, och hans efterträdare — till dess ny kanslipresident valts — von Friesendorff, den trogne hatten Hjärne och den opålitlige Liewen var rådets sammansättning ett resultat av mössornas framträngande till makten under 1760-talet. Endast Löwenhielm och Liewen voro utnämnda före 1761. Den i jan. 1761 utnämnde generallöjtnanten greve Adam Horn, Arvid Horns son, var »den första avgjorda och obetvivlade mössa», som inträdde i det dåvarande hattrådet.[3] De övriga vid ämbetstillträdet partitrogna mössorna hade samtliga erhållit rådspurpurn genom partivälvningen vid riksdagen 1765—1766. Av dessa tio riksråd hade vice amiralen Axel Lagerbielke och generallöjtnanten friherre Per Kalling inträtt i rådet efter de kompletterande riksrådsvalen vid riksdagens början. Den förre hade ingen starkare partifärg, den senare hade tidigare länge stått hovet nära.[4]

Sedan i augusti 1765 två riksråd tvingats begära avsked och fyra licentierats, besattes de sex lediga rådsstolarna med översten friherre Carl Funck, statssekreteraren Carl Hermelin, landshövdingen O. W. De Geer, lagmannen greve G. Gyllenstierna, statskommissarien J. von Wallwijk och kammarherren E. Chr. Reuterholm. Dessa hade samtliga tagit aktiv del i riksdagsarbetet såsom medlemmar av S. U. och dess deputationer. De kunde alla räknas till det egentliga mösspartiet, möjligen med undantag för Hermelin, som främst var fackman. Hermelin, De Geer och Gyllenstierna hade i M. S. D. verksamt bidragit till angreppet mot hattrådet. Reuterholm hade redan vid riksdagen 1760—1762 gjort sig känd för hänsynslös kritik av hattarnas finanspolitik. I den vid följande riksmöte särskilt betydelsefulla bankodeputationen framträdde han som en av de drivande krafterna. Av dessa hösten 1765 utnämnda riksråd var det dock endast Funck, som tillhörde den högsta partiledningen.[5] Hovet och hattarna hade använt den makt konungen hade kvar vid ut-

[2] Antalet var 15. Friherre Carl Lagerberg hade avlidit 1767.
[3] Malmström, V, 41. Se tabell.
[4] Ibid., 262.
[5] Ibid., 245, 311.

nämningarna och sökt hindra de främsta mössorna att komma in i rådet. Enligt drottningens anteckningar hade hon 1765 liksom tidigare »tillstyrkt sådana personers utnämnande, som för ingendera partiet varit av det anseende, att de hedrat deras ämbete».[6] Och kvaliteten, både den politiska och den personliga, var onekligen ej den högsta.

Två av mössornas främsta ledare, statssekreteraren friherre Joakim von Düben och översten friherre Fredrik Ribbing hade hösten 1765 gång på gång uppförts på rådsförslag men blivit förbigångna. De inträdde under riksdagens sista månader 1766. Düben hade suttit i M. S. D. och som ovan nämnts spelat en viktig roll i det ansvarsutkrävande utrikesutskottet genom sin sakkunskap i den fråga, som lades till grund för anklagelserna mot hattrådet.[7] Även Ribbing, som under riksdagen övergått från hovet till mössorna, hade fört partiets talan i utrikesfrågor.[8] Det förhållandet att Düben och Ribbing av ryska regeringen särskilt varmt rekommenderats som riksrådskandidater säger åtskilligt om deras ställning och betydelse.[9]

Ryska kejsarinnan hade av allt att döma önskat Düben till kanslipresident, eller om detta ej lät sig göra, till rikskansliråd.[1] Denna senare post erhöll dock friherre Fredrik von Friesendorff, som i likhet med kanslipresidenten greve Carl Gustaf Löwenhielm tillhört hattpartiets spetsar. De hade under 1760-talet lämnat sitt gamla parti, men intogo likväl även efter 1765 en medlande hållning.[2] De som alltså i mössregeringen av år 1768 kunde göra anspråk på ledarskap och auktoritet voro — efter Löwenhielms död — t. f. kanslipresidenten von Friesendorff som premiärminister, Adam Horn som representant för en politisk tradition och Funck, Düben och Ribbing som aktiva och högst betrodda partimän. Ingen av dem torde utövat något faktiskt ledarskap av betydelse. Pålitliga mössor voro bland de övriga

[6] Fersen, III, 278. Jfr Breteuils dep. 13/9 1765, Malmströms avskr., vol. 1.
[7] Se ovan 186 f.
[8] Malmström, V, 420.
[9] Panin till Osterman 22/8, 2/10 1765 g. st. (3/9, 13/10). Sbornik, d. 57, 328 f., 370 ff. Jfr Malmström, V, 343. Breteuils dep. 13/9 1765, Malmstr. avskr., vol. 1.
[1] Sbornik d. 57, 328 f.
[2] Malmström, V, 346 f., 431, n. 2.

främst Kalling, Reuterholm, De Geer och Gyllenstierna. Hermelin, von Wallwijk och Lagerbielke torde i viss utsträckning få räknas som fackmän på den civila förvaltningens och marinens områden.[3] De två riksråd slutligen, som kvarstodo efter omvälvningen 1765—1766, trots att de ej hörde till mösspartiet, voro generalguvernören i Pommern greve Hans Henrik von Liewen och friherre Gustaf Adolf Hjärne. Det kan tilläggas, att flertalet av mössregeringens ledamöter voro män i sin fulla kraft. Deras genomsnittliga ålder var 57 år. Endast två, Lagerbielke och Kalling, voro 65 och däröver. Två riksråd, Gyllenstierna och Ribbing, voro ännu i 40-årsåldern.[4]

Underhandlingar före riksdagens början om vissa riksråds avgång. De skarpa replikskiftena mellan konung och råd upphörde som ovan nämnts ingalunda med riksdagskallelsen i dec. 1768.[5] Utåt uppträdde rådet under den långvariga krisen i stort sett enigt och beslutsamt. Under det hårda trycket från konung och ämbetsverk hade dock 15/12, då situationen under den pågående uppgörelsen synes ha varit som mest förvirrad, en tydlig spricka i rådsmajoriteten kommit i dagen. Funck, Wallwijk, Lagerbielke, Horn, Friesendorff och Hjärne röstade då för bifall till riksdagskallelsen, vilket då på så sätt blev majoritetens beslut. Ribbing, De Geer och Kalling däremot voro ståndaktiga och ville ej låta tvinga sig till några förhastade medgivanden. Sedan blev som bekant detta beslut både upprivet och åter — enhälligt — antaget. Men divergensen den 15/12 visar, att det i rådet fanns dels en kärna av fanatiska mössor, dels flera senatorer, som av opportunism, klokhet eller svaghet voro beredda att kapitulera inför en överlägsen motståndare.[6]

---

[3] Malmström, V, 262, 310.

[4] Vid uträkningen av åldersförhållandena har hänsyn ej tagits till Löwenhielm, som dog i början av 1768 och Liewen, som vistades i Pommern.

[5] Tengberg sammanfattar på följande sätt stämningen i landet vid denna tidpunkt: »Knappast hade partiernas inbördes förbittring någonsin förut varit så högt uppjagad som nu straxt efter riksdagskallelsens utfärdande. Tengberg, Om kejsarinnan Catharina II:s åsyftade stora nordiska alliance, 67.

[6] Om voteringarna i rådet se Malmström, VI, 63 ff., det samtida trycket samt RP Civ 12—19 dec. 1768.

Till dem som till hälften redan övergått till motståndarna hörde von Wallwijk. Redan i frågan om domstol över kammarkollegium hade denne hävdat en mindre partibetonad mening. Under dagarna närmast efter 12/12 1768 visade han en allt tydligare benägenhet att skilja sig från rådsmajoriteten, till en början genom att yrka uppskov med en del av rådet föreslagna åtgärder, 15/12 genom att tillstyrka R. St:s sammankallande och senare genom att ej frångå denna ståndpunkt.[7] I frågan om rådkammarens delning m. fl. tvistepunkter under de första månaderna av 1769 skilde sig von Wallwijk från pluraliteten.[8]

En mera oklar linje följde von Friesendorff. I dec. 1768 överensstämde hans ställningstagande rätt nära med Wallwijks. Särskilt anmärkningsvärt är, att regeringens främste man 16—19 dec. konsekvent vidhöll sitt tillstyrkande av R. St:s sammankallande. Men samtidigt uttalade han sig i de konstitutionella principfrågorna på ett sätt, som måste stöta hovet och hattarna (rådsprotokollen blevo ju snart offentliggjorda).[9] I frågan om rådkammarens delning avgav von Friesendorff en »reservatio mentalis», som det ironiskt hette i S. U:s betänkande 12/5 1769, men intet verkligt avstyrkande.[1] Vid detta ärendes handläggande visade rådet f. ö. stor fasthet och sammanhållning. Men samtidigt kunde franske ministern meddela, att underhandlingar om »composition» och frivilligt avskedstagande bedrevos.

Bakgrunden för dessa förhandlingar, som självfallet ej skulle kunnat medföra regeringsledamöters avgång, förrän riksdagen samlats, var hattarnas stigande segerchanser. En skarpsynt och väl informerad bedömare som Fredrik den store ansåg i början av januari 1769, att det ej rådde någon tvekan om att hovet och hattarna skulle segra vid den stundande riksdagen. Likaså ansåg han det självklart, att det franska partiet, som kan kallade nyssnämnda kombination, skulle »casser le Sénat actuel pour composer

[7] Malmström, VI, 58, 65 f., 69. Rådsprot., dec. 1768.

[8] Protocoller hållne i Kongl. Maj:ts Rådcammare angående rådsärendernas fördelning, 6 f. Vessberg, Stockholm stads riksdagsmannaval, 38.

[9] Jfr nedan 312 ff.

[1] RP Civ 31/1 1769, tryckt i Hans Kongl. Maj:ts nådiga dictamen samt rådsprotocoller angående riksdagens fastställande i Norrköping år 1769, 49 ff.

le nouveau de ses créatures».[2] Ledaren för Danmarks politik, J. H. E. Bernstorff, hade än större anledning att noggrant granska varje skiftning i det förvirrade läget i Sverige. I början av februari gav han ministern i Stockholm, Juel, i uppdrag att i tysthet skapa förbindelse med vissa hattkretsar för att ej stå isolerad, »si le bon parti succombait».[3]

Då riksdagsmannavalen började bli kända, visade de också för mössorna farliga tendenser. Riksdagsmannavalen i Stockholm förrättades 11 febr. och blev en avgjord seger för hattarna. Valen bland Stockholms borgerskap voro utan tvivel de som mest liknade en nutida valförrättning och en modern valrörelse — otroligt mycket pengar hade utgivits vid detta tillfälle, meddelades från initierat håll.[4] Utgången måste starkt ha inverkat på stämningen i landet och främst naturligtvis på huvudstadens politiska kretsar.

Den 17 febr. inberättade Modène till franska hovet, att större delen av rådet antytt sin beredvillighet att avgå. »La plupart des sénateurs commencent déjà à parler de composition et de donner volontairement leur dimissions, moyennant la garantie de leurs têtes et une pension de retraite.» Som förhandlande parter å ömse sidor nämnas Fersen, den givne lantmarskalkskandidaten, och Friesendorff, den främste i rådet och i varje fall den främste bland de vacklande senatorerna. Modène själv hade avböjt att inblanda sig i dessa inre angelägenheter men hade försäkrat, att konungen »était très eloigné de suggérer la moindre persécution». I anslutning till Modènes framställning framhåller Malmström sammanhanget mellan dessa underhandlingar och hattarnas över-

[2] Pol. Corr., d. 28, 14, 22.

[3] Bernstorff Corr., d. 2, 381 f.

[4] Vessberg, Stockholm stads riksdagsmannaval under frihetstiden, 44; Malmström, VI, 84. Coccejis dep. 17/2 1769, Tengbergs avskr.; Juels dep. 28/2, Fryxells avskr., D 329: 13, KB. Schönbergs brev till Adlerwald 25/1, 14/3 1769 ge ur hovets och hattarnas synpunkt optimistiska kommentarer från landsorten till valen. Schönberg skriver i brevet av den 14/3: »Walen tyckas låta wäl. Man gjör stat på 38 mot 12, i Presteståndet; Man räknar på 2/3 dels pluralitet hos Borgarna, och förwissade mig om stor öfwerwigt hos Adeln.» Schönbergs brev, 79. Siffrorna för prästeståndet stämma förvånansvärt väl med voteringsresultatet i rådssaken. Se nedan 320.

vikt vid valen.[5] Relationen mellan val och regeringskris är under alla omständigheter värd intresse, även om de närmare detaljerna med här använda källor ej äro åtkomliga.

Det kan till slut erinras om att ungefär samtidigt som på detta sätt konungamakten — hovet — och den väntade eller fruktade riksdagsmajoritetens ledare sannolikt underhandlade med vissa riksråd om deras avgång, hade det författningsförslag färdigställts, som bl. a. talade om riksrådens avskedande eller licentierande genom samstämmiga beslut av konung och ständer.[6] När Modène i ovan nämnda depesch omtalade sin försäkran till Friesendorff, att konungen ej tänkte på någon »förföljelse» (persécution), anspelade detta uttryck möjligen på de stormiga uppgörelserna mellan rådet och de härskande partikonklaverna vid tidigare riksdagar med därav följande farliga tendenser i fråga om riksrådens anseende och personliga säkerhet. Hovet hade alltid i princip tagit avstånd från ifrågavarande aktioner. Men dessa långvariga strider kunde vara farliga även för den majoritet, som önskade förändringar i rådets sammansättning. Ett smidigare förfaringssätt borde ligga i samtliga parters intresse, så länge man godtog former liggande inom ramen för frihetstidens statsskick, låt vara mer eller mindre grundligt reviderat.

Rådslicentieringen april—maj 1769.

Att rådssaken skulle bliva den första punkten på programmet, då R. St. samlades i Norrköping i april 1769, var sannolikt

[5] Malmström, VI, 85, 89. Modènes dep. 17/2 1769, Malmströms avskr., vol. 1, vol. 2 (Malmströms anteckningar till de franska excerpterna). Engelska regeringen hade också genom sina kanaler fått veta, att Modène inberättat, att Friesendorff och »några andra» av fruktan börjat underhandla om avsked med pension. Earl of Rochford till Goodricke 17/3 1769. Malmströms avskr., vol. 2. Detta meddelande återfinnes ej i den tryckta serien British diplomatic instructions, Sweden, 1727—1789. I där refererat brev till Goodricke från secretary of state, earlen av Rochford, finnes dock redan 13/1 1769 liknande tongångar. Det fanns, framhölls det, skäl att misstro somliga vänners pålitlighet och förmåga att motstå politiskt tryck. Goodricke fick i uppdrag att »take this terror off the minds of our friends». A. a., 189 f.

[6] Hovets och hattarnas författningsutkast i jan. 1769.

i förväg avtalat.[7] Hattarnas, hovets och Frankrikes intressen överensstämde fullständigt i fråga om nödvändigheten av en snar förändring av regeringens sammansättning. Det saknas visserligen ej antydningar om att hovet — liksom 1765 — först velat genomdriva en författningsrevision.[8] Men av kronprins Gustavs brev från Norrköping till Carl Fredrik Scheffer synes framgå, att rådssaken dock under riksdagens första veckor stod i förgrunden även för hovets ledande män och att man i denna fråga, sedan hattarnas och hovets seger säkrats i talmans- och utskottsvalen, i stort sett följde ett i förväg uppgjort program.

Aktionen mot rådet kan ju också sägas ha förberetts i över ett år. Att flertalet riksråd skulle entledigas, var utan tvivel i allmänhetens ögon den naturliga och närmast till hands liggande konsekvensen av riksdagens sammankallande. Det var m. a. o. en högst populär åtgärd. Det är däremot mycket osannolikt, att en författningsändring, som minskat riksdagens inflytande, skulle ha väckt samma allmänna tillfredsställelse som följde på mössrådets försvinnande. Förhållandet mellan rådssaken och författningsfrågan berodde självfallet i hög grad på hur intimt och uppriktigt samspelet i föreliggande situation var mellan hovets vänner och de moderata hattarna med Fersen i spetsen. Dessa och andra därmed sammanhängande frågor, som så småningom klarnade under riksdagens lopp, falla emellertid utom ramen för denna framställning.

Oppositionens seger. När riksdagen 19/4 utblåstes, hade de politiska operatörerna från ömse håll i åtskilliga dagar med alla medel bearbetat de herredagsmän, som i allt mera tätnande skaror samlade sig i »sjö- och stapelstaden» Norrköping. Landsortsstaden med dess ofta primitiva inkvartering av de märkliga gäs-

[7] Malmström, VI, 103. Malmströms avskr., vol. 2, Malmströms anteckningar till de franska excerpterna. Brit. dipl. instr., 194. Engelska regeringen meddelade 7/4 1769 Goodricke i fråga om hovpartiets riksdagsplaner bl. a. följande: »When the secret committee is once composed to their mind the senate will be deposed.» Sedan skulle man taga itu med författningsrevisionen.

[8] Cocceji till Fredrik II 2/5 1769, PSA. Cocceji tillade: »La déposition des Sénateurs suivra immédiatement après . . .»

terna var av allt att döma en mycket effektfull scen för de skådespel, som skulle följa. Landshövding Daniel Tilas, som nu hörde till hovets förtrogna, har i sina riksdagsbrev givit en livfull bild av hur den av honom och många efterlängtade hattmajoriteten tog en allt fastare form och hur stark glädjen blev efter den avgörande segern.[9]

Hattarna bredde ut sig mer och mer, »at Mössornas klump utgiorde et ganska ringa antal, samt hållit sig mäst på en sida för sig sielfwe».[1] På hattklubben, som dock tydligen förfogade över avsevärda utrymmen, stod publiken »som en störad humlegård». Detta var den 12 april och närmast föregående dagar. Den 18 april, »riksdagsafton», var den partipolitiska ställningen i ståndén enligt Tilas övervägande gynnsam för hattarna. Bland präster och borgare hade mössorna tydligen intet att hämta, på riddarhuset och i bondeståndet ansågs situationen ej fullt så klar.[2] Där fanns stort spelrum för slumpen och för obehöriga inflytelser.

I rådkammaren i Stockholm synes man ha fått goda underrättelser från riksdagsorten.[3] Men det visade sig snart, att deras sagesmän räknat fel. Den 19 april avgjordes talmansvalet i borgarståndet till hattarnas fördel med en förkrossande majoritet, följande dag förenade sig prästeståndet utan votering om biskopen i Linköping, hatten Filenius, som talman, och i bondeståndet segrade samma dag den gamle hattledaren Olof Håkansson. Lördagen den 22 april avgjordes det med särskilt stark spänning motsedda lantmarskalksvalet. Axel von Fersen vann slaget med 604 röster mot mössledaren Rudbecks 370. På »riddarhustorget», d. v. s. utanför den kyrka, där R. o. A:s för-

[9] Friherre Daniel Tilas' riksdagsbrev 1769, Stiernarp, tryckt i utdrag i HSH, d. 16, 197 ff. Samtliga citat äro tagna från originalhandskriften (cit. Tilas 1769).

[1] Jfr HSH, d. 16, 108.

[2] Ibid., 200. Goodricke gav i en depesch 15/4 uttryck för en liknande uppfattning av läget. Malmströms avskr., vol. 2.

[3] Om rådkammaren i Stockholm, se Malmström, VI, 88. C. Fr. Scheffer till kronprins Gustav 18/4. F 514, UUB. Scheffer, som under norrköpingsriksdagen befann sig i Stockholm eller i huvudstadens närhet, ansåg uppgifterna från olika håll så skiljaktiga, att någondera parten måste ha gjort mycket kraftiga felkalkyler. »Je prie Dieu que ce ne soit pas nous qui soyons les plus mauvais Arithméthiciens.»

handlingar fördes, var efter valutgångens tillkännagivande trängseln stor och glädjen »obeskrifwelig, och sådan som då en fånge sluppit en swår och långsam arrest».[4] Hattarna berömmas i Tilas' dagbok för att de ej yttrade sig högmodigt »utan erkände frelsningen ifrån högden ut ur et tyranniskt ook».

En viss moderation hörde uppenbarligen till den segrande partikonstellationens program.[5] Men den tillämpades ej vid valen till S. U., där hattarnas majoritet i samtliga stånd blev ännu mera massiv än mössornas hade varit 1765.[6] Hattarnas och hovets ledare samlades mangrant i det mäktiga utskottet. Tilas meddelar i sina riksdagsbrev en förteckning på S. U:s ledamöter och har därvid särskilt påpekat, vilka av dem som senare blevo riksråd. Nio blivande senatorer placerades i S. U., Ulric Scheffer, Eric von Stockenström, Nils Bielke, Mattias von Hermansson, Fredric Carl Sinclair, Joakim Beckfriis, Mauritz Posse, Ulric Bark och Jacob Filip von Schwerin, d. v. s. samtliga vid denna riksdag nyutnämnda med undantag för den sjösakkunnige fackmannen Johan von Snoilsky.[7]

Den 1 maj hade S. U. sitt första sammanträde på »Såpsjuderiet, snedt öfwer sockerbruket Gripen».[8] Samma dag föredrogs och bifölls på riddarhuset ett memorial av en av hovpartiets anhängare, löjtnanten friherre Lars Kagg, i vilket han påyrkade, att de åtta riksråd, som bildade rådkammaren i Stockholm, skulle få »ordres» att ofördröjligen infinna sig i Norrköping.[9] Han

[4] Tilas 1769 22/4. Rätt märkligt och mycket belysande för den säregna rytmiken i frihetstidens partivälvningar är, att Tilas yttrar sig nästan ordagrant på samma sätt efter mössornas stora seger 1765. (Tilas liksom hovet var som bekant då närmast engagerad på mössornas sida.) Han uttrycker där sin glädje över sakernas lyckliga förändring och fortsätter: »Det är ock sant, at wi liksom sluppit ur en långvarig fångenskap.» Tilas 1765 19/2.

[5] Detta understrykes t. ex. i G. Reuterholms dagboksfragment.

[6] Malmström, VI, 100 ff. HSH, d. 16, 205 ff. Tilas omtalar att bland de på riddarhuset utsedda bänkmännen endast fyra voro mössor. Samma uppgift lämnas i Schönbergs brev till Adlerwald 3/5 1769. Schönbergs brev, 82.

[7] Hermansson avsade sig sedan ledamotskapet i S. U. Malmström, VI, 101. Ad 1769 29/4. Scheffer, von Stockenström och Bielke, som i början av maj inträdde i rådet, lämnade samtidigt S. U. i enlighet med gällande konstitutionell regel.

[8] Tilas 1769 1/5. S. U. P. 1/5.

[9] Ad 29/4, 1/5 1769. Om friherre Kagg, se Malmström, VI, 104, 183, n. 1. Hans memorial finnes bland samtida riksdagstryck och är avtryckt i Den swenska fatburen, sjätte »öpningen», 17 ff. Kortfattade redogörelser för denna och andra

ansåg det oemotsägligt, att redofordrande ständer hade rätt att till ort och ställe kalla sina fullmäktige. Härmed var upptakten till den kommande räfsten med rådet klart angiven. I ett samtidigt ingivet diktamen av E. Sparrschöld underströks ytterligare, att rådet var en »redogjörande magt». Riksråden i Stockholm hade, ansågs det, usurperat konungens lagskipande makt och genom sitt egenmäktiga förfarande även hotat den lagstiftande maktens, ständernas, rättigheter.

I diskussionen på riddarhuset uttryckte rådets motståndare sin ovilja mot det, som passerat mellan konung och råd, och hänvisade till den S. U. tillkommande granskningen av vad som förelupit.[1] Rojalisten Fredrik Horn avslutade sitt anförande med att understryka riksdagens uppgift att granska riksrådens verksamhet och tillade hotfullt: »derföre böra de ock komma hit, och här skola de dömas». Mössornas ledare påpekade å andra sidan, att de grava anmärkningar Kaggs memorial riktat mot rådet först borde undersökas i S. D. vid den ordinarie granskningen av rådsprotokollen, innan några ytterligare åtgärder vidtogos. En mössa, Linderstedt, hävdade att riksrådens närvaro ej var en nödvändig förutsättning för ansvarets utkrävande. De kunde liksom andra ämbetsmän i liknande fall avgiva skriftliga förklaringar, även om de ej voro »på stället».[2]

Kaggs memorial hade ingivits den 29 april och genast godkänts i de ofrälse ståndena. Sedan R. o. A. instämt, begärde lantmarskalken och de ofrälse ståndens talmän hos K. M:t att genom ilbud omedelbart låta skicka efter riksråden i Stockholm. Den 2 maj anlände en kurir till huvudstaden med befallning till »Roi de Stockholm» att inom 24 timmar begiva sig till Norrköping. Att hela detta drama var omsorgsfullt regisserat i förväg är klart och framgår med önskvärd tydlighet av Gustavs brev till Scheffer 27/4.[3] I Scheffers svar 29/4 får man veta, att

---

viktigare debatter i ståndena ges i den av J. Simming författade riksdagskrönikan för 1769 och 1770.

[1] T. ex. C. M. Sparrschöld och G. A. Gyllenborg i yttranden, som sedan trycktes.

[2] Linderstedts yttrande finnes bland samtida riksdagstryck.

[3] Kronprinsen redogör där för vad som hänt och vad som närmast väntas i Norrköping. Det heter bl. a.: »demain ou après demain le Roi sera remercie de la

allmänheten i Stockholm varit väl förberedd på att se »le comique Roi de Stockholm» ge sig iväg. Varje gång en kurir anlände blev det folkskockning och man undrade om budet gällde riksrådens avresa.[4]

Man märker tydligt i dessa brev en blandning av triumferande maktkänsla och bitande hån. För kronprinsen och hans närmaste anhängare var det ett steg i rätt riktning, när genom denna uppseendeväckande chikan ej blott det hatade mössrådet förödmjukades utan även rådsinstitutionen, de maktägande ständernas fullmäktige, sjönk i värdighet och anseende. Utan tvivel hade de adliga mössor rätt, som påpekade, att rådets värdighet ej kunde nedsättas utan att samtidigt draga med sig R. St:s och främst respekten för det stånd rådsherrarna tillhörde.[5] De hattar, som voro trogna frihetstidens parlamentariska statsskick, frestades i detta fall att hävda sin maktställning genom en taktik, som — synes det — onödigt förvärrade läget på den mest kritiska punkten i det konstitutionella systemet, tendensen till regeringsmaktens abnorma försvagande.[6]

Preussiske ministerns kommentar till spelöppningen de första dagarna i maj 1769 synes vara mycket träffande: Det hade länge varit en avgjord sak att riksråden skulle avskedas, men för att göra deras förödmjukelse mera kännbar ville man på detta sätt få dem att infinna sig vid riksdagen.[7] Riksrådens kallande till Norrköping förestavades ej av något oavvisligt behov av kontakt mellan regering och riksdag.[8] Men det motiverades officiellt med att »wid Riksmöten blifwa Herrar Riksens Råd Ständer redo skyl-

convocation des États et supplie d'ordonner au Roi de Stockholm de venir ici; cela se ferra par un garde du corps que S. M. dépêchera avec des lettres de cachet a chaqu'un des Sénateurs». Kronprinsen till C. Fr. Scheffer 27/4 1769, F 419, UUB. Jfr GEIJER, a. a., 91. Ständernas tacksägelse till konungen framfördes först senare.

[4] C. Fr. Scheffer till kronprinsen 29/4, F 514, UUB.

[5] Ad 1/5. Detta sammanhang påpekades tydligast av Ridderstolpe.

[6] Ridderstolpe m. fl. framförde ett kompromissförslag, som ej borde varit oantagligt för moderata hattar. Man erkände i detta det olämpliga i att etablera en särskild regering i Stockholm. Men vederbörande riksråd borde kallas till Norrköping på ett värdigt sätt, t. ex. genom att använda uttrycket »ofördröjligen» i st. för den angivna tidsfristen av 24 timmar efter det de mottagit K. M:ts befallning. Ad 1/5.

[7] Cocceji till Fredrik II 5/5 1769, PSA.

[8] Riksrådens försvar för sitt handlingssätt framfördes nu som tidigare skriftligt.

dige, icke frånwarande utan sjelfwe närwarande, och uppå slik laglig grund stödjer sig således redofordrande Ständers oemotsäjeliga rättighet, at kunna sina redoskyldige fullmägtige inför sig hitkalla».[9] Formuleringen har en parlamentarisk klang, som ej svarar mot den faktiska situationen. När det betänkliga i riksrådens frånvaro sedan i ständerskrivelsen skall illustreras, talas det typiskt nog endast om RO:s fordran på samtliga riksråds närvaro på rikssalen vid riksdagens högtidliga öppnande.[1]

Rådssakens upptagande i sekreta utskottet. I ett brev till C. Fr. Scheffer den 1 maj försäkrade kronprinsen, att S. U. följande dag skulle upptaga till behandling »l'affaire de la dissolution et permission du Sénat».[2] Denna förutsägelse höll dock ej streck. S. U:s första överläggning i rådssaken hölls först den 6 maj. Den upptogs då enligt protokollet närmast med anledning av riksrådet Gyllenstiernas avskedsansökan. Denna hade inlämnats i rådet 2/5, upplästs i S. U. 3/5 och då bordlagts. Kanske hade dröjsmål med rådssakens upptagande orsakats av att man ville giva de riksråd, som enligt partichefen Rudbecks uppfattning voro »mycket svaga och räddhågade», möjlighet att frivilligt avgå.[3] Omedelbart efter den första debatten om riksrådens »förhållande» 6/5 meddelades, att även von Düben, riksrådets måhända politiskt mest betydande ledamot, begärt bliva entledigad från sitt ämbete.[4]

På riksdagsorten och i huvudstaden var stämningen utan tvivel mycket upphetsad, och kronprinsen försäkrade med typisk retorisk överdrift, att ett oförsiktigt eller övermodigt uttalande från riksrådens sida skulle kosta dem livet.[5] Tilas får fram en effektfull kontrastverkan, då han berättar, att den grova ton man

[9] R. St:s skrivelse till K. M:t om de i Stockholm kvarvarande riksrådens kallande till Norrköping, tryckt i Riksdagstidningar 1769—1770, 5 f.

[1] Detta ansågs framgå av RO § 12.

[2] F 419, UUB. Jfr GEIJER, a. a., 92. Geijers alltför fria översättning återger ej korrekt innehållet.

[3] Juels dep. till danska regeringen 22/4, Fryxells avskr., D 329: 13, KB. Jfr FRYXELL, d. 41, 314.

[4] S. U. P. 3/5. 6/5.

[5] Kronprins Gustav till C. Fr. Scheffer 1/5 1769, F 419, UUB.

från rådshåll tidigare använt mot hovet fullständigt tystnat och »wändt sig til kontrair effect, och man begynner op i gall skria emot Rådet».[6] Vid tidigare riksdagar hade det ej sällan framskymtat, att psykisk press av denna art i hög grad medverkat till att rådsregeringens främsta ledamöter frivilligt avgått — Cederhielm 1727, Åkerhielm 1747, von Höpken 1761, Ekeblad och Scheffer 1765. Å andra sidan kan det sägas, att denna upprörda stämning var ett uttryck för riksdagsmajoritetens och folkopinionens önskan om förändring i regeringens sammansättning och på så sätt var en viktig beståndsdel i tidens primitiva parlamentarism.

Ett viktigt skäl för riksråden att i tid och på i möjligaste mån fördelaktiga villkor dra sig tillbaka borde ha varit vetskapen om att vissa av deras utländska bundsförvanter av allt att döma ansågo deras ställning hopplös.[7] Pechlin, som sedan skulle bliva hovets och de mot hovet lojala hattarnas främste motståndare, ville nu ej göra något för riksråden i S. U., trots att han redan hade goda förbindelser med mössorna och Ryssland. Det är i varje fall sannolikt, att en smidig och välinformerad politiker som von Düben hade kännedom om dessa reaktioner.[8]

Å andra sidan är det troligt, att mössrådets övergivna belägenhet även var känd för motståndarna. Med den förkrossande majoritet den segrande partikonstellationen erhållit och med den upphetsade stämning som rådde hos ett stort antal riksdagsmän syntes det ej behöva stöta på några svårigheter att tämligen raskt få samtliga mössråd entledigade. En bidragande orsak till att man måhända ändå under de första dagarna i maj gärna skulle ha sett, att ett antal rådsplatser blivit omedelbart lediga genom frivilliga avsked, var de då företagna rådsvalen. Den 5 maj placerades några av den segrande majoritetens främsta män på de tre redan före riksdagen lediga rådsstolarna. Det hade varit

[6] Tilas 1769 18/4. Jfr Malmström, VI, 104.

[7] Juel till danska regeringen 26/4, 29/4, 6/5, 10/5, Tengbergs avskr. Panin till Osterman 22/5 1769. Sbornik, d. 87, 433.

[8] I G. Reuterholms dagbok omtalar den mössrådet närstående författaren, att han (tydligen i slutet av april) haft förbindelse med bl. a. Pechlin och med ett av dennes verktyg, presidenten von Oelreich.

en snabb och lättvunnen framgång, om man samtidigt fått ytterligare ett par tre vakanser att fylla.[9]

I de förhandlingar i S. U. och plena 6—23 maj, som förhållandevis snabbt ledde till tio riksråds licentiering, voro utan tvivel diskussionen och besluten i S. U. 6/5 och 12/5 det viktigaste momentet. Därur framgick den stora anklagelseskriften mot mössregeringen. Här uppträdde hattarnas och hovets främsta ledare, och trots de officiella mösschefernas frånvaro förekommo betydelsefulla meningsbrytningar och principuttalanden.[1] Debatterna och besluten i ståndén kunna i detta fall närmast betraktas som den nödvändiga inramningen av S. U:s aktion mot rådet. En klar översikt över det utåt synliga förloppet av rådssakens behandling i maj 1769 ger riksrådet Hjärne på det sista bladet i sina förmodligen omkring 1769 skrivna självbiografiska anteckningar.[2] Då denna sammanställning av data och fakta samtidigt på ett belysande sätt anger sammanhanget mellan rådsvalen, rådslicentieringen och metoden att återkalla licentierade riksråd, kan det vara försvarligt att i sin helhet anföra denna relation.[3]

1769

Den 2 Maij kl. 12 f.m. ankom en courir med H. M. ordres för des i Stockholm varande R. R. at innom 24 timmar resa från Stockh. och infinna sig i Norrköping.
Samma dag kl. 11 om aftonen reste jag från Stockholm och kom fram till Norkiöping
d. 4 d:o kl. 4 om morgonen
d. 5. skedde Rådswal
d. 8 d:o Ankom en remarque från Secr. Utsk. till Rådet, angående Riksens Ständers sammankallande, och Rådets fördelning, hwaruti jag war undantagen, förklaringen skulle

[9] Malmström, VI, 117. Landsh. Beckfriis (som stått på rådsförslag 5/5) förordade i S. U. 6/5 ett successivt nybesättande av riksrådet. De riksråd som begärt avsked borde genast få efterträdare. Han motiverade detta med att svaret på S. U:s anmärkningar kunna dröja och rikets säkerhet därmed sättas i fara. S. U. P. 6/5.

[1] Pechlin representerade i S. U. en latent opposition mot den härskande hovhattkoalitionen och hade som ovan antytts redan goda förbindelser med mössornas främste utländske ledare, Osterman.

[2] Hjärnes levnadsbeskrivning. (I professor E. Hjärnes ägo.)

[3] Hjärne hörde till de riksråd som stannat i Stockholm. Som ledande hatt hade han där närmast till uppgift att iakttaga mössrådets förehavanden.

ingifwas d. 11. Samma dag hade de nya R. Råd ... Stockenström ... Bielke och ... Scheffer deras inträde i Rådet.

d. 18. Justerades Secr. Utsk. betänkande i Rådssaken i Secreta Utskåttet.

d. 20. Uplästes hos Ständen och lades på bordet till d. 23.

d. 23. Afgiordes hos alla Ständen, då R. R. Friesendorff, Horn, Lagerbielke, Kalling, Hermelin, Gyllenstierna, Reuterholm, Funck, Ribbing och Duben miste sina ämbeten. R. R. Wallwijk skulle få en alfwarsam föreställning.

d. 25. Blef R. R. Ulr. Scheffer utnämnd till Cancellieråd, samma dag blefwo RR Rosen, Ekeblad, Seth, Scheffer, Hamilton, Fleming och Rudenschöld af R. St. kallade till deras förra ämbeten och R. R. Ekeblad därjämte till Presidentskapet i Canzelliet.[4]

d. 27. Skedde Rådswahl, då ... Carl Sparre, ... Hermansson och ... Beckfriis blefwo R. Råd.[5]

d. 29. Aflade Ständ. hos K. M. dess underd. tacksäijelse med en Deputation af 100 personer.

d. 30. Kl. 7 om aftonen afreste jag från Norkiöping ...[6]

Debatten om »Riksens Råds förhållande i allmänhet sedan föregående riksdag» upptogs som förut nämnts i S. U. den 6 maj med utgångspunkt från riksrådet Gyllenstiernas avskedsansökan. Detta ärende fick i tysthet förfalla, då i stället en allmän kritik av mössrådet sattes in och beslut fattades om en rad allvarliga remarker mot rådsmajoriteten, som med kort frist skulle lämnas till vederbörande riksråds förklaring.[7] Den kände partigängaren landshövding H. H. Boije inledde angreppet. Han hade 3/5 yrkat bordläggning av Gyllenstiernas anhållan.[8] Nu ville han framlägga sin motivering. Han erinrade om »de bekanta egendomligheterna» vid vissa regeringsärendens handläggande. De voro genom tryckta skrifter allmänt bekanta och hade uppväckt oro och osäkerhetskänsla i landet. Boije undrade, om icke S. U.

---

[4] Dessa riksråd hade fått avsked eller licentierats 1765 och 1766. Endast Ekeblad, Hamilton och Rudenschöld återinträdde. Se ovan 179.

[5] Uppgiften om Carl Sparre felaktig. (Sparre blev riksråd först 1775.) Då flertalet 1765—1766 licentierade riksråd ej återinträdde skedde senare nya rådsval i flera omgångar. Jfr ovan 179. Se tabell.

[6] De återstående raderna röra endast Hjärnes privata förhållanden.

[7] S. U. P. 6/5 1769.

[8] Därom säges intet i S. U. P. 3/5.

»torde finna tid wara att enligt 13 § uti RO granska Riksens Råds gjöromål».[9] Allmänheten väntade otåligt på att detta skulle ske.

Jennings yrkade på granskning av riksrådens uppförande, innan någon av dem beviljades avsked. Han tillade, att man därefter borde tänka på »säkerheten i Rådcammaren» och fastslog, »att det första såsom ledande till det senare vore af största angelägenhet». Alla voro överens om att rådssaken omedelbart borde upptagas. De som av olika skäl kraftigast drevo på för att få fram snabbast möjliga lösning av krisen, fäste sig främst vid »frågan om säkerhet kan wara, då Rådcammaren intet förtroende äger».[1] Fredrik Horn, en av hovpartiets mest energiska anhängare, framhöll, att man måste skynda sig att återställa lugn och ordning och söka att skilja sig från »styresmän åt hwilka tyckes wara nog äfwentyrligt att längre lämna sitt förtroende». Pechlin, som under dessa dagar av allt att döma spelade ett skickligt dubbelspel, hävdade bestämt att, om någon osäkerhet kunde befaras, »måste ingen tid försummas att sätta dem utur styrelsen, som sådan osäkerhet förorsaka kunde». Han instämde f. ö. med Horn.

Den omtalade osäkerheten gällde främst vissa utländska makters försök att öva påtryckning på svensk politik. Ryssland, England och Danmark sågo med oro på partivälvningen och regeringskrisen våren 1769. Det förestående ministärskiftet förskräckte dem, och frågan om författningsändring kändes som ett latent hot mot »lugnet i Norden». Därtill kom, som — egendomligt nog — särskilt Pechlin påpekade, den rojalistiska folkopinion, som genom skicklig agitation rörts upp av striden mellan konung och råd.[2]

[9] S. U:s instruktion av 5/5 hänvisade ej till RO § 13 och omnämnde överhuvud taget ej S. U:s granskande funktioner. Brusewitz, 268 f. S. D:s och J. D:s instruktion innehåller däremot klara bestämmelser om granskning av rådsprotokoll och om riksrådens ansvar. Självfallet var dock en direkt hänvisning till RO § 13 i detta sammanhang mycket naturlig. Se ovan 45 ff.

[1] S. U. P. 6/5 (Carl Sparre).

[2] Kronprins Gustav lär ha samtalat ute i staden med riksdagsbönderna och tillfrågat dem, om de ville rädda konungen eller rådet. Solovjev, d. 28, 90. Solovjevs framställning av svenska förhållanden under frihetstidens sista decennium bygger främst på Ostermans depescher från Stockholm, som ofta direkt citeras.

Ovan refererade yttranden fälldes i den diskussion, som uppstod om viss tids utsättande, inom vilken riksråden skulle ha inlämnat förklaringar på de av S. U. fastställda anmärkningarna. Den förhärskande stämningen uttrycktes förmodligen väl av Jennings energiska vädjan: inte en minut att förlora. Men det saknades inte röster, som påpekade att vad lagen föreskrev borde iakttagas. Landshövding Beckfriis var angelägen om att vederbörande riksråd skulle få tid till förklaring. Han var nämligen »mycket nitisk att säkerhet uti processe mål äfwen iagttogos». Det uttalades från flera håll, att ingen borde dömas ohörd. Från denna juridiska tankegång avvek skarpast Jennings. Han ansåg, att »förklaringen wore nu snart sagt en formalitet, ty alla skälen woro utur de trycte acterne hämtade». En kort tid till förklaring kunde väl lämnas, om S. U. fann detta nödvändigt. Dock kunde målet även genast anmälas hos R. St.

Det faktiska resultatet av S. U:s behandling av rådssaken 6/5 blev en kompromiss mellan det radikala slopande av vedertagna former, som föreslagits av Jennings, och det fasthållande vid laga former, som i de flesta yttranden ansetts nödvändigt eller åtminstone önskvärt.[3] Sedan man börjat »så småningom intonera om Riksens Råds conduite emot Riket och Konungen»[4], beslöts på lantmarskalkens förslag att omedelbart låta uppläsa de tryckta skrifter som voro till hands i de ämnen som upptagits till överläggning. Man uppläste sålunda rådsprotokoll av 9/2 1768 angående konungens första diktamen om R. St:s sammankallande.[5] Den improviserade protokollsläsningen avbröts dock tämligen snart, och man upprepade från flera håll en redan från början uttalad önskan, »att någon wille åtaga sig att bringa sådane anmärkningar i ordning».

[3] I S. U:s protokollsutdrag 6/5 (remarkerna till riksråden) sammanfattas diskussionen så, att riksrådens yttrande infordrades »på det ... ingen nödig formalitet [må] öfwerhoppas». Handl., 35. Biskop Lütkeman formulerade på ett dråpligt sätt S. U:s dilemma, då man dels ansåg sig böra giva riksråden tid till förklaring och delge dem anmärkningarna, dels ansåg varje dröjsmål med ministärskiftet farligt för riket: »Skulle Riket genom denna communication lida och dess wäl el. wåda något deruppå bero, wore nog till beklaga, att man icke wore nog uplyst till att finna medel att kunna winna begge delarne.»

[4] Tilas 1769 6/5. Jfr HSH, d. 16, 221.

[5] Jfr ovan 277.

Denna önskan hade tydligen redan i förväg uppfyllts av en av hattarnas främsta parlamentariker, hovrättsrådet Rappe. Rappe meddelade, att han för egen räkning nedskrivit sina tankar i ämnet »och det uti form av anmärkningar öfwer Riksens Råds förhållande». Måhända var detta skrivsätt naturligt för den som redan 1761 låtit bruka sin skickliga penna till att sätta upp remarker mot riksens råd.[6] Men självfallet var det i förväg överenskommet, att hovrättsrådet i rätta ögonblicket skulle framlägga sina tankar.[7]

Rappes förslag till remarker upplästes och antogs enhälligt som S. U:s anmärkningar.[8] Beträffande riksrådens förklaringar på dessa beslöts, att de skulle ingivas senast följande torsdag, alltså den 11 maj.[9] Till de tre riksråd, Reuterholm, Wallwijk och Düben, som på grund av sjukdom ej kunnat infinna sig i Norrköping, skulle anmärkningarna avgå med express. De avlämnades till de övriga senatorerna den 8 maj genom en deputation från S. U., ledd av översten greve Ulric Bark, som senare under riksdagens lopp blev riksråd och stod hovpartiet och kronprinsen nära.[1]

Den starka känslan av yttre hot från de mäktiga grannar, som understödde mössrådet, är ett betydelsefullt moment i rådssakens avgörande vid Norrköpingsriksdagen. Denna stämning fick ett påtagligt underlag genom vissa meddelanden, som lämnades i omedelbar anslutning till debatterna om regeringens felgrepp. Sedan beslut fattats om vissa anmärkningar mot riksråden den 6 maj, upplästes som brukligt var i S. U. ministerbrev och rapporter från utlandet och gränstrakterna. Därvid fick utskottet bl. a. höra ett meddelande om ryska truppförelser vid gränsen till Finland. Innan den avgörande överläggningen

[6] Se ovan 170 f.

[7] Enligt Tilas hade »en viss ledamot» gjort sammandrag av de tryckta handlingarna om R. St:s sammankallande m. m. och därtill »formerat reflexioner», Tilas 1769 6/5.

[8] Innan Rappes förslag upplästes, hade de ledamöter, som voro släkt med vederbörande riksråd, lämnat S. U:s lokaler, ett tecken på att ett första avgörande beslut var förestående.

[9] Den 6 maj var en lördag.

[1] Malmström, VI, 121. RP Civ 8/5 1769.

om vederbörande riksråds uppförande påbörjades den 12 maj, hade rapporter från Norge upplästs om trupprörelser från gränsen. Det antyddes i denna berättelse, att danska regeringens avsikt kunde vara »at gå till Sverige och blanda sig i Riksdagsgjöromålen, hwartill Ryssland skulle vara behjälpligt».[2] I Tilas' riksdagsbrev anges också grundtonen i S. U:s huvuddebatt i rådssaken på följande sätt: »Thonen blef straxt instämd, huru alle Rådsherrarne icke mera kunde äga Riksens Ständers förtroende, och at man ofördröjeligen borde giöra sig af med et Råd, som man icke på minsta sätt kunde anförtro någon del af Riksstyrelsen, hälst i så critiska omständigheter som nu, då Riket hotas med utländske machters inblandande i wår Riksstyrelse.»[3]

Det snabba tempo, som utmärkte rådssakens behandling 1769, illustreras väl av det förhållandet, att en — också högst summarisk — genomgång av rådsprotokollen försiggick *samtidigt med* den hävdvunna proceduren med anmärkningars avsändande till vederbörande riksråd och förklaringars inhämtande från samma höga herrar. Tidigare hade ju S. U:s deputationer eller andra delegationer i månader sysslat med protokollsgranskning, innan slutgiltiga anmärkningar uppsattes.[4] Den 11 maj hade förklaringar upplästs från flertalet riksråd, d. v. s. de i Norrköping närvarande. En gemensam kortfattad svarsskrivelse hade inlämnats av Horn, Lagerbielke, Kalling, Hermelin, Gyllenstierna, Funck och Ribbing. Friesendorff hade avlämnat ett särskilt memorial.[5] De bordlades och upptogos åter 12/5, varefter man började läsa »de sammantryckte rådsprotocollerne» från februari 1768 angående förslaget om R. St:s sammankallande.

---

[2] S. U. P. 12/5 1769. Jfr Malmström, VI, 105 f.

[3] Tilas 1769 12/5. Denna passus i dagboken har ej medtagits i utdraget i HSH, 16, som annars innehåller större delen av Tilas' redogörelse för förhandlingarna i S. U. 12/5. Det må anmärkas, att Tilas var medlem av S. U. nu liksom 1765—1766, men även denna gång på grund av släktskap med ett av riksråden (Tilas hade varit gift med en syster till riksrådet Reuterholm) ej kunde vara närvarande vid rådssakens slutliga avgörande i S. U. S. U. P. 12/5. Som en av hovpartiets ledande män var Tilas trots detta naturligtvis väl underrättad om vad som tilldragit sig i S. U. och om stämningen i den mäktiga församlingen.

[4] Se ovan 46 f.

[5] Se nedan 312 ff.

Protokollsläsningen avbröts på ett sätt, som torde vara enastående i den parlamentariska kontrollmaktens senare historia i Sverige och som ytterligare accentuerar den högt uppdrivna takten i S. U:s arbete. Den kurir, som skickats till Stockholm för att avlämna S. U:s anmärkningar till de tre sjuka riksråden, hade återvänt och överlämnade nu till lantmarskalken deras förklaringar. Tilas ger en livfull och konkret bild av detta intermezzo: »Man begynte läsa på Rådsprotocollerne — Kl. $^1/_2$ 12 återkom couriren Baron Wallenstierna, red directe til Secreta Utskottet, och aflemnade sine depescher til Landtmarschalken. De öppnades och innehöllo . . .»[6] Sedan utskottet fått del av dessa handlingar, fortsatte man under några timmar genomgången av de tryckta rådsprotokollen, främst de från krisen i december 1768.[7] Överläggning och beslut följde omedelbart på handlingarnas uppläsande. Under debatten uttalades den förhoppningen, att S. U:s betänkande till plena i rådssaken borde utarbetas av samma vittra penna som författat anmärkningarna. S. U. beslöt också att anmoda hovrättsrådet Rappe att giva anklagelseskriften mot rådet dess slutgiltiga form.

Sekreta utskottets betänkande i rådssaken den 12 maj 1769. 1739 och 1765 hade det protokollsutdrag från S. U., som i den föregående framställningen kallats licentieringsinstrumentet, bestått av ett tämligen kortfattat extrakt ur det eller de mera utförliga anmärkningsmemorial M. S. D. remitterat till S. U. M. S. D:s betänkande hade i sin tur byggts på deputationens remarker till riksråden. Av detta primärmaterial hade ej mycket kommit med i det till plena avlämnade licentieringsinstrumentet. Denna procedur berodde i sin tur på att anmärkningarna riktade sig mot rådets utrikespolitik och alltså föllo under sekretessen. 1769 byggde angreppet mot riksråden på tryckta rådsprotokoll och rörde allmänt kända förhållanden av inrikespolitisk natur. Frågan om ett sådant ärende rätteligen hörde till S. U. eller

[6] S. U. P. 12/5 1769. Tilas 1769 12/5. HSH, d. 16, 224 f.
[7] Tidsuppgifterna i S. U:s protokoll kompletteras av Tilas' framställning.

S. D. må här lämnas därhän. Klart var under alla omständigheter, att det slutliga avgörandet av saken hörde till plena.[8]

Rådssaken var faktiskt sedan ett år tillbaka en offentlig angelägenhet. Det var därför uppenbart, att i det betänkande från S. U., som 1769 medförde tio riksråds licentiering, hela anklagelsematerialet skulle framläggas inför plena.[1] Rappe hade ett både tacksamt och svårt uppdrag, då han skulle sammanfatta huvudpunkterna i konflikten mellan konung och råd 1768—1769 och därmed rikta ett dråpslag mot rådet utan att dock slå hårdare än den politiska klokheten bjöd. Resultatet måste betecknas som lysande, »den allvarligaste piece, som någonsin under dessa tider blifvit skrifven» enligt en yngre samtida iakttagares omdöme.[2]

Helhetsintrycket av S. U:s betänkande och av de remarker, på vilka det bygger, är att här en förkrossande dom fälles. Det var »massivt som tusend biörnar», så sammanfattar Tilas sina intryck.[3] Anklagelserna mot rådet hade uppdelats på sex punkter. Den första, som handlar om riksrådens avstyrkande av den föreslagna riksdagskallelsen, skiljer sig i viss mån principiellt från de övriga.[4] I huvudsak gick den ut på att riksens råd »wist mindre ömhet för Riket, des hielp och undsättande».[5] Denna anmärkning var ju den grundläggande och betraktades som sådan i de följande debatterna i plena och främst på riddarhuset.

---

[8] S. U:s instruktion 1769, punkt 2, RO § 18. Brusewitz, 245, 269.

[1] Riksdagens främste författningshistoriske expert, rikshistoriografen Anders Schönberg, påpekar i en samtida kommentar, att det här var fråga om en konstitutionell nyhet: »Det är nu första gången at Secreta Utskottet i Rådets dömmande gifwer up i extensum des remarquer, Rådets förklaringar, och sitt yttrande, som förr endast hemligen plägat ske med et par rader.» Schönberg till Adlerwald (Browall) 22/5 1769. Schönbergs brev, 88.

[2] Ehrensvärd, Dagboksanteckningar, I, 197 f. »Remarquerne och betänkandet äro oförlikneligen wäl skrifne», skriver Schönberg i nyss anförda brev.

[3] Tilas 6/5 1769. HSH, d. 16, 221.

[4] S. U:s betänkande av 12/5 finnes i form av påtecknad löpare i utskottsh. 1769, vol. 83, n:r 4 och 5. Remarkerna av den 6/5 ligga bland bilagorna. Vid citat har denna källa följts. Samtidigt hänvisas till de tryckta handlingarna, som äro lätt åtkomliga i samlingsband såsom Handlingar till 1769 års urtima Ricksdag, 6; Urt. Riksd. 1769 och Riksens Råd (cit. Handl.). Malmström, VI, 106 ff. refererar vissa huvudpunkter i remarkerna. S. U:s betänkande och remarkerna innehålla i huvudsak samma material. Se bil. 4.

[5] Handl., 18.

Den synes också i och för sig vara ett tillräckligt underlag för den av S. U. föreslagna påföljden — förlust av R. St:s förtroende — och skall därför i det följande upptagas i samband med slutklämmen i S. U:s betänkande.[6] Om första punkten således handlar om själva ämnet för tvisten mellan konung och råd 1768—1769, så utgå de övriga från stridens konstitutionella följder enligt hovets och hattarnas uppfattning: rådets maktusurpation på bekostnad av konung, ämbetsverk och väljande ständer. Samtliga dessa frågor berörde »på det ömaste sätt» »werkställandet av wåra Grundlagar».[7]

De ur straffrättslig synpunkt allvarligaste anklagelserna rörde försök »till inbrott uti wårt regeringssätt» samt missfirmelse av konungens person. Om kollegier och ämbetsmän ej avböjt rådets »tiltagsna myndighet», hade Sveriges rike »i denna dag warit en aristocratisk republique utan konung». S. U. blygdes nämligen »at kalla stämpelen konung».[8] Att vid detta rådets försök att regera med namnstämpeln förelåg en medveten politik på lång sikt, framgick enligt S. U:s uppfattning av att man velat inrätta ett »Rådswälde» i Stockholm, skilt från konung och ständer. S. U:s betänkande konstaterar, att i RF ej fanns minsta stöd för en sådan delning av rådkammaren som företagits. Rappe utmålar med bitande ironi detta monstruösa regeringssätt, »som ingen publicist i werlden skulle vara i stånd at definiera»: I Stockholm regerade en »pur aristocratie», utan inblandning av andra makter, i Norrköping en annan regeringstyp, sammansatt av konung, råd och ständer. Och dessa bägge regeringar skulle tillsammans styra Sverige. Flertalet riksråd anklagas vidare för att de »trätt Majestätet för nära och brustit i den vördning, som de så wäl som alle andre undersåtare sin konung skyldige äro».

---

[6] I R. o. A:s protokoll rubriceras sålunda rådssaken på följande sätt: »Om Ricksens Råds förhållande uti frågan ang:de Ricksdag m. m. Ad 20/5 1769.

[7] Handl., 4.

[8] Handl., 18 f. Beviset för att rådet sökt regera utan konung var dess protokollsutdrag till samtliga kollegier, utfärdat efter tronavsägelsen, i vilket erinrades om att inga andra befallningar borde åtlydas än de som utgingo från rådkammaren. Jfr Malmström, VI, 71.

I detta sammanhang kan det vara skäl att lämna en kort översikt över de av S. U. framförda anmärkningarna och deras rättsliga motivering:[9]

1) På grund av rikets oförmodade nödtillstånd hade det varit riksrådens skyldighet att enl. RF § 45 utskriva riksdag, även om det skulle skett mot konungens vilja. I stället hade de måst tvingas att gå med på R. St:s sammankallande genom konungens tronavsägelse. 2) Rådet hade gjort »förtydning» av regeringssättet, då det efter tronavsägelsen ansett sig kunna regera. Att detta stred mot konstitutionens anda visade »regeringslagarne i hwar § och aldratydeligast uti 45 § Regeringsformen».[1] 3) Rådets fördelande mellan Stockholm och Norrköping. I remarkerna, till vilka S. U:s betänkande hänvisar, beskrives utförligt det orimliga i att de flesta och viktigaste regeringsärendena på detta sätt skulle behandlas utan konungens närvaro. Indirekt åberopade S. U. flera punkter i RF, främst genom att framhålla rådets uppgift »at råda, men intet regera».[2] Det påpekas vidare, att i hela RF ej finnes minsta stöd för det tillämpade förfaringssättet. 4) Riksens råd hade mot R. St:s beslut 1762 förordnat en extra domstol »eller commission» för att döma kammarkollegium.[3] 5) Rådet hade »trädt Majestätet för nära» och brustit i den vördnad var undersåte var skyldig sin konung. Någon juridisk precisering av denna anmärkning lämnas av naturliga skäl ej. 6) S. U. anmärkte, »at Riksens Råd, genom riksdagsmansvalens reglerande, emot lag och förordningar, sökt bana sig vägen till skydd för sin annars ansvariga styrelse». Rådet hade m. a. o. sökt skapa sig majoritet vid den kommande riksdagen. Som ett exempel på godtyckligt förfarande från rådets sida framdrog S. U. rådets ingripande i Åbo stads val dock utan att gå in på detaljer eller angiva några lagrum.[4]

---

[9] Handl., 13 ff.

[1] Därmed åsyftades bestämmelserna om att riksdagen vid tronledighet skulle samlas inom 30 dagar.

[2] Handl., 47. RF § 14.

[3] Se Malmström, V, 70 ff.

[4] Ej heller i de till riksråden lämnade remarkerna utfördes denna anmärkning närmare, Handl., 54 f.

En jämförelse med de anklagelseskrifter, remarker, anmärkningsmemorial och beslut av S. U. eller plena, som tidigare lagts till grund för riksrådens licentiering eller haft ett liknande syfte visar, att i S. U:s betänkande av den 12/5 1769 samtliga hittills använda anmärkningstyper finnas representerade. Riksrådet Vellingks sak rubricerades av S. U. 1726 främst som brott mot RF och mot rådseden, mot ämbetsplikten, men anklagelsen för högförräderi och majestätsbrott tangerades. Både Vellingk och senare under samma riksdag Cederhielm anklagades för att ha brutit mot sin tystnadsplikt, ett brott belagt med »högsta straff vid förlust af lif, ähra och gods».[5] I fallet Cederhielm ingick denna anklagelse som ett moment i en serie av anmärkningar, som utmynnade i att han borde »antydas» att avhålla sig från rådsämbetet. Det ovan anförda motsvaras ganska nära av andra, tredje och femte punkterna i S. U:s betänkande 1769. Den där använda metoden att hopa ett flertal anmärkningar av helt olika valör påminner om St. S. D:s memorial 1727 angående baron Cederhielm. 1738 ansåg S. D., att vissa riksråds vota voro stridande mot RF § 42 och förordningen »om caracterers förbiudande» av år 1723. S. U:s beslut om fem riksråds licentiering grundade sig däremot på att de ej följt R. St:s föreskrifter från föregående riksdag.[6] Detta sistnämnda motsvaras av punkt 4 i S. U:s betänkande 1769, S. D:s remark 1738 i viss mån av punkt 6 (godtyckligt åsidosättande av lag och förordning).

I S. U:s berättelse av 7/2 1761 om orsakerna till kriget fastslogs, att de riksrådens voteringar som lett till krig utan R. St:s sammankallande, ej kunde stödja sig på RF § 7.[7] Det ansågs dock endast, att två av de voterande riksråden förlorat R. St:s förtroende. Samma anklagelse återupptogs 1765 i frågan om rådets behandling av subsidiefrågan 1764. Det utsades dock då aldrig klart, att riksråden saknat stöd i RF § 7.[8] I S. U:s beslut av 15/8 1765 talades endast om »rikets rätt och sanfärdiga

[5] Se ovan 52 ff., 60 f.
[6] Se ovan 83, 118.
[7] Se ovan 171.
[8] LAGERROTH, som i Sveriges riksdag, VI, 212 f. gör en katalog över de olika licentieringsfallen, är något oklar på denna punkt.

wäl», som rådsmajoriteten ej förstått att på tillbörligt sätt vårda och iakttaga.[9]

S. U:s berättelse 1761 och dess beslut 1765 överensstämma tämligen väl med den första punkten i S. U:s betänkande 1769. Sedan hänvisning skett till rådets skyldighet enligt RF § 45 att utskriva riksdag, sammanfattades de i denna punkt framförda anklagelserna på följande sätt: »Af alt detta sammanlagdt kan S. U. utan tvekan, inför R. St. yttra sin tanka wara den, at Riksens Råd i denna omständighet wist mindre ömhet för Riket, des hielp och undsättande, at de ej uptagit konungens propositioner derom, såsom deras egenskap krafde, eller lämpat sine rådslag efter den skyldighet, som deras wigtiga embeten och Riksens förtroende för dem äskade.»[1] Denna karakteristiska fras om ämbetsplikten och förtroendet upprepas ej i samband med de övriga anmärkningarna. De äro en serie fristående förstärkningar av huvudanklagelsen.

I betänkandets slutkläm återknyter S. U. till denna förtroendesynpunkt. Det var ej möjligt och ej försvarligt »at lämna lagskipningen i sådane händer, som den samma nu utöfwat». Det framlagda materialet hade lämnat bevis på dessa styresmäns farliga regeringsprinciper.[2] Därav framgick också klart vad som var »rätt och lagligit» i denna sak. Men därmed var det politiska säkerhetsproblemet ej löst. Försiktigheten, en rättskaffens politik och rikets nytta krävde »andre wägars widtagande». I ett land där partistriderna så helt behärskade det offentliga livet »måste den kunnigaste läkaren applicera de politiska botemedlen med en darrande hand». S. U. tillstyrkte därför en medelväg mellan laglig stränghet och politisk försiktighet. Den innebar att R. St., »hwad Herrar Riksens Råd, Baron Friesendorff, Grefwe Horn, Baron Lagerbielke, Baron Kalling, Baron Hermelin, Grefwe Gyllenstierna, Baron Reuterholm, Baron Funck, Baron Ribbing och Baron Düben beträffar, måtte förklara dem sit förtroende förlustige och de i följe deraf sine ämbeten mista».

[9] Se bil. 2.
[1] Handl., 18.
[2] Handl., 28 ff., se bil. 4.

Hovrättsrådet Christofer Rappe, som författat detta S. U:s mest magistrala opus i frågan om riksrådets ansvarighet under frihetstiden, var onekligen en av de kunnigaste och mest erfarna på området. När S. U:s berättelse om orsakerna till kriget utarbetades i M. S. D. i jan. och febr. 1761, hörde Rappe till de främsta ledande krafterna och formulerade i stor utsträckning de M. S. D:s och S. U:s betänkanden, som ledde till två riksråds licentiering. Han författade vidare det utförliga protokollsutdrag från S. U. 14/3 1761, som motiverade, varför flertalet riksråd borde straffas endast med en varning.[3] Man finner här delvis samma formuleringar som i S. U:s betänkande den 12 maj 1769. »Lagens stränghet» ansågs 1761 fordra att samtliga delaktiga riksråd behandlades på samma sätt. Men ett annat förfaringssätt rekommenderades både med hänsyn till vad som föreföll vara politiskt klokt och till den konstitutionella utvecklingens lagar. »I statsbrott wisar sig mäst den constitutionens styrka, som minst behöfwer gripa til stränghet.»[4]

Rådssakens avgörande. I S. U:s ovan nämnda av Rappe författade betänkande av 14/3 1761 framhölls med skärpa faran av »at licentiera ett helt Råd på en gång». Ett sådant förfaringssätt kunde visserligen förenas med lagens stränghet men skulle med säkerhet medföra »de swåraste skakningar», en i detta sammanhang ofta upprepad fras. 1769 var situationen för de ledande hattarna en helt annan än 1761 och 1765. De hade nu en kompakt majoritet bakom sig. Det rådde nu ej minsta tvekan om att

[3] Se ovan 170 f., 176.

[4] Det vore frestande att närmare efterforska, i vilken utsträckning Rappe inspirerats av samtida författningsteori. Att han var väl skolad i tidens politiska tänkande framgår tydligt av hans arbete vid författningsfrågans behandling i de förenade deputationerna 1769. Han visade sig där påverkad av Montesquieus slagord. Rudelius, Författningsfrågan i de förenade deputationerna 1769. StvT 1935, 348 ff. I G. J. Ehrensvärds memoarer omtalas, att Rappe sökte »mycket at likna Jean Jacques Rousseau i styl och tänkesätt». Ehrensvärd, Dagboksanteckningar, I, 198. Hans inledande ord till remarkerna den 6 maj, att hjälpen endast kunde komma från riksens ständer, »såsom icke bundna wid de existerande lagar och författningar, utan magtägande at stadga om sig och Riket», stämmer väl med frihetstidens statsskick, men också med folksuveränitetens läror i nyare och äldre utformningar. Handl., 33. Jfr Lagerroth, Frihetstidens författning, 444.

mössrådet i sin helhet skulle avlägsnas från sina ämbeten. Utan undantag skulle hela rådet avsättas »till och med sielfwa Wallwik».[5] C. Fr. Scheffer skrev till kronprinsen 25/4, att det inte var möjligt att fastslå lagligheten i konungens handlingssätt under de föregående uppgörelserna utan att straffa dem, som vågat anklaga konungen för att ha brutit mot lagarna. I annat sammanhang talades i samma brev som en självklar sak om den kommande hattregeringen, »le Ministère que nous allons avoir».[6] Härmed är temat angivet för slutdiskussionen i sekreta utskottet och plena om de anklagade riksrådens öde. Den rörde sig om nödvändigheten av nya män i rikets ledning, om riksrådet Wallwijks delaktighet i de av S. U. uppgivna förseelserna och om vederbörande riksråd skulle straffas »plus ou moins».

Enligt Pechlins kommentar i debatten i S. U. var det ett »capitalt» brott »att ensam villja regera». Det antyddes både i S. U. och framfördes sedan i plena, att straffet för en sådan förseelse borde eller kunde vara hårdare än det man i allmänhet stannat för: att vederbörande riksråd skulle mista R. St:s förtroende.[7] »Att mista förtroendet swarar blott emot det första brottet icke emot alla» påstod borgmästare Schauw.[8] Både i S. U. och plena var det inom borgarståndet man var mest angelägen att understryka rådssakens straffrättsliga aspekter. Debatten i detta stånd 23/5 inleddes med ett memorial av borgmästare P. G. Landgrehn, som ansåg att S. U:s skildring av »en monstreus och ifrån den gamla swenska wida skilgde(!) regeringsförwaltning» ej

---

[5] G. Reuterholms riksdagsjournal. Utländska kommentatorer behandla som en självfallen sak rådet som en kollektiv enhet, då de tala om att »la déposition des Sénateurs» skulle höra till riksdagens första angelägenheter. Cocceji till Fredrik II 2/5 1769, PSA. Ryska regeringen som var mera intresserad av frågans detaljer trodde, att Fersen skulle nöja sig med »utbyte av alla eller åtminstone största delen av senatorerna» (men däremot ej gå med på någon mera betydande författningsändring). Panin till Osterman 11/5 1769 g. st. (22/5), Sbornik d. 87, 433.

[6] F 514, UUB. Rådets föreställning med anklagelser mot konungen för lagbrott blev i Norrköping undertryckt av därvarande riksråd. Malmström, VI, 104.

[7] S. U. P. 12/5 (Pechlin, Fr. Horn, Schauw). Ad 23/5 1769, f. 123 (Uggla), f. 131 (von Böhnen), f. 144 (Tersmeden, som kommenterade S. U:s slutyrkande på följande sätt: »Som domare öfwer så betydelig sak, så häpnar iag, då iag häremot jämför Lagars stränghet»).

[8] Med det »första brottet» menade Schauw att riksråden motsatt sig R. St:s sammankallande.

gick ihop med den föreslagna påföljden. De uppenbara fakta S. U. meddelat voro enligt hans mening »högmålsförbrytelser». Sverige hade ej endast avsvurit enväldet utan varje annat regeringssätt än det R. St. fastslagit.[1] På riddarhuset nöjde man sig med att mera i allmänna ordalag tala om farliga ansatser till aristokratiskt välde etc. Det högvördiga ståndet var som vanligt återhållsamt i sina omdömen. Bönderna däremot uttalade sig mycket skarpt och fäste sig främst vid att riksråden talat förgripligt mot K. M:t.[2]

I debatterna i S. U. och plena talade man ofta om rikets fundamentallagar och »allmänna lagar» och dyl. men åberopade vanligen inte något lagrum, mot vilket riksråden genom ovan nämnda allvarliga förseelser skulle ha brutit eller efter vilket de borde dömas.[3] I S. U:s betänkande åberopades som nämnt RF § 45, dock närmast som ett särskilt tydligt bevis på att riksrådens förfarande, då de efter konungens tronavsägelse sökt regera med namnstämpeln, var stridande mot regeringssättets anda. Sammanfattningsvis antydes blott att det vore lätt »att säga, hwad rätt och lagligit i saken är». Man behövde blott slå upp »Swenska Lagboken» och därmed jämföra de fakta i målet betänkandet framfört.[4] Säkerligen gjorde åtskilliga av riksdagens många lagfarna ledamöter en sådan jämförande undersökning. Det kan måhända vara på sin plats att i förbigående antyda, vilka resultat de kunde ha kommit till. Enligt Missgärningsbalken 4: 8 straffades den, som på något sätt sökt införa »annat regeringssätt, än thet Ständerne i Riket fastställdt hafwa» som rikets förrädare och skulle mista liv, ära och gods.[5] I M. B. 5 :1 heter det vidare om den, som »lasteliga talar eller skrifwer» mot konungen: »warde halshuggen».

[1] Bg 23/5. Landgrehns memorial tryckt som n:r 18 i »Memorialer ingifne til Riksens höglofl. Ständer angående Herrar Riksens Råds licentierande» 1769 (cit. Memorial).

[2] Pr, Bd 23/5.

[3] T. ex. Borgmästare Kock. Bg 23/5.

[4] Handl., 28. Se bil. 4.

[5] Landgrehn har i ovan nämnda memorial uppenbarligen inspirerats av denna § i M. B. Här hade man också under frihetstiden en god utgångspunkt för partijustice. Jfr Erich, 1734 års lags bestämmelser om brott av politisk karaktär. Minnesskrift ägnad 1734 års lag, II, 749 ff.

Som ovan inledningsvis antytts var stämningen mot riksråden från början tämligen hotfull. Detta hade ryske ministern, som befann sig i Norrköping, tydligen förmedlat till sin regering. Panin uttalade nämligen i brev till Osterman av den 22 maj sin förhoppning, att mössråden »på grund av omständigheterna och än mer genom Edra nitiska omsorger måtte bli förskonade från tredje akten av 1747 och 1756 års ledsamma händelser».[6] Anspelningen på dessa års politiska blodsdomar var tydlig. Osterman hade måhända intresse av att framställa sina vänners fara större än den verkligen var. Men sannolikt hade det segrande partiet på ett tidigt stadium utmålat de kommande anklagelserna mot riksråden i grälla färger. När S. U:s betänkande slutgiltigt formulerats, fanns åtskilligt kvar av dessa starka effekter. Men de hade neddämpats. Ty målet var, som både vänner och fiender visste, »utbyte av alla eller åtminstone största delen av senatorerna».[7] Det hotfulla språket kunde likväl i det längsta användas för att skrämma motståndarna och uppegga de segrande partiernas anhängare. Självfallet voro de hårda anklagelserna också en ofrånkomlig konsekvens av den strid, som under mer än ett år förts mellan konung och råd. Med det tryckta material S. U. hade till hands kunde anmärkningarna ej gärna skrivas på annat sätt.

Fallet Wallwijk satte på ett särskilt sätt sin prägel på debatten i S. U. 12/5 och 18/5 och gav en konkret och personlig tillspetsning åt de båda huvudfrågorna om »lagen» och de »politiska botemedlen». S. U. uttalade i sitt betänkande, att riksrådet Wallwijk »i de mästa och betydeligaste delar skilt sig ifrån de öfriga Riksens Råd». Han ansågs ej delaktig i punkterna 2, 3, 4 och 5 i S. U:s anmärkningar. Även i den första punkten angående R. St:s sammankallande hade han felat mindre än de övriga senatorerna, då han ej ändrat sig, sedan han 15/12 samtyckt till riksdag.[8] S. U. ansåg beträffande Wallwijk, att en varning vore tillräcklig.

---

[6] Sbornik, d. 87, 433. Brevet daterat 11/5 g. st.
[7] Ibid.
[8] Handl., 13, 30 ff.

Om denna undantagsställning för Wallwijk hade inom den kompakta hattmajoriteten i S. U. uppstått en ganska skarp meningsbrytning. Som framgår av Scheffers ovan citerade brev till kronprinsen av 25/4 hade det tydligen från början varit klart, att Wallwijk skulle få sitta kvar i rådet, ehuru hans ställning just då ansågs vacklande. Frågan togs också upp vid de avgörande förhandlingarna av hattarnas och hovets ledare. Carl Sparre framkastade i debatten i S. U. 12/5, att beträffande Wallwijk kunde det »wara någon skillnad». Detta förslag understöddes sedan av bl. a. Hamilton, Lantingshausen, Wadenstierna, Duvall och Jennings. De båda högre ståndens representanter voro med ett undantag — Pechlin — genast benägna att giva Wallwijk en särställning. »Småningom kom ifrån en och annan af adeln up en ny thon, om R. R. Wallwijks eximerande, sedan han alt ifrån den 12 December sidstledne ändrat och bättrat sig... Den thonen högdes ju mer och mer, och soutenerades af Prästeståndet.»[9]

En viss inkonsekvens fanns onekligen i denna undantagsställning för Wallwijk, så som remarkerna mot riksråden lagts upp. Det grundläggande felet var ju, att de ej tagit tillbörlig hänsyn till rikets oförmodade nödtillstånd och ej hörsammat konungens uppmaning att sammankalla R. St. Wallwijk hade i denna sak i febr. 1768 följt rådsmajoriteten och i dec. s. å. motiverat sitt tillstyrkande av riksdag ej med hänvisning till »landets hjelp och undsättning» utan till konungens tronavsägelse.[1] Borgarståndets ledande män visade sig ha skarp blick för denna svaghet i argumenteringen. Borgmästare Schauw framhöll sålunda, att riksrådens förhållande fram till 15/12 1768 var ett tillräckligt skäl till att fråntaga dem R. St:s förtroende. Här förelåg ingen skillnad mellan de senatorer, till vilka remarkerna riktats. Även Wallwijk var delaktig i »det första capitale brottet». Detta hade sedan av de övriga riksråden påökats, vilket syntes förtjäna ett hårdare straff. »Att mista förtroendet» svarade enligt Schauw »blott emot det första brottet icke emot alla». Skulle straffet för

[9] Tilas 1769 12/5.
[1] Handl., 31. Rådsprot. dec. 1768, 43 (15/12).

dessa senatorer endast lämpas efter »deras ena brott», vari Wallwijk deltagit, hur vore det då möjligt att frikänna denne för att han sedan bättre förstått att rätta sina rådslag efter omständigheterna.[2]

Bland de ledande adliga hattarna räknade man helt naturligt riksrådet Wallwijk till förtjänst, att han förstått situationens krav. Mera märkligt är, att flera av den härskande majoritetens främsta män öppet framförde denna synpunkt i sin motivering för Wallwijks undantagsställning. Krigsrådet Wadenstierna tyckte sig kunna hämta »ett politiskt skäl» för den föreslagna åtgärden »af den i nationen bekante delning emellan 2ne partier». De flesta av den församlade riksdagens ledamöter, fortsatte han, ansågo dem »felaktiga», som icke omfattade den härskande åskådningen. Man var därför nöjd, när de felande ändrade sig och antogo de grunder, på vilka majoritetens tänkesätt stödde sig. Skulle dessa som förstått att anpassa sig dömas på samma sätt som de som framhärdat »uti felaktigheten», så skulle »ett så hälsosamt ändamål, som nyss nämndes, icke kunna winnas till landets bästa, hwilket förmodel. såsom en betydande consideration wore att anse».[3] Dessa synpunkter underströkos ytterligare av överste Duvall, som varnade för att »decouragera» andra att följa Wallwijks exempel. Han slutade med en direkt vädjan till dem som ej ville undantaga Wallwijk att förena sig med de övriga.

Lantmarskalken insatte till slut också sin auktoritet i debatten genom att uttala som sin bestämda uppfattning, att ingen strängare dom kunde tänkas för dem som beklädde rikets ypperSta ämbeten än att fråntagas förtroendet. Detta var direkt riktat mot Schauws och åtskilliga andra både adliga och ofrälse talares argumentering, som gick ut på att licentiering var det lindrigaste straffet, då det endast täckte en del av riksrådens förseelser. Det

[2] S. U. P. 12/5. Borgmästarna Körning, Unger och Hanquist uttalade sig på i stort sett samma sätt. Unger hänvisade dessutom till stämningen bland »hemmavarande bröder».

[3] Lagerroth har i sin översiktliga framställning om »Ständerna och regeringen» med rätta framhävt det intressanta och symptomatiska i detta yttrande. LAGERROTH, Sveriges riksdag, VI, 215.

är rätt egendomligt att bland dem som förfäktade denna senare åsikt se Pechlin, i själva verket redan mössornas och Rysslands handgångne man, och en av hovpartiets representanter, Fredrik Horn, på samma linje.[4] De ledande hattarna och f. ö. de flesta talare ansågo i flertalet fall utan närmare motivering, att licentiering, förlust av förtroendet, var den enda tänkbara påföljden.

Lantmarskalken ställde omedelbart efter sitt ovan nämnda yttrande proposition på bifall till »att de i fråga warande Herrar Riksens Råd förlora R. St:s förtroende, undantagande Herr Riksrådet Wallwijk». Svaret blev ja och nej, varför propositionen upprepades ståndsvis, bifölls av R. o. A. och prästeståndet, men avslogs av borgarna, i samtliga fall utan votering. Vidare godkändes av samtliga stånd, att S. U. förbehöll sig att senare kunna meddela ytterligare anmärkningar mot vederbörande riksråd, om anledning därtill uppkomme. Någon allmän decharge var det ej fråga om. Slutligen enades man som ovan nämnts om att anmoda hovrättsrådet Rappe att författa det betänkande som skulle avgå till plena.[5]

Då riksdagen åter samlades efter pingsthelgen, upplästes i S. U. 18/5 Rappes förslag till betänkande till plena. Detta godkändes med acklamation, sedan lantmarskalken riktat en vädjan till de vid föregående sammanträde oppositionella ledamöterna av borgarståndet att förena sig med pluraliteten. Endast Pechlin vidhöll till en början sitt motstånd mot Wallwijks undantagande men tvingades så småningom till reträtt. Han framhöll därvid bl. a. att det som anförts till Wallwijks fördel även kunde gälla von Friesendorff.

Några ord må i detta sammanhang till slut sägas om t. f. kanslipresidentens försök att »draga ut hufvudet igenom läncken», som Tilas drastiskt uttryckte det.[6] Flertalet riksråd hade

---

[4] Pechlin slutade sitt anförande med att förklara, att då S. U. tycktes vilja stanna vid att föreslå riksråden förlustiga av R. St:s förtroende, så gick han med på detta »med tillstyrkande af H:r Riksens Råds gemensame afsättning», en cynisk och öppenhjärtig formulering, som är typisk för sin upphovsman men annars sällan användes.

[5] Se ovan 298.

[6] Tilas 1769 12/5. Jfr HSH, d. 16, 224.

som ovan nämnt avgivit en gemensam förklaring, som endast innehöll några allmänna deklarationer om riksens råds strävan att efterleva rikets grundlagar m. m. Endast von Friesendorff, Reuterholm, Wallwijk och von Düben försökte bemöta S. U:s remarker.[7] Av dessa var det endast Reuterholm som försvarade sina vota vid de överläggningar S. U. upptagit till kritik samt mössrådets ställningstagande i en del av de frågor, som blivit föremål för anmärkning. Düben framhöll, att vissa av remarkerna rörde mål, som han ej övervarit. Wallwijk hade åstadkommit en utförlig bevisföring för sitt goda uppförande och urskuldade sig med hänvisning till sin oförmåga att från början genomskåda det ohållbara i mössornas finanspolitik.

Som ovan nämnt hade von Friesendorff under de kritiska dagarna i dec. 1768 i frågan om R. St:s sammankallande intagit i det närmaste samma ståndpunkt som Wallwijk. Han hade från den 15/12 tillstyrkt bifall till riksdagskallelsen. Då kanslipresidenten även beträffande rådkammarens delning, domstolen över kammarkollegium m. m. intagit en påfallande moderat ståndpunkt och samtidigt sannolikt varit en förgrundsfigur vid underhandlingar om avsked och därmed äventyrat rådets sammanhållning, är det naturligt om han trott sig ha vissa möjligheter att sitta kvar även efter hattarnas seger och undslippa »et hotande oförtänkt öde».[8]

Friesendorffs förklaring, och vad man f. ö. med här använda källor kan inhämta om hans uppträdande vid Norrköpingsriksdagens början, tyder på att han liksom Wallwijk trott sig kunna komma jämförelsevis helskinnad undan den hotande räfsten. Förklaringen gick ut på att han i de ifrågavarande målen »antingen olika deltagit eller warit af skiljaktig tanka».[9] Den är mera kortfattad än Wallwijks och ej hållen i så krypande ton som dennes, men är i övrigt upplagd på ett liknande sätt. I S. U. synes Friesendorffs svar även ha gjort ett visst intryck. Hovrättsrådet von Post ville till en början på samma grunder undan-

[7] Handl., 57 ff.
[8] Handl., 61. Citatet är hämtat ur slutorden i von Friesendorffs förklaring.
[9] Handl., 59 ff.

taga både Wallwijk och Friesendorff men yrkade beträffande den senare till slut endast på att han på något sätt borde sulageras. Carl Sparre erkände, att Friesendorff »yttrat sig wäl i början», men hans övriga uttalanden hade förtagit detta goda intryck. En representant för borgarståndsoppositionen i rådssaken, borgmästare Kiörning, jämställde Friesendorff och Wallwijk såsom ej delaktiga i de grövsta brotten. De flesta talarna i S. U. upptogo dock ej alls fallet Friesendorff.[1]

Utan tvivel var kanslipresidentens öde från början avgjort. Kronprinsen hade i sitt brev till C. Fr. Scheffer 1/5 gjort ironiska kommentarer till vad Friesendorff yttrat vid ett samtal med honom: Denne inbillade sig tydligen att han var oumbärlig.[2] I S. U:s betänkande 12/5 gavs klart besked. Där upptogs först vad de riksråd sagt, som påstått sig ej ha tagit del i de anmärkta omständigheterna. Detta bemötande formade sig till ett i mycket från ton hållet angrepp mot riksrådet von Friesendorff. Man tog främst fasta på hans bidrag till den motivering, som 1768 framförts till stöd för namnstämpelns användande vid eventuell tronavsägelse på viss tid och för teorien att K. M:t alltid var närvarande i rådkammaren. Friesendorff var upphovsman till den formulering, som framhävde bevisföringen »a minori ad majus», från 1756 till 1768.

Rappe utvecklade nu i S. U:s betänkande med all den bitande sarkasm han var mäktig, hur genom detta resonemang varje punkt i grundlagarna kunde kullkastas. Då rådet kunde utfärda förordningar mellan riksdagarna, kunde man »a minori ad majus» bevisa, att de även kunde göra nya grundlagar. Inkonsekvensen i Friesendorffs uttalanden framhävdes. Han hade tillstyrkt R. St:s sammankallande men samtidigt bidragit att fastställa principen, »at Rådet kunde regera genom stämpel», att regeringsarbetet kunde löpa obehindrat utan konungens personliga medverkan. Med denna utgångspunkt hade det ju varit onödigt att sammankalla R. St. på grund av abdikationen, det skäl som sedan av Friesendorff m. fl. framfördes. Men om det stod fast,

[1] S. U. P. 12/5.
[2] F 419, UUB.

att rådet ej kunde styra utan konung, då hade riksdag bort tillstyrkas, så snart konungen avsagt sig regeringen. »Då voro ock alla sådane föreställningar ej allenast fåfänga utan brottsliga, som innehöllo deremot stridande principier och sådane tankar, att stämpelen kunde brukas såsom Konung.»[3]

Den föreställning som närmast åsyftats var det svar på konungens diktamen 12/12, som 15/12 avgavs av samtliga riksråd med undantag för Hjärne. Den hade alltså även undertecknats av Wallwijk. Denne hade dock anmält avvikande mening just på den viktiga punkt, som kritiken mot Friesendorff främst hade tagit upp.[4] Friesendorff hade däremot aktivt bidragit till den grundlagstolkning, som utgjorde kärnpunkten i nämnda föreställning till K. M:t, som framgått ur rådets diskussion om tronavsägelsens konstitutionella konsekvenser. Man kan därför säga, att Friesendorff anklagades för en förgriplig grundlagstolkning och som följd därav entledigades från rådsämbetet. Hans öde kan ur denna synpunkt jämföras med förfarandet i Åkerhielms sak 1747 och med motiveringen för Scheffers och Palmstiernas licentiering 1761.[5] Överhuvud är det av intresse att notera, att S. U:s betänkande av den 12/5 1769, licentieringsinstrumentet, inleddes med en skarp kritik mot regeringens främste ledamot. Betänkandet vände sig f. ö. ej mot vissa namngivna riksråd utom i ett fall, då Reuterholm särskilt utpekades, samt i S. U:s bemötande av von Dübens förklaring. Förfarandet är naturligt, då det i så hög grad var fråga om »systemkritik» mot en politiskt enhetlig regering.

Friesendorff gjorde, sedan S. U. nu blivit färdig med rådssaken, ännu ett försök att gendriva de mot honom riktade anmärkningarna. Han hade tydligen på privat väg gjort S. U. uppmärksam på att man i dess betänkande ej på ett fullt korrekt sätt

---

[3] Handl., 6 ff.

[4] Rådsprotokoll dec. 1768, 27. Wallwijk sade sig ej vara övertygad om »huruwida Kongl. Maj:ts wägrande att underskrifwa en eller annan expedition wore at anse för lika med et formelt avsägande utaf hela Rikets Styrelse på längre eller kortare tid». Jfr Malmström, VI, 65 f. Riksrådens »svar och föreställning» i samtida tryck.

[5] Se ovan 153, 168 ff.

refererat hans vota i fråga om den s. k. femte divisionen av Svea hovrätt, som skulle ha dömt över kammarkollegium. En av S. U:s ledamöter, Jennings, som uppenbarligen fungerat som förmedlare av riksrådets uppgifter, hade letat fram rådsprotokollet av den 14/12 1768 och även funnit ett yttrande av Friesendorff, som ej förut uppmärksammats. S. U. ansåg ej att detta kunde inverka på dess redan fattade beslut, vilket skulle meddelas plena.[6] Detta rätt egendomliga mellanspel är på sitt sätt belysande för hur formlöst den protokollsgranskning verkställdes, som föregick R. St:s avgörande beslut i rådssaken. Härav framgår även, hur svårt det under frihetstiden var, att på ett naturligt och smidigt sätt skapa kontakt mellan regering och riksdag.

I och med att S. U:s betänkande överlämnats till plena var riksrådens öde i realiteten avgjort. Det var man också i S. U. medveten om. Jennings talade om riksrådens »förmodel. förestående öde att mista R. St:s förtroende», kyrkoherde Stenbeck om den dom, som »torde fällas medelst förtroendets borttagande».[7] Formellt sett låg dock avgörandet helt hos plena. S. U:s protokollsutdrag i rådssaken 1769 var ej, som fallet hade varit 1739 och 1765, ett beslut, som med stöd av sekretessen i princip meddelades plena »ad notitiam». Det var endast ett »tillstyrkande», ett betänkande, som föreslog vissa åtgärders vidtagande.[8] 1739 och 1765 hade trots detta det faktiska avgörandet i rådssaken i hög grad hängt på voteringarna i ständen. Sekretessen, grundvalen för S. U:s beslut, hade varit ett stöd för det härskande partiets labila maktposition.

1769 var i skarp motsats härtill offentlighet och publicitet den segrande hov-hattkoalitionens främsta vapen. I högre grad än tidigare voro riksdagsmannavalen och lantmarskalks- och talmansvalen direkt avgörande för regeringens fall.[9] Under riksdagssessionen i Norrköping tog det länge förberedda angreppet mot rådet all uppmärksamhet i anspråk. S. U. och ståndens

[6] S. U. P. 22/5 1769.
[7] S. U. P. 12/5.
[8] Termen tillstyrkande användes ofta i debatterna i plena, men benämningen betänkande förekom även.
[9] Jfr LAGERROTH, Sveriges riksdag, V, 200 f.

plena hade att verkställa den segrande majoritetens vilja. Utskott och stånd behärskades genomgående av denna majoritet. Det var endast naturligt, att S. U., med de tre högre ståndens främsta partimän förenade i en församling, var det smidigaste och lämpligaste redskapet. Ett mäktigt S. U. hörde ju f. ö. till hattarnas politiska tradition.

I S. U. utjämnades förefintliga meningsskiljaktigheter. Av stor vikt i detta sammanhang var, att de fåtaliga präste- och borgarstånden helt voro vunna för hovet och hattarna. I dessa stånd hade ju 1738—1739, 1761 och 1765 en omsvängning av majoritetens ståndpunktstagande i det kritiska ögonblicket varit att befara — eller varit en möjlighet att hoppas på. Enligt Tilas gjorde sig mössorna »något hopp om vändning i sakerne». Man tycks ha bedrivit agitation bland bönderna och försökte tydligen nyrekrytera partiets kadrer på riddarhuset.[1] Pechlins uppträdande i S. U. hade utan tvivel gått ut på att utnyttja förefintliga motsättningar inom den segrande koalitionen. Med tanke på de uppgifter, som ovan refererats ur ryska och danska sändebudens depescher, synes det dock klart, att man på detta håll ej trodde sig kunna åstadkomma någon vändning.[2]

Ståndens talmän hade synbarligen kommit överens om att rådssaken skulle upptagas till avgörande den 23 maj.[3] S. U:s betänkande blev då i samtliga stånd bifallet, i de tre högre stånden efter regelrätt debatt, som dock ej tog några orimliga proportioner. Den påverkades ej märkbart av direkta påtryckningar utifrån och utnyttjades ej till förhalningstaktik eller överraskande kupper.

Bondeståndet blev fortast färdigt med sitt beslut, som meddelades de övriga stånden, medan dessa ännu diskuterade pro et contra.[4] I bonde- och borgarståndens förhandlingar kan resultatet av den häftiga agitationen mot riksråden tydligast av-

[1] Tilas 1769 18/5.

[2] Se ovan 293.

[3] Ad 20/5. Sedan R. o. A. beslutat att företaga rådssaken 23/5, meddelade lantmarskalken, att han trodde sig med visshet kunna försäkra »at i twenne stånd saken ei eller förr än den dagen skulle til afgiörande företagas».

[4] Ståndens protokoll 20/5 och 23/5.

läsas. Bland bönderna krävdes, att betänkandet skulle godkännas med tillägg, att de riksråd, som talat förgripligt mot konungen, borde förklaras skyldiga att göra offentlig avbön och med sin egendom gälda den skada och omkostnad, som vållats genom riksdagens förläggande till Norrköping. Trots att omkring hälften av de bönder, som avgåvo särskilda yttranden, synas ha stött yrkandet på offentlig avbön, lyckades sekreteraren få dem att avstå från tilläggsförslagen.[5] S. U:s betänkande bifölls enhälligt utan votering. Man ställde snarast möjligt proposition, »at hettan ej måtte bli för stor».[6]

I borgarståndet var stämningen mot riksråden ännu mera bitter och anklagande. Borgmästare Kiörning sammanfattade beskyllningarna mot mössregeringen på följande sätt: Man hade kränkt konungens höghet och ständernas rätt och högsta makt och kuvat ämbetsmän. Rådet hade »tomtat till en ny Regeringzform, som man finner warit af dem länge påtänckt, hwarigenom Riket skulle styras utan konung . . .». Man hade vidare »tillskapat» riksdagsmän i borgarståndet.[7] Kiörning hörde närmast till hovpartiet.[8] Men både i S. U. och plena gick han i denna sak fram på samma linje som de gamla hattledarna Hanquist, Unger, Schauw, Kock m. fl.

Mycket grava anklagelser framfördes som ovan nämnt i debattens början av »en liten borgmästare Landgren».[9] Vad S. U. lagt riksråden till last kallades i Landgrehns memorial, som sedan trycktes, för »högmålsförbrytelser». Deras förfarande kunde visserligen ej anses uppsåtligt, ehuru »starka anledningar» fanns att

---

[5] Åtskilliga vota innehöllo instämmanden från samtliga bönder i ett län. Så yrkades t. ex. bifall till S. U:s betänkande av Håkan Jonsson »med samtelige ifrån Östergötland». Hade dessa röster räknats var för sig, torde resultatet blivit, att flertalet röstat för bifall utan tillägg.

[6] Tilas 1769 23/5. Belysande för stämningen är en episod i samband med ett försök till uppskovsyrkande, tydligen för att avvakta de övriga ståndens beslut. Pål Jönsson från Skåne begärde »anstånd» ett par timmar, »hwaremot skreks öfwerallt Nej».

[7] Rådets uppenbarligen partiska ingripande i överklagade riksdagsmannaval var i borgarståndet naturligtvis en betydelsefull missnöjesanledning. Jfr Malmström, VI, 102.

[8] Ibid., 103.

[9] Tilas 1769 23/5. HSH, d. 16, 236. Memorial, nr 18.

rubricera det på detta sätt. Men även med all tänkbar hänsyn till förmildrande omständigheter kunde Landgrehn inte godkänna S. U:s »sluteliga tillstyrkande, at förtroendet skulle dem betagas och de allenast mista sine ämbeten, hwarwid ändå Herr Riksrådet von Wallwijk, såsom mindre med de öfrige delaktig, skulle bibehållas». Lagens helgd och rikets rätt och säkerhet fordrade, att de ej endast miste sina ämbeten utan också med sin egendom ersatte kostnaderna för riksdagens flyttning till Norrköping. Dessutom föreslogs, att de felande riksråden borde mista rådstiteln och förpliktigas att endast vistas å viss av dem själva vald ort utom Stockholm.

Detta var som Malmström påpekat ett skrämskott.[1] De fåtaliga mössorna höllo sig också i den följande debatten helt i bakgrunden. Det framförda memorialet var utan tvivel inspirerat av de politiskt ledande i ståndet. Det framgår särskilt klart av den hänsyftning som gjordes på rådslicentieringen 1765, då »tillfälliga afhandlingar och förbindelser med utrikes magter . . . betagit Riksens Råd deras förtroende hos Ständer, när de förras tanka icke med ödets skickelse och Ständers insikt och omdömme instämdt». Nu däremot fanns det, menade man, mer än nog av lagliga grunder till en aktion mot riksråden.

Unger instämde med Landgrehns memorial och föreslog det som kontraproposition. Måhända ville de oppositionella borgmästarna ännu en gång demonstrera sin särmening i rådssaken. Förslaget om kontraproposition biträddes även av Schauw, som annars i överensstämmelse med flertalet avgivna yttranden tillstyrkte enkelt bifall till S. U:s betänkande. Som slutkläm hade av flera talare framförts, att rikets säkerhet fordrade den åtgärd, som av S. U. föreslagits, »at skillja så oskickelige Rådspersoner ifrån sätet» (Kiörning). Och borgmästare Kock förklarade, att ej endast hänsyn till maktägande ständers ädelmod och värdighet utan även »wisse politiska skjäl» styrkte honom att instämma med S. U., även i fråga om Wallwijk. Då talmannen gjorde proposition på bifall till S. U:s protokollsutdrag, antogs detta utan votering.

[1] Malmström, VI, 110.

Prästeståndet hade då redan med 39 röster mot 14 bifallit S. U:s betänkande. Från hattarnas sida hade där S. U:s anmärkningar upprepats, och prosten Kröger hade framfört den kritik därav, som utförligt dokumenterades på riddarhuset. Den stridbare prosten erinrade om att ståndet »för något till 30 år sedan var dissentiens i den märkeliga reforme, som då skedde i rådet». Han ansåg liksom hattarna 1765, att detta måste räknas det högvördiga ståndet till förtjänst.[2] Även mössveteranen, biskop Serenius, påpekade, att jämnt trettio år gått »sedan första stora revolution skedde i wårt Råd». Den hade då mindre omfattning än den som man nu var i färd med att genomföra. Men det var dock då det fördärvbringande prejudikat utformades, som blev upptakten till partitidevarvet. Serenius, sedan gammalt förtrogen med engelska förhållanden, ansåg ej att Sveriges konstitution kunde jämföras med Englands, som tillät konungen att »kassera hela sin Ministére». I Holland kunde man likaledes »afsätta sin Rathpensionair» utan att staten skakades i sina grundvalar. Men i Sverige var, försäkrade Serenius, rådet ett »medelstånd emellan Konungen och Ständerna, och väktare öfwer bägges rättigheter». Biskop Lütkeman påminde Serenius och de övriga vid riksdagen 1765—1766 ledande mössorna, som nu ivrigt talade för riksrådens »conservation», att »samma röst» ej alltid blivit hörd, fast felstegen varit mycket mindre betydande.

Även adeln avslutade debatten i rådssaken med votering. S. U:s betänkande bifölls med 522 röster mot 332. De ofrälse ständen hade då redan fattat sina beslut, och liksom 1765 kom adeln i efterhand. Ridderstolpe fann det beklagligt, att R. o. A:s överläggningar numera ofta voro onödiga. Och onekligen fanns en sådan tendens under frihetstidens senare år att de ofrälse ständen ställde adeln inför fullbordat faktum.[3] Men 1769 var denna efterhandsställning ej alls uttryck för ett politiskt nederlag. Norrköpingsriksdagen var ju tvärtom en glansfull seger för den adliga hattbyråkratien. Detta antyddes i debatten av häradshövding de Frese, som framhöll de ofrälse ståndens enhälliga och

[2] Pr 23/5 1769, tryckt i Bexell, Riksdagshistoriska anteckningar, 170 ff.
[3] Ad 23/5 1769.

snabba bifall till S. U:s betänkande som bevis för att »Folckets röst» bekräftade ämbetsmännens berättelser om rikets nöd.

En bidragande orsak till att rådssaken hos R. o. A. ej kunde avgöras lika snabbt som i de övriga ståndén var, att tiden i stor utsträckning togs i anspråk av uppläsandet av de många och långa memorial, som i förväg utarbetats, främst av rådets anhängare.[4] Här framfördes i första hand av brukspatronen Claes de Frietzcky och assessor A. F. Kurck ett sammanhängande och i detalj utarbetat försvar för mössrådets politik, det försvar, som riksråden själva ej kunde framföra inför ständerna. Replikskiftet på riddarhuset formade sig delvis till en egenartad diskussion om huruvida nöd rådde och hade rått i landet eller inte och om rådande svårigheter voro »förmodade» eller inte. Utgångspunkten för hovets och hattarnas hela aktion mot rådet var ju nödvändigheten att råda snar bot i en utomordentligt svår ekonomisk och social krissituation.

Mot detta framförde Frietzcky sina tvivel på att de klagomål, som åberopats som stöd för R. St:s sammankallande, verkligen voro representativa för det allmänna tillståndet i landet. Då R. St. vid riksdagen 1765—1766 tagit som sin uppgift att bota finansnöden, hade man väl insett, att »läkemedlen skulle blifwa swidande». Riksråden handlade därför 1768 fullständigt riktigt, då de ansett sig böra avvakta resultatet av de 1766 vidtagna författningarna och invänta den av ständerna bestämda tidpunkten för nästa riksdag. För att bedöma riktigheten av de framförda klagomålen behövde man en »generel mottstock». Det påvisades att tullinkomsterna ökat. Siffrorna för export och import visade att nöden i landet ej kunde vara tryckande. I varje fall var situationen bättre nu än under hattväldets sista tid. I sin svidande kritik av »den gyllne papperstiden» under hattarnas glansperiod på 1750-talet är Frietzckys memorial överhuvud ett värdigt motstycke till S. U:s av Rappe författade betänkande.[5]

[4] »Större delen af dagen har nu godt bort med memorialers uppläsande», förklarade von Essen, då debatten skulle börja på riddarhuset 23/5. Jfr Tilas 1769 23/5. HSH, d. 16, 232 ff.

[5] Frietzckys m. fl. memorial finnas tryckta och samlade i »Memorialer ingifne til Riksens Höglofl. Ständer angående Herrar Riksens Råds licentierande». 1760

En av S. U:s mest vägande och i agitationen mest betydelsefulla anklagelsepunkter hade varit riksrådens åsidosättande av konungamakten, främst dokumenterat genom försöket att regera med namnstämpeln 15—19 december 1768. Den då förda diskussionen upptogs åter av Kurck. Han påvisade med anförande av bestämda punkter i RF och KF, att riksrådens handlingssätt varit fullt konstitutionellt. Grundvalen för hans bevisföring — liksom för rådets ett halvår tidigare — var självfallet den för frihetstidens statsskick fundamentala principen, »at pluralitetens i Rådet beslut äro at anse för Kongl. Maj:ts nådiga beslut, som kräfwer en ofelbar wärkställighet».[6]

Det framhölls vidare, att S. U. icke bestritt rådets åsikt, att konungens »wilkorliga afsägelse från regeringen», framförd inför rådet, ej var förenlig med grundlagarna. Därav följde att tronen ej hade varit ledig och riket således ej varit utan konung. Men då nu rent faktiskt ett slags interregnum hade uppstått, så kunde likväl med hänsyn till rådets ansvar och överläggningsfrihet och till kontinuiteten vid regeringsärendenas handläggning intet avbrott i den lagliga ordningen ske. Detta kunde slutas av vad som anförts ur grundlagarna, och ytterligare stöd kunde hämtas ur R. St:s skrivelser av 28/11 1755 och 26/5 1756. Ur R. St:s brev 26/5 1756 angående användande av namnstämpel citerades, att då konungen ej ville utöva sina höga rättigheter var det »lagen och icke Herrar Riksens Råd, som dem öfwade».[7]

Ingen av hovets eller hattarnas främsta ledare uppträdde i debatten till försvar för sitt verk, S. U:s betänkande. Måhända föll det sig svårt för de aristokratiska republikanerna från 1750-talet, främst representerade av lantmarskalken, Axel von Fersen, att direkt bestrida de av dem då utformade konstitutionella principerna.[8] Men då saken redan var avgjord efter deras önskan,

(cit. Memorial). I Malmström, VI, 111 ff. refereras Frietzckys och Kurcks memorialer tämligen utförligt. Ibid., 115, n. 1, ger Malmström uttryck åt sin uppskattning av de främsta politiska aktstyckena från rådssakens behandling 1769.

[6] Memorial, 45 f. Härvid åberopades RF §§ 13 och 15, KF 1751 § 7.

[7] Jfr Brusewitz, 176 ff.

[8] Åtskilliga av dem voro visserligen av flera skäl förhindrade att deltaga i diskussionen, Fersen som lantmarskalk, von Hermansson och Ulrik Scheffer som riksråd, men andra såsom Aug. Ehrensvärd, J. A. von Lantingshausen, C. Fr. von

var ju också ett ingripande i riddarhusdiskussionen onödigt. Mössornas huvudtalare var Ridderstolpe, som 1755 gent emot hattarna påyrkat mera hänsyn mot konungamakten.[9] Han framhöll med hänvisning till Frietzckys och Kurcks memorialer, hur rådet i föreliggande fall hade följt grundlagarna »med samma, om icke mera mannamod än 1756». Då hade lovord ej sparats. Ridderstolpe varnade för avsteg från statsskickets bärande principer: »Friheten är, mine Herrar, som en smal spång emellan träldom och själfswåld: det ligger magt på at gå den jämt, utan at wicka.»

Bland hattarna var det endast Schönberg som tog upp de konstitutionella principfrågorna. Mot den anförda tesen, att det var lagen som regerade i rådkammaren, framhölls, att »menniskior skola gifwa lagen lif, annars blifwer den en död bokstaf». Liksom i den under ett senare skede av 1769 års riksdag förda författningsdiskussionen åberopades mot den rent republikanska åskådningen en slags maktbalanslära: När konungens höghet och rådets myndighet balansera varandra, styr lagen.[1]

Debatten i rådssaken 1769 sysslade som ovan antytts i jämförelsevis ringa utsträckning med formerna för riksrådens licentierande, trots att dessa varit mer än vanligt summariska.[2] Den kritik, som framfördes mot det tillämpade förfaringssättet, gick genomgående ut på att vederbörande deputationer först borde ha fått granska rikets tillstånd. Först sedan man hunnit granska samtliga rådsprotokoll, kunde man avgöra, om riksråden med tillbörlig omsorg förvaltat sina ämbeten och om de voro värda att behålla R. St:s förtroende.[3] Denna motsättning i fråga om granskningsformen hade dock funnits redan före rådssakens avgörande. Att den ej var av större betydelse framgår av Frietzckys

Höpken, Carl Sparre m. fl. skulle, om de ansett det nödigt och lämpligt, ha kunnat framträda. Jfr MALMSTRÖM, VI, 114, IV, 136 ff.

[9] Ibid., 156.

[1] Schönbergs m. fl. olika balansteorier utförligt refererade i RUDELIUS, a. a. StvT 1935, 337 ff. Skillnaden mellan hattarnas och mössornas konstitutionella grunduppfattning var dock i grunden mycket liten. Ibid., 346 ff.

[2] Jfr ovan 269.

[3] Reuterholms memorial, uppläst hos R. o. A. 23/5. Memorial, 31. Ad 23/5 (Durietz).

ovan nämnda memorial. Han framhöll här behovet av ytterligare utredning och yrkade avslag på de av S. U. föreslagna åtgärderna. Likväl erkände han, att S. U. med nit och skyndsamhet behandlat ifrågavarande ärenden, »ehuru de kunnat hänwisa desse mål såsom ej ministeriele till andre deputationers granskning».[4] Några angrepp mot S. U. kunde ju ej gärna förekomma, då saken formellt sett helt avgjordes i plena.

Det berodde uppenbarligen helt på majoriteten i ständen och på pluraliteten av ständerna, om den av S. U. föreslagna åtgärden, de tio riksrådens licentiering, skulle verkställas.[5] Detta utgångsläge och det senaste decenniets erfarenheter förklara måhända, varför — åtminstone enligt protokollens vittnesbörd — direkt kritik ej riktades mot den föreslagna regeringsförändringens omfattning.[6] Ridderstolpe omtalade 1772, att han 1769 varnat för faran av en total förändring i rådet. Så som hans anförande finnes upptecknat i protokollet, synes det dock snarast anlägga synpunkter liknande dem Wadenstierna och hattarna framfört i S. U. Han framhöll till mössrådets försvar, att det varit svårt för dem att »utröna pluraliteten», då nationen i fråga om ropet på riksdag varit delad i två meningar.

För den segrande majoritetens talesmän på riddarhuset var det uppenbarligen också huvudsaken, att de rådsherrar lämnade sina poster, som ej förstått vad salus publica, »den yppersta af alla lagar», enligt folkets mening krävde. Under denna rubrik kunde även föras förseelser mot grundlag eller lag, uppsåtliga eller inte. Grundlagen borde återfå sitt rätta liv och sin tillbörliga drift under en nådig konung, omgiven av ett sådant råd, som fann sin heder i att följa lagens föreskrift, tog hänsyn till den allmänna

[4] Memorial, 28. I Norrköping voro endast urskillnings- och expeditionsdeputationerna i arbete. Den ordinarie uppsättningen deputationer började arbeta först sedan riksdagen i juni återupptagit sin verksamhet i Stockholm. Jfr Malmström, VI, 124.

[5] Voteringspropositionen på riddarhuset är i sin enkla saklighet mycket belysande för detta förhållande: Den som bifaller S. U:s extractum protocolli av den 12 maj angående riksrådens förhållande i frågan om R. St:s sammankallande m. m. »skrifwer ja», den det ej vill »skrifwer neij». Vinner nej, »bibehålles Herrar Riksens Råd wid deras embeten». Ad 23/5 1769.

[6] Endast Serenius framförde farhågor av detta slag, då rådssaken debatterades i prästeståndet.

välfärden och på så sätt kunde »winna och conservera medborgares förtroende».[7]

Klarast angavs detta i debatten ofta återkommande motiv av Jennings, som på följande sätt sammanfattade S. U:s betänkande, med en lätt justering av dess egna ord: »Riket tarfwar andre styresmän.» Sådana uttalanden hade tidigare ej varit sällsynta i debatterna.[8] Men 1769 framfördes de för första gången uttryckligen och utan omsvep i själva licentieringsinstrumentet. Det torde vara på sin plats att i sin helhet citera det avsnitt i S. U:s betänkande, som innehåller denna i nämnda sammanhang märkliga formulering.[9] »S. U. skulle af hjertat önska at kunna i denna saken undgå til at widare behöfwa nämna Herrar Riksens Råds namn. Men riket behöfwer styresmän och försiktigare än dem, som styret fördt. Det är intet möjeligit och woro intet förswarligit at lämna lagskipningen i sådane händer, som den samma nu utöfwat efter de grunder och principer som detta betänkande förut innehåller. S. U:s twekan, dubier och ömtålighet måste derföre åsido sättas, då rikets säkerhet fordrar, at et steg tagas skal, som deciderar om dess wård och styrelse för framtiden.»

I den expedition av den 24/5, som avgick till K. M:t, R. St:s skrivelse om de tio riksrådens licentiering, medtogs ej detta avsnitt. Där upprepades i förkortad och förmildrad form de i S. U:s betänkande framförda anmärkningarna. Av den politiskt betonade slutklämmen medtogs endast den avslutande meningen: »Således, till medelwägs ärhållande emellan laglig stränghet och politisk försiktighet, hafwa Riksens Ständer, hwad Herrar Riksens Råd, Baron Friesendorff, Grefwe Horn, Baron Lagerbjelke, Baron Kalling, Baron Hermelin, Grefwe Gyllenstierna, Baron Reuterholm, Baron Funck, Baron Ribbing och Baron Düben, beträffar, funnit sig föranlåtne at förklara them Riksens Ständers förtroende förlustige och the i följe theraf sina embeten mista.»[1]

[7] Ad 23/5 1769 (Sparrskiöld).
[8] Ad 20/5 1769. Jfr ovan 65, 125 f., 227.
[9] Se bil. 4.
[1] R. St:s skrivelse tryckt i Riksdagstidningar 1769—1770, 6 ff. I Exp. D:s ursprungliga förslag till skrivelse hade hela slutklämmen med resonemanget om

Sammanfattning. Genom S. U:s och ständernas i debatter och officiella dokument på detta sätt motiverade beslut hade man uppenbarligen kommit mycket nära den moderna parlamentariska praxis, som kräver att en regering, som ej äger riksdagsmajoritetens förtroende, bör avgå. Det som hindrade frihetstidens statsskick från att »draga ut det parlamentariska systemets konsekvenser»[2] var ju dels riksrådens oavsättlighet utan rannsakning och dom, dels den omständliga granskning av rådsprotokollen, som i princip och i allmänhet även i praxis ansågs böra ligga till grund för varje form av parlamentariska misstroendevota mot regeringen. Förfarandet vid rådslicentieringen 1769 visar en tydlig tendens till frigörelse från dessa tyngande former och därmed förbundna sociala och rättsliga åskådningar. De tio riksrådens licentiering motiveras i det betänkande som låg till grund för R. St:s beslut klart och tydligt som en politisk aktion. RO § 13, som hittills alltid åberopats i dokument av detta slag, nämnes ej i S. U:s betänkande 12/5. I S. U. uttalades, att det var en tillräcklig grund för ett riksråds bibehållande vid R. St:s förtroende, att han delade riksdagsmajoritetens åskådning. Det framhölls, att man i allmänhet ansåg de riksråd »felaktiga» som icke omfattade det härskande tänkesättet.[3] En framstående hatt som Wadenstierna och en ledande mössa som Ridderstolpe framhöllo båda den fundamentala betydelsen av landets uppdelning på två partier, då det gällde att bedöma riksrådens ställningstagande i de stora politiska frågorna.[4]

En nödvändig och självklar inramning kring denna politiska aktion var dock fortfarande den juridiska apparaten. Det saknades sannerligen ej sådana skäl för riksrådens entledigande, som »kunde validera inför domstohl».[5] Men det är belysande för det raffinerade samspelet mellan rättsliga och formella synpunkter samt politiska realitetsöverväganden, som karakteriserar frihetstidens riksdagsstrider, att de framdragna anklagelserna för grova

laglig stränghet och politisk försiktighet m. m. strukits. Sedan tillsattes den ovan citerade avslutande frasen. Exp. D:s koncepter, utskottsh. 1769, vol. 80.

[2] Lagerroth, Sveriges riksdag, VI, 220.

[3] S. U. P. 12/5 (Wadenstierna).

[4] Jfr ovan 311, 324. [5] Ad 17/8 1765 (Schönberg).

brott voro ett betydelsefullt led i propagandan mot den sittande regeringen. I de ofrälse stånden och än mer bland deras »hemmavarande bröder» fattade man ej alltid detta sammanhang och tog de hårda anklagelserna på blodigt allvar. Här förelåg risk för att de politiska ledarna skulle tappa kontrollen över sina anhängare. Vid rådslicentieringen 1769 lyckades det ledande skiktet av adliga hattar i stort sett dirigera besluten.

Dessa adliga hattledare voro utan tvekan de politiskt bäst skolade bland frihetstidens parlamentariker. Detta förhållande har säkerligen i ej ringa mån bidragit till att rådslicentieringen 1769 blev toppunkten i den omisskänneliga utvecklingen av licentieringsinstitutet till ett relativt formlöst återkallande av R. St:s förtroende, som är påvisbar redan vid striden om riksråden under riksdagen 1726—1727. 1769 års riksdag medförde den sista stora segern för det adliga, lågbyråkratiska hattvälde, som bröt igenom 1738—1739. Den metod att åstadkomma överensstämmelse mellan regering och riksdag, som då bröt igenom med beslutet om de fem riksrådens licentiering, fört i hamn först efter ett halvt år av upprivande politiska strider, nådde likaledes 1769 en slutpunkt i sin utveckling.

1769 lyckades den segrande partikoalitionen efter c:a tre veckor nå sitt mål, mössrådets »gemensame afsätning»[6] och ersättande med en regering av hovets och hattarnas förtroendemän. Rådssaken upptogs i S. U. 6/5 och R. St:s skrivelse om de tio riksrådens licentiering avlämnades 24/5. Några dagar senare kunde den nya regeringen ha varit fulltalig, om de nu återkallade, 1765—1766 licentierade senatorerna samtliga hade velat inträda i rådet. Denna snabba procedur möjliggjordes främst av att granskningen av rådsprotokollen nedbringades till ett minimum. Under några timmar lästes i S. U. ur de tryckta protokoll som utkommit 1768 och 1769. När remarkerna mot riksråden fastställdes i S. U. 6/5, hade denna protokollsläsning knappt hunnit påbörjas. Det är tydligt att rådslicentieringen 1769 hade frigjort sig från sambandet med den ordinarie protokollsgranskningen i utskott och deputationer. Formellt upprätthölls dock

[6] Pechlin, S. U. P. 12/5.

detta samband genom att S. U. förklarade, att riksråden i fortsättningen voro skyldiga att förklara sina »göromål», om R. St. »ifrån sine behörige ställen» skulle få del av några anmärkningar.

I viss utsträckning var denna utveckling givetvis en följd av de lokala förhållandena. Under riksdagssejouren i Norrköping kunde den vanliga uppsättningen av deputationer ej sättas i arbete, då nödvändigt material i form av protokoll och handlingar i stor utsträckning saknades. Norrköpingsriksdagen kom därför och på grund av den segrande partikoalitionens fullständiga dominans att helt behärskas av S. U. Riksrådens licentierande 1769 blev på så vis den mäktiga hundramannaförsamlingens sista kraftprestation. Även här slutföres en linje från hattpartiets och rådslicentieringarnas genombrott vid riksdagen 1738—1739.

En betydelsefull omständighet, som varslade om nya utvecklingslinjer, var den viktiga roll konungamakten, främst representerad av kronprinsen, spelade under hela denna långvariga regeringskris. Av de i denna framställning använda källorna framgår ej, att kronprinsen eller konungaparet direkt medverkade vid de underhandlingar som fördes om vissa riksråds frivilliga avskedstagande. Gustav var vid detta tillfälle inställd på strid och ej som vid den följande riksdagen på försoning och underhandlingar. Åtskilligt talar för att lantmarskalken, den mäktige Axel von Fersen, velat begränsa aktionen mot riksråden i maj 1769. En i hattpartiets politik tämligen väl initierad riksdagsman som Schönberg omtalar, att Fersen »gerna welat frälsa» Horn, Ribbing, Friesendorff och Hermelin.[7] Säkerligen var de tio riksrådens licentiering under alla omständigheter oundviklig. Men de främsta pådrivande krafterna voro utan tvivel hovet och dess närmaste anhängare och ej lantmarskalken. I stort sett kan man säga, att en intim samverkan skedde mellan konungamakten och riksdagsmajoriteten vid riksrådens licentiering, i viss mån påminnande om den punkt i kronprinsens författningsutkast från 1768, som talade om senatorernas entledigande med konungens och ständernas samtycke.

[7] Schönberg till Adlerwald (Browall) 22/5 1769. Schönbergs brev, 88.

Rådslicentieringen vid riksdagen 1771—72.

Utgångsläget.

Med anledning av tronskiftet sammankommo ständerna redan i juni 1771, endast ett och ett halvt år efter föregående riksdags slut. Då ständermötet öppnades, hade frågan om rådets sammansättning redan upptagits som en huvudpunkt i de förhandlingar mellan partiledarna, som omedelbart före riksdagens början inletts på initiativ av konung Gustav och hans förtrogna och som sammanfattande bruka kallas kompositionen. Vid dessa försök till utjämning av partimotsättningarna gjorde mössorna till en början anspråk på att rådsstolarna skulle fördelas lika mellan partierna. Allmänt ansågs det uppenbarligen som något ofrånkomligt, att rådkammaren, som vid föregående riksdag blivit »formerad endast af ett parti», nu måste nyrekryteras i överensstämmelse med den förändrade partiställningen.[1] Riksdagsmannavalen hade lett till påtagliga framgångar för mössorna. Men utgången var ej så klart till ett partis förmån, som fallet hade varit 1765 och 1769.[2]

Båda partierna borde således representeras i rådet, och hattarna föreslogo, att de vid föregående riksdag licentierade riksråden skulle återkallas och antalet senatorer ökas till 24. Sistnämnda projekt avvisades av mössorna. Men i fråga om de 1769 licentierade riksrådens återkallande rådde enighet. Ständerna uttalade sitt förtroende till dem, och Adam Horn och Kalling återinträdde i rådet.[3] Två vakanser funnos nämligen att fylla. Möss-

[1] Fersen, III, 403. Malmström, VI, 216 ff. Odhner, Sveriges politiska historia under konung Gustav III:s regering, I, 23 ff.

[2] Malmström, VI, 214.

[3] Malmström, VI, 229 f. Se ovan 179.

partiets ledare hade emellertid önskat, att några av hattråden skulle förmås att frivilligt begära avsked och därmed plats beredas för ett motsvarande antal mössor. Kompositionsförhandlingarna upptogos till större delen av försök att på sådant sätt lösa regeringskrisen. Den åsyftade ministärförändringens räckvidd var därvid givetvis beroende av partiställningen i ständen. Under ständermötets första veckor var det ej fullt klart, om mösspartiet skulle kunna förfoga över en fast riksdagsmajoritet. Den labila partiställningen var en god jordmån för kompositionsförsöken. Mössledarnas fordringar på platser i regeringen voro också rätt rimliga: fyra till fem nya män borde inträda i rådet. Kraven sattes i fortsättningen både lägre och högre. Det intressanta i detta sammanhang är, att ett politiskt parti på förhand ansågs kunna garantera, att vissa av dess anhängare i rådet voro villiga att avgå. Det förenade hov- och hattpartiets verklige chef var i detta läge konung Gustav, som samtidigt var den självskrivne ledaren av förhandlingarna om regeringens sammansättning.

Som kompositionen ursprungligen lagts upp, hade det varit meningen, att både riksdagsutskott och regering skulle på överensstämmande sätt sammansättas efter dess principer: Vid utskottsvalen och vid de förändringar i regeringens struktur, som ansågos ofrånkomliga, skulle platserna så rättvist och opartiskt som möjligt »fördelas emellan personer af särskilda tänkesätt».[4] Valen till S. U. och deputationerna visade emellertid, att andra krafter än de, som mer eller mindre helhjärtat stodo bakom kompositionen, voro starkare. Utskottsvalen gingo helt efter partilinjer. Mössorna utnyttjade hänsynslöst sin nu efter en tidsödande och omstridd fullmaktsgranskning stabiliserade majoritetsställning i de ofrälse ständen. Hattarna följde samma politik på riddarhuset. Motsättningen mellan frihetstidens båda partiformationer skärptes till en kamp mellan frälse och ofrälse.

Ståndsstriden koncentrerade sig under hösten 1771 och början av följande år till frågan om konungaförsäkran, en punkt i

[4] Fersen, III, 403.

kompositionen, som ursprungligen ej vållat svårigheter.[5] Då de ofrälse mössornas angrepp riktade sig såväl mot adeln som mot konungamakten och då rådsregeringen för flertalet präster, borgare och bönder givetvis framstod som de adliga hattarnas representanter, blev följden, att alliansen mellan Gustav och riddarhusets hattar fick en allt fastare karaktär. Konungen framstod i själva verket som hattrådets egentliga stöd. Vid kompositionsförsöken, som trots allt inte uppgivits, väntade man också från de adliga mössledarnas sida, att i första hand konungen skulle kunna förmå ett lämpligt antal hattråd att begära avsked.

Åtskilliga av rådets ledamöter voro de facto konungens förtroendemän.[6] Frihetstidens konstitutionella praxis hade visserligen i det närmaste utplånat konungens andel i rådsämbetets rekrytering.[7] Men vid partivälvningen 1769 och det därmed följande ministärskiftet hade kronprins Gustavs insats varit så betydande, att en ny omvandling av förhållandet mellan konung och råd rent faktiskt höll på att framväxa. Som partiledare hade konungen fått ett inflytande på regeringens rekrytering, som förvägrades honom i egenskap av konstitutionell monark.

Sju riksråds licentiering.

Sedan striden om konungaförsäkran förts till slut i början av mars 1772, aktualiserades med nödvändighet åter den brännande frågan om rådets sammansättning. Kompositionsförhandlingarna vid riksdagens början hade ej lyckats få fram en godtagbar kompromisslösning i denna sak. Trots striden hölls dock »kompositionsandan»[8] vid liv även under våren 1772. Konungen gjorde aktningsvärda ansträngningar att åstadkomma partiförsoning genom att söka förmå ett antal hattråd att frivilligt begära avsked. Han fortsatte sitt arbete i sådan riktning, även sedan det blivit bekant, att S. D. i sitt anmärkningsarbete sannolikt ej tänkte

[5] Malmström, VI, 234 ff., 272 ff.
[6] Malmström, VI, 117 ff.
[7] Stavenow, Om riksrådsvalen, 119 ff.
[8] Ad. prot. 11, 15, 25 april 1772, 55 (von Essen).

skona någon senator tillhörande hattpartiet. Förhandlingarna resulterade i överenskommelser mellan partiledarna. Det betydde emellertid föga, vad riddarhuspolitiker eller utländska ministrar avtalade med konung och riksråd. De ofrälse ståndens majoriteter gingo sin egen väg och godkände i princip inga kompromisser, när det gällde att utkräva ansvar av de riksdagens förtroendemän, som ej på tillbörligt sätt iakttagit nationens rätt, medborgarnas frihet och lagarnas helgd.[9] I ständen och utskotten, inom och mellan partierna fanns dock rum för skiftande ståndpunkter. De stodo ofta i intim växelverkan med ovan nämnda underhandlingar och avspeglade sig tydligt och typiskt i de reservationer, som avgåvos till det anmärkningsmemorial från sekreta deputationen, som medförde sju riksråds licentiering.

I mitten av mars 1772 hade i S. D. granskningen av rådsprotokollen kommit så långt, att anmärkningar angående riksrådens förhållande kunde uppsättas. Det material, som insamlats under protokollsläsningen, hade redan i betydande utsträckning bearbetats av några av deputationens ledamöter, varför man inom kort kunde vänta en berättelse till ständen om de anmärkta förseelserna. Då ett stort antal remarker med tillhörande förklaringar och andra handlingar i tur och ordning diskuterades och slutbehandlades, kunde S. D:s berättelse visserligen ej utredigeras, förrän i början av april. Men det var från början klart, vad detta dokument skulle innehålla. För varje anmärkning, som togs upp till avgörande i deputationen, blev dess beslut enahanda: man förklarade, att riksråden tillstyrkt eller icke uttalat sig mot lagstridiga åtgärder. Frågan, om de anklagade senatorerna på den grund gjort sig förlustiga R. St:s förtroende eller om deputationen kunde tillstyrka plena att uttala sig på sådant sätt, berördes i S. D:s diskussioner men ej i de beslut man fattade i varje anmärkningsmål. Personfrågorna upptogos till en början ej. Debatten höll sig till fakta i målet.[1]

Utomstående iakttagare kunde likväl på ett tidigt stadium

[9] Så uttrycktes huvudtemat i S. D:s anmärkningsmemorial av rådman Brandberg i hans särskilda votum.

[1] S. D. 16/3, 17/3, 19/3, 20/3, 23/3, 27/3, 30/3.

meddela, att S. D. uttalat sig för entledigande av samtliga hattråd.[2] Samtidigt kunde man från samma håll rapportera, att kompositionsförhandlingarna varit utan resultat. Konungen hade endast funnit tre riksråd villiga att frivilligt draga sig tillbaka. Osterman och de adliga mössledarna önskade visserligen ej totalt ministerskifte, men de fordrade, att ytterligare två eller tre vakanser skulle beredas.[3] Det positiva resultatet av kompositionsförsöken blev, att i slutet av mars riksråden Hjärne, von Stockenström och von Snoilsky begärde och erhöllo avsked.[4] Rysslands sändebud, Osterman, gjorde uppenbarligen allvarliga ansträngningar för att hålla tillbaka den framstormande ofrälse mössmajoriteten.[5] Han kunde på så sätt pressa konungen och dennes anhängare till eftergifter. Men samtidigt synes han medvetet ha velat draga lärdom av erfarenheterna från striden om riksråden 1765, som klart visade fördelen av uppgörelser i godo och faran av öppen strid i ständen.[6] Den tanken var tydligen aktuell, att statsskicket, »friheten» var i allvarlig fara, om ej den lidelsefulla tonen i parti- och ståndsstriderna i hög grad neddämpades. Hänsyn måste tagas till konung Gustav, som sagt ifrån, att en total förändring av den rådkammare han hade förtroende till skulle gå honom djupt till sinnes.[7]

Något mindre än en månad efter det S. D. börjat slutgiltigt utforma sina anmärkningar avgjordes rådssaken den 11 april i plena av de ofrälse ständen. Sju riksråd, Rudenschöld, Bielke, Scheffer, von Hermansson, Beckfriis, Posse och Bark förklarades förlustiga sina rådsämbeten och ständernas förtroende i enlighet med vad S. D. tillstyrkt i sitt betänkande och med hänsyn till den uttolkning av S. D:s anmärkningsmemorial, som rådman Brandberg gjort i ett till betänkandet fogat särskilt yttrande. Då

[2] »Il y a nombre de remarques presentées contre la conduite de tous les Sénateurs, suivant lesquelles aucun ne seroit conservé. La Deputation secrète a opiné pour la cassation de tous les membres du parti des Chapeaux, celle de justice s'y est conformée hier.» Dönhoff till Fredrik II 13/3 1772, PSA.

[3] Dönhoff till Fredrik II 13/3, 3/4. Malmström, VI, 277 ff. Odhner, a. a., 76 ff.

[4] R. St:s skrivelse i inr. civ. är. 24/3 1772 nr 95. RP Civ 27/3.

[5] »Le torrent de la pluralité.» Dönhoff till Fredrik II 27/3.

[6] Dönhoff till Fredrik II 13/3.

[7] Dönhoff till Fredrik II 17/3.

Brandberg hörde till dem av S. D:s ledamöter, som flitigast deltagit i arbetet på anmärkningarnas färdigställande, är det naturligt, att hans yttrande betraktades som en kompletterande utläggning av anmärkningsmemorialets slutkläm. Om man som gemensam beteckning för de »särskilda vota», som åtföljde S. D:s betänkande, använder den moderna termen reservationer — positiva och negativa — så kan det sägas, att Brandbergs reservation uttryckte den härskande ofrälse mössmajoritetens mening. Riksrådens avsteg från lagarna funnos, framhöll Brandberg, utförligt dokumenterade i S. D:s betänkande till ständerna av 2/4 1772.

Då detta vidlyftiga anmärkningsmemorial samtidigt utgjorde själva licentieringsinstrumentet, bör en kort redogörelse lämnas för dess uppställning och innehåll.[8] I en kort ingress meddelade deputationen, att den enligt instruktionen genomläst och granskat rådsprotokollen i inrikes civilärenden. Utan motivering deklarerades, att deputationen ej längre ansåg sig kunna dröja med att till plena lämna redogörelse för vissa betydande anmärkningsmål, ehuru granskningsarbetet ännu ej slutförts. S. D. redogjorde därefter för de 20 anmärkningspunkter, på vilka dess slutyrkande sedan grundades. Hälften av remarkerna rörde befordringsfrågor. Som första punkt framfördes, helt säkert ej utan avsikt, hovrättsrådet Chr. Rappes befordran till landshövding i Åbo län. Adolf Fredrik hade utnämnt honom utom förslag till detta ämbete. Ingen torde ha kunnat bestrida Rappes duglighet som ämbetsman. Men utan tvivel hade hans politiska meriter från omvälvningen 1769 åtskillig andel i den kungliga nåden. Anmärkning riktades mot nio riksråd för att de ej utvoterat Rappe, sedan de ej »mot RF och tjenstelag» kunnat uppföra honom på förslag.[9] En annan anmärkning, som väckte mycket uppseende, den om domprostvalet i Stockholm, var av samma art. Övriga anmärkningar gällde de rådslag ett större eller mindre antal riksråd avgivit. De hade tillstyrkt utnämningar eller ut-

[8] Utskottsh. 1771—72, vol. 13, nr 51. Finnes i samtida tryck (Cit. S. D:s bet.). Se bil. 5.

[9] Riksråden hade »låtit Kongl. Maj:t sakna sådane underdånige ärhindringer och påminnelser, som woro med lagarne enlige» och borde därför stå till ansvar för R. St. S. D:s bet., 5.

delande av titlar, som enligt deputationens mening ej voro förenliga med RF §§ 40—43 och befordringslagarna.[1] Deputationen deklarerade i samband med redogörelsen för en av anmärkningspunkterna, att det ej så mycket gällde detta enskilda fall som fastmera de befordringsprinciper rådet tillämpat.[2]

Den andra större gruppen av anmärkningar gällde handläggandet i rådet av besvär över riksdagsmannaval. Flertalet fall gällde K. M:ts utslag i fråga om omtvistade valförrättningar vid riksdagsmannavalen 1771. Ämnet var i hög grad ömtåligt. Vederbörande riksråd hade, anmärktes det, låtit obehörig person inmänga sig i prästeståndet. Genom riksrådens förfarande hade »en owald» berättigats att vara riksdagsman i borgarståndet.[3] Vid riksdagens början hade granskningen av omtvistade fullmakter givit anledning till långvariga och hårda strider i de ofrälse stånden. I prästeståndet hade mössorna fått fast majoritet, först sedan partiet lyckats få åtskilliga »obehöriga personer» utvoterade.[4] Det är väl begripligt, att de av S. D:s remarker, som rörde föregiven ämbetsmannaväld i form av ingripande i valproceduren, tillmättes stor betydelse.

I särskilt hög grad uppmärksammades dessa anmärkningar i präste- och bondestånden. Riksrådens överträdelser gällde folkets rätt och medborgerliga rättigheter, fastslog prosten Kröger. Lagstridiga ingrepp hade i rådkammaren gjorts mot »det ömmaste Nation eger af sin frihet, nemligen en otwungen wahlrätt wid riksdagsmannawahl».[5] Den sista i raden av S. D:s anmärkningar var liksom den första utan tvivel avsedd som en skarp partipolitisk replik, ett värdigt svar på de adliga hattarnas övergrepp under den tid de hade makten. Remarken gällde besvär från den väljande allmogen och från bondeståndets talman vid detta ständermöte, Josef Hansson. Denne hade 1769 av lands-

[1] Främst R. St:s skrivelse av den 18/4 1739 och förordningen om lagarnas verkställighet 1766. Se Edler, Om börd och befordran under frihetstiden, 30 ff., 81 ff. Brusewitz, 213 ff.

[2] S. D:s anmärkning nr 6.

[3] S. D:s anmärkningar nr 16, 17, 18, 19.

[4] Malmström, VI, 227 f.

[5] Pr 11/4 1772. I bondeståndet inleddes debatten i rådssaken med ett memorial, som i första hand sysslade med frågan om riksdagsmannavalen. Bd 11/4.

hövdingeämbetet förklarats obehörig som riksdagsman. Utslaget fastställdes emellertid av K. M:t 22/2 1771 just vid tidpunkten för riksdagsmannavalen.[6] Trots detta hade Josef Hansson vid riksdagens början av bondeståndet ej blott förklarats behörig utan med stor majoritet valts till ståndets talman. Tydligare kunde ej konflikten mellan adliga rådsherrar och »de väljande ständen» illustreras. Den fick dessutom en personlig tillspetsning genom att landshövdingen, Posse, som förklarat Hansson obehörig, 1769 blev riksråd och hörde till de av S. D. till ansvar ställda senatorerna.

Bland adel och borgare, i de båda av ämbetsmannaintressen dominerade ständen, väckte givetvis de av S. D. behandlade befordringsmålen stor uppmärksamhet. Men även i borgarståndet uttalades av ståndsledamöter, som i övrigt ställde sig kritiska till S. D:s betänkande, att betydande misstag gjorts i rådkammaren i de ömtåliga valfrågorna.[7] I det sammanfattande omdöme S. D. lämnar i slutet av betänkandet sättas anmärkningarna angående riksdagsmannaval främst vid angivandet av anmärkningsmemorialets huvudinnehåll. Tydligt underströks, att såväl dessa anmärkningar som de angående »rikets tjänsters besättjande» endast voro att betrakta som typiska exempel på riksrådens klandervärda förhållande. På grundval av ett antal detaljanmärkningar framfördes till ständen en allvarlig kritik av regeringssystemet på vissa betydelsefulla områden. Riksrådens förhållande svarade ej emot det förtroende ständerna givit åt sina fullmäktige, ej heller överensstämde deras rådslag med RF §§ 14, 15, 40 och 41. S. D. anförde även i detta sammanhang, vad i »allmänna lagen 1 cap. 12 § Rättegångsbalken stadgat är». S. D. fann sig på den grund föranlåten tillstyrka, att tio riksråd, Rudenschöld, von Wallwijk, Bielke, Scheffer, von Hermansson, Beckfriis, von Schwerin, Posse, Bark och Sinclair borde förklaras förlustiga sina rådsämbeten och ständernas förtroende. Hjärne, von Stockenström och Snoilsky, som begärt och erhållit avsked, lämnades därmed ur räkningen.

[6] S. D:s anmärkning nr 20. Jfr Malmström, VI, 84, n. 1, 220.
[7] Bg prot. 8—11 april 1772, 29 ff. (Hochschild), 44 (Zimmerberg).

Ständen erhöllo emellertid ej endast nyss nämnda yrkande som underlag för debatt i rådssaken. Deputationen antydde i omedelbar anslutning till slutklämmen, att förmildrande omständigheter funnos för Wallwijk och Sinclair. Beträffande den förre anfördes, att han uttalat skiljaktig mening och sig rätteligen förhållit i flera av målen rörande riksdagsmannaval och »jämwäl wid andra betydande tillfällen». I fråga om Sinclair tillämpades en kvantitativ bedömningsgrund: Han hade endast deltagit i några få av de befordringsmål S. D. åberopat. Till slut hemställdes till ständerna de »särskilta meningar», som vissa ledamöter avgivit. Dessa reservationer, som dock, när de framställde positiva yrkanden, ej framförde några nya anmärkningar, uppmärksammades i debatterna vida mera än själva betänkandet. Förhållandet var helt naturligt, då dessa vota avspeglade de olika partiernas och fraktionernas åsikter och avsikter och då de i flera fall i detalj behandlade de ömtåliga personfrågorna.

Hattminoritetens ståndpunkt framfördes utförligast av hovrättsrådet Fr. von Post, som punkt för punkt påvisade, att S. D:s anmärkningar voro obefogade. Deputationen hade vidare, ansåg han, usurperat en »domsrättighet», som saknade stöd i instruktion och RO.[8] Reservationen slutade med att »afråda Riksens Råds skiljande ifrån Riksens Ständers förtroende». Lagman Engelcrantz framförde, som Malmström uttrycker det, »de högre mösschefernas av kompositionspartiet samt ryske och engelske ministrarnas önskan».[9] Han uttalade inledningsvis, att Hjärne, von Stockenström och Snoilsky, som på begäran entledigats, borde förklaras fria från ansvar, onekligen en lämplig utgångspunkt, då det gällde att av rent politiska skäl motivera vissa riksråds undantagande från det föreslagna ansvarsyrkandet. Faktiskt hade de ju fått ett slags tyst decharge. Sedan konstaterades, att fem senatorer, Rudenschöld, Scheffer, Beckfriis, Bark och Wallwijk voro att anse som »i högsta måtto beswärade» i de anmärkningar S. D. fram-

[8] Jfr ovan 47.
[9] Malmström, VI, 280.

dragit, främst i målen angående riksdagsmannaval. För Rudenschöld och Wallwijk androgos likväl förmildrande omständigheter. Meningen med Engelcrantz' reservation var givetvis, att endast Scheffer, Beckfriis och Bark skulle licentieras. De politiska spekulationer, som lågo bakom, hade han nödtorftigt lyckats dölja genom att framställa sig som en lojal och nitisk men samtidigt mild granskare av riksrådens felsteg. En icke undertecknad reservation, avgiven av S. D:s ordförande, greve Löwenhielm[1], ansluter sig till Engelcrantz' votum men låter det politiska betraktelsesättet tämligen ohöljt framträda: En så total ändring av rådkammaren, som föreslagits, skulle förorsaka en för nationen farlig »frätande söndring», d. v. s. kompositionen borde förverkligas genom att endast Beckfriis och Bark licentierades. Motiveringen inskränkte sig till att förklara denna utväg »rådeligast, försigtigast och nyttigast». Samtidigt hänvisades som nämnt till Engelcrantz' votum. Löwenhielms förslag hade utgått från de sista underhandlingarna mellan konungen, de adliga mösscheferna och de utländska ministrarna före »le catastrophe» 11/4 1772. Det uttryckte konungens önskan att i rådet få behålla Ulrik Scheffer.[2]

Stämningen i ståndén var dock ej gynnsam för den kompositionsanda, som framstående adliga mössor fortfarande bekände sig till. Majoriteten ville ej ens nöja sig med att »skaffa pluralitet i rådkammaren».[3] Detta kunde ske genom tre riksråds licentiering, då sex av de återkallade mössråden redan placerats i regeringen. Dessa synpunkter framfördes i borgarståndet av några av dess mest framstående ledamöter, som vunnits för en moderat kompromisslinje.[4] Men deras vältaliga varningar att undvika de farliga omvälvningar, som tagit sin början 1738, hade ingen effekt. Majoriteten biföll S. D:s betänkande och tog endast hänsyn till de justeringar, som föreslagits av en av anmärkningsmemorialets redaktörer, rådman Brandberg. Denne

[1] S. D. 30/3, 4/4 1772.
[2] Gustav III till C. Fr. Scheffer 5/4, 14/4 1772. F 419, UUB. Dönhoff till Fredrik II 3/4 1772. Jfr Malmström, VI, 282.
[3] Borgmästare Sundblad. Bg prot., 46.
[4] Malmström, VI, 284.

begränsade sig i sitt särskilda votum till en strängt juridisk argumentering. Att olika meningar kunde finnas om lagarnas »rätta esprit», erkändes. Men riksrådens lagbrott måste dock bedömas »efter deras art, nemligen straffwärde». Därav följde, att samtliga riksråd, som haft del i de av S. D. framlagda lagkränkande rådslagen, förverkat förtroendet, således även de tre som erhållit avsked och pension. Beträffande Sinclair och Wallwijk funnos dock förmildrande omständigheter. Att dessa två senatorer skulle kunna få en mildare dom, hade ju även antytts i S. D:s betänkande. Brandberg ville även tillstyrka detsamma i fråga om von Schwerin med den motiveringen, att denne ej haft tillfälle att förklara sig över alla anmärkningsmål. Alltså borde enligt Brandbergs mening sju riksråd licentieras.

Den 11 april företogs rådssaken till avgörande i de ofrälse ständen. Bondeståndet biföll efter en kort debatt med 116 röster mot 38 S. D:s betänkande »i jämlikhet och tillämpning af rådman Brandtbergs votum» med det betecknande tillägget, att ingen pension borde bestås. I prästeståndet var man likaledes snart färdig med att licentiera de sju riksråden. Som typiska representanter för det yngre mösspartiet framlade prostarna Kröger och Lindbom den för tiden säregna formuleringen av det svenska 1700-talets demokratiska parlamentarism. Riksrådens gärningar visade, att de ej handlat som »Ständers eller folkets fullmägtige». De hade visat sig kallsinniga i fråga om nationens och folkets rätt. Deras felsteg måste anses betydande, »då de togos tilsammans i sitt sammanhang».[5] Detaljanmärkningarna voro m. a. o. grundvalen för en systemkritik, som av prästeståndets majoritet helt gillades. S. D:s betänkande bifölls i överensstämmelse med Brandbergs votum med 34 röster mot 17.

Av ståndsdebatterna i rådssaken är utan tvivel borgarståndets den intressantaste trots den retoriska glansen kring den stora uppgörelsen på riddarhuset. Även i det vällovliga ståndet lämnades f. ö. välformade exposéer över det tidsskede, som nu nalkades sitt slut. Jämföres debatten 1772 med det tämligen

[5] Pr 11/4 1772.

torftiga meningsutbytet kring rådslicentieringen 1738—39, får man fram en märklig utveckling i fråga om politisk mognad och förmåga att överblicka konstitutionella sammanhang. Tendensen är givetvis densamma i fråga om samtliga stånd, men borgarnas kurva torde vara den som stigit brantast.

En av de mössledare, som med eller utan utländsk påtryckning yrkade på moderation i rådssaken, rådman Hochschild, tog tiden i anspråk för politiska reflexioner: Överblickade man en period av 34 år, fann man ständiga ombyten av rådspersoner och därmed förknippade halvt revolutionära tillstånd. »Den fameuse riksdagen 1738» lade grunden till denna olyckliga utveckling. Senare hade det näranog »blifwit en mode at wid hwarje riksdag licentiera Riksens Råd». Dessa höga ämbeten, framhölls det, hade fått ett annat skaplynne än övriga rikets tjänster genom att de tillsattes »genom R. St:s omedelbara förtroende». Till denna iakttagelse fogades inte några kommentarer. Däremot fastslogs, att de politiska striderna kring rådslicentieringarna haft sitt ursprung endast i motsättningar inom adeln och mellan främmande makter. För de ofrälse ståndén gällde det nu att finna en utväg till stadga i riksstyrelsen. Ett sådant medel att i framtiden undgå de med rådslicentieringarna förknippade brydsamma följderna föreslogs av mössveteranen från 1730-talet, borgmästare Cervin: »Om rådsembetet ansågs som ambulatoriskt» vore mycket vunnet.

Borgmästare Häggström hade en mera positiv inställning till licentieringsinstitutet, så som det faktiskt fungerat, och till den av S. D. föreslagna rådslicentieringen. Då rådsämbetena endast tillsattes efter förtroende, »så woro R. St. ej skyldige at säga skäl dertil, då de återkallade det de sjelfwe gifwit». Genom bifall till S. D:s betänkande erhöll man önskat resultat av den företagna aktionen: at i rådkammaren blev en pluralitet, som vore värd nationens förtroende. Borgarståndet biföll också till slut att sju riksråd skulle »licentieras ifrån Riksens Ständers förtroende».

På r i d d a r h u s e t hade man 11/4 ännu inte hunnit föredraga S. D:s betänkande, då deputationer anlände från bonde-

och prästestånden, vilka meddelade, att flertalet hattråd förklarats förlustiga ständernas förtroende. Då ärendet åter företogs, 15/4, var rådslicentieringen redan avgjord genom de tre ofrälse ståndens majoritet. Saken blev likväl uppskjuten till 25/4, då även adeln med 277 röster mot 272 biföll S. D:s betänkande i enlighet med Brandbergs votum. Nejpropositionen innebar avslag på S. D:s anmärkningsskrift enligt von Posts reservation och riksrådens bibehållande i förtroendet. Enligt den rojalistiska oppositionen, som i hög grad satte sin prägel på riddarhusdebatten, voro de av S. D. framförda anmärkningarna orimliga och löjliga, »matta skuggor efter inbillade troll».[6] Ett återkommande tema var, att inte ens den lägsta tjänsteman skulle kunna avskedas på liknande svaga grunder.[7] De ledande mössornas försvar mot de skarpa angreppen var av naturliga skäl mycket matt. Endast Gyllensvaan vågade antyda, att den ofrälse mössmajoritetens maktställning i riksdagen, som ytterst vilade på folket i val, måste återverka på regeringens sammansättning. Riksrådens största misstag var, då de »i en olycklig stund wille skaffa sig styrka och understöd uti et stånd, som altid behåller och merendels består av samma personer».[8]

Hattrådets fall berodde m. a. o. på att det som parlamentariskt underlag endast hade en osäker riddarhusmajoritet. Dess främsta stöd hade konungen varit. Och då R. St:s skrivelse angående de fyra ståndens sammanstämmande beslut om Rudenschölds, Bielkes, Ulrik Scheffers, von Hermanssons, Beckfriis', Posses och Barks licentiering behandlades i rådet, uttalade Gustav III till protokollet, att han »med mycket öma känslor och rörelser» fann sig vara skild från de män, som länge haft hans förtroende.[9]

---

[6] Lars Kagg i ett memorial, som finnes i samtida tryck.

[7] På så sätt karakteriseras S. D:s anmärkningspunkter även av konungen: De voro av den art, »*at ingen hade för sådane flata och svaga orsaker velat kiöra bort sin fogde för hvilka Ricksens Ständer hafva lisentierat Herrar* Ricksens Råd» (understr. i orig.). Gustav III till C. Fr. Scheffer 21/4 1772. F 419, UUB.

[8] Ad prot. 11, 15, 25 april 1772, 44.

[9] Riksens ständers skrivelse i inr. civ. är. 4/5 1772 nr 107. RP Civ 12/5 1772.

Slutord.

Mycket talar för att rådslicentieringen 1772 i ej oväsentlig utsträckning gav incitamentet till Gustav III:s statsvälvning. Allt hopp om partiförsoning var ute. Säkerligen ej utan tillfredsställelse såg konungen den anarkiska villervalla, som följde i ståndsstridens och regeringskrisens spår. Hur än därmed må förhålla sig, är det klart, att frihetstidens statsskick led av svåra konstruktionsfel, som medverkade till dess undergång. Klart framträdande är tendensen till regeringsmaktens abnorma försvagande samt — därmed nära sammanhängande — den bristande kontakten mellan regering och riksdag, oförmågan att utveckla det parlamentariska förtroende, som var grundvalen för rådsregeringens ämbetsutövning, till en smidigt arbetande mekanism i det politiska vardagsarbetet. Hade frihetstiden lyckats lösa denna uppgift, skulle måhända fasthet och kontinuitet i riksstyrelsen ha kunnat skapas av en kraftfull regering, som ej borde varit oförenlig med »friheten». Nu skapades endast i mycket grova drag den överensstämmelse mellan regering och riksdag, som är förutsättningen för ett effektivt parlamentariskt system.

Under Arvid Horns rådsaristokratiska regim hade dock ståndervälde väl kunnat förenas med en fast regeringsledning med säkert parlamentariskt underlag. Samtidigt tillämpades i Horns regi i fallet Cederhielm det förfaringssättet, att ett ståndsutskott föreslog, att ett riksråd som ej hade ståndernas förtroende borde skiljas från ämbetets utövande. Denna aktion blev utgångspunkten för frihetstidsparlamentarismen i dess typiska utformning och innebar, att den gamla rådsinstitutionen förlorade sin självständighet och småningom även sitt anseende. När vid 1738—39 års riksdag denna procedur i större skala användes

mot Horns anhängare i rådet, hade det prejudikat skapats, som blev grundvalen för licentieringsinstitutet. De licentierade riksråden skildes från ämbetet och ständernas förtroende men bibehöllo rådsvärdigheten. I äldre framställningar och uppslagsverk har framhållits, att detta förfaringssätt uppfanns i avsikt att hindra de entledigade riksråden att uppträda på riddarhuset. Då de fortfarande innehade rådsvärdigheten, kunde de ej deltaga i adelns förhandlingar. Det skall ej förnekas, att en sådan synpunkt kunde varit aktuell för dem, som bekämpade Arvid Horns regim, vilken i hög grad vilat på hans personliga auktoritet på riddarhuset. Men någon avgörande betydelse för licentieringsinstitutets utformning kunna sådana avsikter ej tillmätas. Det förekom i åtskilliga fall, att riksråd, som tagit avsked eller entledigats, uppträdde på riddarhuset.[1] Och licentieringsproceduren, såsom den växte fram 1738—39, förklaras tillräckligt av att den täckte en kompromiss mellan avsättning i straffrättslig bemärkelse och genom politiskt tryck framtvingat avsked.

Det är värt att uppmärksamma, att premiärministrarna — kanslipresidenterna betecknades ej sällan så — och de politiskt mest prominenta riksråden i flertalet fall, då de avgingo under pågående regeringskris, lämnade rådet, innan ständerna hunno fatta det avgörande beslut, som ledde till eller kunde lett till licentiering av en eller flera senatorer. Så var fallet med regeringscheferna Horn 1738, von Höpken 1761 och Ekeblad 1765. Cederhielm 1727, Åkerhielm 1747 och C. Fr. Scheffer 1765 anhöllo om avsked, innan ständerna avkunnat sin dom på grundval av granskningen av riksrådens förhållande. Så var även förhållandet med von Düben 1769, vilket dock ej lände till någon åtgärd. Orsaken till de nämnda riksrådens handlingssätt var dock ej uteslutande medvetandet om att de förlorat riksdagsmajoritetens förtroende. Det halvt revolutionära tillståndet vid frihetstidens partivälvningar utsatte dem för en stark psykisk press. De behövde måhända ej riskera liv, ära och gods, men deras personliga välfärd och prestige kunde stå på spel.

De för majoriteten misshagliga riksråd, som ej förstått att

[1] Malmström, V, 4 f. Ad 17/8 1765 (H. Gyllenborg).

självmant och i rätt tid begära avsked, blevo licentierade. De förklarades förlustiga riksens ständers förtroende och skildes därmed från ämbetets utövande. I en framställning av gällande svensk statsrätt förklarade C. Fr. Scheffer på 1760-talet, att ständerna från rådsämbetet kunde licentiera den senator, som »af någon orsak» förlorat deras förtroende. Så enkelt och smidigt blev dock aldrig licentieringsförfarandet i praktiken. Vid riksdagarna 1738—39 och 1765—66 blevo visserligen fem riksråd licentierade på grundval av kortfattade utlåtanden från S. U., att deras rådslag i vissa utrikesärenden ej voro förenliga med ständernas förtroende. Men dessa S. U:s beslut voro i hög grad omstridda och måste kombineras med anklagelser för grundlagsbrott och andra tillvitelser av skiftande slag. Vid ministärskiftena 1769 och 1772 motiverades licentieringsbesluten med rikhaltigt dokumenterade anmärkningar om brott mot grundlag och allmän lag. Scheffers uttalande återger dock något väsentligt. Den juridiska apparaten var den nödvändiga och för tiden självklara inramningen kring en politisk aktion, som innebar, att regeringen eller vissa av dess ledamöter hade förlorat riksdagsmajoritetens förtroende. En parlamentarisk teknik hade skapats, som kulminerade med rådslicentieringen 1769, då en fullständig förändring av regeringens sammansättning kunde genomföras på kort tid och i stort sett utan de hävdvunna tyngande formerna.

Å andra sidan äro de former för riksdagens kontroll av regeringen, som utbildades i samband med rådslicentieringarna, av största intresse. När på grundval av ett utskotts protokollsgranskning och anmärkningar riksdagen meddelade K. M:t, att en eller flera av regeringens ledamöter borde entledigas från sina ämbeten, hade former utbildats för ett ansvarsinstitut, som i betydande utsträckning övertagits av vår nu gällande regeringsform.[2]

Under 1809 års författningskris gällde det att mobilisera rikets resurser av konstitutionella erfarenheter. Det är givet, att frihetstidens författning och den i dess hägn utvecklade parlamentariska tekniken skulle sysselsätta grundlagsfädernas tankar.

[2] Jfr Brusewitz, Statsrådets ansvarighet. Sveriges riksdag, XV, 301 f.

Som helhet såg man som bekant kritiskt på ständernas maktutövning från 1719 till 1772. Men vare sig man reagerade positivt eller negativt, så står det klart, att frihetstidens statsskick ofta var utgångspunkten vid arbetet på den nya konstitutionen.

En avgjort positiv inställning till frihetstiden hade konstitutionsutskottets ordförande L. A. Mannerheim. I hans utlåtande i författningsfrågan 1809 återfinnas tankar, uppslag och formuleringar, som visa, att traditionen från frihetstiden var levande.[3] Mannerheim erkänner »den svaghet och den anarchiska villervalla», som blev följden av det i och för sig naturliga partiväsendets urartning till »hat och förföljelse, till täta och skadeliga omväxlingar af regeringsprinciper och personer, icke sällan befrämjade genom vanhedrande utvägar». Dessa ord kunde likaväl ha sagts under en riddarhusdebatt under frihetstidens sista årtionde. Så uttryckte sig 1772 även de moderata mössor, som helt voro solidariska med statsskicket. De hade önskat finna ett »temperament», en tillfredsställande lösning, som samtidigt tog hänsyn till det parlamentariska kravet på överensstämmelse mellan regering och riksdag och till behovet av fasthet och kontinuitet i rikets styrelse. De hade ej funnit någon sådan lösning, då revolutionen kom.

När Mannerheim var ute i samma ärende, anknöt han direkt till frihetstiden och ej minst till dess licentieringsinstitut. I hans utkast till formulering av riksdagens viktigaste uppgifter heter det bl. a.: »Granskning huru riksens råd fört deras rådslag i de delar af administration, som bero af deras inflytelse, med rättighet att dem endtlediga.» Konungens makt skulle ökas och ständernas kontroll av regeringen begränsas. Men samtidigt föreslogs uppenbarligen, att licentieringsinstitutet i dess mera fria former skulle införas i den nya konstitutionen. Det var en av utgångspunkterna för författningsarbetet 1809 ur vilket i RF 1809 § 107 framgick en opinionsdomstol, som visar tydlig frändskap med frihetstidens licentieringsinstitut.

[3] HH, d. 25: 2, 179 ff. Jfr Brusewitz, Studier över 1809 års författningskris, 53 ff.

Bilagor.

De viktigaste av de för licentieringsinstitutets utveckling grundläggande dokumenten äro tryckta. Beträffande dem, som publicerats i R. A. P., hänvisas nedan till denna källa, samtidigt som ifrågavarande aktstycken uppräknas. Ett urval av de handlingar av denna art, som föreligga i samtida tryck eller äro otryckta, avtryckas in extenso eller i utdrag som bilagor.

Licentieringsinstrumenten.

St. S. D:s memorial 26/7 1727 angående riksrådet Cederhielm. (R. A. P. 1726—27, II, 664 ff. Se ovan 59 ff.)

S. U:s protokollsutdrag 26/2 1739 angående fem riksråds licentiering. (R. A. P. 1738—39, III, 65 f. Se ovan 135 ff.)

S. U:s protokollsutdrag 14/3 1739 med förslag till skrivelse till K. M:t i samma sak. R. St:s skrivelse av 21/3 överensstämmer helt med detta förslag. (R. A. P. 1738—39, III, 179 f. Se ovan 145 ff.)

S. U:s berättelse 7/2 1761 »om orsakerna till kriget», vari två riksråds licentiering påyrkas. (R. A. P. 1760—62, I, bil. 42, 110 ff. Se ovan 168 ff.)

S. U:s protokollsutdrag 15/8 1765 angående sju riksråds licentiering. (Avtryckt in extenso som bil. 2. Jfr ovan 231 ff.)

S. U:s betänkande i rådssaken 12/5 1769. (I utdrag tryckt som bil. 4. Jfr ovan 300 ff.)

S. D:s betänkande 2/4 1772 rörande riksens råd. (I utdrag tryckt som bil. 5. Jfr ovan 334 ff.)

Bil. 1.

Utdrag ur M. S. D:s betänkande 7/8 1765.[1]

(Enligt referat i S. U. P. 15/8 1765 p. 1422—25.)

Efter uprepande af de flere delar, som i sine både större och mindre detailler uti et för Riket så betydande ämne klarligen utmärkte felachtigheter å de nämde nio herrar Riksens Råds sida, och de där uti deras

[1] Konceptet till M. S. D:s betänkande i subsidiefrågan 7/8 1765 har ej påträffats i M. S. D:s och S. U:s handlingar. Slutklämmen i betänkandet refereras emellertid

öfwer anmärkningarne i Saken afgifne Swar och förklaringar ej eller med något gällande skäl hade kunnat af dem bestridas eller urskuldas, anförer Deputationen uti detta des betänkande sluteligen: at förbemelte herrar Riksens Råd således hade utan skäl dragit undan Riksens Ständers ompröfwande, hwad tid och omständigheter enligit fundamentallagarne dit ledt: at de utan någon Rikets förmon hade för tidigt eftergifwit des fordran: at de försummat de säkerhetsmått, som wid denne senare negociationen hade warit nödige: at penninge tilgången såsom det redbaraste utaf afhandlingen dymedelst hade blifwit försatt i ny twist samt Riket wid så ansenlig eftergift i ny owisshet om sin tilständiga fordran och det som wore högst betydande: at merbemelte herrar Riksens Råd hade gifwit Rikets politiska ställning et twång, som aldeles stridde emot den frihet, hwarwid efter deras embetes plikt de hade bordt beflita sig om at bibeholla Riket, med mera. I anseende härtil förmäler Deputationen, at frågan, huruwida igenom et sådant förhollande de omförmälde nio herrar Riksens Råd hade förwärkat det förtroende, som Riket i synnerhet uti politiske saker borde hysa för dem, som Rådsembetet bekläda, wäl i följe af 13 § i Riksdagsordningen tilhörde Secrete Utskottet; men at då Deputationen ålåge at i saken yttra sina tankar, så kunde, enär man gåfwe lagen sin fulla krafft, det förtroende, som tildelt de nu qwarwarande sju herrar Riksens Råd deras embeten, icke hafwa bestånd, då af dem så hade blifwit handlat, som nu för ögonen wore; men at om Secrete utskottet, rördt af et ädelmodigt hopp om ändring hos de trenne herrar Riksens Råd som sidsta Riksdag trädt uti Kongl. Maij:ts Rådkammare, neml:n grefwe Liewen, friherre Rudenschöld och friherre Hiärne, wore bögdt at för dem utwidga förtroendesgräntzorne til det aldrahögsta, Deputationen efter sin samwetes öfwertygelse, ej kunde undgå, at med de öfrige herrar Riksrådens förhollande i denne sak sammanlägga, hwad tilförene hade förelupit, i det sex af ofwannämde nio herrar Riksens Råd, hade warit desamma, som beslutit det sidsta för Riket, des anseende, rörelse och folkets näringar så skadeliga kriget, hwilket Riksens Ständer dem wäl hade eftergifwit, men aldrig i tanka at i samma principe fortfaras skulle, utan i det wanliga hoppet om ändring; desse herrar Riksens Råd hade äfwen warit ibland dem, som för knapt fordrat subsidierne, ja äfwen ibland dem, som wid skedd påminnelse at begära någon tilökning därifrån hade wikit med mera, så och nu lagdt sidsta handen wid berörde knapt utsedde, wisse tider ej så eftertryckeligen som wederbordt utfordrade, och omsider til en stor del eftergifne, samt på owisshet utställde subsidier, då deremot

---

delvis ordagrant i S. U. P. och avtryckes här enligt denna källa. Att referatet i S. U. P. nära överensstämmer med formuleringarna i nämnda betänkande framgår bl. a. av en jämförelse med en av allt att döma omsorgsfullt gjord avskrift av detsamma. Se ovan 192, n. 2.

de öfrige förbemelte trenne herrar Riksens Råd uti desse sidsta delar allena hade widrördt och följdt en hos pluraliteten i Rådkammaren hittils ofta härskande skadelig principe, med mera Deputationen andragit rörande tillämpningen af hwad nu hade blifwit anfördt äfwen til Kongl. Maij:ts och Riksens Cancellie Collegium, som aldraförst hade beredt detta mål och hwaröfwer Deputationen förbehollit sig at med särskilt yttrande inkomma.

Bil. 2.

S. U:s protokollsutdrag 15/8 1765 angående sju riksråds licentiering.[1]

(Ur prästeståndets arkiv F 82 nr 55.)

S. D. Då Secrete Utskottet så i anledning af secreta propositionen som de uti Kongl. Maij:ts rådkammare öfwer utrikes ärender och ministerielle mål hållne protocoller med alla dertil hörande handlingar sorgfälligt samt med nijt och owäldughet öfwerwägat, hwad i desse rikswårdande ärender förelupit och huruwida Riksens Herrar Råd derwid så stält sine rådslag, at rikets rätt och sanfärdiga wäl blifwit wårdad och iakttagen; så har wid Herrar Riksens Råds, Grefwe von Rosens, Grefwe Ekeblads, Friherre Scheffers, Grefwe von Seths, Friherre Hammiltons, Friherre Flemmings, Grefwe von Liewens, Friherre Rudenschiölds och Friherre Hiernes förhållande och råd uti förberörde mål förekommit Secrete Utskottet sådane omständigheter, at det eij kunnat undgå deras förklaringar deröfwer inhämta. Och aldenstund, sedan samma förklaringar inkommit, Secrete Utskottet wid nogaste granskning af alt, hwad detta wigtiga ärende angår och deribland efwen til Herrar Riksens Råds förswar lända kunnat, funnit och pröfwat sådane felsteg wara af them begångne, som hos Secrete Utskottet betager det förtroende, the såsom Rikets Råd äga böra; Förthenskul och i förmågo af 13 § i Riksdagsordningen, samt i krafft af Secrete Utskottets ed och instruction, tillika med the ojäfaktiga skiäl, som ofwannämde protocoller och handlingar, för närwarande och tillkommande tider innebära, ehuru Secrete Utskottets ed och grundlagen förbjuda at them för Riksens Ständers Plena och hwar mans ögon framlägga, har Secrete Utskottet eij kunnat undwika härigenom förklara, at, utom the twenne Herrar Riksens Råd, Grefwe Ekeblad och Friherre Scheffer, som redan tagit afsked, hafwa the öfrige sju Herrar Riksens Råd, i synnerhet

[1] Tryckt i Riksdagstidningar 1765—66, 187 f., samt 1771 under titeln: »Riksens Höglofliga Ständers Secrete Utskotts extractum protocolli af d. 15 aug. 1765. Hwarutinnan dåwarande Herrar Riksens Råd ... afsattes.»

förenämde fyra äldre, förlorat thet förtroende, som från Rådsämbetet bör wara oskiljaktigt, och blifwa therföre ifrån samma ämbeten endtledigade; Hwilket beslut Secrete Utskottet bordt hos samtel. Riksens Höglofl. Ständer härmed hörsammast ad notitiam uppgifwa, på sätt, som 2 § uti dess instruction utstakar.

Dock har Secrete Utskottet tillika eij kunnat underlåta at anmäla, huruledes fyra af merbem:te Herrar Riksens Råd, som Råds Ämbetet för sidstl. Riksdag anförtrodt warit, hafwa mer än the trenne andre, hwilka tå först samma ämbete tilträdt ofwanber:de förtroende sig förlustige gjordt, i thet the sidstnämde, neml. Herrar Riksens Råd Grefwe von Liewen, Friherre Rudenschiöld och Friherre Hierne, hwarken haft del uti hela den kedja af olyckeliga rådslag, som land och folck träffat, eller i sin början beredt the saker, wid hwilkas slut the sedermera med de föregående handen lagt; Hwilka mildrande omständigheter Secrete Utskottet likwäl eij tiltrodt sig at låta för thesse sidstbemälte trenne Herrar Riksens Råd utan bifall af Riksens Ständers Plena wärka någon benägenhet, utan will häldre thet i den delen til Riksens Ständers egit ömsinte utlåtande hemställa.

Bil. 3.

Riksens Ständers brev i civilärenden 31/8 1765 angående riksråden von Rosens, von Seths, Hamiltons och Flemings »begärdte afsked».[1]

Stormägtigste etc.

Sedan Riksens Ständer förehaft deras Secrete Utskotts, genom utdrag af protocollet den 15 i denne månad fattade och til Riksens Ständer uppgifne beslut angående att Secrete Utskottet wid beprófwandet så af de twänne uppå begäran, redan dimitterade som sju andra Herrar Riksens Råds, Grefwe von Rosens, Grefwe von Seths, Friherre Hamiltons, Friherre Flemings, Grefwe von Lievens, Friherre Rudenschiölds och Friherre Hiärnes uti utrikes ärender samt ministerielle mål förde rådslag och förhållande funnit sådane felsteg wara utaf them begångne, det Secrete Utskottet icke kunnat undwika att på sätt, som ofwanberörde i afskrift bilagde protocollsutdrag närmare utwisar, förklara, det bemälte Herrar Riksens Råd förlorat det förtroende, som ifrån rådsämbetet oskiljaktigt wara bör, och att de fördenskull ifrån samma ämbeten entledigade blifwit, och hwarwid jemwäl Riksens Ständer bero låtit, undantagandes hwad angår Grefwe von Lieven, Friherre Rudenschiöld och Friherre Hiärne, öfwer hwilcka Riksens Ständer sig fram-

[1] Tryckt i riksdagstidningar 1765—66, 189 f. Jfr ovan 258 f.

deles utlåta wilja; Så har Eders Kongl. Maij:t genom utdrag af protocollet, hållit uti dess rådkammare den 28 i denne månad, i nåder gifwit Riksens Ständer tilkänna, at fyra af desse Herrar Riksens Råd, Grefwe von Rosen, Grefwe von Seth, Friherre Hamilton och Friherre Fleming, i underdånighet anhållit att få sina Ämbeten nedlägga, och hwartil Eders Kongl. Maij:t Sitt nådige bifall lemnat; Hwilcket, med hwad Secrete Utskottet härwid påmint, Riksens Ständer i öfwerwägande tagit. Och emedan Riksens Ständer således inhemtat, att, sedan ofwannämnde Herrar Riksens Råd blifwit på sätt, som bemält är, ansedde, hafwa äfwen fyra af dem om sine ämbetens nedläggande sielfwe underdånig ansökning giordt; Altså finna Riksens Ständer, hwad desse fyra Herrar Riksens Råd, neml. Grefwe von Rosen, Grefwe von Seth, Friherre Hamilton och friherre Fleming widkommer, så mycket mindre något wara at påminna, att ju dem, i anledning af hwad berördt är, afskied i nåder lemnas må.

Riksens Ständer framhärda med diupaste wördnad

Stormägtigste etc.

På Ridderskapet och Adelens wägnar.
T. G. Rudbeck.
H. T. Landtmarskalk.

På Prästeståndets wägnar.
M. Beronius.
Taleman.

På Borgareståndets wägnar.
P. Sebaldt.
Taleman.

På Bondeståndets wägnar.
Joseph Hansson.
Taleman.

Bil. 4.

Utdrag ur S. U:s betänkande 12/5 1769 »angående Herrar Riksens Råds förhållande».[1]

(Utskottsh. 1769, vol. 83 nr 4 och 5.)

Men när Secrete Utskottets skyldighet deremot nu blifwer, at gå in uti sluteligt tilstyrkande til Riksens Ständer i denna saken, då yppas först det bekymmer och den oro, som rätta patrioter i sådane fall altid måste möta.

[1] Tryckt 1769. Här avtryckes slutklämmen i S. U:s utförliga betänkande.

Det wore ingen konst at säga, hwad rätt och lagligit i denna saken är. Man behöfwer endast slå up Swenska Lagboken och jämföra de upgifne facta dermed, så sade det sig sjelf. Men försiktigheten, en rättskaffens politique, rikets nytta och det almänna bästa kräfja andre utwägars widtagande; och denna rösten kan eller bör Secrete Utskottet ej annat än lyssna til.

Uti et land, där partier rasa, där de rotat sig, tagit stamhåll och liksom fått borgarerätt: Där lagens kraft i samma mån blifwit matt och tagit af, som partiers sjelfswåld wunnit frodighet och styrka.

Uti et sådant land blir intet stränghet det rätta medlet til partiers utrotande eller förswagande. Twärtom ökar det agget, retar hämdelystnaden och lägger ny eld til de förra eldfängda ämnen.

En sträng rättwisa blir där aldrig ansedd under sin rätta skepnad. Den må vara så klar den wil, så sättes derpå en annan titul. Lag får namn av wåld; en billig ifwer heter hämd, och den oskyldigaste patriotisme får ofta samma öde, som det fräckaste partieagg.

Wid en sådan ställning måste den kunnigaste läkaren applicera de politiska botemedlen med en darrande hand.

Hwad som wid slike tilfällen är erkändt wara det bästa är den bekanta axiomen at rätta sakerne och glömma personerne; at bota, men intet straffa; at hjelpa det allmänna, men intet lossas se, ho det stjelpt.

Men et sådant öfwerseende med personer är intet i alla fall möjeligit i werkställigheten.

Och uti denna ställningen finner sig nu Secrete Utskottet för denna gången.

Secrete Utskottet skulle af hjertat önska at kunna i denna saken undgå til at widare behöfwa nämna Herrar Riksens Råds namn. Men riket behöfwer styresmän och försiktigare än dem, som styret fört.

Det är intet möjeligit och woro intet förswarligit at lämna lagskipningen i sådane händer, som den samma nu utöfwat efter de grunder och principer, som detta betänkande förut innehåller.

Secrete Utskottets twekan, dubier och ömtålighet måste derföre åsidosättas, då rikets säkerhet fordrar, at et steg tagas skal, som deciderar om dess wård och styrelse för framtiden.

Secrete Utskottet kan derwid ej gå någon annan än medelwägen, emellan en laglig stränghet och politisk försiktighet och styrker derföre i anseende til alt, hwad anfördt blifwit, dertil at Riksens Höglofl. Ständer, hwad Herrar Riksens Råd, Baron Friesendorff, Grefwe Horn, Baron Lagerbjelke, Baron Kalling, Baron Hermelin, Grefwe Gyllenstierna, Baron Reuterholm, Baron Funck, Baron Ribbing och Baron Düben, beträffar, måtte förklara dem sit förtroende förlustige, och de i följe deraf sine ämbeten mista.

Men som Secrete Utskottet wid alt detta endast ägt tilfälle at öfwer-

wäga Riksens Råds göromål, förhållande och rådslag uti det, som rörer Ständernes sammankallande til denna Riksdag med några få dermed gemenskap ägande mål; och deraf til den öfriga riksstyrselen hwarjehanda wäl slutas, men ingen ting med wisshet sägas kan, så håller Secrete Utskottet för nödwändigt ... at de nämnde Herrar Riksens Råd, lika med de öfrige, således äro och böra vara skyldige sine göromål förklara och utreda, när de derom anmodade warda.

Bil. 5.

Utdrag ur S. D:s betänkande rörande »Herrar Riksens Råds förhållande i åtskilliga mål» 2/4 1772.[1]

(Utskottshandl. 1771—72, vol. 13, nr 51.)

Då Deputationen, enligt dess erhållne instruction, genomläst och granskat rådsprotocollerne i inrikes civilärender, har Deputationen funnit sig föranlåten att i åtskillige mål wid Herrar Riksens Råds åtgärd utfärda anmärkningar. Och ehuru Deputationen icke därmed ännu kommit til slut i afseende på berörde protocoller, och Deputationen jämwäl saknar flere från Herrar Riksens Råd fordrade förklaringar, likasom ock Deputationen med granskningen af rådsprotocollerne i krigsärender och anmärkningars utfärdande derwid icke ännu långt hunnit; bör dock Deputationen ej längre dröja att til Riksens Högloflige Ständer upgifwa, huru Deputationen redan i åtskillige och däribland nog betydande mål och delar, hwaruti förklaringar inkommit, funnit Herrar Riksens Råd hafwa fördt sine underdånige rådslag.

Deputationen begifwer sig således, att med all möjelig korthet genomgå slike mål och sig därutinnan yttra.

Rubrikerna till S. D:s anmärkningar:

1:o Wid Hofrättsrådet Rappes befordran til Landshöfdinge i Åbo län.
2:o Wid et bewiljat lån af 6000 daler silf:mt til vice Häradshöfdingen Cöster för en Fayencefabriques bestånd.
3:o Rörande några gröfre järnsmidens lösgifwande ur packhuset.
4:o Beträffande Borgmästaresysslans bortgifwande i Kjöping.
5:o Rörande Rådman Baccerii tillagde Borgmästarenamn etc.
6:o Rörande Landssecreterareförslaget i Gefleborgs Län.
7:o Rörande Öfwerjägmästaresysslans besättande i Christianstads län.
8:o Rörande Lagman Wankifs ärhållne Lagmanscaractere.

[1] Tryckt 1772. Här avtryckes ingressen till S. D:s anmärkningar, rubrikerna enligt registret till en tryckt utgåva av desamma samt anmärkningsmemorialets slutkläm.

9:o Rörande Secreteraren Baron Posses anmälande til extra ordinarie Assessor i Giötha Hofrätt.
10:o Rörande förslaget til Praesidentsämbetet i Kongl. Commercecollegio.
11:o Rörande kyrkoherdesysslans besättande i Storkyrkoförsamlingen här i staden.
12:o Rörande förslaget til en Häradsfogdesysslas återbesättande i Stockholms Län.
13:o Rörande det af Magistraten i Stockholm beslutne wal af en ledamot för Skepparesocieteten bland Stadsens äldste.
14:o Rörande Prästerskapets riksdagsmanswal i Halland och Götheborgs Stift.
15:o Angående Capellanernes riksdagsmanswal i Strängnes stift.
16:o Rörande Prästerskapet i Blekingen at få en af sine egne medel til Riksdagsfullmägtig.
17:o Beträffande Comministern Rossander och dess riksdagsfullmagt, som Consistorium i Calmar hos sig behållit, etc.
18:o Rörande riksdagsmanswalet i Westerwik.
19:o Rörande riksdagsmanswalet för Söderköpings Stad.
20:o Angående allmogens och nu warande Bondeståndets Taleman Joseph Hanssons anförde beswär öfwer riksdagsmanswalet i Kinds Härad.

När Deputationen sluteligen i afseende på Herrar Riksens Råds answar tager i granlagaste öfwerwägande, hwad således redan är upgifwit af Herrar Riksens Råds förhållande, och deribland besynnerligen det, som rörer den hufwudsakeliga plikt för Herrar Riksens Råd att gifwa Hans Kongl. Maj:t underdånige ärindringar och råd til bewarande af lagens myndighet och undersåtarenas fri- och rättigheter; det, som angår riksdagsmanswahl, hwarpå de wäljande Ståndens fri- och rättigheter hufwudsakeligast bero, och hwarmed den allmänna wälfärden äfwen är sammanbunden; det som rörer andre slags ömma privilegiirättigheter för menigheter; och det som angår Rikets tjensters besättjande, och huru i denna med friheten nära gemenskap ägande dehl wid flere tillfällen tilgått och hwad grunder derutinnan antagne och följgde blifwit; Deputationen jämwäl jämförer et så beskaffat Herrar Riksens Råds förhållande med hwad Ständers åt desse sine fullmäktige gifne förtroende så wäl som trygg- och säkerheten för hela Riket och alla undersåtarne fordra, och med hwad i Regeringsformen §§ 14, 15, 40 och 41 och allmänna Lagen I Cap. 12 § Rättegångsbalken, samt eljest stadgat är; och Deputationen desslikes betraktar, att deltagandet i samma förhållande wäl icke är lika för alla Herrar Riksens Råd, af hwilka någon mindre del wid de fläste nu upgifne tillfällen ej bewistat Rådplägningarna, men ändå icke så skiljer sig, at Deputationen ser sig tillständigt att ingå i annat än enahanda tillstyrkande rörande dem alla; Så finner Deputationen, sedan Herrar Riksråderne, Grefwarne Hiärne, von Stockenström och von Snoilskij, redan begärdt och af Riksens Ständer ärhållit afsked, sig föranlåten att tillstyrka, det måge de öfrige ofwannämde Herrar Riksens Råd, Grefwarne Rudenschiöld, von Wallvijk, Bielke, Scheffer, von Hermansson, Beckfriis,

von Schwerin, Posse, Barck och Sinclair förklaras förlustige sina Rådsämbeten och Riksens Ständers förtroende.

Dock kan Deputationen ej undgå att thesslikes nämna, huru som för Herrar Riksråden, Grefwarne von Wallwijk och Sinclair är talande och torde hos Riksens Höglofl. Ständer wärka et lindrigare steg, att den förre i åtskillige mål, rörande Riksdagsmanswal och jämwäl wid andre betydande tillfällen warit skiljaktig från de öfrige Herrar Riksens Råd och sig rätteligen förhållit, och att den senare, eller Herr Riksrådet Grefwe Sinclair, allenast deltagit i trenne mål, hwilka röra befordran. Detta alt, jämte ledamöters härhos följande särskilta meningar, hemställes wördsammeligen Riksens Höglofl. Ständer.

På Riksens Höglofl. Ständers Secrete Deputations wägnar

C. G. Löwenhielm. Sam. Diurman. A. E. Herkepæus. Jacob Mattsson.

Personregister.

I personregistret har Gustav III ej medtagits. Författare till citerade skrifter ha utelämnats, likaså citerade korrespondenter.

Abrahamsson, P. (1668—1741), häradshövding; 85.
Adlerfelt, Per (1680—1743), frih., generalmajor, riksråd; 75.
Adlermarck, C. M. (1708—1775), frih., hovrättsråd, lagman; 187, *227—229*.
Adolf Fredrik; 189, *219*, *256*, *277—280*, *286*, 334.
Ankarcrona, T. (1687—1750), amiral, landshövding; 82, 83, 85.
Arckenholtz, J. (1695—1777), registrator; 78.
Aulaevill, P. (1677—1757), borgmästare; 38.

Baillet, P. (1671—1743), köpman, borgmästare; 91.
Banér, A. (1661—1742), greve, landshövding, riksråd, rikskanslirråd; 16, 68, 70, 118, 120.
Bark, Samuel (1662—1743), greve, statssekreterare, riksråd; 33, 36, 68, 69, 79, 82—84, 91, 101, 111, 112, 118, 119, 124, 129.
Bark, Ulric (1718—1772), greve, överste, riksråd; 289, 298, 333, 336—338, 341.
Beckfriis, J. (1722—1797), greve, landshövding, riksråd; 289, 294, 295, 297, 333, 336—338, 341.
Benzelius, Erik d. y. (1675—1743), ärkebiskop; 11, 12, 37, 38, 59, 64, 72, 74, 88—90, 97, 103, 104, 109, 117, 122, 138, 145.
Benzelius, Jacob (1683—1747), ärkebiskop; 35, 64, 88, 98, 103, 138.
Bernstorff, J. H. E. (1712—1772), greve, dansk utrikesminister; 285.
Beronius, M. (1692—1775), ärkebiskop; 187.
Bielke, Nils Adam (1724—1792), greve, landshövding, riksråd; 289, 336, 341.
Bielke, Ture Gabriel (1684—1763), greve, generalmajor, riksråd; 33, 36, 68—70, 74, 79, 82—84, 101, 111, 112, 118, 119, 124, 129, 130, 133—135, 142, 143, 146, 178, 179.
Bilberg, F. O. (1722—1806), kapten; *202*, *215*, *222*.
Boije, H. H. (1716—1781), landshövding; 143, 295.
Boije, Carl Gustaf (1697—1769), major; 97, 99, 101, 111, 112, 117.
Bolmstedt, J. (1705—1777), prost; *256*.
Bonde, Gustaf (1682—1764), greve, landshövding, president, rikskanslirråd; 33, 36, 51, 52, 54, 57, 68—70, 74, 79, 83, 84, 93, 95, 101, 111, 112, 118, 119, *122—124*, 126, 129—133, 142—144, 146—148, 178, 179, 190.
Boneauschiöld, G. (1683—1754), kanslirråd, statssekreterare; 57.
Borg, A. (1693—1761), borgmästare; 98, 103, 141.
Boström, J. (1662—1731), borgmästare; 59.
Brahe, Abraham (1669—1728), greve, generalmajor; 69.
Brandberg, J. (1723—1800), rådman; 333, 334, 338, 339.
Breteuil, Louis Ch. Aug. de Tonnelier (1730—1807), fransk ambassadör i Stockholm; 182, 188, 190, *203*, *205*, *211*, *214*, *217*, *218*, *263*, *270*.
Bromell, J. von (1718—1791), kapten; *233*.
Browallius, Johan (1707—1755), biskop; *153*, *162*.
Buddenbrock, H. M. von (1685—1743), frih., general; 75, 107, 127, 128, 132, 144.

Cameen, S. (1667—1729), biskop; 64.

de Castéja, Ch. L. de Biandos (1693—1755), fransk ambassadör i Stockholm; 71, 76.
Cederhielm, Carl Wilhelm (1705—1769), frih.; 72, 87, 107, 111, 112.
Cederhielm, Eric G. (1685—1743), frih., landshövding, lagman; 38, 124, 136, 244.
Cederhielm, Josias (1673—1729), frih., statssekreterare, riksråd; 27—29, 41, 51, 56—66, 77, 105, 152, 153, 228, 230, 293, 304, 342—343.
Cederhielm, Josias Carl (1734—1795), frih.; 268.
Cederström, Claes (1726—1778), frih., överste; 204.
Celsing, G. (1679—1743), kanslirråd, statssekreterare; 53.
Cervin, F. (1705—1789), borgmästare; 88, 236, 237, 340.
Chydenius, A. (1729—1803), komminister; 194, 222.
Cocceji, J. F., preussiskt sändebud i Stockholm, 182.
Coyet, Sten (1688—1755), överstelöjtnant; 87, 98, 100, 104—108, 113, 114.
Creutz, Ernst Johan (1675—1742), greve, landshövding, riksråd; 27, 28, 33, 36, 57—59, 64, 65, 68—70, 79, 82—85, 100—106, 111—119, 124—125, 129, 133, 135, 142—146, 153.
Cronhielm, G. (1664—1737), greve, president, riksråd; 28, 119.
Cronstedt, Jacob (1668—1751), greve, landshövding, riksråd; 65, 68, 70, 82, 83, 147, 151.

De Geer, Otto Wilhelm (1710—1769), frih., överstelöjtnant, landshövding, riksråd; 86, 115, 187, 196, 197, 281, 283.
De la Gardie, Magnus Julius (1669—1741), greve, generallöjtnant, riksråd; 68, 70, 83, 119, 147.
Didron, J. Fr. (1686—1747), generallöjtnant; 134, 137, 138.
von Drake, A. (1682—1744), president; 122, 134.
Du Rietz, Anders R. (1720—1792), frih., överste; 186, 187, 196, 197, 211, 228, 229, 261.
Duvall, J. (1723—1801), överste; 310, 311.
von Düben, Joakim d. y. (1708—1786), frih., statssekreterare, riksråd, kanslipresident; 186, 187, 262, 282, 292, 293, 295, 298, 305, 313, 315, 325, 343.
Düring, Johan Ch. (1695—1759), frih., general, överståthållare; 75.

Ehrencreutz, O. B. (1702—1772), hovrättsråd; 98, 173.
Ehrenmalm, Samuel (1732—1814), häradshövding; 244.
Ehrenpreuss, Carl Didrik (1692—1760), frih., hovrättsråd, riksråd; 74, 95, 107, 109, 113, 114, 117—119, 121, 124, 125, 127, 133, 145, 147, 151.
Ehrenswärd, Augustin (1710—1772), greve, general; 208, 241, 322.
Ekeblad, Claes d. ä. (1669—1737), greve, landshövding, riksråd; 82, 83.
Ekeblad, Claes d. y. (1708—1771), greve, riksråd, kanslipresident; 160, 188—190, 193, 196—200, 205—218, 220—225, 229, 231, 241, 244, 265, 293, 295.
Ekman, And. (1735—1794), borgmästare; 98, 103, 113, 238, 252.
Engelcrantz, Claes (1728—1798), lagman; 337, 338.
von Essen, Fr. U. (1721—1781), frih., kammarherre; 198, 207, 226, 228, 262, 321.

Fehman, T. (1665—1733), frih., justitiekansler; 54.
Fersen, F. A. von (1719—1794), greve, general, lantmarskalk; 162, 167—169, 174, 194, 200, 203, 204, 207—210, 214, 216, 226, 231, 241, 243—246, 249, 270, 285, 287, 307, 322, 328.
Fersen, H. von (1683—1736), greve, generallöjtnant; 64.
Filenius, P. (1704—1780), biskop; 186, 194, 198, 248, 288.
Finch, Sir Edward (—1771), brittiskt sändebud i Stockholm; 75, 93, 130.
Fleming, Otto (1696—1778), frih., överste, riksråd; 160, 188, 189, 199, 203, 205, 224, 225, 228, 230, 240, 246, 255, 256, 258, 259, 266, 295.
Fredrik I; 100, 106, 113, 129.
de Frese, O. H. (1720—1794), häradshövding; 320.
von Friesendorff, Fr. (1707—1770), landshövding, riksråd, president; 188, 189, 262, 279—286, 295, 299, 305, 312—316, 325, 328.

de Frietzcky, Claes (1727—1803), bruks-patron; 321—323.
Fuchs, R. (1682—1753), frih., general-major; 75, 123.
Funck, Carl (1708—1783), frih., riks-råd; 281—283, 295, 299, 305, 325.
Goodricke, Sir John (—1789), brittiskt sändebud i Stockholm; 182, 184, 217, 222, 235, 247.

Grill, Claes (1705—1767), grosshand-lare; 198.
Grill, J. A. (1719—1799), grosshand-lare; 198.
Grunnerus, J. (1717—1787), kyrko-herde, överhovpredikant; 235, 256.
Gyllenborg, Carl (1679—1746), greve, riksråd, kanslipresident; 28, 33, 55, 63, 68, 70, 72, 74, 75, 82—84, 105, 110, 119, 147, 218.
Gyllenborg, Henning (1713—1775), greve, riksråd; 102, 110, 343.
Gyllenstierna, G. (1724—1799), greve, landshövding, riksråd; 187, 281, 283, 292, 295, 299, 305, 325.
Gyllensvaan, Fredrik (1723—1787), överste; 45, 51, 201, 228, 230, 243, 244, 250, 262, 341.
Görtz, G. H. (1668—1719), frih., gehei-meråd; 54.

Hamilton, C. O. (1704—1770), greve, hovkansler, riksråd; 160, 188, 189, 193, 199, 205, 224, 225, 228, 230, 240, 246, 254, 256, 258, 259, 266, 295, 310.
Hamilton, G. D. (1699—1788), greve, general, fältmarskalk; 207, 209, 256.
Hamilton, Johan (1692—1730), frih., generalmajor; 66.
Hammarberg, H. (1686—1768), ryttmästare, president; 137.
Hanqvist, J. (1717—1770), borgmästare; 235, 236, 254, 311, 318.
Hansson, Josef, talman i bondeståndet; 215, 335—336.
Hauswolff, J. Chr. (1708—1773), kyrko-herde; 247, 248.
von Hermansson, M. (1716—1789), president, riksråd; 187, 208, 289, 294, 322, 333, 336, 341.
Hermelin, Carl (1707—1789), frih., statssekreterare, riksråd; 187, 195, 281, 283, 295, 299, 305, 325, 328.
Hjärne, G. A. (1715—1805), överste, riksråd; 183, 188, 189, 204—209, 214, 217—220, 225, 228, 233, 235, 237, 238, 240, 241, 244, 246, 260, 264—266, 277, 281, 283, 294, 315, 333, 337.
Hochschild, J. H. (1711—1776), råd-man; 340.
Horn, Adam (1717—1778), greve, gene-rallöjtnant, riksråd; 189, 191, 211, 218, 281—283, 295, 299, 305, 325, 328, 329.
Horn, Arvid Bernhard (1664—1742), greve, riksråd, kanslipresident; 27, 37, 52—54, 56—58, 60, 63, 66—70, 72—74, 76, 78, 79, 82, 83, 85, 92—96, 116, 118—120, 123, 125, 148—150, 159, 174, 184, 211, 218, 281, 342—343.
Horn, Fredrik (1725—1796), greve, generalmajor; 290, 296, 307, 312.
Humble, G. A. (1674—1741), biskop; 117.
Håkansson, Olof (1695—1769), talman i bondeståndet; 288.
Hård, C. G. (1674—1744), greve, gene-ralmajor, riksråd; 33, 36, 68, 69, 79, 82—84, 101, 111, 112, 118, 119, 124, 125, 129—131, 133, 135, 144, 147, 159.
Häggström, N. (omkr. 1720—1797), borgmästare; 236, 340.
Höpken, A. J. von (1712—1789), greve, riksråd, kanslipresident; 117, 159, 161, 172—178, 267, 293, 343.
Höpken, C. Fr. von (1713—1778), frih., statssekreterare, president; 322.
Höpken, D. N. von (1669—1741), frih., statssekreterare, president; 72, 177, 178.

Jennings, J. (1729—1773), ryttmästare; 245, 296, 297, 310, 316, 325.

Kagg, L. (1722—1772), frih., löjtnant; 289, 290.
Kalling, P. (1700—1795), frih., gene-rallöjtnant, riksråd; 281, 283, 295, 299, 305, 325, 329.
Kierman, G. (1702—1766), borgmäs-tare; 90, 111, 139, 149, 193, 194, 198, 201.
Kiörning, M. (1734—1787), borgmäs-tare; 236, 237, 252, 311, 314, 318, 319.
Klint, E. (1687—1770), prost; 98.

Kochen, J. H. von (1681—1758), kansliråd; 131.
Kock, M. (1715—1789), borgmästare; 251, 254, 258, 308, 318, 319.
Kolmodin, G. (1707—1779), prost; 195, 196.
Kröger, K. (1711—1773), prost; 320, 335, 339.
Kurck, A. F. (1735—1810), frih., assessor, president; 321.

Lagerberg, Sven (1672—1746), greve, generalmajor, president, riksråd; 68, 82, 83, 118, 120, 199.
Lagerberg, Carl (1708—1767), greve, justitiekansler, riksråd; 188, 189, 199, 281.
Lagerbielke, A. (1703—1782), frih., viceamiral, riksråd; 281, 283, 295, 299, 305, 325.
Lagercrantz, Carl O. (1683—1746), överste; 109, 122, 134, 150.
Lamberg, E. (1719—1780), biskop; 239.
Landgren, P. G. (1743—1802), borgmästare; 307, 308, 318, 319.
von Lantingshausen, J. A. (1699—1769), frih., generallöjtnant; 310, 322.
Lefebure, J. H. (1708—1767), grosshandlare; 198.
Lewenhaupt, Ch. E. (1691—1743), greve, general; 75, 94, 98, 105—109, 111, 117, 120, 122, 124, 134, 136, 139, 140.
von Liewen, H. H. (1704—1781), greve, generallöjtnant, riksråd; 188, 189, 206, 225, 228, 230, 233, 235, 237, 238, 240, 246, 260, 263—266, 281—283.
Lilliehöök af Fårdala, N. (1690—1746), major; 115.
Lilliestierna, C. (1696—1742), assessor, lagman; 53, 137.
Lovisa Ulrika; 183, 212—213, 219.
Lynar, F. Fr. (1708—1781), greve, dansk minister; 94.
Lütkeman, G. (1723—1795), biskop; 297, 320.
Löwen, A. (1686—1772), frih., general, riksråd; 95.
Löwenhielm, C. G. (1701—1768), greve, president, riksråd, kanslipresident; 151—153, 159, 176, 189, 199, 218, 262, 281.
Malmstein, O. (1720—1797), borgmästare; 226, 227, 252.
Meijerfeldt, J. A. (1664—1749), general, generalguvernör, rikskansliråd; 68, 118—120.
Melander, E. M. (1682—1745), professor; 104.
Mennander, K. Fr. (1712—1786), biskop; 230.
Munthe, J. L. (1729—1795), borgmästare; 254.

von Nackreij, O. (1728—1783), landshövding; 261.
Neresius, J. (1689—1748), borgmästare; 63.
Nordlind, D. (1662—1728), biskop; 62.

Oelreich, N. von (1699—1770), kansliråd, president; 293.
Osterman, I. A. (1725—1811), ryskt sändebud i Stockholm; 182, 203, 217, 247, 256, 263, 309.

Palmquist, M. (1660—1729), frih., generalmajor, president; 19.
Palmstierna, N. (1696—1766), frih., ryttmästare, riksråd; 39, 87, 92, 111, 137, 139, 152, 160, 161, 167, 168, 170—172, 174—179, 229.
Pechlin, C. Fr. (1720—1789), frih., generalmajor; 166—168, 172—174, 293, 294, 296, 307, 310, 312, 317, 327.
Persson, Jan, i Tuna; 142.
Plomgren, Th. (1702—1754), borgmästare; 36, 88, 90, 91, 113, 139, 141, 149.
Posse, Arvid (1689—1754), greve, generalmajor, riksråd; 151.
Posse, Mauritz (1712—1787), greve, överste, landshövding, riksråd; 289, 333, 336, 341.
von Post, Fr. (1726—1805), hovrättsråd, president; 313, 337.

Quast, M. (1715—1781), grosshandlare; 254.

Rappe, Chr. (1719—1776), frih., hovrättsråd, landshövding; 163, 164, 169—173, 176, 298, 300—302, 306, 312, 314, 321, 334.
Renhorn, O. B. (1706—1764), borgmästare; 174, 175.

Reuterholm, E. Chr. (1710—1773), frih., riksråd; 278, 281, 295, 298, 299, 305, 313, 315, 325.
Rhyzelius, A. (1677—1761), biskop; 90.
Ribbing, Fr. (1721—1783), greve, överste, riksråd; 207, 262, 282, 283, 295, 299, 305, 325, 328.
Ridderstolpe, C. J. (1719—1785), frih., hovrättsråd, landshövding, riksråd; 186, 194, 197, 199, 207, 217, 221, 222, 226, 228—230, 231—233, 243, 244, 261, 269, 320, 323, 324, 326.
Rosen, G. Fr. von (1688—1769), greve, generalmajor, riksråd; 75, 147, 160, 190, 202—205, 216, 218, 220, 224, 225, 228, 230, 240, 244, 246, 254, 258, 259, 266, 295.
Rudbeck, T. G. (1714—1786), frih., överste, lantmarskalk; 46, 184, 205, 211, 218, 243—245, 249, 253, 288, 292.
Rudenschöld, C. (1698—1783), greve, riksråd; 117, 132, 133, 149, 188, 189, 206, 225, 228, 230, 233, 235, 237, 238, 240, 246, 260, 262—266, 295.
Rålamb, Claes (1622—1698), frih., riksråd; 10.

St. Sévérin, A. (1705—1757), franskt sändebud i Stockholm; 76, 79, 90, 94.
Sacklén, L. (1724—1795), borgmästare; 251.
Sahlenius, P. (1690—1753), borgmästare; 38.
Salin, O. (efter 1694—1742), borgmästare; 36, 91, 117, 141.
Schack, J. O. (1728—1800), danskt sändebud i Stockholm; 211, 212, 214, 218.
Schauw, A. (1711—1788), borgmästare; 169—171, 236—238, 252, 253, 307, 310, 311, 318, 319.
Scheffer, C. Fr. (1715—1786), frih., kansliråd, riksråd; 159—161, 163—165, 167, 168, 170—172, 174—179, 183, 188, 193, 196—200, 205—218, 220—225, 229, 231, 241, 265, 267, 270, 276, 287—290, 292, 293, 295, 307, 310, 314, 343—344.
Scheffer, Ulrik (1716—1799), frih., överste, riksråd, rikskansliråd; 295, 322, 333, 336—338, 341.
Schening, J. (1700—1754), rådman; 88, 91, 92, 98, 103.
Schröder, H. (1676—1744), biskop; 90, 104, 136.
von Schwerin, J. F. (1719—1779), greve, riksråd; 289, 336.
Schönberg, A. (1737—1811), rikshistoriograf; 51, 179, 180, 242, 246, 249, 268, 269, 323, 326, 328.
Sebaldt, C. Fr. (1713—1792), borgmästare; 254.
Serenius, J. (1700—1776), biskop; 138, 145, 175, 238, 239, 257, 320, 324.
von Seth, G. (1690—1744), statssekreterare, riksråd; 160, 188, 189, 199, 203, 205, 220, 224, 225, 228, 230, 240, 246, 254, 258, 259, 266, 295.
Sinclair, Fr. C. (1723—1776), överste, riksråd; 201, 202, 226, 289, 336—339.
Siöstierna, A. (1682—1739), viceamiral, riksråd; 82.
Skytte, Bengt (1614—1683), frih., landshövding, riksråd; 10, 11.
von Snoilsky, J. (1708—1787), greve, riksråd; 289, 333.
Sparre, Carl (1723—1791), frih., landshövding; 295, 310, 314, 323.
Sparre, Carl Gustaf (1688—1741), frih., landshövding, riksråd; 74, 75, 94, 95, 100, 103—106, 108, 111, 113, 115, 117, 124, 125, 127, 130, 136, 147.
Sparre, Eric (1618—1673), landshövding, riksråd; 10.
Sparre, Fredrik (1731—1803), greve; 178.
Spens, A. (1681—1755), greve, generallöjtnant; 123.
Springer, Kr. (1704—1788), grosshandlare; 151—153.
Stenbeck, J. (1715—1777), kyrkoherde; 316.
Steuchius, Johannes (1676—1742), ärkebiskop; 73, 96.
Stierneld, S. G. (1700—1775), frih., general; 246.
Stiernstedt, C. J. (1686—1753), frih., överstelöjtnant, landshövding, riksråd; 72, 74, 117, 118, 123, 124.
Stobée, L. Cr. (1676—1756), generalmajor, landshövding; 53.
von Stockenström, E. (1703—1790), greve, justitiekansler, riksråd; 243, 289, 333.
Stromberg, Claes (1699—1782), greve, riksråd; 117.

Strömfeldt, J. C. (1678—1736), greve, generallöjtnant, riksråd; 119.
Taube, Evert Didrik (1681—1751), greve, amiral, president; 18, 33, 70, 79, 82—84, 100, 101, 103, 106—109, 111—115, 118, 119, 124, 125, 127, 129, 133, 146, 147, 149, 153.
Taube, Hedvig (1714—1744), riksgrevinna von Hessenstein; 70, 106.
Tersmeden, C. (1715—1797), viceamiral; 307.
Tessin, Carl Gustaf (1695—1770), greve, riksråd, kanslipresident; 29, 72—74, 85, 92, 95, 98, 100, 102, 106, 121, 123, 126, 130—132, 142—144, 159, 161, 178, 218, 227, 245.
Tilas, D. (1712—1772), frih., landshövding; 184, 201, 205, 241, 288, 289, 299.
Timell, J. (1696—1762), borgmästare; 88, 98.
Tollstorp, G. (1732—1803), borgmästare; 41.
Trägårdh, E. (1694—1767), prost; 90, 117.
Tölberg, N. (omkr. 1705—1782), rådman; 252.
von Törne, O. (1686—1745), kommerseråd; 117.
Törnflycht, C. Fr. (1711—1767), frih., riksråd; 119, 189.
Törning, Chr. J. (1701—1741), kyrkoherde; 137, 138.

Unger, H. (1725—1788), borgmästare; 311, 318.
Ungern-Sternberg, M. A. von (1689—1763), frih., general; 86—88, 140.
von Utfall, J. (1681—1749), viceamiral; 26, 82, 83.

Wadenstierna, C. E. (1723—1787), statssekreterare; 249, 310, 311, 324, 326.
Waldius, E. (1708—1779), prost; 258.
Wallenstierna, B. (1707—1772), frih., generalmajor; 300.
von Wallvijk, J. (1710—1776), statskommissarie, riksråd; 209, 281, 283, 284, 295, 298, 307, 309—315, 319, 336—339.
Walpole, Robert (1676—1745), engelsk statsman; 75.
Wechter, E. (1701—1776), handelsman, rådman; 104, 112, 117.
Vellingk, Mauritz (1651—1727), greve, generalmajor, riksråd; 51, 52, 54—56, 60, 77, 150, 152, 215, 304.
von Werdt, P. (1693—1757), borgmästare; 91.
Westin, J. (1722—1786), garvareålderman; 186, 196, 226, 228—230, 252, 261.
Wijkman, C. (1718—1780), prost; 186, 196, 197, 221, 225, 229, 239, 261, 263.
Wittstock, Fr. (omkr. 1699—1747), borgmästare; 99.
Wrangel, A. J. (1679—1763), frih., viceamiral, riksråd; 151.
Wrangel, Erik (1686—1765), frih., landshövding, riksråd; 57, 59.
Wrede, H. (1696—1758), frih., major; 87, 98, 104, 107, 112—114, 116.

Åkerhielm, Samuel d. y. (1684—1768), frih., president, riksråd; 19, 72, 74, 94, 97, 102, 104—107, 112, 117, 118, 124—126, 132, 136, 147, 151—153, 201, 293, 315, 343.

			(Kanslipresident)
$^{5}/_{5}$ 69	E. v. Stockenström	$^{27}/_{3}$ 72	Lic. på egen begäran[7]
$^{5}/_{5}$ 69	N. A. Bielke	$^{12}/_{5}$ 72	Lic.[8]
$^{5}/_{5}$ 69	U. Scheffer	$^{12}/_{5}$ 72	Lic.[8]
	(Rikskansliråd)		
$^{27}/_{5}$ 69	M. v. Hermansson	$^{12}/_{5}$ 72	Lic.[8]
$^{27}/_{5}$ 69	J. Beckfriis	$^{12}/_{5}$ 72	Lic.[8]
$^{4}/_{7}$ 69	J. Ph. v. Schwerin	$^{22}/_{8}$ 72	D.s.
$^{4}/_{7}$ 69	M. Posse	$^{12}/_{5}$ 72	Lic.[8]
$^{4}/_{7}$ 69	U. Bark	$^{12}/_{5}$ 72	Lic.[8]
$^{4}/_{7}$ 69	Fr. C. Sinclair	$^{22}/_{8}$ 72	D.s. ($^{11}/_{5}$ 72 G.P.)
$^{18}/_{9}$ 69	J. v. Snoilsky	$^{27}/_{3}$ 72	Lic. på egen begäran[7]
		$^{11}/_{5}$ 72	K. Falkengréen $^{22}/_{8}$ 72
		$^{11}/_{5}$ 72	C. J. Ridderstolpe $^{22}/_{8}$ 72
		$^{12}/_{5}$ 72	A. R. Wrangel $^{22}/_{8}$ 72
		$^{12}/_{5}$ 72	A. Arnell $^{22}/_{8}$ 72
		$^{25}/_{5}$ 72	C. G. Ehrencrona $^{22}/_{8}$ 72
		$^{25}/_{5}$ 72	Fr. U. Sparre $^{22}/_{8}$ 72

SKRIFTER UTGIVNA AV

STATSVETENSKAPLIGA FÖRENINGEN

I UPPSALA GENOM AXEL BRUSEWITZ

1. Axel Brusewitz, Studier över riksdagen och utrikespolitiken. I. Hemliga utskottet i 1809 års författning. 1933. Pris kr. 3: 50.
2. Axel Brusewitz, Studier över riksdagen och utrikespolitiken. II. Nordiska utrikesnämnder i komparativ belysning. 1933. Pris kr. 4: 75.
3. Gunnar Heckscher, Konung och statsråd i 1809 års författning. Regeringsmaktens inre gestaltning under det nya statsskickets första halvsekel. 1933. Pris kr. 7: 50.
4. De nordiska ländernas statsråd. Studier över deras sociala sammansättning, utarbetade inom Seminariet för statskunskap i Uppsala. 1935. Pris kr. 4: 25.
5. Sven Lindman, Parlamentarismens införande i Finlands statsförfattning. 1935. Pris kr. 1: 50.
6. Elis Håstad, Regeringssättet i den schweiziska demokratien. 1936. Pris kr. 10: —.
7. Studier över den svenska riksdagens sociala sammansättning. Utarbetade inom Seminariet för statskunskap i Uppsala. 1936. Pris kr. 4: 25.
8. Ragnar Simonsson, Millerands presidentur. En studie över presidentmakt och parlamentarism i Frankrike. 1938. Pris kr. 5: 50.
9. Gunnar Heckscher, Svensk konservatism före representationsreformen. I. Den historiska skolans genombrott i Sverige. 1939. Pris kr. 4: 50.
10. Arne Björnberg, Parlamentarismens utveckling i Norge efter 1905. 1939. Pris kr. 8: —.
11. Arne Wåhlstrand, 1905 års ministärkriser. 1941. Pris kr. 10: —.
12. Festskrift till professor skytteanus Axel Brusewitz. Utgiven till 60-årsdagen den 9 juni 1941 av vänner och lärjungar. Pris 10 kr.
13. Axel Brusewitz, Studier över riksdagen och utrikespolitiken. III. Utrikesfrågors behandling i den svenska riksdagen. 1941. Pris kr. 3: 50.
14. Sixten Björkblom, Södermanlands läns landsting. Sammansättning, organisation och verksamhet. 1942. Pris kr. 12: —.
15. Edvard Thermænius, Adressdebatten i underhuset. En studie i parlamentarisk teknik och tradition. 1942. Pris kr. 5: —.
16. Lennart Linnarsson, Riksrådens licentiering. En studie i frihetstidens parlamentarism. 1943. Pris kr. 9: —.

Pris kr. 9: —.

Uppsala 1943. Almqvist & Wiksells Boktryckeri A.-B. 4319